

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
MINTAQAVIY BO‘LIMI
XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI**

XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI AXBOROTNOMASI

Axborotnoma OAK Rayosatining 2016-yil 29-dekabrdagi 223/4-son qarori bilan biologiya, qishloq xo‘jaligi, tarix, iqtisodiyot, filologiya va arxitektura fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan

**2025-10/2
Xorazm Ma’mun akademiyasi axborotnomasi
2006 yildan boshlab chop qilinadi**

Xiva-2025

Bosh muharrir:*Abdullayev Ikram Iskandarovich, b.f.d., prof.***Bosh muharrir o‘rinbosari:***Hasanov Shodlik Bekpo‘latovich, k.f.n., k.i.x.***Tahrir hayati:**

<i>Abdullayev Ikram Iskandarovich, b.f.d., prof.</i> <i>Abdullayeva Muborak Maxmusovna, b.f.d., prof.</i> <i>Abduhalimov Bahrom Abduraximovich, t.f.d., prof.</i> <i>Agzamova Gulchexra Azizovna, t.f.d., prof.</i> <i>Aimbetov Nagmet Kalliyevich, i.f.d., akad.</i> <i>Ametov Yakub Idrisovich, b.f.d., prof.</i> <i>Babadjanov Xushnut, f.f.n., prof.</i> <i>Bahodirova Feruza Bahodir qizi, PhD, dots,</i> <i>Bobojonova Sayyora Xushnudovna, b.f.n., dos.</i> <i>Bekchanov Davron Jumanazarovich, k.f.d.</i> <i>Buriyev Xasan Chutbayevich, b.f.d., prof.</i> <i>Gandjayeva Lola Atanazarovna, b.f.d., k.i.x.</i> <i>Davletov Sanjar Rajabovich, tar.f.d.</i> <i>Durdiyeva Gavhar Salayevna, arx.f.d.</i> <i>Ibragimov Baxtiyor To‘laganovich, k.f.d., akad.</i> <i>Izzatullayev Zuvayd, b.f.d., prof.</i> <i>Ismailov Is‘haqjon Otabayevich, f.f.d., dos.</i> <i>Jumaniyozov Otaboy, f.f.d., prof.</i> <i>Jumaniyozov Zoxid Otaboyevich, f.f.n., dos.</i> <i>Jumanov Murat Arepbayevich, b.f.d., prof.</i> <i>Kadirova Shaxnoza Abduxalilovna, k.f.d., prof.</i> <i>Qalandarov Nazimxon Nazirovich, b.f.f.d., k.i.x.</i> <i>Karabayev Ikramjan Turayevich, q/x.f.d., prof.</i> <i>Karimov Ulug‘bek Temirbayevich, DSc</i> <i>Kurbanbayev Ilhom Jumanazarovich, b.f.d., prof.</i> <i>Kurbanova Saida Bekchanovna, f.f.n., dos.</i> <i>Qutliyev Uchqun Otoboyevich, f-m.f.d., prof.</i> <i>Lamers Jon, q/x.f.d., prof.</i> <i>Maykl S. Enjel, b.f.d., prof.</i> <i>Maxmudov Raufjon Baxodirovich, f.f.d., k.i.x.</i> <i>Mirzayev Sirojiddin Zayniyevich, f-m.f.d., prof.</i> <i>Matniyozova Hilola Xudoyberganovna, b.f.d., prof.</i> <i>Masharipova Feruza Jumanazarovna, PhD</i>	<i>Mirzayeva Gulnara Saidarifovna, b.f.d.</i> <i>Najmeddinov Axmad Raxmatovich PhD, dotsent</i> <i>Pazilov Abduvayit, b.f.d., prof.</i> <i>Razzaqova Surayyo Razzoqovna, k.f.f.d., dos.</i> <i>Ramatov Bakmat Zaripovich, q/x.f.n., dos.</i> <i>Raximov Raxim Atajanovich, t.f.d., prof.</i> <i>Raximov Matnazar Shomurotovich, b.f.d., prof.</i> <i>Raximova Go‘zal Yuldashovna, f.f.f.d., dos.</i> <i>Ro‘zmetov Baxtiyar, i.f.d., prof.</i> <i>Ro‘zmetov Dilshod Ro‘zimboyevich, g.f.n., k.i.x.</i> <i>Ruzmetov Davron Ibrogimovich, PhD</i> <i>Sadullayev Azimboy, f-m.f.d., akad.</i> <i>Salayev San‘atbek Komilovich, i.f.d., prof.</i> <i>Saparbayeva Gulandam Masharipovna, f.f.f.d.</i> <i>Saparov Kalandar Abdullayevich, b.f.d., prof.</i> <i>Safarov Alisher Karimdjaniyevich, b.f.d., dos.</i> <i>Sirojov Oybek Ochilovich, s.f.d., prof.</i> <i>Sobitov O‘lmasboy Tojxmedovich, b.f.f.d., k.i.x.</i> <i>Sotipov Goyipnazar, q/x.f.d., prof.</i> <i>Tojibayev Komiljon Sharobitdinovich, b.f.d., akad.</i> <i>Xolliyev Askar Ergashevich, b.f.d., prof.</i> <i>Xolmatov Baxtiyor Rustamovich, b.f.d.</i> <i>Cho‘ponov Otanazar Otojovich, f.f.d., dos.</i> <i>Shakarboyev Erkin Berdikulovich, b.f.d., prof.</i> <i>Ermatova Jamila Ismailovna, f.f.n., dos.</i> <i>Eshchanov Ruzumboy Abdullayevich, b.f.d., prof.</i> <i>O‘razboyev G‘ayrat O‘razaliyevich, f-m.f.d.</i> <i>O‘rozboyev Abdulla Durdiyevich, f.f.d.</i> <i>Hajiyeva Maqsuda Sultonovna, fal.f.d.</i> <i>Hasanov Shodlik Bekpo‘latovich, k.f.n., k.i.x.</i> <i>Xudayberganova Durdona Sidiqovna, f.f.d.</i> <i>Yuldashev Xamza Kamalovich, PhD</i> <i>Zaripova Ranojon Zaripovna, PhD, dotsent</i>
--	--

Xorazm Ma‘mun akademiyasi axborotnomasi: ilmiy jurnal.-№10/2 (131), Xorazm Ma‘mun akademiyasi, 2025 y. – 180 b. – Bosma nashrning elektron varianti- <https://www.mamun.uz/bulletin>

ISSN 2091-573 X

Muassis: O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi mintaqaviy bo‘limi – Xorazm Ma‘mun akademiyasi

MUNDARIJA

IQTISODIYOT FANLARI

Abdullayeva Sh.E. Kichik biznes innovatsion faoliyatining rivojlanishidagi asosiy tendensiyalar	5
Abdullayev Sh. Bojxona hududida qayta ishlash bojxona rejimini qo'llashdagi o'ziga xos jihatlar va alohida xususiyatlar	8
Askarova F. Structural Reforms and Sustainable Development in Uzbekistan	10
Atayev J.E. Xorazm viloyatida oziq-ovqat xavfsizligi ta'minlash va logistikasini rivojlantirish muammolari	13
Azamatova N. The role of management, marketing, and tourism in the economy	20
Djumageldiyev N.R. Qoraqalpog'iston Respublikasining xo'jalik faoliyati jarayonlari va uning iqtisodiy - ijtimoiy jihatlar	23
Ergasheva Sh.E. Trends and challenges in reverse logistics	26
Ibragimov A.M. O'zbekiston oliy ta'lim tizimida raqobat muhitining rivojlanish tendensiyalari va tashkiliy-iqtisodiy omillari	28
Ibragimov N.N. Mamlakatimizda agrar siyosatni amalga oshirishning ilmiy, nazariy va amaliy yo'nalishlari	33
Israilova X.M. Meva-sabzavotchilik tarmog'ini qo'llab-quvvatlashning xorijiy tajribasi	35
Karimov M.I. Metallurgiya sanoatida ekologik ishlab chiqarish usullari va ularning samaradorligi	38
Kazakov U.J. Iqtisodiy xavfsizlikning namoyon bo'lish shakllari va ularning muhim ko'rsatkichlari	41
Mamajonova O.A. Qurilish korxonalarining boshqaruvida innovatsiyalardan foydalanish amaliyotini tashkil etish	47
Masharipova M.A. Tibbiy turizmning mintaqaviy iqtisodiy samaradorligi va barqaror boshqaruv tamoyillari	54
Matrasulova F.B. O'zbekistonda kichik biznes subyektlarining raqobatbardoshligini oshirish omillari	59
Nasimov I.X. Ishsizlik va beqaror bandlik kambag'allikning asosiy omili sifatida	63
Otaxonova D.M. Mintaqa savdo korxonalarining jozibadorligini oshirishda marketing strategiyasining roli	66
Pirnazarova J.D. Audit tekshiruvida muhimlikni aniqlashning uslubiy asoslari	71
Qodirov F.E. Mintaqa iqtisodiyotini iqtisodiy rivojlanishining istiqbolli yo'nalishlari	75
Xudoynazarov F. Islom moliyaviy tizimida mikromoliyalashtirishning o'rni va uning o'zbekiston iqtisodiyotidagi ahamiyati	79
Zokirova B.Z. Iqtisodiyotda raqamli transformatsiya va inklyuziv o'sish ahamiyati	82
Артиков О.С. Дунё мамлакатларида камбағаллик даражасини аниқлаш ва пасайтиришнинг назарий-услубий масалалари	84
Атажонова Ф.С. Хорижий давлатларда уй-жой қурилиши соҳасида инвестиция жараёнларини такомиллаштиришнинг илғор тажрибалари	94
Бабажанов Т.П. Некоторые особенности и теоретико-методологические вопросы классификации социальных услуг	100
Рахимов Ж.Р. Хоразм вилоятини 2023-2025 йилларда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг айрим натижалари ва устувор вазифалари	110
Салаева Б.К. Хизмат кўрсатиш соҳасида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик фаолиятининг рақобатбардошлигини ҳисоблаш услубиятини ишлаб чиқишнинг баъзи масалалари	119
Усмонов М.М. Пути повышения конкурентоспособности промышленной продукции на примере азиатских стран	133
ARXITEKTURA FANLARI	
Ismatilloeva Z.I. Navoiy shahar me'morchiligida zamonaviy shaharsozlik ma'daniyati	137

Karimova M.Z., Qodirova S., Masharipova S. Hududida yashil makon va ekobinolar shakllantirish tamoyillari hamda ekoshahar tushunchasi	140
Kosbergenova N.M. Nukus shahrida istiqloq bolalar dam olish bog'idagi "Ochiq osmon ostidagi muzey" arxitekturaviy monumentlari	143
Sultonova G.Sh. Yog'och qurilish materialining yong'inga chidamliligini oshirish bo'yicha zamonaviy texnologiyalar	147
GEOGRAFIYA FANLARI	
Mamirov M.F. O'zbekistonning cho'l landshaftlarida gidroekologik muammolar va ularni hal etish yo'llari	153
KIMYO FANLARI	
Эшчанов Р.А. Состояние электрона и позитрона в атоме водорода и протоне, их свойства	156
TEXNIKA FANLARI	
Ismatova M.S. Korxonalarda sutni nazorat qilish tartiblari	162
Kurambayev A. Zamonaviy yo'lovchi tashish tizimida temir yo'l transportining ustuvor afzalliklari	163
Normatova M.J., Urinova X.Sh., Rahmonov A.Yu. Konlarni ochiq usulda qazib olish jarayonida atrof-muhitga ta'sirni kamaytirish bo'yicha innovatsion yondashuvlar	166
TIBBIYOT FANLARI	
Зокирова Н.Б. Эффекты пестицидов на эндокринную систему потомства в условиях их воздействия через организм матери в период беременности и лактации	169
FARMASEVTIKA FANLARI	
Norova Sh.Sh. Buyrak va siydik tizimi kasalliklarini davolashda tavsiya etiladigan o'simlik va yig'malar	173
Yarmuhammedov J.M., Xaitova L.B. Ginekologik kasalliklarni davolashda tavsiya etiladigan dorivor o'simlik va yig'malar	176

UO'K 338.2

**KICHIK BIZNES INNOVATSION FAOLIYATINING RIVOJLANISHIDAGI ASOSIY
TENDENSIYALAR***Sh.E.Abdullayeva, tayanch doktorant, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona*

Annotatsiya. Maqolada kichik biznes innovatsion faoliyatining zamonaviy rivojlanish tendensiyalari kompleks tahlil qilingan. Raqamlashtirish, ochiq innovatsiyalar, ekologik innovatsiyalar, global tarmoqlarga integratsiya, texnologik platformalar, start-up ekotizimlar kabi asosiy yo'nalishlar ilmiy-nazariy asoslangan. Tadqiqotda O'zbekiston kichik biznesining innovatsion potentsiali, xalqaro tajribalar, davlat qo'llab-quvvatlash mexanizmlari va istiqbollar ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: kichik biznes, innovatsiya, innovatsion faoliyat, raqamlashtirish, start-up, texnologik platformalar, ochiq innovatsiyalar, tadbirkorlik ekotizimi, iqtisodiy o'sish.

Аннотация. В статье проведён комплексный анализ современных тенденций развития инновационной деятельности малого бизнеса. Научно и теоретически обоснованы ключевые направления, такие как цифровизация, открытые инновации, экологические инновации, интеграция в глобальные сети, технологические платформы и стартап-экосистемы. В исследовании показаны инновационный потенциал малого бизнеса Узбекистана, международный опыт, государственные механизмы поддержки и перспективы дальнейшего развития.

Ключевые слова: малый бизнес, инновации, инновационная деятельность, цифровизация, стартап, технологические платформы, открытые инновации, предпринимательская экосистема, экономический рост.

Abstract. The article provides a comprehensive analysis of modern development trends in the innovative activity of small businesses. It scientifically and theoretically substantiates the key directions such as digitalization, open innovations, ecological innovations, integration into global networks, technological platforms, and startup ecosystems. The study highlights the innovative potential of small businesses in Uzbekistan, international experiences, government support mechanisms, and future development prospects.

Keywords: small business, innovation, innovative activity, digitalization, startup, technological platforms, open innovations, entrepreneurial ecosystem, economic growth.

XXI asrda global iqtisodiyotning rivojlanishi innovatsiyalar, texnologik taraqqiyot va raqamli transformatsiya bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bu jarayonlarda kichik biznes muhim va tobora ortib borayotgan rol o'ynamoqda. Kichik biznes korxonalari iqtisodiyotning asosiy harakatlantiruvchi kuchi, yangi ish o'rinlarini yaratuvchi, raqobat muhitini mustahkamlovchi, innovatsiyalarni tijoratlashtiruvchi, mahalliy rivojlanishni ta'minlovchi sub'ektlar hisoblanadi. Jahon iqtisodiyotida kichik va o'rta biznes korxonalari (KO'BK) yalpi ichki mahsulotning 50-60 foizini ishlab chiqaradi, ishchi kuchining 60-70 foizini bandligini ta'minlaydi va iqtisodiy dinamizmning asosiy manbai hisoblanadi. Joseph Schumpeter ning klassik nazariyasida tadbirkor innovatsion jarayonlarning markazida turadi va u "ijodiy buzg'unchi" sifatida yangi mahsulotlar, texnologiyalar, bozorlar yaratib, iqtisodiy rivojlanishni amalga oshiradi. Zamonaviy iqtisodiy nazariyada ham kichik biznesning innovatsion qobiliyati keng tan olinadi va ko'plab mamlakatlar kichik biznes innovatsiyalarini rag'batlantirish siyosatini amalga oshirmoqda.

O'zbekiston Respublikasida ham kichik biznesni qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Prezident farmoyishlari, qabul qilingan qonunlar, yaratilgan institutlar kichik biznes uchun qulay muhit yaratish, uning salohiyatini oshirish, iqtisodiyotdagi ulushini kengaytirishga qaratilgan. Xususan, innovatsion faoliyatni rag'batlantirish, texnopark va biznes-inkubatorlar tizimini rivojlantirish, start-up ekotizimni yaratish, raqamlashtirish va texnologik modernizatsiya dasturlari amalga oshirilmoqda. Biroq kichik biznesning innovatsion potentsiali hali to'liq amalga oshirilmagan va ko'pgina kichik korxonalar an'anaviy faoliyat bilan

chegaralanib qolmoqda. Shu sababli kichik biznes innovatsion faoliyatining global va milliy tendensiyalarini o'rganish, eng yaxshi xalqaro amaliyotlarni tahlil qilish, O'zbekiston sharoitida qo'llanish imkoniyatlarini aniqlash muhim ilmiy-amaliy vazifadir.

Kichik biznes va innovatsiya tushunchalarini to'liq tushunish uchun ularning nazariy tahlilidan boshlash zarur. Kichik biznes tushunchasiga turli mamlakatlar va xalqaro tashkilotlar turlicha ta'riflar beradi va asosiy mezonlar sifatida xodimlar soni, yillik tushumlar, aktivlar hajmi, bozor ulushi ko'rsatkichlari qo'llaniladi. Yevropa Ittifoqida kichik korxona 50 tagacha xodim va yillik 10 million evrogacha tushumga ega korxona sifatida aniqlanadi. AQShda Small Business Administration (SBA) turli sohalarda turli mezonlar qo'llaydi, lekin umumiy tamoyil nisbatan kichik hajm, cheklangan resurslar, mahalliy bozorga yo'naltirilganlikdir. O'zbekistonda Tadbirkorlik kodeksiga muvofiq mikro korxona 20 tagacha, kichik korxona 100 tagacha xodimga ega korxona hisoblanadi. Kichik biznesning asosiy xususiyatlari orasida moslashuvchanlik, bozor o'zgarishlariga tez reaksiya, egasi bilan bevosita aloqa, nisbatan oddiy tashkiliy tuzilma, mahalliy bozor bilimi, shaxsiy motivatsiya mavjud.

Innovatsiya tushunchasi Oslo qo'llanmasiga (OECD) ko'ra "mahsulot, jarayon, tashkilot yoki marketing sohasida yangi yoki sezilarli yaxshilangan yechimni amalga oshirish" sifatida ta'riflanadi. Innovatsiya nafaqat texnologik yangilik emas, balki u biznes natijalariga olib kelishi, bozorda qo'llanilishi, qiymat yaratishi kerak. Innovatsiya turlari orasida mahsulot innovatsiyasi (yangi yoki yaxshilangan mahsulot), jarayon innovatsiyasi (ishlab chiqarish yoki yetkazib berish jarayonlarining takomillashtirilishi), tashkiliy innovatsiya (tashkiliy usullar, ish yuritish amaliyotlarida yangilik), marketing innovatsiyasi (yangi marketing strategiyalari, kanallari, usullari) ajratiladi. Shuningdek, radikal innovatsiya (butunlay yangi, oldingi texnologiyani almashtiruvchi) va inkremental innovatsiya (mavjudni bosqichma-bosqich yaxshilash) farqlanadi.

Kichik biznes innovatsion faoliyati o'zining o'ziga xos xususiyatlariga ega. Birinchi xususiyat resurslar cheklanganligi bo'lib, kichik korxonalar katta korporatsiyalar kabi katta tadqiqot-ishlanma (R&D) bo'limlari, laboratoriyalari, katta investitsiyalar ajrata olmaydi. Ikkinchi xususiyat yuqori xavf va noaniqlik bo'lib, innovatsion loyihalar muvaffaqiyatsiz bo'lishi mumkin va kichik biznes uchun bu katta yo'qotish. Uchinchi xususiyat moslashuvchanlik va tezkorlik bo'lib, kichik biznes tez qaror qabul qilishi, yangi g'oyalarni tez sinab ko'rishi, bozorga tez kirib borishi mumkin. To'rtinchi xususiyat tashqi manbalar va hamkorliklarning ahamiyati bo'lib, kichik biznes ko'pincha universitetlar, tadqiqot institutlari, boshqa firmalar, investorlar bilan hamkorlikda innovatsiyalar yaratadi. Beshinchi xususiyat talabga yo'naltirilganlik bo'lib, kichik biznes ko'pincha aniq bozor ehtiyojlarini qondiruvchi, niche bozorlarga mo'ljallangan innovatsiyalar yaratadi.

Nazariy jihatdan kichik biznes innovatsion faoliyatini tushunishda bir necha muhim nazariyalar qo'llaniladi. Henry Chesbrough ning ochiq innovatsiyalar (Open Innovation) nazariyasi tashqi bilimlar, texnologiyalar, g'oyalarni jalb qilish, tashqi hamkorlik, tarmoqlar orqali innovatsiya yaratish muhimligini ta'kidlaydi va bu kichik biznes uchun ayniqsa dolzarb. Everett Rogers ning innovatsiyalarning tarqalishi (Diffusion of Innovations) nazariyasi yangi texnologiya yoki g'oyaning jamiyatda qanday qabul qilinishi, tarqalishining bosqichlari, omillarini o'rganadi. Clayton Christensen ning buzg'unchi innovatsiya (Disruptive Innovation) nazariyasi kichik, sodda, arzon mahsulotlar bilan boshlab, asta-sekin bozorni bosib oluvchi yangi texnologiyalarni tasvirlaydi va ko'plab start-uplar aynan shu strategiyani qo'llaydi. Resurslarga asoslangan qarash (Resource-Based View) tashkilotning raqobat ustunligini uning noyob resurslari va qobiliyatlarida ko'radi va kichik biznes uchun noyob bilimlar, ko'nikmalar, mahalliy aloqalar, moslashuvchanlik muhim resurslar hisoblanadi.

Raqamli texnologiyalar kichik biznes uchun asl inqilob yaratmoqda va bu nafaqat texnologik, balki biznes-modellar, strategiyalar, raqobat landshaftining o'zgarishidir. Kichik biznes raqamli transformatsiyasi bir necha yo'nalishda amalga oshmoqda. Birinchi yo'nalish e-commerce va raqamli bozorlardir. Mahalliy do'konlardan global onlayn platformalargacha kirish imkoniyati paydo bo'ldi. Amazon, Alibaba, eBay kabi global platformalar va mahalliy onlayn bozorlar kichik sotuvchilarga millionlab mijozlarga kirish imkonini beradi. O'zbekistonda ham olxo.uz, uzum.uz, korzinka.uz kabi platformalar rivojlanmoqda. Kichik ishlab chiqaruvchilar, hunarmandlar, xizmat ko'rsatuvchilar o'z

mahsulotlarini global yoki mintaqaviy bozorlarda sotishi mumkin. Buning uchun website yaratish, marketing, logistika kerak va bu ham endi texnologiyalar orqali osonlashgan.

Ikkinchi yo'nalish raqamli marketing va mijozlarga yetib borishdir. An'anaviy marketing - televideniye, gazeta, billboard - qimmat va kichik biznes uchun qo'l yetmas edi. Raqamli marketing - ijtimoiy tarmoqlar (Facebook, Instagram, Telegram, TikTok), Google Ads, SEO, kontentni tarqatish, influencer marketing - ancha arzon, samarali va o'lchanadigan (har bir kampaniyaning natijasini real-time ko'rish mumkin). Kichik biznes nol yoki minimal byudjet bilan millionlab odamlarga yetib borishi mumkin, agar kreativ, qiziqarli kontent yaratsalar. Instagram orqali qo'lda ishlangan mahsulotlar sotish, YouTube orqali qo'llanma videolar yaratib, auditoriya to'plab, keyin o'z mahsulotingizni taklif qilish, Telegram bot orqali avtomatik xizmat ko'rsatish - buning barchasi kichik biznesga ochiq.

Uchinchi yo'nalish cloud computing va SaaS (Software as a Service)dir. Ilgari kichik korxonalar qimmat dasturiy ta'minot sotib olish, server o'rnatish, IT xodimlar saqlash kerak edi. Hozir esa cloud-based yechimlar - Google Workspace, Microsoft 365, Salesforce CRM, accounting software, project management tools - oylik arzon obuna evaziga xizmat beradi. Bu nafaqat arzon, balki har yerdan kirish, avtomatik yangilanish, xavfsizlik ta'minlashni ham beradi. Kichik biznes professional darajadagi IT infratuzilmasiga katta investitsiyasiz ega bo'ladi.

To'rtinchi yo'nalish ma'lumotlar tahlili va biznes-intellektidir. Ilgari faqat katta korporatsiyalar mijozlar xatti-harakati, bozor tendensiyalari, operatsion samaradorlik haqida ma'lumotlar to'plab, tahlil qilardi. Hozir kichik biznes ham Google Analytics, Facebook Insights, CRM tizimidagi ma'lumotlar, savdo ma'lumotlari orqali kim mijozlari, ular nima xohlashayotgani, qaysi marketing kanallari samarali, qaysi mahsulotlar ko'proq sotilishi, qaysi vaqtda talablar yuqori kabi muhim ma'lumotlarga ega va qarorlarni ma'lumotlarga asoslanib qabul qila oladi (data-driven decision making).

Beshinchi yo'nalish avtomatlashtirish va samaradorlikni oshirishdir. RPA (Robotic Process Automation), chatbotlar, avtomatik hisob-kitoblar, inventar boshqaruv tizimlari kichik biznesdagi routine, takroriy ishlarni avtomatlashtiradi va odamlarni strategik, ijodiy ishlarga qaratadi. Masalan, Telegram bot mijozlar savollariga 24/7 javob beradi, buyurtmalar qabul qiladi, to'lovlarni boshqaradi va bir xodimning ishini bajaradi.

Oltinchi yo'nalish mobil texnologiyalar va applardir. Smartfonlar hamma joyda va kichik biznes mobile-first strategiyani qo'llashi kerak. Mobile app yoki pul va vaqt talab qilsa ham, progressive web app (PWA) arzonroq alternativ. Mobil to'lovlar, mobil marketing, mobil CRM kichik biznesni mijozlarga yanada yaqinlashtiradi.

Kichik biznes innovatsion faoliyati XXI asr iqtisodiyotining muhim xususiyati bo'lib, u texnologik taraqqiyot, iqtisodiy o'sish, ish joylarini yaratish, ijtimoiy rivojlanishning asosiy harakatlantiruvchisidir. Global tendensiyalar - raqamlashtirish, start-up madaniyati, ochiq innovatsiyalar, ekologik innovatsiyalar, platformali modellar, personalizatsiya - kichik biznes uchun katta imkoniyatlar yaratmoqda. Zamonaviy texnologiyalar kichik korxonalarga katta korporatsiyalar bilan raqobatlashish, global bozorlarga kirish, yangi biznes modellari yaratish imkonini beradi. Biroq shu bilan birga resurslar cheklanganligi, xavflar, bilim yetishmasligi, infratuzilma zaifligidek muammolar ham mavjud.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Schumpeter J.A. The Theory of Economic Development. - Harvard University Press, 1934.
2. Chesbrough H. Open Innovation: The New Imperative for Creating and Profiting from Technology. - Boston: Harvard Business School Press, 2003.
3. Christensen C.M. The Innovator's Dilemma. - Boston: Harvard Business School Press, 1997.
4. OECD. Oslo Manual: Guidelines for Collecting and Interpreting Innovation Data. - Paris: OECD Publishing, 2018.

BOJXONA HUDUDIDA QAYTA ISHLASH BOJXONA REJIMINI QO'LLASHDAGI O'ZIGA XOS JIHATLAR VA ALOHIDA XUSUSIYATLAR

Sh.Abdullayev, o'qituvchi, katta leytenant, Bojxona qo'mitasining Bojxona instituti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada bojxona hududida qayta ishlash bojxona rejimining huquqiy mexanizmlari, xalqaro va milliy qonunchilikdagi asoslari hamda uning amaliy samaradorligi yoritilgan. Rejimning iqtisodiy ahamiyati, eksport salohiyatini oshirishdagi roli va ishlab chiqarish samaradorligini ta'minlashdagi o'rni tahlil qilinadi. Shuningdek, milliy qonunchilikda olib borilgan islohotlar va xalqaro normalar bilan uyg'unlik masalalari ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: Bojxona rejimi, qayta ishlash, huquqiy asoslar, iqtisodiy samaradorlik, Kioto konvensiyasi, bojxona kodeksi.

Аннотация. В статье раскрываются правовые механизмы таможенного режима переработки на таможенной территории, его основы в международном и национальном законодательстве, а также практическая эффективность применения. Рассматриваются экономическая значимость режима, его роль в повышении экспортного потенциала и эффективности производства. Особое внимание уделено реформам в национальном законодательстве и гармонизации с международными нормами.

Ключевые слова: Таможенный режим, переработка, правовые основы, экономическая эффективность, Киотская конвенция, таможенный кодекс.

Abstract. This article explores the legal mechanisms of the customs regime of inward processing within the customs territory, its foundations in international and national legislation, and the practical efficiency of its application. The economic significance of the regime, its role in enhancing export potential, and improving production efficiency are analyzed. Special attention is given to reforms in national legislation and its harmonization with international standards.

Keywords: Customs regime, inward processing, legal framework, economic efficiency, Kyoto Convention, customs code.

Kirish. Jahon iqtisodiyoti globallasuvi va xalqaro savdoning keskin o'sib borishi davlatlardan tashqi iqtisodiy faoliyatni yanada takomillashtirishni, bojxona tartibotlarini soddalashtirishni va investitsion muhitni qulaylashtirishni talab qilmoqda. Ayniqsa, ishlab chiqarish zanjirlari xalqaro miqyosda kengayib borayotgan sharoitda, qayta ishlash uchun olib kiriladigan xomashyo va materiallardan samarali foydalanish milliy iqtisodiyotning ustuvor yo'nalishiga aylanmoqda.

Bojxona hududida qayta ishlash rejimi mazkur jarayonlarda muhim mexanizm bo'lib, ishlab chiqarish tannarxini kamaytirish, eksport hajmini oshirish, yangi texnologiyalarni tatbiq etish va qo'shimcha qiymat yaratishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Shu bois ushbu rejim O'zbekistonda so'nggi yillarda qator islohotlar orqali huquqiy jihatdan takomillashtirildi [1].

Qayta ishlash rejimining nazariy va huquqiy mohiyati

Qayta ishlash rejimi bojxona hududiga olib kirilgan tovarlarni bojxona bojlari va soliqlardan shartli ravishda ozod etgan holda qayta ishlab, tayyor mahsulot sifatida qayta eksport qilish yoki ichki bozorga chiqarishni nazarda tutadi. Bunda asosiy tamoyillar quyidagilardan iborat:

- **Identifikatsiya:** tovarlarning qayta ishlash jarayonida aniqligi va kuzatilishini ta'minlash.
- **Chiqish normasi:** qayta ishlangan mahsulot hajmi va miqdorini belgilash.
- **Kafolat:** bojxona to'lovlarining to'lanishini ta'minlash tizimi.
- **Ruxsatnoma:** bojxona organlaridan qayta ishlashga ruxsat olish.

Mazkur talablar davlat manfaatlarini himoya qilish, noqonuniy faoliyatlarning oldini olish va xalqaro savdo qoidalariga rioya etilishini kafolatlaydi.

Xalqaro tajriba va normalar bilan uyg'unlik

Qayta ishlash rejimining xalqaro huquqiy asoslari **Kioto konvensiyasida** belgilangan bo'lib, unda qayta ishlash uchun keltirilgan tovarlarning bojxona bojlari va soliqlardan shartli ravishda ozod qilinishi, qayta ishlash muddatlari va chiqindilarga nisbatan bojxona majburiyatlari aniq tartibga solingan.

Masalan, Yevropa Ittifoqida qayta ishlash rejimi eksportni rag'batlantirish [2] vositasi sifatida keng qo'llanadi. Xitoy va Janubiy Koreya esa qayta ishlash zonasini tashkil etib, xorijiy xomashyoni qayta ishlab eksportga yo'naltirish orqali iqtisodiy yuksalishga erishgan. O'zbekiston ham ushbu tajribani milliy qonunchilikka implementatsiya etib bormoqda.

Milliy qonunchilik va amalga oshirilayotgan islohotlar

So'nggi yillarda O'zbekiston qonunchiligida qayta ishlash rejimiga oid muhim islohotlar amalga oshirildi:

- qayta ishlash jarayonlarida ruxsatnomalar olish soddalashtirildi;
- chiqish normasi tadbirkorlik subyektlari tomonidan mustaqil ishlab chiqilishi mumkin;
- qayta ishlash chiqindilari bojxona bojlari va soliqlaridan ozod qilindi;
- bojxona kafolatlari majburiyati bekor qilindi;
- elektron bojxona tizimlari joriy etildi.

Bojxona kodeksi va Prezident farmonlari ushbu tartibotlarni huquqiy jihatdan mustahkamlab berdi.

Statistik ma'lumotlar va amaliy natijalar

O'zbekiston Respublikasi Davlat bojxona qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra, 2022–2024-yillarda qayta ishlash rejimida ruxsatnoma olgan korxonalar soni 35 foizga oshgan. Shuningdek [3]:

- 2023-yilda qayta ishlash rejimi orqali olib kirilgan xomashyo hajmi 1,2 milliard AQSh dollariga teng bo'lgan;
- qayta ishlash asosida ishlab chiqarilgan tayyor mahsulotlarning eksport hajmi 850 million dollarni tashkil qilgan [4];
- ushbu rejimda faoliyat yuritayotgan korxonalar soni 700 tadan oshib, ular tomonidan 20 mingdan ortiq yangi ish o'rni yaratilgan.

Bu ko'rsatkichlar qayta ishlash rejimining nafaqat iqtisodiy samaradorligini, balki ijtimoiy ahamiyatini ham yaqqol namoyon etmoqda.

Amaliy muammolar va istiqbollar

Shu bilan birga, ayrim muammolar mavjud:

- qayta ishlash muddatlari har doim ham moslashuvchan emas;
- identifikatsiya tartibida texnologik qiyinchiliklar uchraydi;
- ayrim hollarda ruxsatnoma olish jarayoni byurokratik to'siqlarga duch keladi.

Kelgusida ushbu masalalarni hal qilish uchun elektron ruxsatnoma tizimini keng joriy etish, xalqaro standartlarga mos monitoring mexanizmlarini ishlab chiqish va bojxona nazoratini risklarni tahlil qilish asosida amalga oshirish taklif etilmoqda.

Xulosa. Bojxona hududida qayta ishlash rejimi O'zbekiston iqtisodiyotining barqaror o'sishi, eksport salohiyatining oshishi va xalqaro savdo tizimiga integratsiyani kuchaytirishda muhim mexanizm hisoblanadi. Qonunchilikni xalqaro normalar bilan uyg'unlashtirish, statistik tahlillar asosida monitoring olib borish va zamonaviy axborot texnologiyalarini qo'llash orqali bu rejimning samaradorligini yanada oshirish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Mukhtorov, I. (2024). *Issues Relating to the Identification and Customs Examination of Internationally Traded Goods in Uzbekistan*. World Customs Journal. URL: <https://www.worldcustomsjournal.org/article/122758-issues-relating-to-the-identification-and-customs-examination-of-internationally-traded-goods-in-uzbekistan>
2. Carballo, J. (2025). *Import Processing and Trade Costs*. Journal of International Economics. URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0022199625000169>
3. Peterson, J. (2017). *An Overview of Customs Reforms to Facilitate Trade*. United States International Trade Commission (USITC). URL: https://www.usitc.gov/publications/332/journals/jice_customsreformstofacilitatetrade.peterson_508_compliant.pdf
4. Tadjiev, U., & Kurbonov, M. (2021). *An Overview of Uzbekistan Customs' Reform Journey*. WCO News. URL: <https://mag.wcoomd.org/magazine/wco-news-96/an-overview-of-uzbekistan-customs-reform-journey>
5. Simpson, Z. P. (2024). *Informing Macrolistics Connectivity in Emerging Economies Through a Triangulated Research Approach: The Case of Uzbekistan*. East Asia Journal. URL: <https://link.springer.com/article/10.1007/s10308-024-00708-x>
6. O'guz, S. (2024). *The Impact of Customs Procedures on Global Competitiveness*. Fiscaeconomia Journal. URL: <https://dergipark.org.tr/pub/fsecon/article/view/1458266>

7. Norma.UZ (2022). *Qayta ishlash bo'jxona rejimi – iqtisodiyot drayveri*. Gazeta Norma.
URL: https://gazeta.norma.uz/publish/doc/text185876_qayta_ishlash_bojhona_rejimi_-_iqtisodiet_drayveri
8. Hukumat qarori (2025). *O'zbekistonda bo'jxona hududida qayta ishlash bo'jxona rejimidan foydalanish tartibi*. VMQ 555-son Qaror.
URL: <https://dunyouzbeklari.com/?p=258407>
9. Daryo.UZ (2019). *O'zbekistonda bo'jxona hududida qayta ishlash rejimi joriy etilishi mumkin*.
URL: <https://daryo.uz/k/2019/11/28/ozbekistonda-bojxona-hududida-tovarlarni-qayta-ishlash-rejimi-joriy-etilishi-mumkin>

UDC 338.22.01

STRUCTURAL REFORMS AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN UZBEKISTAN**F.Askarova, teacher, Tashkent State University of Economics, Tashkent**

Annotatsiya. *Mazkur tadqiqot O'zbekistonning 2016–2025 yillarga mo'ljallangan tarkibiy islohotlar dasturi va uning iqtisodiyot, jamiyat hamda atrof-muhitga ta'sirini o'rganadi. Prezident Sh. M. Mirziyoyev rahbarligidagi hukumat valyuta bozorini erkinlashtirish, soliq va tartibga solish islohotlari, xususiylashtirish hamda moliya sektorini liberallashtirishni amalga oshirdi. Rasmiy strategiyalar va xalqaro ma'lumotlar tahlili natijasida barqaror iqtisodiy o'sish (yiliga 5–7%), biznes muhiti yaxshilanishi va “yashil iqtisodiyot” konsepsiyasining joriy etilishi kuzatildi. Shu bilan birga, energiya samaradorligining pastligi va byurokratik to'siqlar muhim muammo bo'lib qolmoqda. Tadqiqotda davlat korxonalarini isloh qilish, inson kapitaliga sarmoya kiritish va “yashil” moliyani rivojlantirish zarurligi ta'kidlanadi.*

Kalit so'zlar: *tarkibiy islohotlar, barqaror rivojlanish, O'zbekiston, iqtisodiy liberallashtirish, yashil iqtisodiyot, raqamlashtirish.*

Аннотация. *В статье рассматривается программа структурных реформ Узбекистана (2016–2025 гг.) и её влияние на экономику, общество и окружающую среду. Под руководством президента Ш. М. Мирзиёева реализованы меры по либерализации валютного рынка, налоговой и финансовой систем, приватизации и поддержке частного сектора. Анализ официальных стратегий и международных данных показывает устойчивый экономический рост (5–7 % в год), улучшение делового климата и внедрение концепции «зелёной экономики». Вместе с тем сохраняются проблемы энергоёмкости и бюрократизма. Рекомендуется ускорить реформы госпредприятий, развивать человеческий капитал и зелёное финансирование.*

Ключевые слова: *структурные реформы, устойчивое развитие, Узбекистан, экономическая либерализация, зелёная экономика, цифровизация.*

Abstract. *This study examines Uzbekistan's structural reform agenda (2016–2025) and its impacts on the economy, society, and environment. Since 2017, the government under President Mirziyoyev has pursued liberalization through currency convertibility, tax reform, privatization, and financial restructuring. Analysis of national strategies, reports, and data shows steady GDP growth (5–7%), rising FDI, and poverty reduction. Reforms also advanced the “Green Economy” framework and GHG emission targets (–35% by 2030). However, challenges persist, including high energy intensity and state sector dominance. The study recommends faster SOE reforms, stronger human capital, and expanded green finance.*

Keywords: *structural reforms, sustainable development, Uzbekistan, economic liberalization, green growth, institutional transformation, digitalization.*

Introduction. Before 2016, Uzbekistan's economy was largely state-controlled, with limited private participation, closed currency markets, and rigid trade regulations. Under President Islam Karimov, growth was modest and inflation high. The 2016 leadership transition to President Shavkat Mirziyoyev marked a turning point: from 2017, the government began wide-ranging reforms to move toward an open market economy. The Action Strategy 2017–2021 and Development Strategy 2022–2026 prioritized poverty reduction (SDG 1), investment attraction, and human capital development (SDG 4).

This study examines how these structural reforms have influenced Uzbekistan's sustainable development across economic, social, and environmental dimensions. While prior research focused on individual reforms, a comprehensive, evidence-based analysis of the 2017–2025 agenda has been lacking. The paper aims to (1) document post-2016 reforms and key policy frameworks, (2) analyze indicators of liberalization, social progress, and sustainability, and (3) assess their overall effectiveness. The findings contribute to understanding Uzbekistan's reform trajectory and offer lessons for other transition economies pursuing green growth.

Methodology. Our analysis combines official statistics, policy documents, and international reports. Core data are drawn from Uzbekistan's State Statistics Committee and sectoral ministries, complemented by Presidential decrees (UP-4947, 2017; UP-60, 2022) and national strategies (Action Strategy 2017–2021, Development Strategy 2022–2026). Environmental frameworks such as the Green Economy Strategy and the 2021 Nationally Determined Contributions to the UNFCCC provide sustainability context. Additional sources include World Bank, ADB, IMF, UNDP, and OECD reports, as well as recent academic studies (e.g., Babasyan et al., 2023).

Methodologically, the study applies a mixed qualitative–quantitative approach. Strategic documents are reviewed through content analysis to trace reform stages, while annual data (2016–2024) on GDP, inflation, trade, FDI, employment, and social indicators are analyzed for trends and growth dynamics. Comparative benchmarking against ECA peers and alignment with UN SDGs (e.g., SDG 1—poverty, SDG 13—climate) allow integrated evaluation. Though data lags and attribution challenges persist, triangulation across official, institutional, and academic sources enhances reliability.

Results. Post-2017 reforms have coincided with robust macroeconomic performance. Uzbekistan's real GDP growth averaged 5–7% per year after 2016[10][11]. The economy recovered quickly from the 2020 COVID shock (–1.9%), rebounding by 7.4% in 2021[11][7]. In 2023 growth was still high (~5.5%), among the fastest in Europe/Central Asia[11]. The World Bank notes that *“since 2017, with an average GDP growth of 5.3% annually, the country has become one of the world's top reformers”*[10]. This performance reflects acceleration in private consumption and investment. Inflation, initially spiking post-liberalization, has eased back to moderate levels by 2024 (annual CPI around 8–10%).

A landmark in macroeconomic reform was the currency liberalization of 2017. In September 2017, the government ended the dual exchange rate and lifted many capital controls. Decrees allowed enterprises and individuals to freely buy/sell foreign currency at market rates[12][13]. For example, exporters were no longer forced to sell 25% of hard currency proceeds to the state[12], and banks could trade currency without special licenses[14]. These steps unified the Uzbek som with global rates (initial devaluation to ~UZS 8,100/USD) and eliminated black-market premiums. The central bank now sets a weekly rate based on interbank trades[15]. As a result, macro stability improved: foreign reserves rose (nearly \$50 billion by mid-2025), and inflation pressures were contained by 2019.

Reforms have markedly improved Uzbekistan's business environment. The country entered the top-20 most improved economies in the World Bank Doing Business 2020 report, rising from 76th to 69th place (2018–2019)[9]. Simplified taxation, investor protection, and online registration eased bureaucracy. New firm registrations tripled (33,000 → 93,000, 2016–2022)[1]; SMEs and FDI in tourism and horticulture expanded rapidly. Though the private sector is growing, state enterprises still dominate key industries.

Financial liberalization since 2017 spurred a large credit boom[3]. The share of state banks in total lending fell from 56% (2018) to 29% (2023)[17], freeing credit for private business. New supervision and accounting standards were introduced, yet state banks retain privileged funding access. Despite improved stability and openness, deeper governance reforms remain necessary to ensure full competition and financial deepening[3][18].

Governance and transparency have improved through one-stop shops, online taxation, and strengthened anti-corruption bodies[9][16]. Fiscal policy became more transparent, while over 1,200

SOEs were privatized since 2019[1]. Nevertheless, large SOEs in energy and mining continue to constrain private growth. Institutional reform thus remains an unfinished task.

Poverty declined from 17% (2022) to 6.6% (2025)[2], supported by food subsidies and targeted assistance. Education and literacy exceed 99%, and 2026 was declared the Year of Vocational Education. The “Single Registry” improved social protection, while eradication of forced labor marked a major SDG achievement[21]. Yet, female labor participation and rural informality remain weak points requiring inclusive SME support.

Recognizing unsustainable resource-intensive growth, Uzbekistan adopted a Green Growth Strategy (2022) and updated its NDC to cut GHGs per GDP by 35% by 2030[4][22]. Renewables rose from 13% (2017) to nearly 20% (2023)[23], alongside water-saving and efficiency programs. However, pollution reduction is gradual, and effective climate resilience still developing. The green transition has become a key pillar of national policy, yet consistent monitoring and investment alignment are critical[24].

Post-2016 reforms generated robust growth (5–7% annually), diversification, and poverty reduction, confirming the success of the market-oriented model[10][11]. However, the economy remains commodity-dependent, and SOE dominance hinders full competition. Governance, labor inclusion, and environmental sustainability require sustained policy focus. Aligning continued liberalization with the Uzbekistan-2030 strategy and SDG targets will be essential for ensuring inclusive and green development.

Reforms have significantly improved the private business environment. Notably, Uzbekistan was among the *world's top-20 most improved economies* in the World Bank's Doing Business 2020 report[9]. The Doing Business index rose from 76th (2018) to 69th globally (2019)[9]. Key improvements included tax simplification (merging infrastructure tax into corporate tax), strengthened investor protections, streamlined trade inspections, and easier contract enforcement[16]. Such measures reduced bureaucratic barriers: now company registration and permitting are largely online.

The effect on entrepreneurship has been dramatic. New firm registrations nearly tripled, from under 33,000 in 2016 to about 93,000 by 2022[1]. Small and medium enterprises (SMEs) flourished as interest rates liberalized and credit became accessible. World Bank analysts note “*economic liberalization has accelerated private sector growth*”, leading to record horticulture and tourism exports[1]. Foreign direct investment (FDI) also grew: tourism revenue more than doubled (to ~\$1.3 billion by 2019) and horticulture exports rose from \$680 m to \$1.2 billion (2017–2019)[1]. Non-state FDI surged in these emerging sectors. Overall, the non-state sector is expanding rapidly, although it still lags behind the public sector's scale.

REFERENCES:

1. World Bank Group. (2024, July 16). Helping Uzbekistan undertake a historic social and economic transformation. World Bank.
2. Uzbekistan on the path to sustainable development: President Shavkat Mirziyoyev's initiatives at the 80th Session of the UN General Assembly - Eurasia. (2025, October 3). Eurasia Magazine
3. Babasyan, D. & G. Y. & M. M. (2023). Late banking transitions: Comparing Uzbekistan to earlier reformers. ideas.repec.org.
4. Uzbekistan. (2025, October 7). UNDP Climate Promise
5. World Bank Group. (2023, December 8). The World Bank and Uzbekistan's Ministry of Economy and Finance: Working Together for a Greener Future. World Bank
6. Sargent, S. (2023, November 2). Project Information Document - Uzbekistan Digital Inclusion Project - p179108. World Bank.
7. World Bank Group. (2019, October 24). Doing Business 2020: Reforms Propel Uzbekistan to Place Among World's Top 20 Business Climate Improvers. World Bank.
8. Overview. (2024). World Bank.
9. World Bank Group. (2023, December 8). The World Bank and Uzbekistan's Ministry of Economy and Finance: Working Together for a Greener Future. World Bank.
10. Uzbekistan - Relaxes capital controls on foreign currency | Investment Policy Monitor | UNCTAD Investment Policy Hub. (n.d.).
11. Liberalization of forex policy. (2017, September 4).
12. Uzbekistan: Uzbekistan Green and Resilient Market Economy Program. (n.d.).

13. Simone, A. (2025). The Sequencing and speed of Reforms in Transition Economies. Selected Issues Papers, 2025(086), 1.

UO'K 33

XORAZM VILOYATIDA OZIQ-OVQAT XAVFSIZLIGI TA'MINLASH VA LOGISTIKASINI RIVOJLANTIRISH MUAMMOLARI

J.E. Atayev, dots.v.b., Urganch davlat universiteti, Urganch

Annatatsiya. Mazkur maqolada qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtiruvchi subyektlar faoliyatini tashkil qilish, ularning mahsulot turini tanlashdagi imkoniyatlari va fikrlarini hisobga olgan holda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash masalalari o'rganilgan. Shuningdek, oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda klasterlarning rolini baholash va ular faoliyatini takomillashtirish bo'yicha subyektlar fikrlari o'rganilgan. Qishloq xo'jalik mahsulotlarini daladan-dasturxongacha bo'lgan jarayonni qamrab oluvchi logistik tizimni shakllantirilganlik darajasi, mavjud muammolar va buni takomillashtirish masalalari o'rganilib logistik tizimni takomillashtirish bo'yicha takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Qishloq xo'jaligi, fermer xo'jaligi, dehqon xo'jaligi, oziq-ovqat xavfsizligi, klaster, logistika, tashish, saqlash, qayta ishlash.

Аннотация. В данной статье изучены вопросы обеспечения продовольственной безопасности с учетом организации деятельности сельскохозяйственных производителей, их возможностей и мнений в выборе вида продукции. Также изучено мнение участников рынка по оценке роли кластеров и совершенствованию их деятельности в обеспечении продовольственной безопасности. Разработаны предложения по совершенствованию системы логистики путем изучения темпов формирования логистической системы, охватывающей процесс движения сельскохозяйственной продукции от поля до стола, существующих проблем и вопросов совершенствования данной системы.

Ключевые слова: сельское хозяйство, фермер, деhqанское хозяйство, продовольственная безопасность, кластер, логистика, транспортировка, хранение, переработка.

Abstract. In this paper studied issues of ensuring food security taking account organization of activities of agricultural producers, their capabilities and opinions in choosing type of product. Also, studied opinions of players on assessing role of clusters and improving their activities in ensuring food security. Developed proposals for improving the logistics system by studying formation rate of logistics system covering process of agricultural products from the field to the table, existing problems and issues of improvement of this system.

Key words: agriculture, farmer, dehqan farm, food security, cluster, logistics, transportation, storage, processing.

Kirish. Jahonda aholi sonini o'sib borishi bilan bir vaqtda ekologik tanglikning keskinlashuvi oziq-ovqat mahsulotlarini yetishtirish bilan bog'liq muammolarning dolzarbligini yanada oshishiga sabab bo'lmoqda. Bu muammoni yechish maqsadida turli gibridd turlarni yaratilishi va ularning inson hayotiga ta'siri masalalari o'z navbatida ekologik toza bo'lgan oziq-ovqat muammosini ham kelib chiqishi vaziyatni yanada murakkablashuviga sabab bo'lmoqda. Dunyoda oziq-ovqat xavfsizligi va oziqlanish holati (SOFI) hisobotining so'nggi raqamlari 2023 yilda 757 millionga yaqin odam surunkali ochlikka duch kelganini ko'rsatmoqda. Jahon oziq-ovqat dasturi (WFP) 2025 Global Outlook 2024 yil noyabr holatiga ko'ra 343 million kishi keskin oziq-ovqat ta'minotidan aziyat chekayotganini taxmin qilmoqda[6].

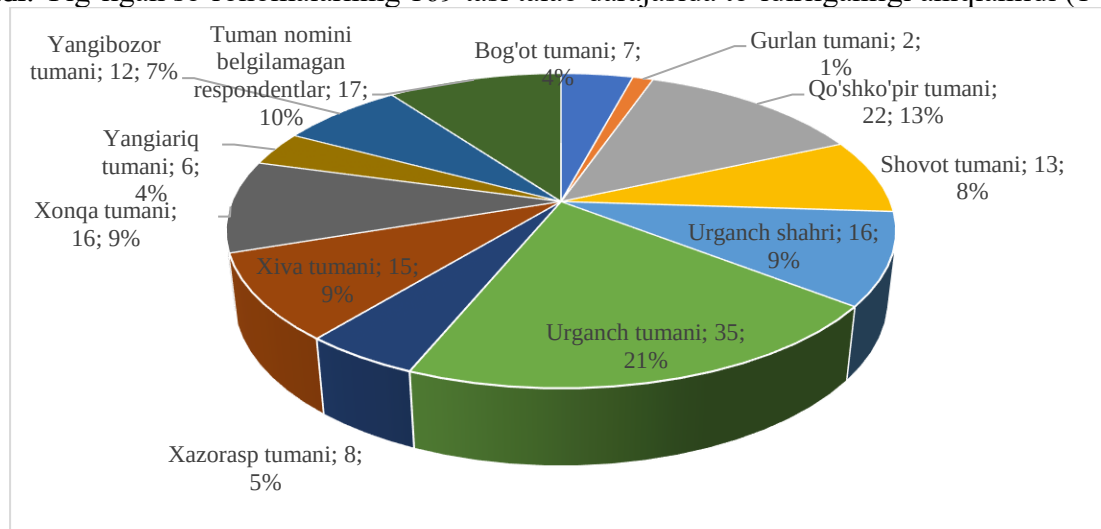
Oziq-ovqat xavfsizligini bartaraf etish borasidagi mavjud tendentsiyalar Barqaror rivojlanish maqsadlari (21-maqсад)ning 2030 yilgacha ochlik va oziq-ovqat xavfsizligini tugatish bo'yicha belgilanilgan daraja va yo'nalishlarida harakat qilmayotganligi, oziqlanishning global maqsadlariga erishish ko'rsatkichlarida ham ayni holat kuzatiladi, ya'ni dunyoda to'yib ovqatlanmaslikning barcha shakllarini bartaraf etish belgilanilgan (SDG Maqsad 2.2) maqsadlarga mos kelmayapti[7]. Natijada dunyoda milliardlab odamlarni to'yimli, xavfsiz va talab qilingan darajadagi oziq-ovqat bilan

ta'minlash muammoligicha qolmoqda. Bundan ko'rinadiki bu boradagi ilmiy izlanishlarni amalga oshirgan holda har bir davlat o'z imkoniyatlarini hisobga olgan holda oziq-ovqat xavfsizligi va to'yib ovqatlanmaslikning mavjud tendensiyalarini ko'zlagan maqsadlar darajasiga qaytarish uchun zaruriy chora-tadbirlarni, moliyalashtirish masalalarini yechish yo'llarini ishlab chiqishi lozim bo'ladi. Yuqorida keltiril o'tilganlarni hisobga olgan holda mazkur maqolada ekologik vaziyat keskinlik kasb etayotgan Orolbo'yi mintaqasi, xususan Xorazm viloyatida oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda logistik tizimni rolini baholash va uni takomillashtirish masalalarini qarab chiqilgan.

O'rganilganlik darajasi. Oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash mazkur tushunchaning mohiyati va uning yo'nalishlarini ahamiyatini hisobga olgan holda evolyutsion rivojlanish yo'nalishlari[2] mavjud muammolarni bartaraf etish nuqtai nazaridan qarab chiqilgan. Bugungi kunda oziq-ovqat xavfsizligini to'rtta o'lchov, ya'ni mavjudlik, foydalanish imkoniyati, foydalanish va barqarorlik asosida baholash taklif qilinadi[4]. Oziq-ovqat xavfsizligini kafolatlashda uy xo'jaliklari daromadini oziq-ovqat narxlar bilan bog'liq holda qarash zarur ammo bu yetarli hisoblanmaydi. Bu oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashdagi qator omillarning bir qismi sifatida qaralishi mumkin[5].

Shuningdek, oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish tizimini takomillshatirish, qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirishda vujudga keladigan risklar ta'sirini baholash masalalari[3], muhim tadqiqot mavzulari sifatida qaralmoqda. Ayni vaqtda energiya narxidagi o'zgarishlar oziq-ovqat xavfsizligini muhim omillari sifatida qaraladi va uning uch yo'nalishdagi ta'siri qarab chiqiladi[1]. Birinchidan texnik xizmat ko'rsatish bilan bog'liq xarajatlarni oshishi va ularni kechikishi bilan bog'liq muammolarni keltirib chiqarsa, ikkinchidan. bioo'g'itga bo'lgan talabni oshishi hisobiga oziq-ovqat mahsulotlarini boshqa maqsadlarda foydalanish kuchayadi. Uchinchidan transport xarajalarini oshishi logistik tizim bilan bog'liq muammolarni ta'sirini kuchaytiradi.

Tahlil va natijalar. Xorazm viloyatida oziq-ovqat xavfsizligi ta'minlash va logistikasini rivojlantirish muammolari mavzusida qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqaruvchilar o'rtasida o'tkazilgan so'rovnoma respondentlar faoliyat yo'nalishi, joylashuvi, yer maydoning kattaligi kabi qator omillar asosida tanlandi. So'rovnoma qog'oz variantda hamda elektron variantda amalga oshirildi. Yig'ilgan so'ronomalarning 169 tasi talab darajasida to'ldirilganligi aniqlanildi (1-rasm).

1-rasm. So'rovnoma qatnashgan respondentlarning tumanlar kesimidagi taqsimoti

Tumanlar joylashuvining o'ziga xosligi va mahsulot yetishtirishga ixtisoslashuvi respondentlarni tumanlar kesimidagi taqsimotida e'tibor olingan. Jami respondentlarning 35 tasi (21 foizi) Urganch tumaniga, 22 tasi (13 foizi) Qo'shko'pir tumaniga, 16 tasi (9 foizi) Urganch shahriga, 16 tasi (9 foizi) Xonqa tumaniga, 15 tasi (9 foizi) Xiva tumaniga to'g'ri keladi. Urganch tumani meva-sabzavot, Xiva tumani sabzi va piyoz, Xonqa tumani gurunch yetishtirishdagi ustunliklari hisobga ularning oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashdagi roli nisbatan yuqori hisoblanadi. Shuni alohida ta'kidlashimiz mumkinki, Urganch shahri sifatida keltirilgan respondentlar asosan, Urganch tumaniga tegishli hisoblanadi, chunki ularning katta qismi shaharda istiqomat qilishadi ammo, tumanda o'zining yeriga ega. Shu bilan birga 10 foiz respondent tuman nomini ko'rsatmaganligi aniqlanildi.

Respondentlarning katta qismi paxtachilikka ixtisoslashgan fermer xo'jaliklari bo'lib, ular paxtachilik bilan bir qator oziq-ovqat mahsulotlari yetishtirish bilan ham shug'ullanishadi. Shuningdek, respondentlarning 24 foizi, ya'ni 41 tasi ixtisoslikni belgilashmagan. Statistik ma'lumotlardan ham ma'lumki hududda oziq-ovqat mahsulotlarini yetishtirishda dehqon xo'jaliklari muhim subyekt hisoblanadi. Dehqon xo'jaliklarini huquqiy maqomga ega va ega bo'lmagan shaklda tashkil qilish mumkinligi, ularning ikkinchi holatida ixtisosligi aniq bo'lmaganligini hisobga oladigan bo'lsak 24 foiz respondentni ixtisoslikni belgilamasligini tabiiy holat deb hisoblash mumkin. Respondentlar orasida ixtisoslashuv bo'yicha chorvachilik (20 foiz), bog'dorchilik (11 foizi), yetarli darajada yuqori ekanligini kuzatish muki. Shuningdek, sabzavotchilik va polizchilikning ulushini mos ravishda 6 va 4 foizni tashkil qilgan.

So'rovnoma qatnashgan respondentlarning, ma'lumot darajalari ham o'rganilgan bo'lib, jami respondentlarning 31 foizi oliy ma'lumotga, 24 foizi o'rta ma'lumotga va 23 foizi o'rta maxsus ma'lumotga ega. Respondentlarning 38 tasi ma'lumot darajasi to'g'risida berilgan savolni ochiq qoldirishgan. Yuqori ma'lumotga ega bo'lganlarning ulushini nisbatan katta bo'lishi soha rivojini ta'minlashda ijobiy natijalarga erishishning garovi bo'lib xizmat qiladi.

Olingan natijalardan ma'lum bo'lishicha xo'jaliklarning 50 foizi bevosita xo'jalik rahbari hamda boshqaruvchisi ekanligini, 17 foizi esa xo'jalik a'zosi tomonidan boshqarilishini ko'rsatmoqda.

Respondentlarning yuqori daromadga ega o'simlik turlari haqidagi fikrlarini o'rganish maqsadida ularga "Sizning fikringizcha hozirgi sharoitda qaysi ekin turi eng daromadli deb o'ylaysiz?" degan savol berildi va ularga 6 turdagi ekin turi hamda qo'shimcha yozish imkoniyati berildi (1-jadval).

1-jadval

Bugungi kunda eng daromadli ekin turi bo'yicha respondentlar javoblari

	1-variant	2-variant	3-variant	4-variant	5-variant	6-variant
Beda	1	0	0	0	0	0
Chorvachilik	1	0	0	0	0	0
bug'doy	17	17	0	0	0	0
Meva	9	4	10	5	1	3
paxta	62	0	0	0	0	0
Poliz	4	4	5	0	3	0
Sabzavot	7	6	0	5	0	0
SHoli	32	15	15	0	0	0
Belgilanmagan	36	123	139	159	165	166

Oltida varianda jami 226 javob jamlangan bo'lib, eng katta ulush paxta va sholi hissasiga to'g'ri kelmoqda. Har bir ekin turi bo'yicha berilgan javoblar 62 tani tashkil qilgan. Asosiy farqi paxtada 62 ta javobning barchasi birinchi variant sifatida keltirilgan bo'lsa, sholida 32 tasi birinchi variant 15 tasi ikkinchi variant va qolgan 15 tasi uchinchi variant sifatida ko'rsatilgan. Undan keyingi o'rinda bug'doy qaralgan bo'lib, ushbu ekin turi birinchi va ikkinchi variantlar sifatida belgilangan va jami javobdagi ulushi 15 foizni tashkil qilmoqda. Mevani yetishtirishni foydali deb belgilagan respondentlar soni 32 tani tashkil qilmoqda va uning 9 tasi birinchi variant, 4 tasi ikkinchi variant, 10 tasi uchinchi variant, 5 tasi to'rtinchi variant, 1 tasi beshinchi variant va qolgan 3 tasi oltinchi variant sifatida keltirilgan.

Ushbu natijalardan ko'rish mumkinki, viloyatda qishloq xo'jalik mahsulotlarni yetishtirishda oziq-ovqat xavfsizligiga kam e'tibor qaratilmoqda. Chunki, hisob-kitob natijalari aynan poliz va sabzavot ekinlarini boshqa ekinlarga nisbatan yuqori ekanligini asoslaydi. Ammo, hududdagi aholini ushbu mahsulot yetishtirishni asosiy faoliyat sifatida qaramasligi ularning samaradorligini pastligicha qolishiga sabab bo'lmoqda. Buning sabablarini o'rganilganida, aynan meva-sabzavot narxlaridagi mavsumiy o'zgarishlar yuqoriligi hamda tashish, saqlash, qadoqlash chuqur qayta ishlash bilan bog'liq muammolarning mavjudligi aniqlanildi. Natijada meva-sabzavot mahsulotlari yuqori daromad keltirishi va eksport salohiyatini yuqori bo'lishiga qaramasdan respondentlar tomonidan kam e'tibor qaratilmoqda.

Oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda muhim bo'lgan ekin turlarini tanlash bo'yicha respondentlar fikrlarini o'rganish maqsadida ularga "Sizning fikringizcha hozirgi sharoitda qaysi ekin

turi oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda muhim deb o'ylaysiz?" deb savol berilgan va uning natijalarini quyida keltirib o'tildi (2-jadval).

2-javdal

Oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda muhim bo'lgan ekin turlari bo'yicha respondentlar javoblari

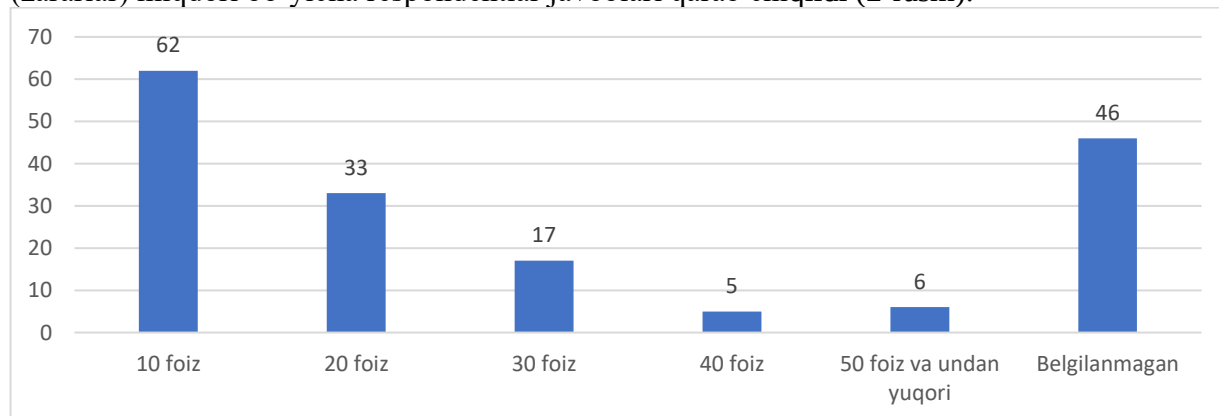
	1-variant	2-variant	3-variant	4-variant	5-variant	6-variant
Beda	1	0	0	0	0	0
Chorvachilik	1	0	0	0	0	0
bug'doy	41	15	0	0	0	0
Meva	12	2	5	3	2	4
paxta	46	0	0	0	0	0
Poliz	2	2	6	3	4	0
Sabzavot	7	7	3	5	0	0
sholi	23	7	10	0	0	0
Belgilanmagan	36	136	145	158	163	165

Oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda muhimlik darajasini belgilash natijalariniga ko'ra 221 ta javobning 56 tasi bug'doy hissasiga to'g'ri kelib, 24,8 foizni tashkil qiladi. Shuningdek, paxtani belgilash holatlari 46 tani tashkil qilib umumiy javobdagi ulushi 20,4 foiz. Meva, sabzavot va poliz ekinlarini ulushini kamligicha qolishi qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtiruvchilar orasida oziq-ovqat xavfsizligi tushunchasini to'liq anglash bilan bog'liq muammolar mavjudligini asoslaydi.

Qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirish, sotish va saqlash holati bo'yicha respondentlar fikri o'rganildi. Jami respondentlarning 72 tasi sotish bilan bog'liq muammo yo'qligini, 48 tasi muammo mavjudligini ta'kidlagan, qolgan 49 tasi mazkur savolni ochiq qoldirishgan. Muammo mavjud deb belgilagan respondentlarning 4 tasi mavsumiy saqlash, 6 tasi narxlarning pastligi, 17 tasi xaridorning mavjud emasligini muammo sifatida ketirishgan.

Ushbu keltirib o'tilgan muammolar oziq-ovqat logistikasi tizimining talab darajasida rivojlanmaganligi asoslaydi. Saqlash muammosi nobudgarchilikka olib kelib, daromadni yo'qolishiga sabab bo'lmoqda. Respondentlarning meva, sabzavot va poliz ekinlarini eng daromadli mahsulot sifatida ko'rsatmaganligining asosiy sabablaridan biri logistik tizimni talab darajasida shakllanmaganligi hisoblanadi.

Mahsulotni yetishtirish, saqlash va iste'molchilarga yetkazishdagi umumiy nobudgarchiliklar (zararlar) miqdori bo'yicha respondentlar javoblari qarab chiqildi (2-rasm).

2-rasm. mahsulotni yetishtirish, saqlash va iste'molchilarga yetkazishdagi umumiy nobudgarchiliklar (zararlar) miqdori bo'yicha respondentlar javoblari

Jami 169 ta respondentning 62 tasi nobudgarchilik darajasini 10 foiz, 33 tasi 20 foiz, 17 tasi 30 foiz, 5 tasi 40 foiz deb belgilashgan, 6 ta respondent esa 50 foiz va undan yuqori ekanligini ko'rsatishgan. Javob belgilamagan respondentlar 46 tani tashkil qilgan. Mazkur javoblar asosida o'rtacha tortilgan ko'rsatkichni hisoblash natijalari yetishtirilgan mahsulotning 16,5 foizi nobud bo'layotganligini ko'rsatdi.

Mahsulotlarni yetishtirish, saqlash va iste'molchilarga yetkazishdagi umumiy zararlarni qoplashda sug'urtaning o'rnini baholash natijalarini ko'rsatishicha jami respondentlarning 27,8 foizi savolni ochiq qoldirishgan bo'lsa, 18,9 foizi past darajada degan javobni belgilashgan. Sug'urtani rolini o'rtacha, yaxshi va yuqori deb baholaganlar ulushi mos ravishda 34,9, 15,4 va 3,0 foizni tashkil qilgan. Natijalar qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirish, saqlash va iste'molchilarga yetkazish

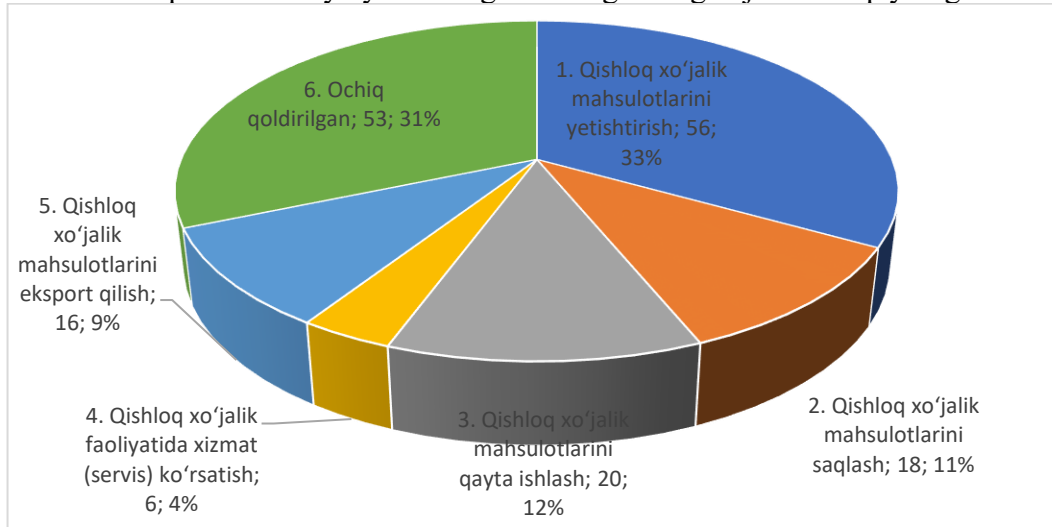
jarayonlaridagi turli tavakkalchiliklarni qoplashda sug'urtaning ahamiyati pastligicha qolayotganligini asoslaydi.

Keyingi yillarda qishloq xo'jaligida oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash masalasi bilan bir qatorda mamlakat va mintaqalarning imkoniyatlari, tabiiy iqtidor sharoitlaridan kelib chiqqan holda eksportbop mahsulotlarni yetishtirish va ularni tashqi bozorga olib chiqishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Mahsulotlarni eksportiga bojxona to'lovlari va bojlar darajasi ta'siri qanday degan savolga 10 foizi past, 39,0 foizi o'rtacha, 16,6 foizi yaxshi va 4,1 foizi yuqori deb baholashgan. Qolgan 30 foiz respondent ochiq qoldirishgan.

So'rovnomaning to'rtinchi bo'limi klasterlarni tashkil qilishning oziq-ovqat xavfsizligi ta'sirini aniqlashga qaratilgan. Respondentlarning klaster to'g'risidagi ma'lumotini o'rganish maqsadida "Klaster bo'yicha ma'lumotga egamisiz?" degan savolga 73 respondent "ha", 53 ta respondent yo'q degan javobni belgilashgan bo'lsa, 43 respondent ochiq qoldirishgan. Respondentlarning faqat 41 tasi klasterlar bilan hamkorlik qilayotganligini, 83 tasi hamkorlik qilmasligini ta'kidlashgan va qolganlari javob berishmagan.

Dehqon xo'jaliklarida, ya'ni huquqiy maqomga ega bo'lmagan dehqon xo'jaliklarida klaster bilan shartnoma tuzish imkoniyati mavjudmi? degan savolga 67 respondent ha 48 respondent yo'q deb javob berishgan. Yo'q deb javob bergan respondentlarning 31 tasi klaster a'zosi bo'lishni xoxlashini bildirishgan. Shuningdek, 64 ta respondent klaster bilan shartnoma tuzish daromadini oshirishini, 57 ta respondent oshirmasligini aytishgan va qolgan respondentlar savolga javob berishmagan. 19 ta respondent 0-5 foizgacha oshirishini, 6 tasi 5-10 foizgacha, 3 tasi 10-15 foizgacha, 1 tasi 20-25 foizgacha va yana bittasi 25 foizdan oshiq miqdorga oshirishini ta'kidlagan. Ushbu natijalar oziq-ovqat mahsulotlari yetishtirishda klasterlarni tashkil qilish va ulardan foydalanish talab darajasida emasigi asoslaydi.

Respondentlarni fikrini o'rganish maqsadida "Qaysi yo'nalishdagi faoliyatlarda klaster bilan shartnoma tuzish istiqbolli deb o'ylaysiz?" degan savolga olingan javoblar quyidagicha bo'ldi.

3-rasm. Klaster bilan shartnoma tuzishda istiqbolli hisoblanilgan yo'nalishlar bo'yicha respondentlar javoblari

Olingan javoblarda eng yuqori ulush mahsulot yetishtirish variantiga to'g'ri kelgan, shuningdek, 31 foiz respondent mazkur savolni ochiq qoldirishgan. Bu yuqorida keltirilgan xulosalarni asoslaydi. Shuningdek, qishloq xo'jalik mahsulotlarini saqlash, qayta ishlash va eksport qilishda klasterlarni tashkil qilish istiqbolli yo'nalishlar sifatida keltirilgan.

Respondentlarning 106 tasi klaster bilan shartnoma tuzish qo'shimcha imkoniyat, 44 tasi resurslardan optimal foydalanish imkoniyatini yaratishini aytgan bo'lsa, 24 tasi saqlash, qayta ishlash orqali hosilni nobud bo'lishini oldini olishgan yordam beradi deb javob bergan. 16 ta respondent o'zi xoxlagan ekinni ekish va ekinlarni optimal joylashtirishga imkoniyat yaratishini, 14 tasi bir gektar yerdan olinadigan daromadni oshirishini ta'kidlagan. Faqat 8 tagina respondent mahsulot eksport qilish imkoniyatini yaratishini ta'kidlagan. Ammo, 63 respondent ushbu savolga javob berishmagan.

Klasterlarni tashkil qilishda davlatning qo'llab-quvvatlashi zarur deb hisoblagan respondentlar 70 tani, zarur emas deb hisoblaganlar soni 43 tani atshkil qildi. Qolgan 56 ta respondent ushbu savolni

ochiq qoldirgan. Biroq, qanday qo'llab-quvvatlash lozim degan savolga faqat 20 tagina respondent javob bergan bo'lib, ularning 15 tasi imtiyozli kreditlar ajratish lozim degan variantni belgilashgan. Keltirib o'tilgan tahlillardan ko'rinadiki viloyatda oziq-ovqat mahsulotlarini yetishtirishda klasterlarni tashkil qilishda muammolar mavjud. Shu bilan birga mahsulot yetishtiruvchilarning katta qismi klaster haqida to'liq tushunchaga ega emas.

So'rovnomaning beshinchi bo'limi qishloq xo'jaligi mahsulotlari daladan-dasturxongacha bo'lgan jarayonni qamrab oluvchi logistik tizimni shakllantirishga bag'ishlangan. Mavjud holatni o'rganish maqsadida hozirda qishloq xo'jalik mahsulotlarini yig'ib-olish, tashish, saqlash va sotish jarayonlarini respondentlar tomonidan baholash natijalariga to'xtalib o'tamiz. Jami 120 ta respondent variant belgilagan bo'lib, ularning 99 tasi o'rtacha va yaxshi degan variantni belgilashgan. Faqat oltita respondent yuqori deb baholagan bo'lsa, 15 respondent past deb baholagan bo'lib, jarayonni qoniqarli deb baholash mumkin.

Qishloq xo'jalik mahsulotlarini yig'ib-olish, tashish, saqlash va sotish bo'yicha korxonalarni rivojlantirishda asosiy muammolar sifatida 38 ta respondent qishloq joylarida infratuzilmani yaxshi rivojlanmaganligini, 33 tasi malakali kadrlar yetishmasligini ko'rsatgan. Tabiiy monopoliyalarning mavjudligi hamda mablag' yetishmasligi kabi variantlarni 16 tadan respondent ko'rsatgan. Umumiy hisobda jami 169 ta respondentning 118 tasi javob bergan bo'lib, 51 tasi savolni ochiq qoldirishgan. Olingan javoblar natijalariga qaraydigan bo'lsak, oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda logistik tizimni tashkil qilish muhim ahamiyat kasb etadi, biroq buning uchun avvalo ular uchun zarur bo'lgan infratuzilmani ta'minlash lozim. Shu bilan birga ushbu tizimni barqaror ishlashini ta'minlash uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakaga ega bo'lgan ishchi kuchi bilan ham ta'minlash kerak bo'ladi (3-jadval).

3-jadval

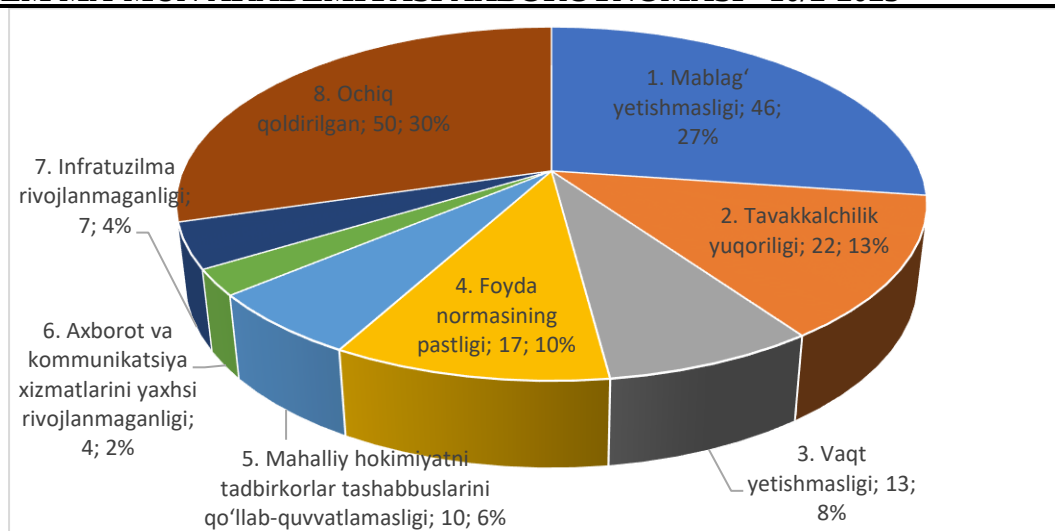
“Qishloq xo'jalik mahsulotlarini yig'ib-olish, tashish, saqlash va sotish bo'yicha korxonalarni rivojlantirishda asosiy muammolar nimalar deb o'ylaysiz?” Savol bo'yicha olingan javoblar

1. Qishloq joylarida infratuzilmani yaxshi rivojlanmaganligi	38
2. Malakali kadrlarni yetishmasligi	33
3. Tabiiy monopoliyalarning mavjudligi	16
4. Ishchi kuchi migratsiyasining yuqoriligi	7
5. Mablag' yetishmasligi	16
6. Mahalliy byurokratik to'siqlar	1
7. Ichki va tashqi bozorlar yaxshi rivojlanmaganligi	7
8. Ochiq qoldirilgan	51
	169

Nisbatan kam sonli respondentlar tomonidan ko'rsatilgan bo'lishiga qaramasdan qishloq xo'jaligidagi tabiiy monopoliyalarni mavjudligi va sohani qo'llab-quvvatlash bo'yicha mablag' yetishmasligi kabi muammolarni ham e'tibordan chetdan qoldirmaslik talab qilinadi. Ayniqsa, oziq-ovqat mahsulotlarini yetishtirish, qadoqlash, saqlash, tashishi, qayta ishlash bilan bog'liq jarayonlarni moliyalashtirish, ularga turli imtiyozlarni joriy qilish masalasiga e'tibor qaratish talab qilinadi.

Yetishtirilgan qishloq xo'jalik mahsulotlari nobud bo'lishiga kuchli ta'sirga ega omillarni aniqlash natijalariga ko'ra 41 ta respondent saqlash variantini keltirishgan bo'lsa, 23 respondent tashish deb ko'rsatishgan. Savdo va qayta ishlash variantlarini ko'rsatgan respondentlar soni mos ravishda 19 va 16 kishini tashkil qilgan. Bundan ko'rinadiki yetishtirilgan mahsulotni tashish va saqlash tizimini takomillashtirish lozim, chunki mazkur bosqichlarni takomillashtirilmasligi keyingi bosqichga o'tishga xojat qoldirmaydi. Tashish va saqlashni to'g'ri tashkil qilinmasligi qayta ishlash, savdo va eksport qilish kabi jarayonlarida mahsulot sifatini yo'qolishi hisobiga muammolarni keltirib chiqaradi.

Ushbu yo'nalishda xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishga to'sqinlik qilayotgan omillarni o'rganish natijalariga ko'ra 46 ta ya'ni 27 foiz respondent asosiy omil sifatida mablag' yetishmasligini keltirishgan. Agarda oziq-ovqat mahsulotlarini yetishtirishni asosan dehqon xo'jaliklari hissasiga to'g'ri kelishini, ularning mavjud maydoni kichikligi hamda imkoniyatlarini cheklanganligi hisobga oladigan bo'lsak, yuqorida keltirilgan javoblar to'g'ri. Keyingi o'rinlarda tavakkalchilikni yuqoriligi 22 respondent, foyda normasining pastligi 17 respondent tomonidan belgilanilgan (4-rasm).

4-rasm. Qishloq xo'jalik mahsulotlarini yig'ib-olish, tashish, saqlash va sotish bo'yicha xususiy korxonalarni shakllanishiga nimalar to'sqinlik qilishi bo'yicha respondentlar javoblari

Agrar soha boshqa tarmoqlarga nisbatan noretabel soha hisoblanadi, biroq qishloq xo'jaligini ahamiyati uning rentabelligi bilan emas, balki insonni birlamchi ehtiyojlarini qondirish uchun mahsulotlarni yetishtirish bilan belgilanadi. Shu sababdan ko'plab rivojlangan davlatlar agrar tarmoqni turli yo'llar bilan qo'llab-quvvatlashadi. Bizda ushbu tarmoqni qo'llab-quvvatlashda ko'proq e'tibor yetishtirish jarayoniga qaratilayotganligi, mahsulotni ishlab chiqarish zanjiridagi keyingi bosqichlarda mablag' yetishmasligi muammolarini kelib chiqishiga sabab bo'lmoqda. Shuningdek, sug'urta tizimini talab darajasi yo'lga qo'yilmaganligi ham muhim omil hisoblanadi, chunki qishloq xo'jaligi noretabel soha bo'lishi bilan bir qatorda tavakkalchilik nisbatan yuqori bo'lgan soha hisoblanadi. Bu esa agrar tarmoqda sug'urta tizimini takomillashtirishni talab qiladi.

Xulosa. Amalga oshirilgan tadqiqot natijalarini ko'rsatishicha viloyatda qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtiruvchilarini oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashda muhim bo'lgan ekin turlarini belgilash natijalari ularning boradagi qarashlarini kengaytirish lozimligini asoslamoqda. Logistik tizimini rivojlantirish va mahsulotlar nobudgarchiligini oldini olish masalasi ham muhim muammolardan birilgicha qolmoqda. Qishloq joylarida infartuzilmani yetarli darajada rivojlanmaganligi hamda malakali kadrlar yetishmasligi kabilar oziq-ovqat mahsulotlari yetishtirishga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Oziq-ovqat mahsulotlarini yetishtirishda dasutrxongacha bo'lgan jarayonlarni qamrab oluvchi logistik tizimni shakllantirish, buning uchun klasterlar faoliyatini takomillashtirish eng samarali usullardan biri sifatida qaraladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Dillon B.M., Barrett C.B., Global oil prices and local food prices: evidence from East Africa, Am. J. Agric. Econ. 98 (2016) 154–171, <https://doi.org/10.1093/ajae/aav040>.
2. Peng, Wen & Berry, Elliot. (2018). The Concept of Food Security. 10.1016/B978-0-08-100596-5.22314-7.
3. Porter J.R., Xie L., Challinor A.J., Cochrane K., Howden S.M., Iqbal M.M., Lobell D.B., Travasso M.I., 2014: Food security and food production systems. In: Climate Change 2014: Impacts, Adaptation, and Vulnerability. Part A: Global and Sectoral Aspects. Contribution of Working Group II to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change [Field, C.B., V.R. Barros, D.J. Dokken, K.J. Mach, M.D. Mastrandrea, T.E. Bilir, M. Chatterjee, K.L. Ebi, Y.O. Estrada, R.C. Genova, B. Girma, E.S. Kissel, A.N. Levy, S. MacCracken, P.R. Mastrandrea, and L.L. White (eds.)]. Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom and New York, NY, USA, pp. 485-533.
4. Upton J., Ciss'e C.B., Barrett J.B., Food security as resilience: reconciling definition and measurement, Agric. Econ. 47 (S1) (2016) 135–147.
5. Von Braun J., Food and nutrition security the concept and its realization. Bread and Brain, Scripta Varia, 125. Education and Poverty Pontifical Academy of Sciences, Scripta Varia, 2014.
6. <https://www.wfp.org/stories/food-security-what-it-means-and-why-it-matters>
7. <https://openknowledge.fao.org/server/api/core/bitstreams/d5be2ffc-f191-411c-9fee-bb737411576d/content>

THE ROLE OF MANAGEMENT, MARKETING, AND TOURISM IN THE ECONOMY

N.Azamatova, teacher, Edu-uify educational center, Tashkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada menejment, marketing va turizmning iqtisodiy rivojlanishdagi o'rni va ularning o'zaro bog'liqliklari ko'rib chiqiladi. Menejment tashkilotlarning samarali ishlashini va resurslardan foydalanishni ta'minlaydi, marketing esa korxonalarga iste'molchilarga yetib borishga va savdo hajmini oshirishga yordam beradi. Turizm xizmat ko'rsatish sohasining asosiy tarmog'i sifatida ish o'rinlari yaratish, valyuta tushumlari va infratuzilmani rivojlantirishga katta hissa qo'shmoqda. Tadqiqotda nazariy adabiyotlar va statistik ma'lumotlar asosida ushbu uch sohaning iqtisodiy ta'siri tahlil qilinib, ularning barqaror iqtisodiy o'sishdagi ahamiyati yoritilgan.

Kalit so'zlar: Menejment, marketing, turizm, iqtisodiy o'sish, sarmoya, biznes boshqaruvi, strategiya, iste'mol bozori, xizmat ko'rsatish sohasi.

Аннотация. В данной статье рассматривается роль менеджмента, маркетинга и туризма в экономическом развитии и их взаимосвязи. Менеджмент обеспечивает эффективную работу организаций и использование ресурсов, в то время как маркетинг помогает предприятиям достигать потребителей и увеличивать продажи. Туризм, как ключевой сектор сферы услуг, вносит значительный вклад в создание рабочих мест, валютные поступления и развитие инфраструктуры. В исследовании анализируется экономическое влияние этих трех областей на основе теоретической литературы и статистических данных, подчеркивая их важность для устойчивого экономического роста.

Ключевые слова: менеджмент, маркетинг, туризм, экономический рост, инвестиции, деловое администрирование, стратегия, потребительский рынок, сфера услуг.

Abstract. This paper examines the role of management, marketing, and tourism in economic development and their interconnections. Management ensures the efficient operation of organizations and resource utilization, while marketing helps businesses reach consumers and increase sales. Tourism, as a key sector of the service industry, contributes significantly to job creation, foreign exchange earnings, and infrastructure development. The study analyzes the economic impact of these three fields based on theoretical literature and statistical data, highlighting their importance in sustainable economic growth.

Keywords: Management, marketing, tourism, economic growth, investment, business administration, strategy, consumer market, service industry.

Introduction. In modern economies, management, marketing, and tourism play a crucial role in driving economic development. Effective management optimizes business operations and enhances productivity. Marketing connects businesses with consumers, increasing revenue and brand awareness. Tourism generates substantial income, attracts foreign investment, and fosters local economic development. This article explores the economic impact of these three fields, analyzing their contributions to national and global economies.

Methodology. The research employs the following methods:

- Analytical method – Review of academic literature and theoretical frameworks on management, marketing, and tourism.
- Statistical analysis – Examination of global and national economic indicators related to these sectors.
- Comparative method – Evaluation of the impact of these industries in different economies.
- Empirical method – Analysis of case studies on successful management, marketing, and tourism strategies.

The Role of Management in Economic Development

Management plays a vital role in ensuring organizational success by focusing on:

1. Planning – Developing long-term strategies based on market trends [Drucker, 1999, p. 56].

2. Organizing – Allocating resources effectively within an enterprise [Robbins & Coulter, 2017, p. 67].

3. Leading – Motivating employees to improve productivity.

4. Controlling – Monitoring performance and making necessary adjustments.

Tourism plays a crucial role in the global economy, contributing significantly to GDP, employment, and foreign exchange earnings. Effective marketing and management strategies are essential in attracting tourists, ensuring quality experiences, and maintaining sustainable tourism growth. This article explores the role of marketing and management in enhancing tourism's economic impact.

2. The Connection Between Tourism and Economic Growth

Tourism directly influences a country's economic development by generating revenue, creating jobs, and stimulating local businesses. Governments and businesses invest heavily in tourism promotion to attract international and domestic visitors, boosting overall economic activity.

Key Economic Contributions of Tourism:

- Job Creation: Tourism-related sectors like hospitality, transport, and retail provide employment.
- Revenue Generation: Tourist spending contributes to local businesses and national economies.
- Infrastructure Development: Tourism demands better infrastructure, benefiting the overall economy.

3. The Importance of Marketing in the Tourism Industry

Marketing is essential in promoting tourist destinations, services, and experiences. It helps differentiate destinations and attract visitors through strategic advertising, branding, and promotions.

Effective Tourism Marketing Strategies:

- Destination Branding: Creating a unique identity for a location to attract tourists.
- Digital Marketing: Using websites, social media, and SEO to promote destinations.
- Influencer and Content Marketing: Engaging travelers through storytelling and visual content.
- Event Marketing: Hosting festivals and international events to attract visitors.

4. The Role of Destination Management in Economic Growth

Destination management ensures sustainable and profitable tourism by balancing economic benefits with environmental and cultural preservation. Proper management improves visitor satisfaction, boosts repeat visits, and enhances the region's reputation.

Key Aspects of Destination Management:

- Infrastructure and Accessibility: Well-maintained roads, airports, and public transport.
- Local Business Support: Encouraging local businesses to participate in tourism.
- Sustainability Initiatives: Eco-friendly tourism policies to preserve nature and culture.

5. Digital and Social Media's Influence on Tourism Marketing

With the rise of digital platforms, social media plays a significant role in influencing travel decisions. Travelers rely on online reviews, influencers, and digital campaigns before choosing their destinations.

Digital Marketing Strategies in Tourism:

- Social Media Campaigns: Instagram, YouTube, and TikTok promotions.
- Online Booking and E-commerce: Simplifying the booking process through apps and websites.
- Virtual Tours and AI Assistants: Providing immersive previews of destinations.

6. Crisis Management in the Tourism Industry

Unexpected crises, such as pandemics, natural disasters, or political instability, can severely impact tourism. Effective crisis management strategies help destinations recover faster and minimize economic losses.

Key Crisis Management Strategies:

- Emergency Preparedness Plans to ensure tourist safety.
- Strong Public Relations Strategies to rebuild trust after a crisis.

- Flexible Policies like refunds and travel insurance to maintain traveler confidence.

7. Challenges in Tourism Marketing and Management

Despite its economic benefits, tourism faces several marketing and management challenges, such as:

- Over-Tourism: Excessive visitors leading to environmental and social strain.
- Seasonal Demand: Inconsistent tourist flow affecting businesses.
- Competition: Destinations competing for limited tourist attention.
- Changing Consumer Preferences: Adapting to new travel trends and behaviors.

8. Future Trends in Tourism Marketing and Management

The future of tourism marketing and management lies in sustainability, innovation, and personalization.

Emerging Trends:

- Eco-Tourism: Promoting environmentally friendly tourism practices.
- Smart Tourism: AI-driven recommendations, virtual reality tours, and smart hotels.
- Personalized Travel Experiences: Data-driven marketing strategies catering to individual traveler needs.
- Sustainable Business Models: Encouraging green policies and community-driven tourism.

Conclusion. Marketing and management are vital in ensuring tourism's economic success. Effective strategies enhance destination appeal, improve visitor satisfaction, and sustain long-term economic benefits. By adopting digital tools, sustainable policies, and crisis management techniques, the tourism industry can continue to grow and positively impact global economies. When it comes to economic contributions of marketing, there is a few benefits of those areas in term of economy sectors, let's count them deeply below given concrete benefits of terms.

Economic Impact of Management

- Efficient management can reduce operational costs by 20-30%, leading to increased profitability [Mintzberg, 2013, p. 78].
- Innovative management strategies drive technological advancements and process optimization.
- Adaptive management enables companies to respond effectively to economic fluctuations, ensuring long-term stability.

The Role of Marketing in Economic Growth

Fundamental Marketing Principles

Marketing plays a key role in economic expansion by ensuring the efficient distribution of goods and services. The primary aspects of marketing include:

- Market research – Identifying consumer preferences and demand.
 - Product positioning – Defining a company's market presence [Kotler & Keller, 2015, p. 102].
 - Advertising and branding – Increasing customer awareness and loyalty.
 - Pricing strategy – Setting optimal price levels to maximize revenue.
 - Well-executed marketing campaigns can increase product sales by 40-50% [Aaker, 1996, p. 87].
 - Strong branding enhances consumer trust, leading to long-term market stability.
 - Digital marketing has revolutionized traditional advertising methods, providing cost-effective outreach to global audiences [Chaffey & Ellis-Chadwick, 2019, p. 115].
- According to the World Tourism Organization (UNWTO), tourism contributes over 10% of global GDP, with more than 1.4 billion international arrivals annually [UNWTO, 2023, p. 150].

Tourism supports economic growth through:

- Job creation – The hospitality, transportation, and entertainment industries employ millions worldwide.
- Local business development – Tourism boosts demand for local products and services.
- Government revenue growth – Taxes from tourism-related businesses contribute to national budgets [Hall & Page, 2014, p. 163].

Factors Driving Tourism Development:

- Infrastructure improvement – Expanding transportation and hospitality services.
- Foreign investment – Attracting capital for tourism projects.
- Cultural and environmental preservation – Promoting sustainable tourism policies.

Countries such as Uzbekistan have successfully implemented visa-free travel policies and infrastructure investments to boost international tourism [Sharipov, 2021, p. 172].

Conclusion. Management, marketing, and tourism are key drivers of economic progress.

- Management enhances business efficiency and economic stability.
- Marketing strengthens brand presence and boosts sales.
- Tourism generates revenue and promotes investment in infrastructure and local economies.

By investing in these fields, nations can achieve sustainable economic growth and long-term financial prosperity.

The Significance of Marketing and Management in Tourism Economics such as role of marketing in attracting international tourists, destination management and local economy development and long-term strategies for sustainable tourism marketing. Marketing and management as economic drivers in tourism as the interconnection between tourism and the economy, infrastructure development, the influence of digital marketing on travel trends, investment in tourism marketing: costs and benefits

REFERENCES:

1. Drucker, P. (1999). The Practice of Management. Harper & Row. – p. 56.
2. Robbins, S. P., & Coulter, M. (2017). Management (13th ed.). Pearson Education. – p. 67.
3. Mintzberg, H. (2013). Managing. Berrett-Koehler Publishers. – p. 78.
4. Kotler, P., & Keller, K. L. (2015). Marketing Management (15th ed.). Pearson. – p. 102.
5. Aaker, D. A. (1996). Building Strong Brands. Free Press. – p. 87.
6. Chaffey, D., & Ellis-Chadwick, F. (2019). Digital Marketing: Strategy, Implementation and Practice (7th ed.). Pearson. – p. 115.
7. World Tourism Organization (UNWTO). (2023). Tourism Highlights. UNWTO Publications. – p. 150.
8. Hall, C. M., & Page, S. J. (2014). The Geography of Tourism and Recreation: Environment, Place, and Space (4th ed.). Routledge. – p. 163.
9. Sharipov, B. (2021). Tourism Development in Uzbekistan: Challenges and Opportunities. Tashkent Economic Review. – p. 172.
10. Porter, M. E. (1985). Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance. Free Press. – p. 190.

UO'K 338.24:63(075)

QORAQALPOG'ISTON RESPUBLIKASINING XO'JALIK FAOLIYATI JARAYONLARI VA UNING IQTISODIY - IJTIMOIIY JIHATLARI

N.R. Djumageldiyev, PhD, dots., Nukus Davlat Pedagogika Instituti, Nukus

Annotatsiya. Maqolada Qoraqalpog'istonda xo'jalik faoliyati jarayonlari va uning iqtisodiy - ijtimoiy jihatlari bo'yicha olib borilgan tahliliy rivojlanishning tarixiy bosqichlarini tadqiq qilish masalalari ko'rib chiqiladi. Qoraqalpog'iston Respublikasi hududi bo'yicha O'zbekiston Respublikasida birinchi o'rinni egallaydi, ammo ijtimoiy-iqtisodiy, sanoat va qishloq xo'jaligini rivojlantirish darajasi bo'yicha boshqa barcha mintaqalardan ancha orqada qolmoqda.

Kalit so'zlar: xo'jalik faoliyati, sanoat, tamoyillar, ijtimoiy-iqtisodiy jihatlari, iqtisodiy o'zgarishlar, atrof-muhit.

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы исследования исторических этапов аналитического развития процессов хозяйственной деятельности и ее социально-экономических аспектов в Каракалпакстане. По территории Республики Каракалпакстан занимает первое место в Республике Узбекистан, но по уровню социально-экономического, промышленного и сельскохозяйственного развития значительно отстает от всех других регионов.

Ключевые слова: хозяйственная деятельность, промышленность, принципы, социально-экономические аспекты, экономические изменения, окружающая среда.

Abstract. The article examines the historical stages of analytical development of economic activity processes and its socio-economic aspects in Karakalpakstan. In terms of territory,

Karakalpakstan ranks first place in the Republic of Uzbekistan, but in terms of socio-economic, industrial, and agricultural development, it lags significantly behind all other regions.

Key words: *economic activity, industry, principles, socio-economic aspects, economic changes, environment.*

O'zbekiston hukumati tomonidan amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida milliy iqtisodiyotda mamlakat yalpi ichki mahsulotidagi sanoat ulushi 2000-yildagi 14% dan 2014-yilda 24,1% gacha o'sdi [16]. Shu bilan birga, jahon iqtisodiyotining globallashuvi muammolari, global sanoat korporatsiyalari tomonidan kuchayib borayotgan raqobat sanoatning tarmoq va hududiy tuzilishini takomillashtirishni (farqlashni) talab qiladi. Dunyoning ko'plab iqtisodiy rivojlangan mamlakatlari tajribasi shuni ko'rsatadiki, mamlakat va mintaqalar iqtisodiyoti tarkibini takomillashtirishda iqtisodiy o'sishning eng muhim zaxirasi mavjud [5].

Shuningdek, hududlarda sanoatni rivojlantirish muammolari ularning iqtisodiy o'sishining dolzarb yo'nalishi bo'lib qolgan. Aynan mintaqaviy darajada ishlab chiqarish, kadrlar salohiyati va boy tabiiy resurslarga e'tibor qaratilgan va u hududlarning raqobatdosh ustunliklarini tashkil etilgan. Hududlarda sanoatni rivojlantirish istiqbollari raqobatning kuchayishi bilan tavsiflanadi, ushbu hududlar oladigan imtiyozlar, ularning ishlab chiqarish va ilmiy-texnik salohiyati, ishlab chiqarish sanoatida eng samarali amalga oshirilishi mumkin.

Respublikada sanoatni rivojlantirishning muhim vazifalaridan biri bu sanoatni rivojlantirish yo'nalishlarini shakllantirishdir. Sanoatning tarmoq va hududiy tuzilishini farqlashning ishlab chiqilgan yo'nalishlari [1, 4, 5], mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini to'liq hisobga olishi kerak.

Qoraqalpog'iston Respublikasi hududi bo'yicha O'zbekiston Respublikasida 1-o'rinni egallaydi, ammo ijtimoiy-iqtisodiy, sanoat va qishloq xo'jaligini rivojlantirish darajasi bo'yicha boshqa barcha mintaqalardan ancha orqada qolmoqda. Hozirgi vaqtda mintaq aholisining mamlakat umumiy aholisidagi ulushi 5,7% [9] ni, mintaqaning mamlakat YAIMdagi ulushi 2,5% [16] ni, mintaqaning mamlakat sanoat ishlab chiqarishidagi ulushi 1,7% [15] ni tashkil qiladi. Ushbu asosiy ko'rsatkichlardan ko'rinib turibdiki, ushbu mintaqani depressiv mintaqalardan biri deb tasniflash mumkin.

Mintaqa iqtisodiyotini rivojlantirish nuqtayi nazaridan kam rivojlangan sanoat bilan ajralib turadi, ishlab chiqarish tarmoqlarining ustunligi asosiy vositalarning yuqori darajada eskirishi, aksariyat hududlarning transport markazlaridan uzoqligi bilan ajralib turadi. Shuningdek, Orol dengizining qurishi mintaqaning rivojlanishiga kuchli ta'sir ko'rsatadi va Qoraqalpog'iston ekologik ofat zonasi hisoblanadi. Orol dengizining qurishi bilan bog'liq biologik, ekologik, tuproq iqlim hodisalarining umumiylikligi uning o'rnida Orolqum cho'lining paydo bo'lishiga olib keldi [10]. Atrof-muhit omilining tobora kuchayib borayotgan ta'siri mintaqaning iqtisodiy, ijtimoiy va sanoat rivojlanishiga to'sqinlik qilgan.

Bundan tashqari, mintaq sanoatining rivojlanishiga to'sqinlik qiluvchi omillardan yana biri bu transport infratuzilmasining rivojlanmaganligidir. Mintaqadagi temir yo'llarning zichligi 10,0 ming km² maydonga 50,7 km² ni tashkil etadi, bu ko'rsatkich respublikadagi o'rtacha ko'rsatkichlardan 2 baravar, avtomobil yo'llarining zichligi ko'rsatkichlari respublikadagi o'rtacha ko'rsatkichlardan 4 baravar kam bo'lganligi ma'lum bo'ldi [8].

Sanoatning tarmoq tuzilishini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, sanoatni diversifikatsiya qilish koeffitsiyenti juda yuqori va 0,054% [11] ni tashkil qiladi, ammo diversifikatsiyaning bu darajasi sanoat rivojlanishining natijasi emas, balki mavjud sanoat tarmoqlarining yo'qligidir. Sanoat tarkibida elektr energiyasi (25,1%), yengil sanoat (23,3%), oziq-ovqat (12,0%) va yoqilg'i (11,2%) ustunlik qiladi [14]. Ushbu sohalarning ulushi mintaqaning sanoat tarkibida ustun bo'lsa-da, so'nggi paytlarda kimyoviy, gaz-kimyano sanoati va qurilish materiallari sanoati jadal rivojlandi.

Qoraqalpog'iston Respublikasida yengil sanoatni rivojlantirishga, xususan, o'simliklarning yangi navlarini yaratish uchun pilla yig'ish sohasiga zamonaviy texnologiyalarni joriy etish orqali ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga alohida e'tibor qaratilmoqda, misol uchun respublikada

2016-yilda sanoat bo'yicha uchta yangi korxona tashkil etildi va to'rtta korxona modernizatsiya qilindi.

Mustaqillik yillarida qishloq xo'jaligida mutlaqo yangi samarali iqtisodiy munosabatlar rivojlandi. Yer o'zining haqiqiy egasini topdi. Bugungi kunda Qoraqalpog'iston fermerlari qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yig'ib olishdan tashqari, qishloq rivojiga ulkan hissa qo'shmoqda [3].

Boshlangan iqtisodiy o'zgarishlar respublika sanoat korxonasining iqtisodiy faoliyatiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Mehnatga turtki va rag'batlantirishning yangi tizimi shakllana boshladi [3]. Mulk egasining huquqi uning his-tuyg'ulari, psixologiyasi va xulq-atvorida katta o'zgarishlarni keltirib chiqardi, qaramlik va harakatsizlik bartaraf etildi, chunki mulk javobgarining haqiqiy egasini sotib oldi va o'z ishining natijalaridan bevosita manfaatdor edi. Ishlab chiqaruvchilar tobora ko'proq ularning farovonligi, endi ularning mehnatiga bog'liqligini anglay boshladilar. Ularni sifat jihatidan yangi motivlar va stimullar qo'zg'atdi, ularning faoliyati natijalarining haqiqiy tuyg'usi, iqtisodiy javobgarlik choralari ham kuchaytirildi. Bozor sharoitida zararli ishlashga imkon bermaydigan korxonalar, endi ishlab chiqarishdan maksimal darajada foydalanishga intilishdi [3,10].

2021-yilda Qoraqalpog'iston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga davlat rahbari tomonidan e'tibor sezilarli darajada oshdi. Qoraqalpog'iston Respublikasining har bir tumani O'zbekiston viloyatlariga birlashtirildi. Xususan, Mo'ynoq tumani Toshkent viloyatiga, Qoraqalpog'iston Respublikasi poytaxti Nukus shahri esa Toshkent shahar hokimligiga birlashtirilgan bo'lib, u qurilish materiallari, turizm va oziq-ovqat sanoati shularni inobatga olgan holda 2022-yilda Nukusni kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturi ishlab chiqilib, jami 1 milliard 361 million so'mlik 10 ta yangi loyihani amalga oshirishni ko'zda tutilgan va uch mingta ish o'rni yaratish belgilandi [13].

Shuni ta'kidlash kerakki, 2021-yilda O'zbekistonning barcha hududlarida «Qoraqalpog'istonda biznes yuritish» kampaniyasi faol o'tkazildi, uning doirasida jami 350 million dollarlik 264 ta loyiha ishlab chiqilgan. Hammasi bo'lib, 2021-yilda Qoraqalpog'istonda umumiy qiymati 332,1 million dollar bo'lgan 811 ta loyiha ishga tushirilishi kerak bo'ldi, buning natijasida mintaqada 14,7 mingdan ortiq ish o'rinlari paydo bo'ldi [2].

Ayniqsa, so'nggi yillarda respublika iqtisodiyoti jadal sur'at bilan rivojlanishlar ko'zga tashlanadi. Mintaqaning yalpi ichki mahsuloti (2022-yil boshida) 32% ga, sanoat ishlab chiqarishi 30,5% ga, qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish 20% ga, bozor xizmatlari hajmi 75% ga, xorijiy investitsiyalar hajmi 3810,6 million dollarga o'sdi [6]. Faoliyat ko'rsatayotgan korxonalar soni 59 foizga ko'paydi va joriy etilgan ish o'rinlari soni 127,3 mingtani tashkil etdi.

Qoraqalpog'iston Respublikasining «2020-2023-yillarga mo'ljallangan kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida» 2020-yil 11-noyabrdagi PQ-4889-son Qarori bilan respublikaning shahar va tumanlarining o'sish «nuqtalari» bo'yicha aniq chora-tadbirlar bilan rivojlanishning ustuvor yo'nalishlari belgilandi [12], bundan tashqari ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning og'ir darajasi bo'lgan shahar va tumanlarni rivojlantirish, yangi ish o'rinlarini yaratishdan iborat vazifalar belgilandi.

Shuningdek, yangi tashkil etilgan tadbirkorlik subyektlari daromad solig'i va suv solig'i bo'yicha amaldagi belgilangan soliq stavkalarining 50 foizi miqdorida to'lovlarni amalga oshiradigan bo'lishdi. Bundan tashqari, ular mamlakatimizda ishlab chiqarilmaydigan asbob-uskunalar, butlovchi qismlar va ehtiyot qismlar uchun bojxona to'lovlari to'lashdan ozod qilingan bo'lib, bu asbob-uskunalar maxsus tuzilgan ro'yxatlarga muvofiq import qilinadi va chetdan olib kelingan uskunalaridan faqat o'z ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun foydalanilgan.

Keyingi yillarda mahalliy hokimiyat organlarining tashkiliy-boshqaruv faoliyati bilan qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi faoliyati ta'sirida, hatto respublikadagi Orol ekologik og'ir vaziyatli sharoitida ham Qoraqalpog'iston Respublikasida agrosanoat kompleksini rivojlantirish uchun muayyan shart-sharoitlar yaratilib berilmoqda. 2024-2025-yillarda paxta maydonlarida tuproq unumdorligi va hosildorlikni oshirish bo'yicha agrotexnika tadbirlari o'tkazilgan yer uchastkalari hisobini yuritilishini va mazkur qarorga muvofiq 13 ta tumanining paxta maydonlarida tuproq unumdorligi va hosildorlikni oshirishga qaratilgan ilmiy asoslangan agrotexnika tadbirlarini amalga oshirish bo'yicha «yo'l xarita»larni ishlab chiqish ko'zda tutilgan [7]. Bu qaror asosida esa

Qoraqalpog'iston Respublikasida 2025-yilda barcha tumanlardagi yerdan foydalanuvchilarga paxta maydonlarida tuproq unumdorligi va hosildorlikni oshirish bo'yicha agrotexnik tadbirlari uchun subsidiyalar ajratilishi hamda qishloq xomashyosini yetishtirish natijalari esa tahlil qilinadigan bo'ldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Асадов Х. Современные тенденции экономического развития регионов Узбекистана // Экономика Центральной Азии, 2020. - №4(3). - С. 251-262;
2. Беркинов Б., Сабурова Н. Современное состояние и перспективы социально-экономического развития Республики Каракалпакстан // Экономические отношения, 2022. Том 12. - №1. - С. 85-98. // DOI: 10.18334/eo.12.1.114009.
3. Краткий отчет социально-экономического обследования потребностей и нужд в регионе Приаралья 12 март 2018. <https://www.undp.org/ru/uzbekistan/publications/>.
4. Мирзиеева С. Анализ опыта Узбекистана по разработке стратегий развития страны и регионов // Управленческое консультирование, 2019. - №3. - С.49-61.
5. Усманов З., Ниязов М. Приоритетные направления развития промышленности в Республике Каракалпакстан // Экономика и бизнес: теория и практика, 2015. - №8. - С.127-131.
6. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисига Мурожаатномаси. // <https://president.uz/uz/lists/view/4057>.
7. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори, 20.02.2024 йилдаги 97-сон
8. Транспорт и связь в Узбекистане. Статистический сборник Госкомстат РУз. – Ташкент, 2013. - С. 50-51.
9. Социальное развитие и уровень жизни в Узбекистане. Статистический сборник. Государственный Комитет Республики Узбекистан по статистике. – Ташкент, 2014. - С.20.
10. Статистические ежегодники. – Ташкент: Госкомстат, 1995-2005; Статистические сборники. – Ташкент: Госкомстат, 1991, 2010, 2018.
11. Стратегия социально-экономического развития Республики Каракалпакстан. – Ташкент: ИПМИ, 2013. - С. 48-49.
12. Постановление Президента Республики Узбекистан «О мерах по комплексному социально-экономическому развитию Республики Каракалпакстан на 2020-2023 годы» от 11 ноября 2020 г., №ПП-4889. // <https://lex.uz/ru/docs/5100721>.
13. Послание Президента Республики Узбекистан Ш.М. Мирзиеева Олий Мажлису // Народное слово, 29 декабря 2020 года.
14. Потребности и нужды в регионе Приаралья. Отчет социально-экономического обследования. – Нукус, 2001. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.uz.undp>.
15. Промышленность Узбекистана. Статистический сборник Госкомстат РУз. – Ташкент, 2014. - С.20.
16. Экономика Узбекистана. Информационно-аналитический бюллетень за 2014 год. – Ташкент, 2015. - С. 11.

UDC 656

TRENDS AND CHALLENGES IN REVERSE LOGISTICS

Sh.E.Ergasheva, trainee teacher, Samarkand State Medical University, Samarkand

Аннотация. Саноат инқилоби 4.0 — бу замонавий технология ютуқларининг акс сўзидир ва у таъминот занжири ҳамда логистика тизимларини рақамлаштиришга мажбур қилди. Янги бизнес муҳитида фақат ўзгаришларга мослаша оладиган ва уларни қўллаб-қувватлайдиган компанияларгина ривожланишга эришади. Замон билан ҳамқадам бўлмаган соҳа компаниялари рақобатчиларга бозор улушини бой беришади. Эски таъминот ва логистика занжирини рақамли тизимга ўтказишда қатъий ташкilotчилик зарур. Инсон нуқтаи назаридан, бу катта харажат талаб қилмайдиган ажойиб лойиҳадир. Бу ўзгаришни амалга ошириш орқали имкониятлар тез суръатда ўсадиган ва ишчи куч ҳажми билан бевосита боғлиқ бўлган глобал иқтисодий муҳитга кириш имкони яратилади. Хулоса қилиб айтганда, ушбу аннотация рақамли инқилоб ва глобаллашув шароитида тескари логистика соҳасидаги тенденциялар, тўсиқлар ва таъсирларнинг мураккаб ўзаро боғлиқлигини таъкидлайди.

Калим сўзлар: рақамли инқилоб, таъминот занжири, истеъмолчи талаби, технология, жамоавий иш, глобаллашув.

Аннотация. Индустриальная революция 4.0, являющаяся отражением последних технологических достижений, заставила цепочки поставок и логистику в целом перейти в цифровой формат. В новом деловом климате смогут успешно развиваться только те компании, которые способны адаптироваться к изменениям и принимать их. Компании,

которые не идут в ногу со временем, будут терять долю рынка своим конкурентам. При переходе от устаревшей цепочки поставок и логистики к цифровой необходима строгая организация. С человеческой точки зрения, это великолепное начинание, требующее минимальных эксплуатационных расходов. Наградой за этот переход является доступ к глобальной экономической среде, где возможности растут быстро и прямо пропорциональны числу доступной рабочей силы. В заключение данная аннотация подчеркивает, как тенденции, препятствия и эффекты в сфере обратной логистики взаимодействуют сложным образом в контексте цифровой революции и глобализации.

Ключевые слова: цифровая революция, цепочка поставок, потребительский спрос, технологии, командная работа, глобализация.

Abstract. The Industrial Revolution 4.0, which is a reflection of the most recent technological advancements, has compelled supply chains and logistics in general to become digital. The only businesses that will thrive in the new business climate are those that can adapt to change and welcome it. Companies in sectors that do not change with the times will lose market share to competitors. Strict organisation is necessary when converting an outdated supply and logistics chain to a digital one. From a human perspective, it's a fantastic endeavor that requires little in the way of operating expenses. Gaining access to a global economic environment where opportunities increase rapidly and in direct proportion to the size of the available work force is the reward for accomplishing this shift. To sum up, this abstract emphasizes how trends, obstacles, and effects in the field of reverse logistics interact in a complex way in the context of the digital revolution and globalization.

Key words: digital revolution, supply chain, consumer demand, technology, teamwork, globalization.

Introduction: A "supply chain" is a system of businesses and suppliers assembled for the purpose of producing and distributing a particular good. A supply chain is a representation of the steps required to provide clients with a good or service. Given that efficient supply chains result in lower costs and quicker production cycles, supply chain management is a crucial activity. The conventional supply chain, however, is deficient in a few areas that will be necessary to meet future business demands. The conventional supply chain is made up of several unconnected, frequently unintegrated phases. A typical supply chain becomes an integrated, networked system when it is transformed into a digital supply chain. A DSC emphasises supply chain management, not whether the goods or services are digital or tangible. Numerous businesses across diverse sectors are making significant investments in the digitization of their supply networks and corporate operations. Logistics companies like UPS, FedEx, and DHL are examples of these endeavours. E-commerce giants such as Amazon and Alibaba have made significant investments to digitilise each link in their supply chain. A DSC is defined in various ways. According to some writers, it's an intelligent supply chain that integrates supply chain participants by utilising technological advancements.

Additionally, they coordinate systems, such as transportation and warehousing operations, to benefit from Web-enabled features. Excellent coordination and communication between the chain's hardware and software players characterise these kinds of networks. By providing services, the intention is to synchronise interactions across organisations. The most recent papers on digital supply chains are compiled in brief in the section that follows. A survey of the literature is provided, highlighting the most pertinent publications in the supply chain digitization topic.

Within the 20th century, creation of web has brought about in a energetic part for obtainment. Businesses contribute in innovation so that they can infer more advantage and spare costs. The taking after advances are talked about as a few of the procedures utilized to upgrade invert calculated: forms. Optiturn The innovation is Optoro's cloud based program switch coordinations stage. The innovation permits a all-encompassing approach coordinations, it brings together valous components of marketing and supply chain modules for an end-to-end arrangement. It empowers coordinate returned and excess stock to the right channel considering taken a toll, benefit and business rule input that empowers in cutting down broker within the frame of shipments which contributes to diminishment in gas emanations from transports in this way way better car for the environment. It inputs supporting

framework over huge information handling, stockroom administration showcase put administration and information analytics announcing. Put away information profits data on names. Recurrence of returns, condition of returned things and directions for returns. The information is dissected to supply prize and condition of the returned thing. The distribution center administration framework recognizes diverse units of items. It has the capacity to get, put-away, stock, check, apportion, choose and transport things.

Conclusion: Consideration of reverse logistics trends and challenges in light of globalization and the digital revolution provides important new insights into how international supply chains are changing. The study shows that reverse logistics, which was formerly thought of as an incidental part of supply chain management, is now at the forefront of strategic planning for companies all over the world.

Several significant factors found in the study are responsible for this shift.

To begin, the field of reverse logistics has seen a significant transformation due to the digital revolution. The amalgamation of cutting-edge technologies like blockchain, big data analytics, IoT, and AI has made reverse logistics procedures more effective, transparent, and quick to respond. These technologies make it easier to track returns, predict demand for returned goods more accurately, and make better decisions during the recovery and recycling processes.

Therefore, businesses that use these digital tools to improve their reverse logistics operations will be in a better position to cut costs, boost customer satisfaction, and be more environmentally sustainable. Second, the field and intricacy of reverse logistics have grown as a result of globalization.

Companies now have to manage returns across a variety of markets with different regulatory frameworks, cultural expectations, and logistical constraints due to the growth of global trade and cross-border e-commerce. The study emphasizes how the need for more resilient and adaptable reverse logistics strategies that can meet various regional needs while remaining efficient and economical has arisen as a result of globalization.

REFERENCES:

1. TACHIZAWA, E.M., ALVAREZ-GIL, M.J. and MontesSanco, M.J. (2015) How "smart cities" will change supply chain management. Supply Chain Management 20(3): 237.
2. Atzori, L., Iera, A. and Morabito, G. (2010) The internet of things: A survey. Computer Networks 54(15): 2787-2805. Cited By 7035.
3. Wilkesmann, M. and Wilkesmann, U. (2018) Industry 4.0-organizing routines or innovations? VINE Journal of Information and Knowledge Management Systems 1
4. Schniederjans, D.G., Curado, C. and Khalajhedayat M. (2020) Supply chain digitisation trends: An integration of knowledge management. International Journal of Production Economics 220: 107439

UO'K: 378.1:330.342.1 (575.1)

O'ZBEKISTON OLIY TA'LIM TIZIMIDA RAQOBAT MUHITINING RIVOJLANISH TENDENSIYALARI VA TASHKILIY-IQTISODIY OMILLARI

A.M. Ibragimov, *mustaqil tadqiqotch*, Nukus

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekistonda oliy ta'lim xizmatlari bozorida raqobat muhitining shakllanishi va rivojlanish tendensiyalari tahlil qilingan. Tadqiqotda OTMlar soni, talaba qamrovi, ta'lim xizmatlari sifati va diversifikatsiyasi, tashkiliy-iqtisodiy omillar o'rganilgan. Qoraqalpog'iston Respublikasi misolida hududiy xususiyatlar ko'rib chiqilgan. Amaliy tavsiyalar asosida sog'lom raqobatni shakllantirish yo'nalishlari belgilangan.

Kalit so'zlar: oliy ta'lim, raqobat, xizmatlar bozori, talab, sifat, diversifikatsiya, infratuzilma, boshqaruv, islohot, tashkiliy-iqtisodiy omillar.

Аннотация. В статье исследуются процессы формирования конкурентной среды на рынке высшего образования Узбекистана. Рассматриваются рост числа вузов, студенческого контингента, качество услуг, организационно-экономические факторы. Освещены региональные особенности на примере Каракалпакстана. Предложены практические рекомендации по усилению конкуренции в системе образования.

Ключевые слова: высшее образование, конкуренция, рынок услуг, спрос, качество, диверсификация, инфраструктура, управление, реформы, организационно-экономические факторы.

Abstract. This article analyzes the development of the competitive environment in Uzbekistan's higher education market. It explores the growth in HEIs, student enrollment, quality and diversification of services, and organizational-economic factors. Regional dynamics are assessed through the case of Karakalpakstan. Practical recommendations are provided to improve competitiveness in the education sector.

Key words: higher education, competition, service market, demand, quality, diversification, infrastructure, management, reforms, organizational and economic factors.

So'nggi yillarda O'zbekiston Respublikasida oliy ta'lim tizimining tub isloh qilinishi natijasida ta'lim xizmatlari bozori faol rivojlanmoqda. Bu jarayon inson kapitali va ilmiy salohiyatni oshirish, raqobatbardosh iqtisodiyotni shakllantirishda muhim omil bo'lib xizmat qilmoqda. Oliy ta'limda raqobat muhiti — tizim barqarorligi va sifatining asosiy kafolati hisoblanadi.

Mazkur muhitning shakllanishi bir nechta omillar, jumladan, OTMlar sonining ko'payishi, nodavlat va xorijiy ta'lim subyektlarining faolligi, axborot texnologiyalarining joriy qilinishi, ta'lim dasturlarining diversifikatsiyasi va sifat nazoratining kuchayishi bilan bog'liq. Ayniqsa, Qoraqalpog'iston Respublikasi kabi hududlarda raqobat muhitining mintaqaviy xususiyatlarini tahlil qilish dolzarb masala sanaladi.

Maqolada O'zbekiston oliy ta'lim tizimidagi raqobat muhiti shakllanishining asosiy tendensiyalari va unga ta'sir ko'rsatuvchi tashkiliy-iqtisodiy omillar ilmiy asosda tahlil qilinadi. Tahlil natijasida sog'lom raqobatni rivojlantirishga oid amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Oliy ta'lim xizmatlari bozori shakllanishi va rivojlanishi masalalari jahon va mahalliy ilmiy adabiyotlarda turli nazariy hamda amaliy yondashuvlar orqali yoritilgan. Bu yo'nalishdagi asosiy nazariy g'oyalar iqtisodiy tafakkurning klassik va neoklassik maktablari vakillari — J.M. Keynes, A. Marshall, A. Pigou, Y.A. Shumpeter, P. Porter, P. Druker, F. Kotler, B.S. Santo, G. Mensh va G.P. Pisano kabi olimlar tomonidan ishlab chiqilgan. Ular xizmatlar bozori, innovatsiyalar, raqobat ustunliklari va ta'limda bozor munosabatlari shakllanishini asoslab bergan.

Xususan, Porterning "raqobat ustunliklari" nazariyasi hamda Drukerning boshqaruvga oid innovatsion qarashlari oliy ta'lim sohasidagi raqobatni baholashda asosiy metodologik yondashuv sifatida qaraladi. Ularning asarlari ta'lim xizmatlarini bozor tamoyillari asosida tashkil etish zarurligini ilmiy jihatdan asoslaydi.

MDH davlatlari olimlari — V.S. Bajenova, N.A. Bonyushko, I.V. Kotlyarevskaya, A.A. Efremova, Yu.Yu. Savchenko va boshqalar ham ta'lim xizmatlari sifatini oshirish, tizimning bozorga moslashuvi va raqobat muhitini shakllantirish masalalarini tadqiq qilganlar.

O'zbekiston olimlarining — Q.X. Abduraxmonov, M.Q. Pardaev, G. Axunova, M.X. Saidov, A.B. Vaxabov va boshqalarning tadqiqotlari esa ta'lim xizmatlari bozorining shakllanishi, kadrlar tayyorlash va mehnat bozoriga integratsiya masalalariga qaratilgan.

Amaliy yo'nalishdagi dissertatsiyalarda esa A.A. Hamidova, S.A. Babanazarova va G.S. Sadullaeva tomonidan oliy ta'lim xizmatlari bozorini rivojlantirishda marketing strategiyalari va tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarning roli chuqur o'rganilgan.

Tahlil shuni ko'rsatadiki, ta'lim xizmatlari bozorining shakllanishi va unda raqobatbardoshlikni ta'minlash global miqyosda iqtisodiy, ijtimoiy va institutsional omillar bilan chambarchas bog'liqdir. Shu bois, mazkur ilmiy tadqiqotda O'zbekiston oliy ta'lim tizimi, xususan, Qoraqalpog'iston Respublikasi misolida raqobat muhiti holati o'rganiladi, mavjud muammolar va ularni bartaraf etish bo'yicha takliflar ilgari suriladi.

O'zbekiston oliy ta'lim tizimi oxirgi besh-yillikda tub strukturaviy o'zgarishlar davrini boshdan kechirmoqda. Ta'lim xizmatlari bozorida raqobat muhitining shakllanishi va takomillashuvi bevosita tizim ishtirokchilari soni, ular faoliyatining shakllari, sifati va ijtimoiy qamrov bilan chambarchas bog'liq. Bu tendensiyalarni 1-jadval ma'lumotlaridan ko'rish mumkin.

Jadvalda 2019–2024-yillar davomida O'zbekiston Respublikasida oliy ta'lim tizimining asosiy ko'rsatkichlari bo'yicha o'sish tendensiyalari aks ettirilgan. Tahlil natijalari oliy ta'lim xizmatlarining ommaviylashuvi, raqobatbardoshligini oshirish va ta'limga bo'lgan talabning ortib borayotganini yaqqol namoyon etadi.

1-jadval

2019–2024-yillarda O'zbekiston Respublikasida oliy ta'lim tizimining rivojlanish dinamikasi

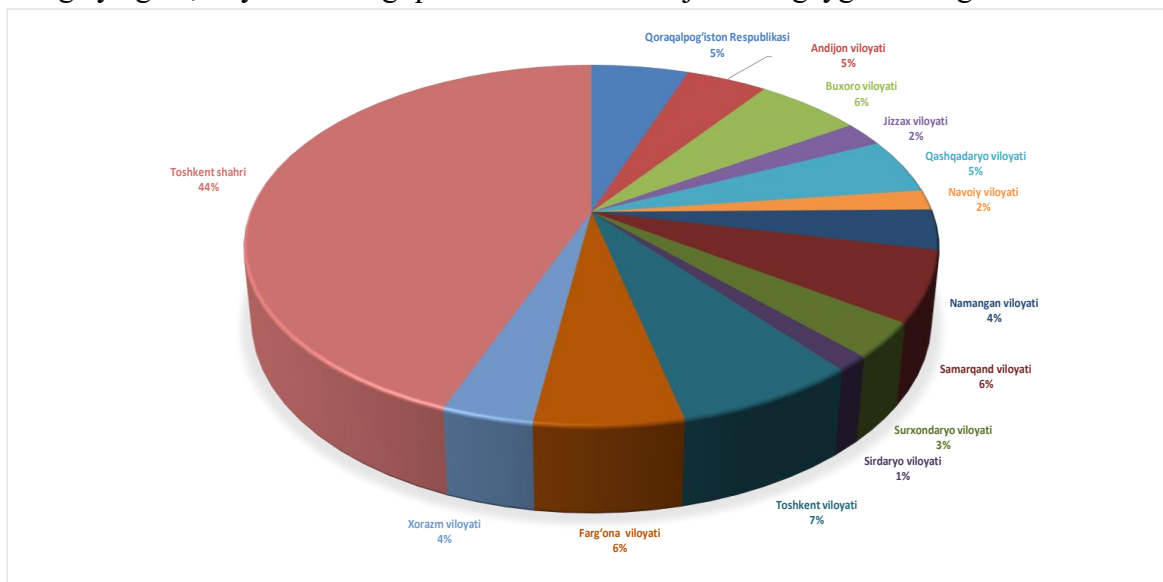
Ko'rsatkichlar	Yillar					
	2019	2020	2021	2022	2023	2024
Oliy ta'lim muassasalari soni, birlik	119	127	154	191	219	222
Nodavlat oliy ta'lim muassasalari soni, birlik	4	5	17	42	90	90
Xorijiy oliy ta'lim tashkilotlari soni, birlik	16	18	25	26	30	30
Oliy ta'lim tashkilotlari talabalari soni, kishi	440991	571512	808439	1042100	1314542	1432810
Oliy ta'lim tashkilotlari bitiruvchilari soni, kishi	70793	83905	103898	102381	184133	211197
Har 10 000 aholiga to'g'ri keladigan OTM talabalari soni	130	165	229	289	357	389
OTM magistraturasiga qabul qilingan talabalar, ming kishi	9362	9897	15795	6904	15099	21598
OTM professor-o'qituvchilari soni	30559	32070	37364	41746	45210	49633

Eng avvalo, oliy ta'lim muassasalari soni 2019-yildagi 119 tadan 2024-yilda 222 taga yetgani, ya'ni 1,8 barobardan ko'proqqa oshgani kuzatilmoqda. Bu jarayonda nodavlat OTMlar soni sezilarli darajada o'sib, 2019-yildagi atigi 4 tadan 2024-yilda 90 taga yetgan. Bu esa oliy ta'lim tizimida xususiy sektor faolligining ortganligini ko'rsatadi.

Shuningdek, xorijiy OTMlar filiallari soni ham barqaror o'sib, 2024-yilda 30 taga yetgan. Bu ko'rsatkich ta'lim tizimining xalqaro integratsiyalashuv yo'nalishida rivojlanayotganini bildiradi.

Talabalar sonining o'sish sur'ati ayniqsa e'tiborga molik: 2019-yilda 440 991 nafar bo'lgan talabalar soni 2024-yilga kelib 1,43 million nafarga yetgan, ya'ni deyarli uch barobarga ko'paygan. Shu bilan birga, bitiruvchilar soni ham izchil ortib bormoqda: 2019-yildagi 70 793 nafardan 2024-yilda 211 197 nafarga yetgan.

Har 10 000 aholiga to'g'ri keladigan talabalar soni ko'rsatkichi 2019-yildagi 130 tadan 2024-yilda 389 taga yetgani, oliy ta'limning qamrovi sezilarli darajada kengayganini anglatadi.

1-rasm. Oliy ta'lim muassasalarining hududlar bo'yicha taqsimoti.

E'tiborga molik jihatlardan biri shuki, magistraturaga qabul qilinganlar soni notekis dinamikaga ega bo'lib, 2021-yildagi keskin o'sishdan (15 795 kishi) so'ng 2022-yilda pasaygan (6904 kishi), ammo keyingi yillarda yana tiklangan. Bu esa qabul siyosatida o'zgarishlar yoki ta'lim strategiyasidagi muayyan islohotlar bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Professor-o'qituvchilar sonining yildan-yilga o'sib borishi (2019-yilda 30 559 nafardan 2024-yilda 49 633 nafarga) ta'lim sifati va salohiyatini ta'minlash borasidagi chora-tadbirlarning natijadorligini aks ettiradi. Umuman olganda,

keltirilgan statistik ko'rsatkichlar asosida, O'zbekiston oliy ta'lim tizimi jadal rivojlanish bosqichida ekani, xususan, Qoraqalpog'iston Respublikasi misolida ushbu o'zgarishlar hududiy raqobat muhitining shakllanishiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatayotganini aytish mumkin.

Ta'lim xizmatlari bozorida raqobat muhitining shakllanishida hududiy omillar hal qiluvchi o'rin tutadi. Mamlakat miqyosida oliy ta'lim muassasalari va ularning filiallari sonining geografik taqsimoti, aholining ta'lim xizmatlariga bo'lgan real yondashuv imkoniyatini belgilab beradi. 1-rasmda oliy ta'lim tashkilotlarining hududlar kesimidagi ulushi aks ettirilgan bo'lib, unda Toshkent shahri 44% ulush bilan mutlaq yetakchilik qiladi.

Bu holat shuni ko'rsatadiki, oliy ta'lim infratuzilmasi va xizmatlar taklifi, asosan, poytaxt va unga yaqin hududlarda jamlangan. Bu esa mintaqaviy raqobat muhitining asimmetrik shakllanishiga olib kelmoqda. Toshkent viloyati (7%), Farg'ona (6%), Samarqand (6%), Buxoro (6%) kabi yirik viloyatlar ham nisbatan yuqori ulushga ega bo'lsa, Jizzax (2%), Navoiy (2%), Sirdaryo (1%) kabi hududlarda oliy ta'lim xizmatlariga bo'lgan hududiy taklif ancha past darajada qolmoqda.

Ahamiyatli jihatlaridan biri shuki, Qoraqalpog'iston Respublikasi 5% ulush bilan ta'lim xizmatlari bozorida muhim ishtirokchi sifatida qayd etilgan bo'lsa-da, bu ko'rsatkich mintaqadagi aholining geografik kengligi va ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlariga nisbatan yetarli emas. Hududiy muvozanatsizliklar ta'limga teng imkoniyatlar prinsipiga zid holatni yuzaga keltiradi va uzoq muddatli istiqbolda hududlararo iqtisodiy tafovutlarni chuqurlashtirishi mumkin.

Shuningdek, bu holat raqobat muhitining faqat ma'lum hududlarda intensiv tarzda shakllanishi, boshqa mintaqalarda esa raqobatning sustligi yoki mavjud emasligi oqibatida ta'lim sifatining va xizmatlar diversifikatsiyasining cheklanishiga olib keladi. Hududlararo tenglikni ta'minlash maqsadida nodavlat sektorni mintaqalarda qo'llab-quvvatlash, xorijiy OTM filiallarini chekka hududlarga jalb etish, davlat tomonidan hududiy rivojlanishga yo'naltirilgan kvotali qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini joriy qilish dolzarb hisoblanadi.

Rasm asosida o'rganilgan holatlar oliy ta'lim xizmatlari bozorining hududiy rivojlanishida nomutanosibliklar mavjudligini ko'rsatadi. Ushbu nomutanosibliklarni bartaraf etish orqali sog'lom raqobat muhiti yaratilib, ta'lim sifati va qamrovi barcha hududlarda teng ta'minlanishi mumkin.

Oliy ta'lim xizmatlari bozorida sog'lom raqobat muhitini shakllantirish ko'plab tashkiliy va iqtisodiy omillar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ular ta'lim muassasalarining samaradorligini, xizmatlar sifatini va raqobatbardoshligini belgilaydi. Tahlillar hududlar o'rtasida raqobat muhitining notekis shakllanishi aynan ushbu omillarning farqli darajada rivojlanganligi bilan izohlanishini ko'rsatadi.

Moliyaviy mustaqillik va resurslar bilan ta'minlanganlik OTMlarning raqobatga layoqatini belgilovchi muhim omillardir. Davlat OTMlari ko'pincha byudjet asosida faoliyat yuritib, nodavlat va xorijiy muassasalar mustaqil mablag'lar va grantlar evaziga ishlaydi. Shu bois moliyalashtirish manbalarining diversifikatsiyasi ta'lim xizmatlari sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Bundan tashqari, byudjet taqsimotining markazlashgan modeli ayrim hududlardagi, xususan Qoraqalpog'iston Respublikasidagi ta'lim muassasalari iqtisodiy mustaqilligiga cheklov bo'lishi mumkin. Shu sababli, mintaqaviy OTMlarni innovatsion loyihalar orqali qo'llab-quvvatlashda grantlar, subsidiyalar va davlat-xususiy sheriklik mexanizmlarini kengaytirish dolzarb hisoblanadi.

Oliy ta'lim muassasalarining boshqaruv tuzilmasi, qarorlar qabul qilishdagi erkinlik, ichki audit va monitoring tizimlari ularning raqobatbardoshligini belgilovchi muhim omillardir. Rivojlangan davlatlar tajribasida OTMlarga yuqori darajadagi avtonomiya berilishi ularning bozor sharoitiga moslashuvchanligini ta'minlaydi.

O'zbekistonda esa bu jarayon asta-sekin amalga oshirilmoqda. Me'yoriy cheklovlar va markazlashgan boshqaruv tizimi OTMlarning innovatsion faolligi va raqobatga kirishish salohiyatini cheklab qo'yadi. Shu bois, boshqaruv tizimini modernizatsiya qilish va OTMlarga tashkiliy-moliyaviy mustaqillikni kengaytirish zarur.

Raqobatbardosh OTM — bu malakali o'qituvchilar jamoasiga ega muassasadir. 2019–2024-yillarda OTMlardagi professor-o'qituvchilar soni 30 559 nafardan 49 633 nafarga yetganiga qaramasdan, hududiy nomutanosiblik saqlanib qolmoqda. Ayniqsa, Qoraqalpog'istonda ayrim

sohalarda kadrlar tanqisligi mavjud bo'lib, bu ta'lim sifati va raqobat salohiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Mazkur muammoni bartaraf etish uchun malaka oshirish, xalqaro stajirovkalar va ilmiy loyihalarni qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini kengaytirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Oliy ta'limda sifat va raqobatbardoshlikni ta'minlash, avvalo, raqamli texnologiyalar infratuzilmasiga bog'liq. Masofaviy ta'lim, elektron kutubxonalar va raqamli boshqaruv tizimlari OTMLar samaradorligini oshiradi. Bu borada hududlar kesimidagi texnologik rivojlanish darajasi raqobat muhitiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Qoraqalpog'iston Respublikasida texnologik infratuzilma yetarlicha shakllanmagan bo'lib, bu OTMLar o'rtasida raqamli tengsizlikni yuzaga keltirmoqda. Natijada, ta'lim sifati va xizmatlar ko'lamida farqlar kuzatilmoqda. Shu bois, raqamlashtirish siyosatida hududiy infratuzilmani rivojlantirish ustuvor yo'nalishlardan biri bo'lishi lozim.

So'nggi yillarda O'zbekistonda OTMLar sonining ko'payishi, ta'lim xizmatlarining diversifikatsiyasi va talabalar sonining ortishi raqobat muhitining shakllanishiga xizmat qilmoqda. Ammo tahlillar bu jarayon mintaqaviy jihatdan nomutanosib kechayotganini ko'rsatmoqda.

Bunga raqobatni belgilovchi omillarning — moliyalashtirish, boshqaruv avtonomiyasi, kadrlar salohiyati va texnologik infratuzilmaning — hududiy farqlari sabab bo'lmoqda. Bu esa ayrim OTMLarning moslashuvchanligini cheklab, ta'lim sifati va iste'molchi manfaatlariga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Tadqiqot natijalariga asoslanib, oliy ta'lim xizmatlari bozorida sog'lom raqobat muhitini shakllantirish va rivojlantirishga xizmat qiluvchi quyidagi takliflar ilgari suriladi:

1. Hududiy muvozanatni ta'minlash maqsadida Qoraqalpog'iston Respublikasi, Sirdaryo va Navoiy viloyatlarida oliy ta'lim infratuzilmasini kengaytirish, mavjud OTMLar salohiyatini mustahkamlash zarur.

2. OTMLarning moliyaviy va tashkiliy avtonomiyasini kuchaytirish, ularning innovatsion faoliyatini rag'batlantirish va bozor talabiga mos rivojlanishini ta'minlaydi.

3. Raqamli infratuzilmani rivojlantirish orqali masofaviy ta'lim xizmatlarini kengaytirish, chekka hududlardagi yoshlar uchun ta'limga kirish imkoniyatlarini yaxshilaydi.

4. Kadrlar salohiyatini oshirish uchun OTMLar o'rtasida tajriba almashuvi, ilmiy-pedagogik xodimlar uchun malaka oshirish va xalqaro stajirovkalarni yo'lga qo'yish lozim.

5. Ta'lim bozorida samarali boshqaruv uchun marketing yondashuvlari, sifat menejmenti va moslashuvchan ta'lim dasturlarini keng joriy etish tavsiya etiladi.

6. Davlat-xususiy sheriklikni rivojlantirish va nodavlat OTMLarni qo'llab-quvvatlash orqali raqobat muhitini kuchaytirish mumkin.

Mazkur chora-tadbirlar oliy ta'limda raqobatbardoshlikni ta'minlab, ta'lim sifati va qulayligi bo'yicha xalqaro mezonlarga moslashishga, aholi qatlamlari uchun adolatli va teng ta'lim imkoniyatlarini yaratishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 28 январдаги ПФ-60-сон Фармони “2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”.

2. Ҳамидова А.А. Та'лим хизматлар бозорини ривожлантиришнинг ташкилий-иқтисодий механизмлари. Иқтисод фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. — Тошкент, 2020.

3. Бабаназарова С.А. Таълим хизматлари самарадорлиги ва сифатини оширишнинг ташкилий-иқтисодий механизмларини такомиллаштириш. — Тошкент: Fan, 2021.

4. Sadullaeva G.S. Oliy ta'lim xizmatlari bozorini rivojlantirishning marketing strategiyasi. PhD dissertatsiyasi. — T.: TDIU, 2022.

**MAMLAKATIMIZDA AGRAR SIYOSATNI AMALGA OSHIRISHNING ILMIY,
NAZARIY VA AMALIY YO'NALISHLARI**

N.N.Ibragimov, mustaqil izlanuvchi, Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. Ushbu maqolada mamlakatimiz agrar sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar, shuningdek, qishloq xo'jaligini rivojlantirish borasida davlatimizning olib borayotgan agrar siyosati va uning asosiy yo'nalishlariga qaratilgan takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: agrar siyosat, agrar bozor, investitsiya, kredit, moliya, ilmiy texnikaviy va texnologik faoliyat, soliqlar va soliqqa tortish, ijtimoiy muhit, agrar tarkib, agrar iqtisodiyot, oziq – ovqat xavfsizligi, modernizatsiyalash va diversifikatsiyalash.

Аннотация. В данной статье развиваются предложения по проводимым реформам в аграрной сфере страны, а также аграрной политике государства и ее основным направлениям в развитии сельского хозяйства.

Ключевые слова: аграрная политика, аграрный рынок, инвестиции, кредит, финансы, научно-техническая и технологическая деятельность, налоги и налогообложение, социальная среда, аграрная структура, аграрная экономика, продовольственная безопасность, модернизация и диверсификация.

Abstract. This article develops proposals for ongoing reforms in the country's agrarian sector, as well as the agrarian policy of the state and its main directions in the development of agriculture.

Keywords: agricultural policy, agricultural market, investment, credit, finance, scientific, technical and technological activities, taxes and taxation, social environment, agricultural structure, agricultural economy, food security, modernization and diversification.

Kirish. Jahon yer fondi bugungi kunda 13,4 mlrd.gektarni tashkil qiladi, uning atigi 1,5 mlrd.gektari, ya'ni 11 % qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi uchun iqtisodiy jihatdan qulay hisoblanadi 1 . Lekin shunga qaramay, ushbu yerlar meliorativ holatining buzilishi, eroziya, qurg'oqchilik, sho'rlanishning kuchayishi va yer osti suvlarining ta'siri, sanoat va transport qurilishlari, foydali qazilmalarning ochiq tarzda o'zlashtirilishi natijasida sug'oriladigan qishloq xo'jaligi yerlarining kamayishi keskinlashib bormoqda. Ma'lumki, O'zbekiston respublikasi aholisi soni yuqori sur'atlar bilan o'sib borishi, qishloq xo'jaligi yerlarining boshqa toifaga o'tkazilishi va global iqlim o'zgarishi ta'sirining keskinlashuvi oqibatida "oxirgi 15 yilda aholi jon boshiga to'g'ri keladigan sug'oriladigan yer maydonlari o'lchami 24 %ga (0,23 gektardan 0,16 gektargacha), qisqardi" 2 , bonitet bali 60 dan yuqori yerlarning maydoni 10,4 %ga qisqarib ketgan bo'lsa, yer sifati bo'yicha o'rtacha va o'rtachadan past maydonlar 14,0 %ga ko'paydi.

Metodlar. Tadqiqot jarayonida qiyosiy mantiqiy va abstrakt fikrlash usullaridan foydalanildi.

Natijalar. Agrar siyosat- umumiqtisodiy siyosatning tarkibiy qismi bo'lib, qishloq xo'jaligi tarmog'i oldiga qo'yilgan vazifalarga erishishni ta'minlashga qaratilgan yer bilan bog'liq munosabatlarni isloh qilish asosida agrar munosabatlarni shakllantirish hamda shu munosabatlar ijrosini ta'minlashga qaratilgan agroteknologik, tashkiliy va iqtisodiy tamoyil hamda vositalar majmui hisoblanadi. Agrar siyosat - iqtisodiy siyosatning tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, u qishloq xo'jaligi va unga bog'liq xo'jalik sohasini qamraboladi. Agrar siyosatni davlatning agrar iqtisodiyot doirasida harakatga keltiriladigan jarayonlar shakli va metodlari ko'rinishidagi faoliyati deb ham tushunish mumkin. Agrar siyosat o'zida qishloq aholisini moddiy, ijtimoiy, huquqiy va iqtisodiy shart-sharoitlarini shakllantiradigan davlat faoliyatini qamrab oladi. Agrar siyosatning asosiy sohalari quyidagilarni o'z ichiga oladi: agrar bozor; investitsiya; kredit; moliya; ilmiy texnikaviy va texnologik faoliyat; soliqlar va soliqqa tortish; ijtimoiy muhit; maqsadli va tarkibiy qayta shakllanish. Agrar siyosatning asosiy vazifalaridan biri sifatida agrar qonunchilikka ta'sir o'tkazish, u orqali yer va yer bilan ishlovchilarning manfaatini ko'zlab ish olib borish hisoblanadi. Agrar tarkib - mamlakat rivojlanishi bilan bog'liq holda qishloq xo'jaligini tabiiy, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy rivojlanishining natijasidir. Agrar tarkib - agrar qonunchilikka asoslangan, qishloq xo'jaligi rivojlanishi, aholining yashash va ishlash sharoiti xususiyatlari hisobga olingan, ishlab chiqarish

omillariga bog'liq yig'indisidir. U mutlaq va nisbiy ko'rsatkichlarda ifodalanadi. Agrar siyosatning asosida agrar bozor yotadi. Agrar bozor agrar siyosatni ham ishlab chiqaruvchi, ham iste'molchi manfaatlariga mos amalga oshirilishiga yordam qiladi. Qishloq xo'jalik bozorlari qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi uchun zarur bo'ladigan omillar, ishlab chiqarilgan mahsulotlar va ishlab chiqaruvchilar manfaatlarini birlashtiradigan iqtisodiy vositadir. Mamlakatimiz mustaqillikka erishganidan keyingi dastlabki masala iqtisodiyotni tezroq barqarorlashtirish hisoblanadi. Shu jihatdan qishloq xo'jaligini rivojlantirish va samaradorligini oshirish eng muhim masalalardan hisoblanadi. Agrar siyosatning agrar iqtisodiyotga ijobiy ta'siri ilmiy asoslangan siyosat bo'lgandagina bilinadi. Agrar iqtisodiyot va agrar siyosatning o'zaro aloqadorligini yoki birining ikkinchisidan ayni holatda ustunligini siyosiy yoki xo'jalik yo'nalishidagi masala birinchi qo'yilayotganligi bilan ajratib olish mumkin. Bunda quyidagilarni e'tiborga olish lozim:

⊗ birinchidan, bir butunlik, ya'ni agrar iqtisodiyot va agrar siyosatning o'zaro mustahkam aloqada va munosabatda ekanligi;

⊗ ikkinchidan, agrar iqtisodiyotning birlamchi, agrar siyosatning ikkilamchi ekanligi;

⊗ uchinchidan, agrar siyosatning agrar iqtisodiyotga faol ta'sir ko'rsatishini. Agrar siyosatning agrar iqtisodiyotga faol ta'siri agrar siyosatning faoliyat doirasini belgilab olishga yordam beradi. Agrar siyosatning mohiyatini ko'rib chiqishda, quyidagilarga e'tibor qaratish lozim:

⊗ agrar siyosat siyosiy munosabatlar doirasiga kiradi, chunki u o'zida davlat, davlatlararo va shu kabi doiradagi munosabatlarni mujassamlashtiradi;

⊗ agrar siyosatning xususiyatlari agrar iqtisodiyotning maxsus xususiyatlaridan kelib chiqadi. Agrar iqtisodiyotning asosida qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi, taqsimoti, ayirboshlashi va iste'molini boshqarish bilan bog'liq iqtisodiy qonunlar yotadi. Shuning uchun ham agrar siyosat ham shu qonunlar hukmronligi ostida olib boradi;

⊗ agrar siyosat umumjamiyat munosabatlari tizimida muhim o'ringa ega. Boshqacha aytganda, u agrar iqtisodiyotga yaqin joylashgan, uning ifodasi va yakuni sifatida namoyon bo'ladi.

Agrar siyosatning aniq vazifalariga quyidagilar kiradi:

⊗ mamlakat aholisini iqtisodiy asoslangan baholardagi oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash;

⊗ qishloq xo'jaligining umumiy daromad yaratish sohasidagi ishtirokini ta'minlash;

⊗ atrof-muhitni muhofaza qilish muammolarini hal qilish.

Umuman olganda, O'zbekiston qishloq xo'jaligini rivojlantirish quyidagi muhim strategik maqsadlarni amalga oshirishni ko'zda tutadi:

- Rivojlangan mamlakatlar tajribasidan kelib chiqqan holda qishloq xo'jaligida "dekapling" samarasiga erishish va organik qishloq xo'jaligini rivojlantirish;

- Paxta va g'alla maydonlarini maqbul bo'lgan nisbatlargacha qisqartirish va ulardan bo'shagan yer maydonlariga aholi iste'moli uchun zarur bo'lgan qishloq xo'jaligi ekinlari ekish va shu orqali oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash;

- Qishloq xo'jaligi mahsulotlari eksportini ko'paytirish orqali mamlakatimizga valyuta tushumini oshirish;

- Ko'p tarmoqli fermer xo'jaliklarini tashkil etish orqali qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini modernizatsiyalash va diversifikatsiyalash hamda shu asosda aholi bandligi va turmush darajasini oshirish.

Xulosa. Agrar siyosatni amalga oshirishning strategik vazifalari bo'lib iqtisodiyot bo'yicha samarali raqobatbardosh agrosanoat ishlab chiqarishini shakllantirish, ijtimoiy soha bo'yicha qishloq aholisi turmush darajasini oshirish va qishloq joylarda ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish, ekologiya borasida esa ekologik toza iste'mol mahsulotlarini ishlab chiqarish va agrosanoatning texnologik darajasini oshirish hamda resurslarni tejovchi texnologiyalarni joriy etish orqali tabiiy resurslarni saqlab qolish hisoblanadi. Agrar siyosatning ob'ekti milliy agrosanoat majmuasi doirasida shakllanadigan va o'zaro bog'liq bo'lgan ishlab chiqarish, ayirboshlash va iste'mol munosabatlari yig'indisidir. Zamonaviy agrar siyosat uni amalga oshirish bilan bog'liq aniq mintaqaviy ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarni hisobga oluvchi yondashuvlar o'z ichiga oladi. Agrar siyosat qishloq hududlarni barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini

kengaytirish, qishloq xo'jaligi samaradorligini oshirish, yer resurslaridan samarali foydalanish, qishloqlar aholisi bandligi va turmush darajasini o'sishini ta'minlashga qaratilgan davlatning ijtimoiy-iqtisodiy siyosatlaridan biridir. Agrar siyosatni amalga oshirishning eng muhim yo'nalishlari sifatida quyidagilarni keltirish maqsadga muvofiq deb o'ylaymiz:

- qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqaruvchilarga byudjet mablag'larini ajratish;
- qishloq xo'jadigi korxonalari uchun alohida imtiyozli soliq rejimini qo'llash; va davlat ehtiyojlari uchun qishloq xo'jaligining oziq-ovqat va xom-ashyo mahsulotlarini sotib olish, saqlash, qayta ishlash va yetkazib berishni amalga oshirish;
- qishloq xo'jaligi mahsulotlari bozorini bojxona-tarif va turli notarif yo'llar bilan tartibga solish;
- qishloq xo'jaligi mahsulotlari bozorini antimonopol siyosat bilan tartibga solish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Nusriddinovich, i. N., & ilhomkhojayevna, a. N. (2022). Cyber threats, vulnerabilities and risks in economic sectors. Galaxy international interdisciplinary research journal, 10(9), 139-140.248
2. Yusupovna, Muxammadiyeva Yulduz. "Qashqadaryo viloyati salohiyatini iqtisodiy tahlili." journal of universal science research 1.11 (2023): 371-374.
3. Ibragimov, n., amirov, a., & abduraxmanov, v. (2022). Axborot tizimlarining tahdidga zaifligi. Zamonaviy dunyoda amaliy fanlar: muammolar va yechimlar, 1(28), 15-18.
4. Ibragimov, n. N. (2021, april). An imitation model of the development of public utilities. In archive of conferences (vol. 19, no. 1, pp. 18-20).
5. Ibragimov, n. N. (2021, april). Empirical modeling of public utilities. In archive of conferences (vol. 18, no. 1, pp. 19-20).
6. Ibragimov, n. N. (2021, april). Econometric modeling of public utilities. In archive of conferences (vol. 20, no. 1, pp. 54-55).

UO'K 338.43.02

MEVA-SABZAVOTCHILIK TARMOG'INI QO'LLAB-QUVVATLASHNING XORIJIY TAJRIBASI

Israilova X.M., katta o'qituvchi, Olmaliq davlat texnika instituti, tadqiqotchi, O'zbekiston Milliy universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Mazkur maqolada respublika qishloq xo'jaligidagi, xususan, meva-sabzavotchilik tarmog'ini rivojlantirish, tarmoqni rivojlantirishda xorijiy tajriba va ularning tarmoqdagi iqtisodiy o'rni to'g'risida ma'lumotlar byerilgan. Mavzuni yoritishda milliy va xalqaro banklar ishtirokida amalga oshirilayotgan loyihalar alohida statistik raqamlar bilan keltirilgan.

Kalit so'zlar: qishloq xo'jaligi, meva-sabzavotchilik tarmog'i, meva-sabzavotlarni qayta ishlash, iqtisodiy samaradorlik.

Аннотация. В статье представлена информация о развитии аграрного сектора республики, в частности, плодоовощной отрасли, зарубежном опыте развития отрасли и их экономической роли в развитии отрасли. Для раскрытия темы представлены проекты, реализуемые с участием национальных и международных банков, с отдельными статистическими показателями.

Ключевые слова: сельское хозяйство, плодоовощная промышленность, переработка фруктов и овощей, экономическая эффективность.

Abstract. This article presents information on the development of the republic's agricultural sector, particularly the fruit and vegetable industry, as well as international experience in developing the sector and its economic role. To further explore this topic, projects implemented with the participation of national and international banks are presented, along with selected statistical indicators.

Key words: agriculture, fruit and vegetable industry, fruit and vegetable processing, economic efficiency

Iqtisodiy jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlarda qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini davlat tomonidan tartibga solish tizimini tashkil qilishda ratsional unsurlardan foydalanish tajribasi mamlakatimiz uchun qiziqarli va foydalidir. Bunday choralarga eng avvalo, quyidagilar kiradi:

- qishloq xo'jaligi mahsulotlarining ko'plab turlariga narx darajasini ushlab turish;
- yer maydoni har bir gektariga, qoramol bosh soniga dotatsiyalar ajratish;
- byudjet mablag'laridan amaldagi foiz stavkasini qisman qoplash asosiy tamoyili hisoblangan fermerlarni imtiyoli kreditlash;
- qishloq xo'jaligi korxonalarini yumshoq soliqqa tortish;
- davlat ilmiy tadqiqotlarini moliyalashtirish;
- qishloq joylarda infratuzilmani byudjet hisobidan subsidiyalash;
- agrar sektorga davlat ta'sirining muhim va amaldagi yo'nalishi sifatida me'yoriy-huquqiy hujjatlarni ishlab chiqish va qabul qilish.

Umuman, bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda bevosita to'lovlar umumiy summasidan 2/3 qismi yer maydoni va qoramol bosh soniga hisoblaganda, to'lovlarni tashkil qiladi. To'lovlar hajmi, tarkibi tabiiy va iqtisodiy sharoitlarni, agrar siyosat tamoyillarini hisobga olib, mamlakatlar bo'yicha farq qiladi.

Qishloq xo'jaligini qo'llab-quvvatlashga xarajatlar tarkibida bevosita to'lovlarning katta ulushi noqulay ishlab chiqarish sharoitlariga ega bo'lgan mamlakatlarda (Norvegiya, Islandiya, Finlandiya, SHveysariya, Fransiyaning tog'li hududlari) qayd etiladi. Ushbu to'lovlarning maqsadi: masalan, tog'li va shimoliy tumanlarda ishlab chiqarish xarajatlarini oshiradigan salbiy yer rentasini o'ziga xos qoplashdir. Kam qulayliklarga ega sifatida tasniflangan fermalarning soni va umumiy maydoni muntazam ravishda o'sdi va endilikda bunday fermalar maydoni EI mamlakatlarida barcha qishloq xo'jaligi yerlarining deyarli yarmini tashkil etadi. Finlandiyada barcha xo'jaliklar, umuman, har gektar yerga subsidiyalar oladi, 62 gradus kenglikdagi shimoliy hududlarda esa oshgan narxlar va alohida ustamalar kiritilgan. Bunday imtiyozli ustamalar SHvetsiyaning shimolida amal qiladi. SHu kabi tizim Norvegiyada ham mavjud. Avstriya, SHveysariyada va Fransiyaning tog'li tumanlarida gektariga va qoramol bosh soniga hisoblangan dotatsiyalar tizimi qo'llaniladi.

Amalda dunyoning istalgan davlatida turli shakllarda qishloq xo'jaligini kreditlash tizimi amal qiladi. Turkiyada bu Ziraat Bank, Fransiya – Kredit Agrikol, Avstriyada – Rayffayzenbank va h.k.lardir. Ularning barchasi yirik bo'limlar tarmog'iga ega. Agrar banklar qishloq xo'jaligini kreditlash xalqaro konfederatsiyasiga a'zolikni birlashtiradi.

Bank qishloq uchun, masalan, do'kon yoki pochta kabi birlamchi va zaruriy bo'lib qolishi muhim. Bu bank shunday aniq, qulay va foydali bo'lishi kerak, demakdir. Qishloq xo'jaligini kreditlash tizimining yangicha vujudga kelishini ta'minlashi lozim bo'lib, bu qishloq iqtisodiyotini reanimatsiya qilish va agrar sektorni qo'llab-quvvatlash imkonini beradi. Bozor iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda agrosanoat majmuasi ishlab chiqarish infratuzilmasini shakllantirishga davlat ta'siri juda yuqori darajada: melioratsiya loyihalarini amalga oshirish, yo'l transport tarmog'ini yaratish, yerlarni kultivatsiya qilish tadbirlarini amalga oshirish, ferma va parrandachilik fermasi, qishloq xo'jaligi omborlari, navlar, ustaxonalar, ishlab chiqarish liniyalari, veterinar laboratoriyalar, garajlar, texxizmat ko'rsatish stansiyalari va boshqa ko'plab inshootlarni qurish.

Ko'pgina mamlakatlarda qishloq xo'jaligida proteksionizm shakllari orasida asosiy rol agrar narxlarni qo'llab-quvvatlash turli mexanizmlariga beriladi: EI mamlakatlari ishlab chiqaruvchilarga subsidiyalar jami ekvivalentining 75% i; YAponiya 87% i, AQSH va Kanadada taxminan 50% ini tashkil etadi. Qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilariga subsidiyalarning jami ekvivalentida bevosita dotatsiyalar ulushi Norvegiyada taxminan 50%, EI va AQSH da 22-23% ni tashkil etadi.

Agrar sektorni qo'llab-quvvatlash boshqa turlarining (turli xizmatlar ko'rsatish, infratuzilma ob'ektlarini qurish va b.) ulushi Avstriyada 60% va Kanadada 40% ga yetadi.

Fransiya davlat narxlarning 20% ini tartibga soladi, ular bo'yicha davlat nazoratchilari tarmog'i amal qiladi, qishloq xo'jaligi mahsulotlariga narxlarni bevosita tartibga solish amalga oshiriladi. AQSH da ko'proq bevosita tartibga solishdan (davlat xaridlarini kengaytirish, soliq, kredit-pul siyosatini ratsionallashtirish va b.) foydalaniladi. Narxlarni bevosita tartibga solishdan faqat yuqori darajada monopollashgan tarmoqlarda foydalaniladi.

Bugungi kunda quyidagi klassik, amaliyotda tekshirib ko'rilgan usullar qo'llaniladi:

- qayd qilingan narxlarni belgilash;

- yirik ishlab chiqaruvchilar va monopoliyalar narxlari ustidan nazorat, narx o'zgarishlari chegaralarini belgilash, ularni pasaytirish uchun sharoit yaratish.

SHu jihatdan biz uchun AQSH qishloq xo'jaligida davlat tartibga solish tajribasi katta qiziqish uyg'otadi.

Qo'shma SHtatlarning hukumatining qishloq xo'jaligi siyosati qonun hujjatlarining bir butun tizimini belgilaydi. Har to'rt yilda Kongress "Fyermyerlik to'g'risida"gi Qonunni muhokama qiladi va qabul qiladi. Unga qo'shimcha qilib, qishloq xo'jaligi siyosatining ko'plab jihatlari qolgan faoliyat sohalarini tartibga soluvchi qonunchilik hujjatlarining tegishli natijasi sifatida shakllanadi. Soliqqa tortish to'g'risidagi Qonunlar, masalan, qishloq xo'jaligining u yoki bu sohalarini rivojlantirishda xususiy sarmoyadorlar vositalarining jalb qilinishiga olib keladi.

Davlat tartibga solishining ayrim yo'nalishlarini ko'rib chiqamiz [1]:

Narxlar darajasi va kompensatsion to'lovlarni ta'minlash siyosati. Ma'lum asosiy tovarlar davlat subsidiyalari yordamida barqaror narxlarni ta'minlash amaliyotiga tushadi. Zayomlarning barqarorlashtiradigan narxiga nisbatan yanada muhimroq rolni fyermyerlar daromadlarini oshirishda bevosita hissa qo'shadigan kompensatsion to'lovlar o'ynaydi. Kongress turli madaniyatlarga "rejali narxlar" o'rnatadi. Yana imtiyozlarga ega bo'lish uchun fyermyerlar o'z yerlarining bir qismini foydalanishdan chiqarishi zarur. Agar fyermyerlar tomonidan hosil uchun olinadigan bozor narxi rejalashtirilganidan past bo'ladigan bo'lsa, farqi hukumat tomonidan qoplab byeriladi. Kompensatsion to'lovlar summasi yiliga 50 ming doll.bilan cheklanadi.

Bozor kvotalari. Bir qator ekin turlarining savdosiga bir qator to'g'ridan-to'g'ri cheklovlar qo'yiladi. SHunday nomlanadigan bozor kvotalari mazkur ekin mahsulotlari miqdorini cheklaydi, ularni haftadan-haftaga bozorga etkazib byerish mumkin. Savdoni cheklagan holda ushbu kvotalar fyermyerlar uchun xarid narxlarining ko'tarilishini ko'zda tutadi. Ushbu shtat yoki mintaqa ishlab chiqaruvchilari Qo'mitasining qarori bilan kvotalar kiritiladi. Ushbu belgilashlarni yo'qqa chiqargan fyermyer sud jarayoni bilan riskka boradi.

Fermalarni kreditlash. Bugungi kunda fermiyer xususiy, koopyerativ va davlat moliyaviy manbalaridan kreditlash rivojlangan tarmog'idan keng foydalanishga ega. Ushbu tarmoqni tashkil etuvchi muhim tarkibiy qismlardan biri bo'lib uch guruh banklardan tarkib topgan fermalarni kreditlash Fedyeral tizimi xizmat qilib, ularning har biri o'ziga xos vazifalarga bo'lingan: ko'chmas mulkka ega bo'lishni kreditlash, qishloq xo'jaligi inventari va yem-hashak fondining xaridini kreditlash hamda koopyerativlarni kreditlash. Mamlakat 12 ta hududga bo'linib, ularning har birida uch federal bank amal qiladi, yuqorida ko'rsatilgan faoliyat sohalaridan har birini kreditlash uchun bittadan bo'lingan. Banklar o'z opyerasiyalarini ishbilarmon korporatsiyalar kabi qimmatli qog'ozlar chiqarish va sotish orqali moliyalashtiradi. Fermerlar uchun kreditning yana bir manbai mahalliy fermalarni bo'yicha Boshqarma fermerlar uchun yana bir kredit manbai, kishilar ko'proq murojaat qiladigan "kredit boshpanasi" bo'lib xizmat qiladi.

Irrigatsiya va suv ta'minoti. To'g'onlar va irrigatsiya kanallari Federal tizimi 16 ta g'arbdagi shtatlarda fermerlarga subsidiyalanadigan narxlarida suv yetkazib berishni ta'minlaydi. Subsidiyalashgan sug'orish mamlakatda jami paxta hosilining 18% ini, arpaning 12% ini, guruchning 12% i va bug'doyning 3%ini yetishtirishga olib keladi.

SHunday qilib, agrosanoat ishlab chiqarishi tarmoqlari amal qilish samaradorligini baholash va prognozlashtirish qayta ishlovchi sanoat va savdo sohalarini, qishloq xo'jaligi yangi biznes vositalari asosida mahsulotlar va uning sub'ektlari raqobatbardoshligini ta'minlash bo'yicha bozor imkoniyatlarining mavjudligini ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Grishaeva L. Konseptualnye osnovy agrarnogo rynka / L. Grishaeva // Mejdunarodnyy selskoxozyaystvennyy jurnal. –2002. –№ 1. –S. 21.
2. Gusakov V. G. Osnovnyye ob'ektivnyye zakony, zakonomyernosti i printsipy ryunochnoy ekonomiki / V. G. Gusakov. –Minsk: Sentr agr. ekonomiki In-ta ekonomiki NAN Belarusi, 2006. –59 s.
3. Grenlund A.YU. Lokalnyy agroprodovolstvennyy ryunok: teoreticheskiy podxod / A. YU. Grenlund // Transportnoe delo Rossii. – 2013. – № 1. – S. 76–78

4. Djumaboev X. K. Formirovanie i razvitie infrastruktury prodovolstvennogo rynka) : dis. ... kand. ekon. nauk / X. K. Djumaboev. – Dushanbe, 2009. – 172 s.
5. Daniya: samaya doxodnaya otrasl – jivotnovodstvo // Rossiyskiy sentr selskoxozyaystvennogo konsultirovaniya [Elektronnyy resurs] <http://gras.oryol.ru/Inform/yerudition.html>
6. Djuxa V.M., Kuritsyn A.V., SHTapova I.S. Ekonomika otraslevykh rynkov: uchebnoe posobie/ - Rostov n/D: Feniks, 2020 g
7. Yegorov A.YU. Formirovanie i razvitie rynka organicheskoy agroprodovolstvennoy produkcii (na primyere SFO) : dis. ... kand. ekon. nauk / A. YU. Egorov. – Moskva, 2014. – 224 s.

UO'K 330

METALLURGIYA SANOATIDA EKOLOGIK ISHLAB CHIQARISH USULLARI VA ULARNING SAMARADORLIGI

M.I.Karimov, PhD, Toshkent Davlat Texnika Universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada metallurgiya sanoatida ekologik toza ishlab chiqarish usullarining qo'llanilishi, ularning samaradorligi va atrof-muhitga bo'lgan ta'siri tahlil qilingan. Qayta ishlash texnologiyalari, energiya tejamkor jarayonlar va havoni ifloslanishdan saqlash choralari haqida ma'lumotlar keltirilgan. Ilmiy tahlillar va xalqaro tajribalar asosida ekologik yechimlarning ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Ekologik metallurgiya, chiqindi, SO₂, qayta ishlash, energiya tejamkorlik, toza texnologiyalar.

Аннотация. В данной статье анализируется применение экологически чистых методов производства в металлургической промышленности, их эффективность и влияние на окружающую среду. Представлена информация о технологиях переработки, энергоэффективных процессах и мерах по защите воздуха от загрязнения. На основе научного анализа и международных экспериментов выявлена важность экологических решений.

Ключевые слова: экологическая металлургия, отходы, SO₂, вторичная переработка, энергосбережение, чистые технологии.

Abstract. This article analyzes the application of environmentally friendly production methods in the Metallurgical Industry, their effectiveness and impact on the environment. Information is provided on processing technologies, energy-efficient processes and measures to save air from pollution. On the basis of scientific analysis and international experiments, the importance of Environmental Solutions is revealed.

Keywords: environmental metallurgy, waste, SO₂, recycling, energy conservation, clean technologies.

Metallurgiya sanoati — mamlakat iqtisodiyotining asosiy tarmoqlaridan biri bo'lib, biroq u atrof-muhitga eng ko'p ifloslantiruvchi tarmoqlardan ham hisoblanadi. An'anaviy ishlab chiqarish jarayonlari katta miqdorda chiqindi, gazlar va issiqxona effektlariga olib keluvchi moddalarni chiqaradi. Shu bois, oxirgi yillarda ekologik toza texnologiyalarga o'tish masalasi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Butunjahon tog'-kon va metallar assosiasiyasi ma'lumotlariga ko'ra, 2023-yilda global metall sanoati qariyb 1,5 trillion AQSh dollarini tashkil etgan va 2026-yilgacha yiliga 5 foizga o'sishi kutilmoqda. Bundan tashqari, tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, innovasiyalar bilan shug'ullanadigan korxonalar unumdorligini 20-30% ga oshiradi shu kabi innovasiyalar bilan shug'ullanmaydigan korxonalarga nisbatan. 2023-yilda tog' va metall sanoati korxonalarining 70 foizdan ortig'i jarayonlarni avtomatlashtirish va raqamlashtirish kabi yangi texnologiyalarni joriy etish rejalari haqida ma'lum qildi. Jahon iqtisodiyotidagi sifat o'zgarishlari kon-metallurgiya sanoatini rivojlantirishning innovasion asoslarini yanada kuchaytirishda samarali tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlarni qo'llashni ustuvor darajada talab etmoqda.

Bugungi kunda sanoatni yangilash va modernizatsiya qilishning eng muhim vositasi mahsulot va xizmatlarni ishlab chiqarish va sotish sohasida yuzaga keladigan innovatsion jarayonlardir. Ushbu sohadagi ilmiy tadqiqotlarning eng muhim yo'nalishlaridan biri: korxonaning innovatsion faoliyatini boshqarish amaliyotiga innovatsion tahlilni joriy etish qabul qilingan qarorlarning asoslanishini va ularning bajarilishini nazorat qilish samaradorligini oshiradi; innovatsion faoliyatni rivojlantirish

kontseptsiyasini ishlab chiqish korxonada innovatsion faoliyatni boshqarishning butun mexanizmining izchilligi, o'zaro bog'liqligi, o'zaro bog'liqligi va maqsadga muvofiqligini ta'minlaydi; o'tish davri sharoitlariga moslashtirilgan modernizatsiya qilingan me'yoriy boshqaruv usulidan foydalanish, bu metallurgiya kompleksi korxonalarida innovatsion faoliyatni boshqarish samaradorligini oshirishga imkon beradi. Zamonaviy metallurgiya nafaqat atmosferaga chiqindilarni kamaytirish, balki chiqindilarni kompleks boshqarish, shuningdek, suv va energiya manbalaridan samarali foydalanishni o'z ichiga olgan bir qator ekologik muammolarga duch kelmoqda. Ushbu vazifalar sanoatni nafaqat ekologik zararni kamaytiradigan, balki ishlab chiqarish ko'rsatkichlarini yaxshilaydigan innovatsion echimlarni izlash va amalga oshirishga undaydi.

O'zbekiston innovatsion iqtisodiyotni barpo etish va uning raqobatbardoshligini oshirish bilan bir qatorda ilm-fan, yangi turdagi mahsulotlar va texnologiyalar ishlab chiqarishni o'zlashtirish, iqtisodiyot tarmoqlari uchun raqobat muhitini yaratish, erkin iqtisodiy zonalar samaradorligini oshirish va jamiyatning turli sohalariga axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish masalalari davlat nazorati ostida, shuningdek, harakatlar strategiyasiga yo'nalishlardan biri sifatida kiritilgan. Yangi standartlar ekologik innovatsiyalarni rag'batlantirishda muhim rol o'ynaydi. Bunga misol qilib Evropa Ittifoqini keltirish mumkin, bu erda qat'iy ekologik qoidalar metallurgiya korxonalarini oqava suvlarni tozalash inshootlari va ekologik xavfsizlikni boshqarish tizimlarini joriy etishga majbur qiladi. O'zbekiston, shuningdek, sanoat korxonalarida ekologik vaziyatni yaxshilash choralari ko'rmoqda, xususan, milliy loyihalar va atrof-muhitni rivojlantirish dasturlarini amalga oshirish orqali.

Hozirgi global sanoat taraqqiyoti sharoitida mineral xom ashyoni to'liq va samarali qayta ishlash muhim vazifalardan biri bo'lib qolmoqda. Ammo amaldagi texnologiyalarning nomukammalligi, ayniqsa metallurgiya sanoatida, qator muammolarni keltirib chiqarmoqda. Bu esa xom ashyoning bir qismini yo'qotilishi, qayta ishlanmasdan qolishi va resurslardan samarasiz foydalanishga olib kelmoqda. Sanoat rivojlanishi bilan, energiya va transport vositalari inson omili sababli biosferaning antropogen ifloslanishi doimiy ravishda oshib bormoqda. Agar ifloslanishning salbiy ta'siri ko'pgina mintaqalarda biosferaga unda sodir bo'layotgan jarayonlar bilan yumshatilgan bo'lsada, keyingi yillarda faoliyat ko'lami inson biosferani ekologik inqiroz yoqasiga olib keladi. Metallurgiya mineral hom ashyodan metall olish jarayoni bo'lib, katta miqdorda energiya, yuqori harorat va ximik moddalar talab qiladi. Zamonaviy texnologiyalar muayyan turdagi metallarni yuqori darajada olish imkonini bersa-da, kam uchraydigan va tarqoq elementlarni ajratib olishda qiyinchiliklar mavjud. Bu esa xom ashyoning bir qismi qayta ishlanmasdan chiqindiga aylanishiga sabab bo'ladi.

Qayta ishlash jarayonida qo'llanilayotgan ayrim texnologiyalar hozirgi zamon talablariga javob bermasligi, ularning samaradorligi past ekanligi kuzatiladi. Kichik konlarda qayta ishlashda mavjud texnologiyalar etarlicha yuqori chiqish bermaydi. Bu esa tabiiy resurslarni samarasiz sarflashga olib keladi. To'liq qayta ishlanmagan mineral xom ashyoning qoldiqlari tabiatga chiqarilganda, ular katta ekologik muammolarga sabab bo'ladi. Toksik moddalarning chiqindiga aylanishi, tuproq va suv manbalarining ifloslanishi bu sanoatning jiddiy ta'sirlaridan biridir.

Mineral hom ashyoni to'liq va samarali qayta ishlash uchun zamonaviy, energiya tejamkor va ekologik xavfsiz texnologiyalarni joriy etish zarur. Innovatsion usullar, masalan, gidrometallurgiya, biotexnologiyalar va nano-texnologiyalar bu sohada katta istiqbolga egadir. Metallurgiya sanoatidagi amaldagi texnologik jarayonlar va qo'llanilayotgan uskunalar ko'p hollarda mineral xom ashyoni kompleks va to'liq qayta ishlash talablariga javob bermaydi. Bu esa xom ashyoning muayyan qismini yo'qotishga, qimmatbaho elementlarni ajratib olishda samarasizlikka va ekologik muvozanatning buzilishiga olib keladi. Texnologik nomukammalliklar nafaqat iqtisodiy samaradorlikning pasayishiga, balki sanoat chiqindilarining ortishi va tabiiy resurslarni isrof qilinishiga ham sabab bo'lmoqda.

Shu munosabat bilan, sohada innovatsion echimlarni joriy etish, xususan energiya tejamkor, ekologik xavfsiz va yuqori samarali qayta ishlash texnologiyalarini rivojlantirish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Bu yo'nalishda fundamental va amaliy ilmiy tadqiqotlarni faollashtirish, mineral xom ashyoni qayta ishlash jarayonida barqaror va integral yondashuvni ta'minlash muhim vazifalardan

sanaladi. Metallurgiya sanoatida yuqori texnologik echimlarni tatbiq etish orqali nafaqat iqtisodiy ko'rsatkichlarni yaxshilash, balki atrof-muhitni muhofaza qilishga qaratilgan barqaror rivojlanish maqsadlariga erishish mumkin. Energiya xarajatlarini kamaytirish, zararli moddalar chiqindilari uchun to'lovlarni minimallashtirish va mahsulotning raqobatbardoshligini oshirish-bu ishlab chiqarishni ko'klamzorlashtirish orqali erishish mumkin bo'lgan ba'zi afzalliklar.

1. Metallurgiyada ifloslanish manbalari: gazli chiqindilar — uglerod gazi (CO_2), azot oksidlari (NO_x), ko'mir oksidlari (CO) va serovodorod. Suyuq chiqindilar — kislotali va metalli suvlar. Qattiq chiqindilar — shlaklar, metall qirindilari, filtrlardan yig'ilgan chang va hokazo.

2. Ekologik toza ishlab chiqarish usullari: qayta ishlash texnologiyalari (Resaykling), metall chiqindilarini qayta ishlab, xomashyoga ehtiyoj kamayadi, energiya tejraladi (masalan, alyuminiyni qayta ishlash — yangi alyuminiy ishlab chiqarishga nisbatan 95% kamroq energiya talab qiladi), gaz tozalash uskunalari elektrostatik filtrlar, tsiklonlar, Mok filtrlar — havoga chiqariladigan zararli moddalarni 80-99% gacha kamaytiradi. Energiya tejamkor texnologiyalar; Induksion pechlar, quyosh energiyasidan foydalanish. Issiqlikni qayta ishlatish tizimlari. yashil energiya manbalariga o'tish ko'mir o'rniga vodorod, biomassa yoki elektroenergiyadan foydalanish (masalan, vodorod metallurgiyasi — " H_2 steel").

Metallurgiya sanoatida ekologik samaradorlik tahlili

Texnologiyalar	CO_2 chiqindisini kamaytirish	Chiqindi hajmini kamaytirish	Energiya tejamkorlik	Iqtisodiy samaradorlik	Joriy qilish murakabligi
Qayta ishlash	60-90%	70-90%	Yuqori	Yuqori	O'rtacha
Gaz tozalash	70-90%	-	O'rtacha	O'rtacha	O'rtacha
Induksion pech	30-50%	30-40%	Yuqori	Yuqori	O'rtacha-yuqori
Vodorod texnologiyasi	90-98 %	50-70%	Yuqori	Yuqori/lekin qimmat	Juda murakkab
Quyosh/shamol integrasiyasi	20-40%	-	Yuqori	O'rtacha	O'rtacha

Metallurgiyada ekologik toza texnologiyalarni joriy qilishning samaradorligini baholashda quyidagi asosiy ko'rsatkichlar e'tiborga olinadi: atrof-muhitga ta'sir darajasi. SO_2 va boshqa zararli gazlar chiqindisini kamaytirish. Energiya tejamkorlik darajasi. Qayta ishlash va resurslardan samarali foydalanish. Joriy qilish xarajatlari va iqtisodiy samaradorlikekologik samaradorlikni solishtirma tahlili.

Qayta ishlash texnologiyalari nafaqat ekologik, balki iqtisodiy jihatdan ham samarali. Masalan, alyuminiyni qayta ishlashda 95% energiya tejraladi. Gaz tozalash uskunalari chiqindilarni normalarga keltirish uchun juda muhim. Ular atmosferaga chiqadigan zararli moddalarni (PM_{10} , SO_2 , NO_x) 99% gacha filtrlaydi. Induksion pechlar an'anaviy domna pechlariga qaraganda kam chiqindi chiqaradi va energiyani tejaydi. Vodorod metallurgiyasi eng ekologik toza, ammo hozircha yuqori xarajatli va infratuzilma talab qiladi. Rekuperasiya (qayta isitish) — issiqlikni yo'qotmasdan ishlatish — juda samarali va arzon usul.

Metallurgiyada ekologik toza texnologiyalarni qo'llash sanoatda barqaror rivojlanishga erishishning asosiy elementi sifatida birinchi o'ringa chiqadi. Ushbu texnologiyalar chiqindilarni tozalashdan tortib chiqindilarni yo'q qilishgacha, resurslardan samarali foydalanishgacha bo'lgan keng ko'lamli innovatsiyalarni qamrab oladi, bu esa korxonalarga ishlab chiqarish samaradorligini saqlab qolgan holda ekologik izlarini kamaytirishga imkon beradi. Atmosfera chiqindilarini kamaytirish sohasidagi eng muhim misollardan biri bu ilg'or filtrlash tizimlaridan foydalanishdir. Masalan, Yaponiyada temir zavodlari tutun gazlarini tozalash uchun yuqori texnologiyali qurilmalar bilan jihozlangan, bu esa zararli moddalar chiqindilarini sezilarli darajada kamaytiradi. Rossiyada bunday texnologiyalar yirik metallurgiya kompaniyalari korxonalarida, masalan, "Severstal" kompaniyasining zavodlarida ham qo'llaniladi, bu erda zamonaviy tozalash tizimlarining joriy etilishi mavjud mintaqalarda ekologik vaziyatni yaxshilashga yordam beradi.

Metallurgiya sanoatida ekologik samaradorlikni oshirish uchun birlamchi strategiya — qayta ishlash, energiya tejash va gazni tozalash kabi texnologik integrasiyani amalga oshirishdir. Ikkinchi bosqichda innovasion texnologiyalar masalan, vodorodga asoslangan ishlab chiqarish tizimlari —

joriy qilinishi mumkin. Ekologik toza ishlab chiqarish usullari nafaqat muhitni muhofaza qiladi, balki iqtisodiy jihatdan ham samarali echimlar sanaladi. Bugungi kunda zamonaviy metallurgiya sanoati ekologik talablarga javob beradigan, energiya tejovchi va chiqindisiz texnologiyalar tomon qarashga majbur. O'zbekistonda ham ushbu sohadagi islohotlar va investisiyalar orqali ekologik barqaror sanoat barpo etish imkoniyati mavjud.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Хамидов А.Х. Металлургия жараёнларида экологик назорат. -Т., 2022.
2. World Steel Association – Climate Action Report, 2024.
3. UNEP – Green Industry Platform, 2023.
4. “Thyssenkrupp Green Steel Project” – Official website, 2024.
5. Жамолов Ш.П. Қайта ишлаш технологияларининг самарадорлиги, ЎзММИ журнали, 2023.
6. Yusupkhodjaeva G. B. Management Of Metallurgical Enterprises Based On The Introduction Of Financial Analysis //The Peerian Journal. – 2024.– Т.28.– С. 21-26.
7. Каримов М.И. Rangli metallurgiya klasterini yaratish va samaradorligini baholash Vol. 8 (2024): Экономика, менеджмент, сервис: современные проблемы и перспективы

UO'K 343

IQTISODIY XAVFSIZLIKNING NAMOYON BO'LIISH SHAKLLARI VA ULARNING MUHIM KO'RSATKICHLARI

U.J.Kazakov, mustaqil tadqiqotchi, Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. Ushbu maqolada iqtisodiy xavfsizlik tushunchasi, uning namoyon bo'lish shakllari hamda ularni baholashda asosiy ahamiyatga ega bo'lgan ko'rsatkichlar batafsil tahlil etilib iqtisodiy xavfsizlikning milliy, mintaqaviy va korxona darajasidagi asosiy shakllarini yoritib, ularning iqtisodiy barqarorlik va taraqqiyotdagi roli ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: Iqtisodiy xavfsizlik, xavfsizlik shakllari, iqtisodiy barqarorlik, investitsiyalar, iqtisodiy o'sish, iqtisodiy monitoring, iqtisodiy xavfsizlik indikatorlari, iqtisodiy rivojlanish, iqtisodiy xavfsizlik strategiyalari.

Аннотация. В статье подробно анализируется понятие экономической безопасности, ее проявления и показатели, имеющие первостепенное значение при их оценке, выделяются основные формы экономической безопасности на национальном, региональном и корпоративном уровнях, подчеркивается их роль в обеспечении экономической стабильности и развитии..

Ключевые слова: Экономическая безопасность, формы безопасности, экономическая стабильность, инвестиции, экономический рост, экономический мониторинг, индикаторы экономической безопасности, экономическое развитие, стратегии экономической безопасности.

Abstract. This article provides a detailed analysis of the concept of economic security, its manifestations, and the indicators that are of primary importance in assessing them, highlighting the main forms of economic security at the national, regional, and enterprise levels, and emphasizing their role in economic stability and development.

Key words: Economic security, forms of security, economic stability, investments, economic growth, economic monitoring, economic security indicators, economic development, economic security strategies.

Makroiqtisodiy kategoriya sifatida iqtisodiy xavfsizlik tushunchasiga to'xtalib o'tadigan bo'lsak, bu muayyan mamlakat milliy iqtisodiyotini tavsiflaydi va uning ko'rsatkichlaridagi barqarorlik asosida baholaniladi. Bozor tizimida xatar nafaqat korxona yoki mintaqa doirasida balki milliy iqtisodiyot doirasida ham mavjud bo'ladi. Iqtisodiy xavfsizlikning bosh mezoni sifatida mamlakatning mavjud ehtiyojlarini uzluksiz ta'minlanishi hisoblanadi. Buni quyidagilarda ko'rish mumkin, ya'ni milliy iqtisodiyotni mahsulot va xizmatlari bilan ta'minlanganlik darajasi, shuningdek, mamlakatda ishlab chiqarish imkoniyati mavjud bo'lmagan tovar va xizmatlarni chetdan nisbatan arzon narxlarda va qulay sharoitlarda uzluksiz import qilinishini ta'minlashda.

Yuqorida keltirilganlarni ta'minlanmasligi iqtisodiyotni izdan chiqishi va barqarorlikni buzilishiga olib keladi va xavfsizlikni keltirib chiqaradi. Iqtisodiy xavfsizlik sub'ekti sifatida iqtisodiy xavfsizlik sohasidagi munosabatlar ishtirokchilarini qarash mumkin. Ularning faol harakati ob'ektning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash, ya'ni himoyalanganlik holatini yoki doimiy va samarali faoliyat olib borishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishga xizmat qiladi.

Iqtisodiy xavfsizlik sub'ekti quyidagi shakllarda namoyon bo'ladi: shaxsning iqtisodiy xavfsizligi; korxonaning (firma) iqtisodiy xavfsizligi; davlatning iqtisodiy xavfsizligi. Ushbu keltirib o'tilgan iqtisodiy xavfsizlik ko'rinishlari va ularning tarkibiy qismlariga e'tiborni qaratib o'tamiz (1-rasm).

Quyi pog'onadan qarab chiqqan holda dastlab shaxsning iqtisodiy xavfsizligi tushunchasiga to'xtalib o'tamiz. Shaxsning iqtisodiy xavfsizligi deganda uning hayotiy manfaatlari, ya'ni yashash va shaxsiy daxlsizlik, erkin mehnat qilish, tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish, mulkdor bo'lish, hayotiy iste'mol ehtiyojlarini qondirish, salomatligini tiklash, bilim olish va kasbga ega bo'lish, qariganda va mehnat layoqatini yo'qotganda ijtimoiy ta'minot olish huquqlari bilan ifodalaydi.

Bunda shaxsning bozor iqtisodiyoti sharoitida iste'molchi va yollanma ishchi, xizmatchi, tadbirkor sifatidagi ijtimoiy-iqtisodiy huquq hamda erkinliklari, manfaatlarini himoyalanganligi va kafolatlanganligi nuqtai nazaridan iqtisodiy xavfsizlikni ikki turga ajratish mumkin. Korxonalar iqtisodiy xavfsizligini tahlil qilganda esa ularni ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish, moliyaviy, savdo-tijorat hamda notijorat va jamoatchilik tashkilotlari sifatida namoyon bo'lishi har bir yo'nalish bo'yicha iqtisodiy xavfsizlikni alohida qarab chiqilishini talab qiladi. Chunki korxonaning faoliyat yo'nalishi hamda ixtisoslashuvdan kelib chiqqan holda u bilan bog'liq bo'ladigan iqtisodiy xavfsizlik shakllari va ularni bartaraf etish xsusiyatlari ham turlicha bo'ladi.

1-rasm. Sub'ektlar bo'yicha iqtisodiy xavfsizlikning namoyon bo'lish shakllari

Manba: muallif ishlanmasi

Davlatning iqtisodiy xavfsizligi deganda uning mamlakatdagi ichki va tashqi iqtisodiy muammolarning vujudga kelishi, shuningdek xalqaro moliyaviy tashkilot va uyushmalar bilan faoliyatini yo'lga qo'yishda vujudga keladigan xavf-xatarlar sifatida qarash mumkin.

Iqtisodiy xavfsizlik asosini barqarorlikni ta'minlashga ta'sir etuvchi omillar tashkil qiladi, ya'ni material, inshootlar hamda ularning o'ziga xos jixatlari, zamon talablariga mos kelishi, tarkibi yoki tizimdagi o'zgarishiga mos bo'lgan huquqiy asosdagi o'zgarishlarni keltirib o'tish mumkin. Iqtisodiy taraqqiyotning asosini esa rivojlanish tashkil qiladi va ma'lum darajada iqtisodiy barqarorlikni

ta'minlashga xizmat qiladi. Barqarorlik tushunchasiga e'tibor qaratadigan bo'slak jamiyatning favqulodda holatlarda o'z ehtiyojlarini qondira olish qobiliyati, holatini tiklash imkoniyatidir. Asosiy iqtisodiy xavfsizlik tahdidlari mamlakat iqtisodiy holatiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi jarayon bo'lib, mamlakat, jamiyat va shaxs iqtisodiy manfaatlarini chegaralaydi. Iqtisodiy xavfsizlik milliy xavfsizlikning tarkibiy qismi bo'lganligini hisobga oladigan bo'lsak, milliy xavfsizlikning tashkil etilishi va shakllanishi bilan bog'liq masalalarga alohida e'tibor qaratish lozim bo'ladi. Iqtisodiy xavfsizlik milliy xavfsizlikning tarkibiy qismi va uning moddiy asosi hisoblanadi. Shuning uchun, iqtisodiy xavfsizlik mamlakat milliy xavfsizlik shakllanishiga doir masalalar qatorida o'rganilib chiqilishi talab qilinadi.

Umuman olganda iqtisodiy xavfsizlik asosiy paradigmasi quyidagi elementlardan tashkil topadi.

- xalqaro munosabatlar tizimiga, ya'ni ishchi kuchi kontsepsiyasidan manfaatlar kontsepsiyasiga o'tish;
- iqtisodiy xavfsizlikning bir-biriga qarshi g'oyalar va tuzilmalardan xalqaro iqtisodiy hamkorlik va xalqaro munosabatlarga asoslangan model tomon harakatlanishi;
- hudud daxlsizligini ta'minlash tamoyiliga qo'shimcha qilib mintaq, korxona, oila hamda shaxs iqtisodiy xavfsizligi tamoyilini kiritish;

Iqtisodiy sohadagi tahdidlar majmuali xususiyatga ega bo'lib, avvalo, YaIMning sezilarli darajada qisqarishi, investitsion va innovatsion faoliyat hamda ilmiy-texnik salohiyatning pasayishi, agrar tarmoqdagi inqiroz, yoqilg'i xom-ashyosi va energetik tizimidagi muammolar va qaramlikning oshishi, importda birlamchi va iste'mol mollarining o'sishi kuzatiladi. Davlatning tashqi iqtisodiy faoliyatida esa quyidagi masalalar muhim o'rin tutadi:

- milliy iqtisodiyotning xalqaro integratsiyaga qo'shilishi uchun qulay shart-sharoit tashkil etish;
- milliy ishlab chiqaruvchilarning jahon bozoriga chiqishini ta'minlash va raqobatbardoshligini oshirish;
- qo'shni davlatlari bilan yagona iqtisodiy hudud barpo etish;
- milliy ishlab chiqaruvchilarning manfaatlarini himoya qilish;
- kredit-moliyaviy siyosati takomillashtirib borish asosida boshqa davlatlardan tashqi kredit olishni kamaytirish va iqtisodiy qaramlikni oldini olish;
- chet el banklari, sug'urta va investitsiya korxonalarini boshqarishda davlatning rolini oshirish.

Ilmiy adabiyotlarda iqtisodiy xavfsizlik quyidagi darajalarga ajratilgan holda tadqiq qilinadi:

- xalqaro (global va mintaqaviy);
- milliy;
- lokal (mintaqaviy yoki mamlakat ichidagi tarmoqlar);
- xususiy (korxonalar va shaxs).

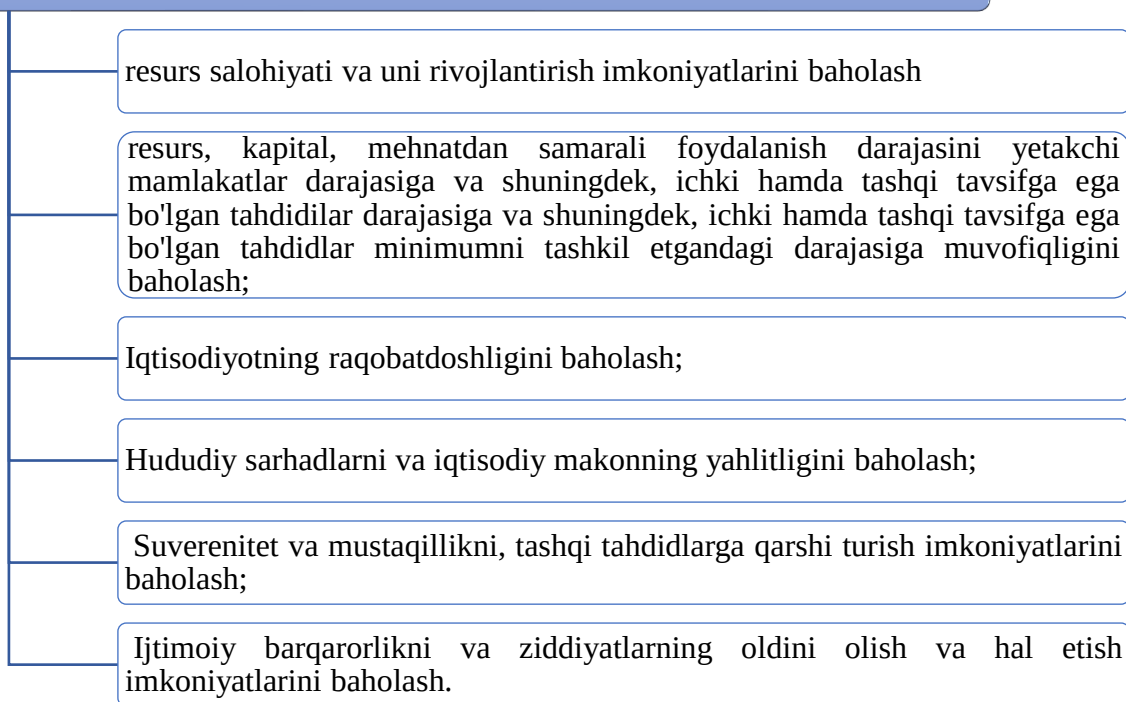
Xalqaro iqtisodiy xavfsizlik kelishuv hamda institutsional tuzilishni amalga oshirish bilan bog'liq shartlar majmui bo'lib, unda har bir davlatin jahon hamjamiyatiga erkin qo'shilishi, o'zining ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot strategiyasini mustaqil ishlab chiqishi, tashqi bosimga uchramasligi, boshqalarning davlat ichki siyosatiga aralashmasligi, o'zaro manfaatdorlik va muvofiqlik asosida jahondagi boshqa davlatlar bilan hamkorlikni amalga oshirishi sifatida tavsiflanadi. Xalqaro iqtisodiy xavfsizlik taraqqiyot modellarni shakllantirishda boshqalarga bog'lanib qolishini, shuningdek, har bir xalqning o'z yo'lini tanlash huquqini tan olish, manfaatlarini hurmat qilinishi orqali iqtisodiy va siyosiy qaramlikni rad etadi.

Mamlakatning iqtisodiy xavfsizligi ta'minlanganligini aniqlash va miqdoriy baholash uchun qator mezon va ko'rsatkichlar tizimidan foydalaniladi. Aslini olganda makro va mikro darajada iqtisodiy xavfsizlikni baholash va mavjud tahdidlarni aniqlash, tahlil qilish va bashoratlashda iqtisodiy xavfsizlikning mingdan ziyod ko'rsatkichlaridan foydalaniladi. Shuningdek, mazkur indikatorlar o'zaro bog'liq bo'lib, iqtisodiy xavfsizlik bo'yicha kompleks xulosalar chiqarishga imkoniyat yaratadi.

Iqtisodiy xavfsizlikning mezon va ko'rsatkichlari asosida iqtisodiy tizimning amal qilishidagi tahlikali chegaralar belgilanadi. Ko'rsatkichlarni belgilangan darajadan tushib ketgan yoki tashqariga chiqqanida tizim rivojlanishga bo'lgan qobiliyati, ichki va tashqi bozorlarda raqobatbardoshligini yo'qotib boradi, transmilliy korporatsiyalarning ekspansiyasi ob'ektiga aylanib qoladi, milliy boyliklarning talon-toraj qilinishi, xufyona iqtisodiyot va korrupsiya miqyoslarining kengayishidan zarar ko'radi. Davlat siyosatini ishlab chiqishda iqtisodiyotni nafaqat sifat, balki xavflardan xoli bo'lgan tarzda rivojlanish chegaralarini miqdoriy jihatdan ham belgilashi talab etiladi.

Bundan xulosa qiladigan bo'lsak, mamlakatda iqtisodiy xavfsizlik muammosi begilangan chegaralar doirasida ta'minlanishi talab qilinadi. Ya'ni, iqtisodiy xavfsizlik ta'minlashda uni tavsiflovchi ko'rsatkichlar emas balki, ularning chegaraviy miqdori muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Shu chegaralarga rioya qilmaslik takror ishlab chiqarishning turli bosqichlarida, turli elementlarni normal taraqqiyotini ta'minlanishiga to'sqinlik qiladi. Iqtisodiy xavfsizlik barqarorlikni buzilishi hamda taraqqiyotning izdan chiqishiga olib keladi. Shu sababli iqtisodiy xavfsizlikning miqdoriy ko'rsatkichlari bo'yicha milliy manfaatlarni ta'minlash maqsadida quyi yoki yuqori chegaralari belgilanadi.

IQTISODIY XAVFSIZLIK MEZONINI BAHOLASHNING TARKIBIY QISMLARI

2-rasm. iqtisodiy xavfsizlik mezonini baholashning tarkibiy qismlari

Manba: muallif ishlanmasi

Mamlakatning iqtisodiy xavfsizlik siyosati mavjud ko'rsatkichlarni belgilangan me'yorlar doirasida saqlab turishga qaratilishi, ya'ni quyi chegaradan yuqorida va yuqori chegaradan pastda ta'minlanishi kerak. Iqtisodiy xavfsizlikning biron chegaraviy ko'rsatkichini boshqasining salbiy tendentsiyasi hisobiga ta'minlanishiga yo'l qo'ymaslik lozim. Davlat mavjud sharoitdan kelib chiqqan holda xavfsizlik va iqtisodiy samaradorlikning uyg'unligini ta'minlash masalasiga e'tibor qaratishi lozim bo'ladi. Ayrim chora-tadbirlar qisqa muaddatda ijobiy natijalarni ta'minlasada, strategik jihatdan uzoq muddatda umuman foydasiz bo'lishi mumkin.

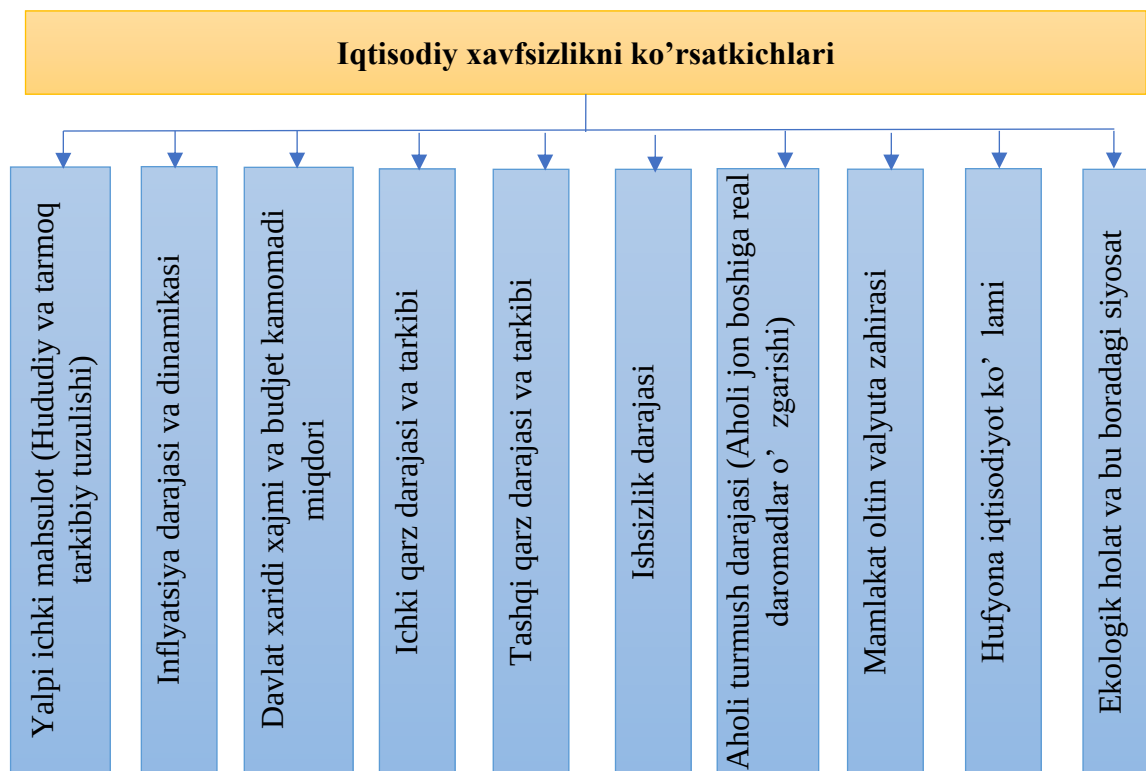
Iqtisodiy xavfsizlik mezoni kotegoriyasiga e'tibor qaratib o'tamzi. iqtisodiy xavfsizlikning mezoni deganda iqtisodiy xavfsizlikning mohiyatini ifodalovchi muhim jarayonlar nuqtayi nazaridan iqtisodiy holatni baholash hisoblanadi. U bir mamlakatning qator imkoniyat, salohiyati baholash asosida aniqlanadi (2-rasm).

Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan tadbirlarni amalga oshirish uchun uning indikatorlari monitoringini tashkil etish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki monitoring

iqtisodiy xavfsizlik ko'rsatkichlarini aniqlash, tahlil etish va ularning o'zgarish tendentsiyalari hamda istiqbolini aniqlash imkonini beradi. Bunda ko'rsatkichlarning belgilangan mezonlarga nisbatan o'zgarishlari tadqiq qilinadi va tahlillar natijalariga ko'ra mezonlarni biror chora-tadbirni amalga oshirish uchun asos sifatida qabul qilish maqsadga muvofiq emas.

Iqtisodiy xavfsizlik bo'yicha chora-tadbirlarni ishlab chiqishda jamiyat asosini qayta tashkil etish, resurs va ishlab chiqarish salohiyatini takomillashtirish, yangi bozor institutlarini shakllantirish va xo'jalik yuritish tizimini moslashtirish maqsadga muvofiq deb topiladi. Odatda bu kabi chora – tadbirlarni ishlab chiqishda qator iqtisodiy xavfsizlik ko'rsatkichlarini monitoringini amalga oshirish taklif qilinadi. Bu kabi ko'rsatkichlarga quyidagilarni kiritish mumkin (3-rasm).

Keltirib o'tilgan ko'rsatkichlar iqtisodiy xavfsizlikka makro darajada baho berish uchun qo'llaniladi, ammo iqtisodiy xavfsizlikning ushbu ko'rsatkichlarini monitoringini amalga oshirishda ularning tarkibiy qismlariga ham alohida e'tibor qaratish maqsadga muvofiq bo'ladi. Chunki, ushbu tarkibiy qismlar ular tuzilishi va dinamikasining asos bo'lib xizmat qiladi. Ya'ni, aholi jon boshiga real daromadlar hajmi va uning shakllanish tarkibi, chakana narxlar darajasi, aholini uy-joy bilan ta'minlanganligi, mamlakat hududiy birliklarining yalpi ichki mahsulotdagi ulushi, hududlar kesimida mahsulot yaratishdagi farqlar darajasi, hududning to'lov balansı saldosi va tarkibi, eksport-importning tarkibiy va geografiyasi kabi qator ko'rsatkichlarni qarab chiqish maqsadga muvofiq bo'ladi.

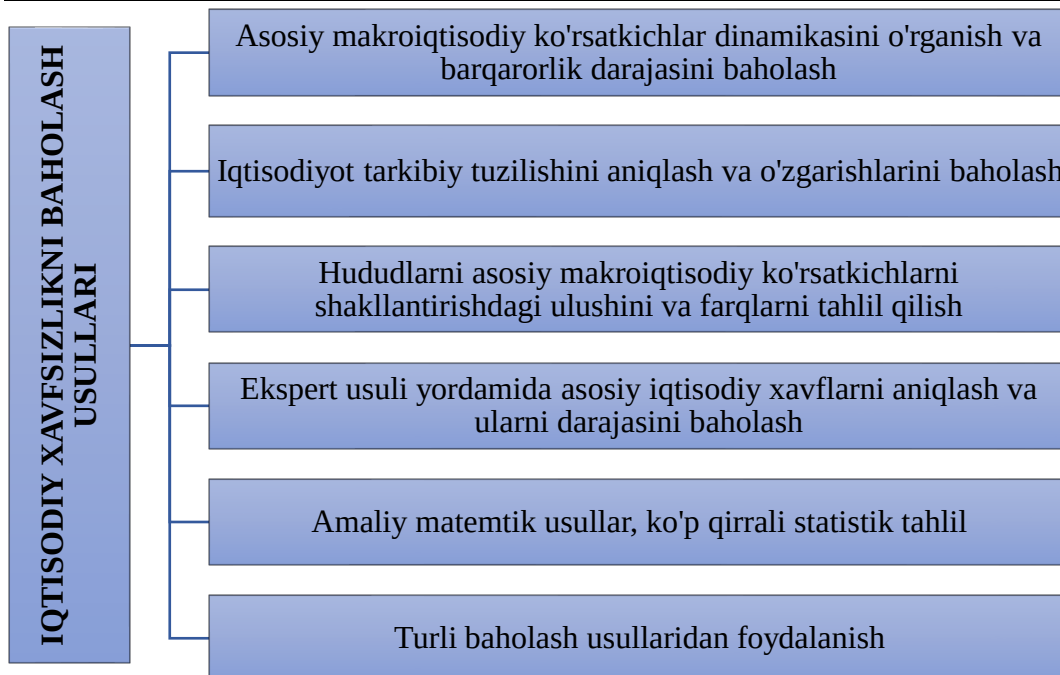

3-rasm. Iqtisodiy xavfsizlik ko'rsatkichlari

Manba: muallif ishlanmasi

Davlatning iqtisodiy xavfsizligini turli xil usullar yordamida baholash mumkin, ammo biz ularni bir necha guruhlar shaklida ifodalaymiz (4-rasm).

Iqtisodiy xavfsizlik mezonlari real statistik ko'rsatkichlar asosida hisoblanib, ular yordamida mamlakat iqtisodiyotining holati, uning barqaror rivojlanishini ta'minlash orqali baholanadi. Iqtisodiy xavfsizlik ko'rsatkichlari – bu iqtisodiy sohada hodisalar va dinamikasini to'liq aks ettiruvchi mamlakat iqtisodiy rivojlanishining real statistik ko'rsatkichlaridir. Ushbu ko'rsatkichlar mamlakat iqtisodiy xavfsizlik darajasini tahlil qilishga yordam beradi.

4-rasm. Iqtisodiy xavfsizlikni baholash usullari

Manba: muallif ishlanmasi

Iqtisodiy ko'rsatkichlarni quyida keltirilgan oltita mezon asosida baholash mumkin. Ushbu mezonlarni keltirib o'tamiz.

1. Investitsion xavfsizlik ko'rsatkichi. Jahon amaliyotiga ko'ra barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash uchun investitsiyalar YaIMning 19-25 foizi atrofida bo'lishi maqsadga muvofiq deb topilgan;

2. Davlatning ichki va tashqi qarzlar hajmi bu davlat tomonidan belgilangan muddatda, mos ravishda ichki va tashqi kredit bozolarida to'lanmagan kreditlar hajmidir. Uni quyidagi formula asosida aniqlaymiz.

$$L_{dis}(L_{dfs}) = \frac{D_i(D_f)}{YaIM} * 100\%$$

Bu erda L – davlatning uzoq muddatli kreditlar bo'yicha darajasi, L_{dis} – ichki qarzlar, L_{dfs} – tashqi qarzlar.

3. Byudjet xarajatlari uning daromadlaridan oshib ketishi natijasida yuzaga keladigan byudjet taqchilligi. Har bir aniq yil uchun byudjet taqchilligi darajasi defitsitning yillik yillik YaIMga nisbati sifatida aniqlanadi:

$$L_{bds} = \frac{BD}{YaIM} * 100\%$$

Bu erda BD – byudjet taqchilligi hajmi;

4. Pul agregatlarining YaIMga nisbati, ya'ni.

$$L_{ms} = \frac{MSM3}{YaIM} * 100\%$$

5. Olingan kreditlar uchun to'lanadigan foiz darajasi;

6. Mamlakat bankining xalqaro zaxiralari. Milliy valyutaning ayriboshlash kursi ushbu mezonning muhim o'lchovi bo'lib xizmat qiladi.

Yuqorida keltirib o'tilganidek, ushbu ko'rsatkichlar belgilangan me'yorlar darajasida bo'lganidagini iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlangan deyish mumkin. Keltirib o'tilgan ko'rsatkichlarni belgilangan me'yorlar darajasida bo'lishi ko'p jihatdan mamlakatning ichki iqtisodiy siyosati hamda uning xalqaro mehnat taqsimotidagi o'rniga bog'liq hisoblanadi. Ushbu natijalar mamlakatdagi makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning barqarorligida namoyon bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti 2020 yil 5 oktabrdagi " Raqamli O'zbekiston -2030 strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora tadbirlari"gi PF-6079-sonli farmoni.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni "2017 – 2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini «Ilm, ma'rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yili»da amalga oshirishga oid davlat dasturi to'g'risida" PF-5953, 02.03.2020.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining farmoni "2022 yil 28 yanvardagi 2022-2026 yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi" Inson qadrini ulug'lash va faol mahalla yilida amalga oshirishga oid davlat dasturi to'g'risida"gi PF-60 Farmoni. 28.01.2022.

4. Abdullayev Y.A. "Statistika nazariyasi". Darslik, -T.; O'qituvchi, 2002. – B.592.;

5. Abulqosimov H.P. Iqtisodiy xavfsizlik. -T., Akademiyasi. 2006.;

6. Abulqosimov H.P., Saidahmedova N.I., Abulqasimov M.X. Экономическая безопасность предпринимательской деятельности. Учебное пособие Т.: Ilmiy texnika axborati- PRESS 2016-168c

7. Bandurka AM, Dukhov V.E., Petrova K.Ya., Chernyakov IM Fundamentals of economic security: [textbook]. Kharkov: NUVD, 2003.236 s.

8. Ergashev R.H., Tursunov I.E., Ravshanov A.D., Qurbonov A.B. Inavatsion iqtisodiyot. Darslik. –T.: "Iqtisod-moliya", 2020, 464b.

9. <http://www.gov.uz>

10. <http://www.stat.uz>

11. <http://www.lex.uz>

12. <http://www.minecon.uz>.

13. <http://www.eurostat.com>.

14. <http://www.worldbank.org>.

UO'K 691.3(075.8)

QURILISH KORXONALARINING BOSHQARUVIDA INNOVATSIYALARDAN FOYDALANISH AMALIYOTINI TASHKIL ETISH

O.A. Mamajonova, mustaqil izlanuvchi, Andijon davlat texnika instituti, Andijon

Annotatsiya. Maqolada korxona boshqaruvida innovatsiyalardan foydalanish amaliyotini tashkil etish tamoyillari va usullari ochib berilgan. Shuningdek, korxona boshqaruvida ishlab chiqarish va innovatsion jarayonlarining qiyosiy tahlili, "parallel tashkiliy", "matritsaviy" va "integral" modellar ham o'rganilgan.

Kalit so'zlar: innovatsion boshqaruv, innovatsion jarayon, kumulyativ, texnologik siljish, bozorni jalb qilish, integral, parallel tashkiliy, matritsaviy, loyihaviy tizimlashtirish, innovatsion loyiha, komplekslilik, tizimlilik, vaziyatli yondashuv tamoyili.

Аннотация. В статье описаны принципы и методы организации практики использования инноваций в управлении предприятием. Также был изучен сравнительный анализ производственно-инновационных процессов в управлении предприятием, «параллельная организационная», «матричная» и «интегральная» модели.

Ключевые слова: инновационный менеджмент, инновационный процесс, кумулятивный, технологический сдвиг, рыночная привлекательность, интегральный, параллельный организационный, матрица, систематизация проекта, инновационный проект, комплексность, системность, принцип ситуационного подхода.

Abstract. The article describes the principles and methods of organizing the practice of using innovations in enterprise management. Also, comparative analysis of production and innovation processes in enterprise management, "parallel organizational", "matrix" and "integral" models were studied.

Key words: innovative management, innovative process, cumulative, technological shift, market attraction, integral, parallel organizational, matrix, project systematization, innovative project, complexity, systematic, principle of situational approach.

Kirish. Qurilish korxonalari boshqaruvida innovatsiyalardan foydalanish amaliyotini tashkil etilishi boshqaruvi jarayonlarini tashkil etishning yangicha, takomillashtirilgan usullarini ishlab chiqilishiga olib keldi. Natijada korxonalar boshqaruvidagi innovatsiyalardan foydalanish amaliyoti fanda innovatsion boshqaruv sifatida baholana boshladi. Mamlakatimiz korxonalari boshqaruvida innovatsiyalardan foydalanish samaradorligini oshirishda iqtisodiy adabiyotda bu borada shakllangan boshqaruv usullari, ularni amal qilish tamoyillarini tadqiq etish asosida mamlakatimiz amaliyotida

foydalanilayotgan usullarni takomillashtirish, ularning samaradorligini oshirish imkoniyatlarini aniqlash ham ilmiy ham amaliy jihatdan dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Korxona boshqaruvida innovatsiyalardan foydalanish amaliyoti menedjment nazariyalarida shakllangan an'anaviy ishlab chiqarish jarayonlarini tashkil etish, ularni boshqarishga nisbatan sezilarli darajada murakkab ekanligi bilan xarakterlanadi. Amaliyotchilar tomonidan korxonada yangi turdagi mahsulotni ishlab chiqarishning boshlashi yoki o'z biznesini endigina yo'lga qo'yish holatlari (ya'ni bu turdagi ishlab chiqarish yoki faoliyat turi bilan avval shug'ullanmagan bo'lsa) boshqaruv amaliyotida ma'lum bir darajada innovatsion jarayonlarga duch kelinishi va ularni tartibga solish zaruriyati mavjudligi ta'kidlashadi. Bu esa korxona boshqaruvida innovatsiyalardan foydalanish amaliyoti tobora rivojlanib borgani sari, korxonaning boshqaruvi takomillashib, unda innovatsion boshqaruvning shakllanib borishidan dalolat beradi. Shuningdek, ishlab chiqarish jarayonlarining muntazamligi va ularning takrorlanib turishi mazkur jarayonlarda bevosita yoki bilvosita ishtirok etayotgan ishchi hodimlarning amaliy ko'nikma, bilim va malakalarini rivojlanib borishi uchun tegishli shart-sharoitlarni yaratgan holda, texnologik jarayonlardagi yo'l qo'yilayotgan hatoliklar, kamchiliklar sonining kamayishi bilan bir qatorda, ishlab chiqarish samaradorligi ko'rsatkichining ortib borishiga xizmat qiladi. Bu esa korxona boshqaruvida ixtisoslashuv jarayonlarining jadallashuvidan dalolat beradi.

Adabiyotlar taxlili. Iqtisodchi olim Y.A. Shumpeter tomonidan amalga oshirilgan tadqiqotlar natijalariga ko'ra, "mamlakatda ishlab chiqarish korxonalarida innovatsion boshqaruvning rivojlanishi natijasida innovatsion jarayonlar jadallashadi degan fikrni bildirgan. Bunda innovatsiyalar diffuziyasi vujudga kelib, ko'proq foyda olishga bo'lgan intilishning kuchliliga sababli, innovatordan so'ng unga taqlid qiluvchilar, raqobatchilarning ham innovatsiyalarni yaratishga bo'lgan qiziqishi ortib, mamlakat iqtisodiyotida innovatsion boshqaruvga ega bo'lgan korxonalar sonining kumulyativ ko'payishiga olib keladi" [3, -C.711] - deb asoslagan.

V.P. Barancheev, N.P. Maslennikova, V.M. Mishinlar o'zining "Innovatsiyalarni boshqarish" nomli darsligida "...korxonalar innovatsion boshqaruvining "Integral" modeli o'rganilgan. Asosan modelda innovatsion boshqaruv sifatida korxonalaridagi innovatsiyalarni bir vaqtini o'zida innovatsion ishlanmalarni ishlab chiqish, innovatsion mahsulot prototiplarini yaratish, ishlab chiqarish, savdo va boshqa faoliyat yo'nalishlarini parallel boshqaruvini taqozo etuvchi boshqaruv jarayoni sifatida shakllantirilganligi, uning o'ziga xos xususiyati orqali o'rganilgan" [9, -C.74].

Iqtisodiy adabiyotda korxonalar innovatsion boshqaruvini fan, texnologiya va bozor munosabatlarini uzviy aloqadorlikda tadqiq etishga qaratilgan. Jumladan, R. Rotuell, S. Frimen, A. Xorsli, A. Djervis, D. Taunsend, D.S. Moveri, N. Rozenberg kabi olimlarni ilmiy tadqiqotlarida "korxonalar innovatsion boshqaruvi samaradorligini oshirishda marketing, bozor va texnik omillarni ta'siri chuqur o'rganilgan" [1, -C.23].

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada tizimli va mantiqiy tahlil, qiyosiy tahlil, texnologik siljish, bozorni jalb qilish, integral, parallel tashkiliy modellar, matritsaviy, loyihaviy tizimlashtirish usullaridan foydalanildi. Xususan, korxona boshqaruvida ishlab chiqarish va innovatsion jarayonlarining qiyosiy tahlili 1-jadval orqali uning umumiy tasnifi taqdim etilgan. Nazariy ma'lumotlar umumiylikdan hususiylikka qarab tizimlashtirilgan. Tahlillarga ko'ra, korxonada innovatsiyalardan foydalanish amaliyotini boshqarishning murakkabligi mazkur jarayonlarga ishlab chiqarish jarayonlarini an'anaviy (muntazam, takrorlanib turuvchi) boshqarish amaliyotiga nisbatan tashqi va ichki omillarning ta'siri yuqori ekanligi bilan xarakterlanadi (1-jadvalga qarang).

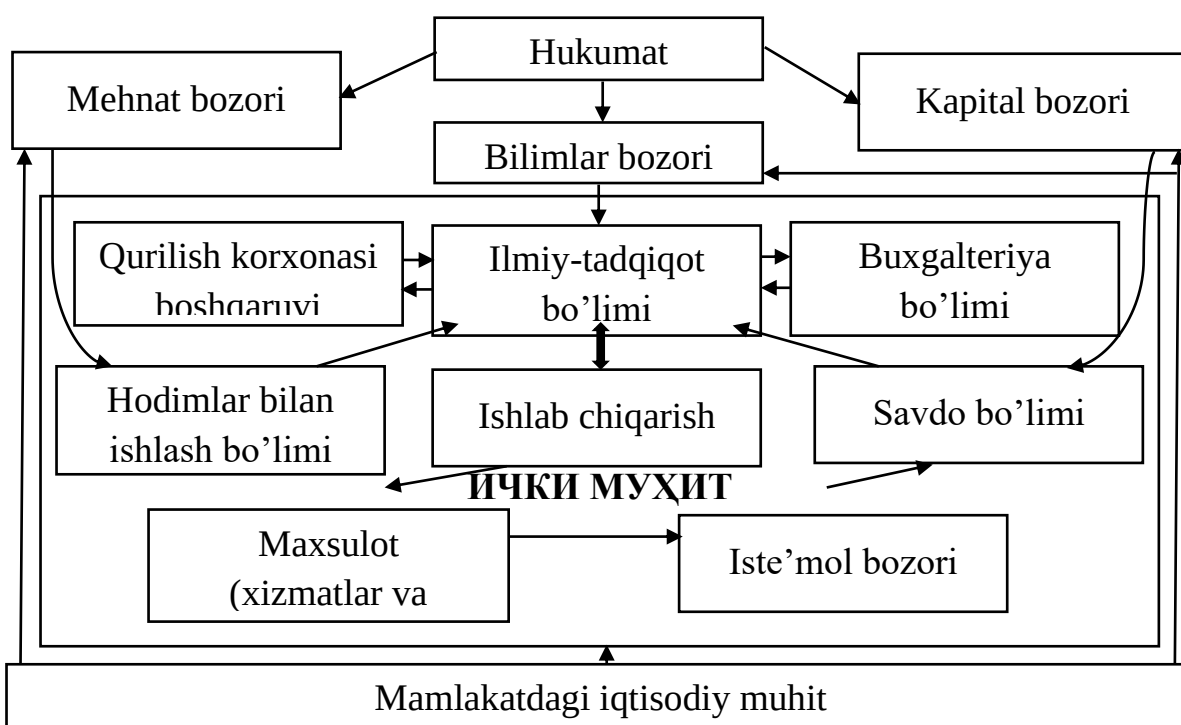
1-jadval

Korxona boshqaruvida ishlab chiqarish va innovatsion jarayonlarining qiyosiy tahlili [10, -C.63]

Jarayon tavsifi (xarakteristikasi)	Innovatsion jarayon	Muntazam (takrorlanuvchi) ishlab chiqarish jarayoni
Pirovard maqsad	Jamiyat a'zolarining yangi turdagi ehtiyojlarini aniqlash va ularni qondirish	Jamiyat a'zolarining joriy ehtiyojlarini qondirish
Maqsadga erishish yo'llari	Ehtiyojlarning cheksizligi va noaniqlilik	Qondirilishi darajasi aniq bo'lgan kam sonli va maqbul ehtiyojlar

Maqsadga erishishdagi risklilik darajasi	Yuqori	Past
Jarayon turi	O'z o'rni va vaqti bo'yicha diskret hisoblanadi	Uzluksiz
Boshqarish, rejalashtirish imkoniyatlari	Past	Yuqori
Rejalar	Uzoq muddatli, tegishli o'zgartirishlar kiritish imkoniyati mavjud	Qisqa muddatli, qat'iy ko'rsatma va vazifalar belgilangan
Jarayon sodir bo'ladigan tizimning rivojlanishi	Tizim rivojlanishning yangi bosqichiga o'tadi	Rivojlanishning joriy bosqichida qoladi yoki innovatsion rivojlanish bo'lmaganligi sababli o'sish sur'atlari pasayadi
Jarayon ishtirokchilari manfaatlarining o'zaro aloqadorligi	O'zaro mos keladi	Manfaatlar tizimiga asoslanadi
Majburiyatlar taqsimoti	Qayta taqsimlanadi	Barqaror

TASHQI MUHIT

1-rasm. Qurilish korxonalarining innovatsion boshqaruv jarayoniga ta'sir ko'rsatuvchi omillar [4, -C.46; 2, -C.39]

Tahlil va natijalar. Amalga oshirilgan tahlillar ko'rsatishicha, korxona boshqaruvida innovatsion jarayonlarning o'z hayotiylik sikli mavjud bo'lib, yaratilayotgan innovatsiyalar ma'lum bir davrlardagina yuqori daromad keltirishi mumkin bo'ladi. Innovatsion jarayonlarning hayotiylik siklini quyidagi bosqichlarga ajratish mumkin bo'ladi: [10, -C.67]

-innovatsiyani (yangiliklarni) shakllantirishga bo'lgan talabning vujudga kelishi (innovatsiyadan foydalanish uchun g'oya muallifidan foydalanish huquqini olish yoki uni ishlab chiqish);

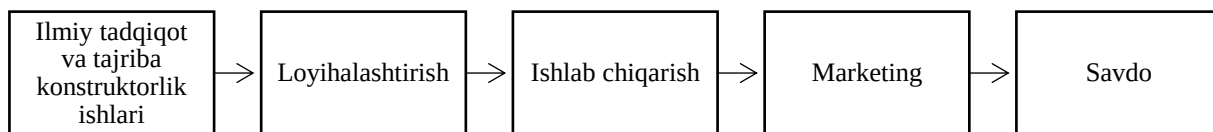
-innovatsiyani (yangilikni) ishlab chiqarish jarayoniga tatbiq etish;

-innovatsiya diffuziyasi (innovatsiyani boshqa tarmoq va raqobatchi korxonalarda tarqalishi);

-innovatsiyadan to'liq foydalanish (muntazamlashuv, barqarorlashuv, an'anaviy ishlab chiqarish jarayoniga aylanishi).

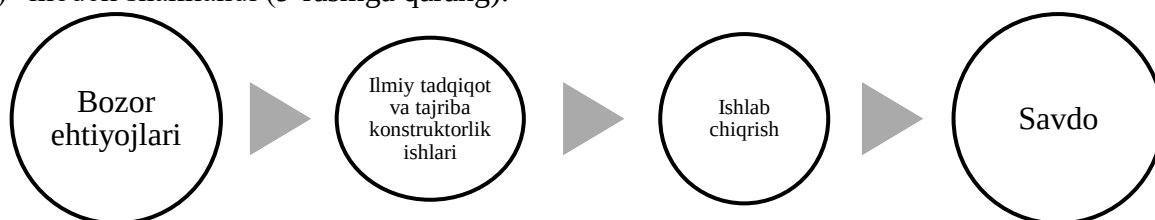
Iqtisodiy adabiyotda korxonalarda innovatsion jarayonlarni boshqarish amaliyotini tadqiq etishga qaratilgan ilmiy izlanishlar soni ortib borgan sari, uni tashkil etish yondashuvlari sezilarli darajada takomillashtirildi. Ilk ilmiy qarashlarda korxonalarda innovatsion boshqaruvni tashkil etish

“texnologik siljish” modeliga asoslangan bo‘lib, ushbu model XX asrning 50-60 yillaridan 1970-yillargacha qadar amaliyotda keng foydalanilgan (2-rasmga qarang).

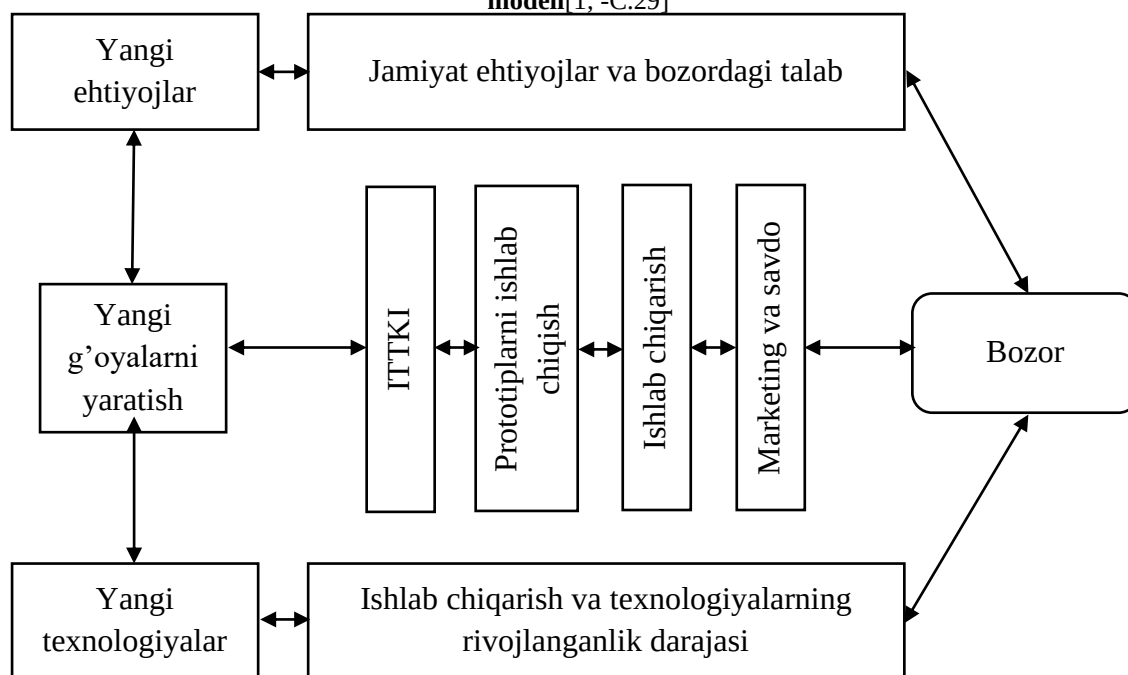

2-rasm. Qurilish korxonalarida innovatsion jarayonlarni boshqarishning “Texnologik siljish (Technology push)” modeli [1, -C.26]

XX asrning 70-yillariga kelib korxonalar faoliyatida innovatsiyalar va ilmiy texnik taraqqiyotning izchil rivojlanish tendensiyalari kuzatila boshladi. Natijada iqtisodiy adabiyotda 1970-1980 yillarda korxonalar innovatsion boshqaruvini tashkil etishning “Bozorni jalb qilish (Market pull)” modeli shakllandi (3-rasmga qarang).

3-rasm. Qurilish korxonalari innovatsion boshqaruvini tashkil etishning “Bozorni jalb qilish (Market pull)” modeli [1, -C.29]

4-rasm. Qurilish korxonalarining innovatsion boshqaruvi “Integral” modeli [9, -C.47, 8, -C. 229]

“Bozorni jalb qilish (Market pull)” modeli funksional jihatdan alohida ta’sir doirasiga ega bo‘lgan omillarni o‘zaro ta’sir ko‘rsatish davri bo‘yicha mantiqiy ketma-ketlikda bir-biri bilan bog‘liq bo‘lgan ketma-ketlikda taqsimlanishi bilan xarakterlanadi. Modelning afzalligi innovatsiyalar rivojlanishining chiziqli tavsifini inkor etgan holda, korxonaning innovatsion faoliyati, uning tarkibi, innovatsion rivojlanishning texnologik imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda bozor ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan innovatsiyalarni ishlab chiqishga ustuvorlik qaratilganligida aks etadi [1, -C.34, 6, -C.3].

Shu o‘rinda ta’kidlash joizki, innovatsion boshqaruvining “Integral” modeli bugungi kunda jahon avtomobil bozorida mashhur va o‘z o‘rniga ega bo‘lgan “Nissan” kompaniyasi amaliyotida innovatsion jarayonlarni boshqarishda foydalanilgan.

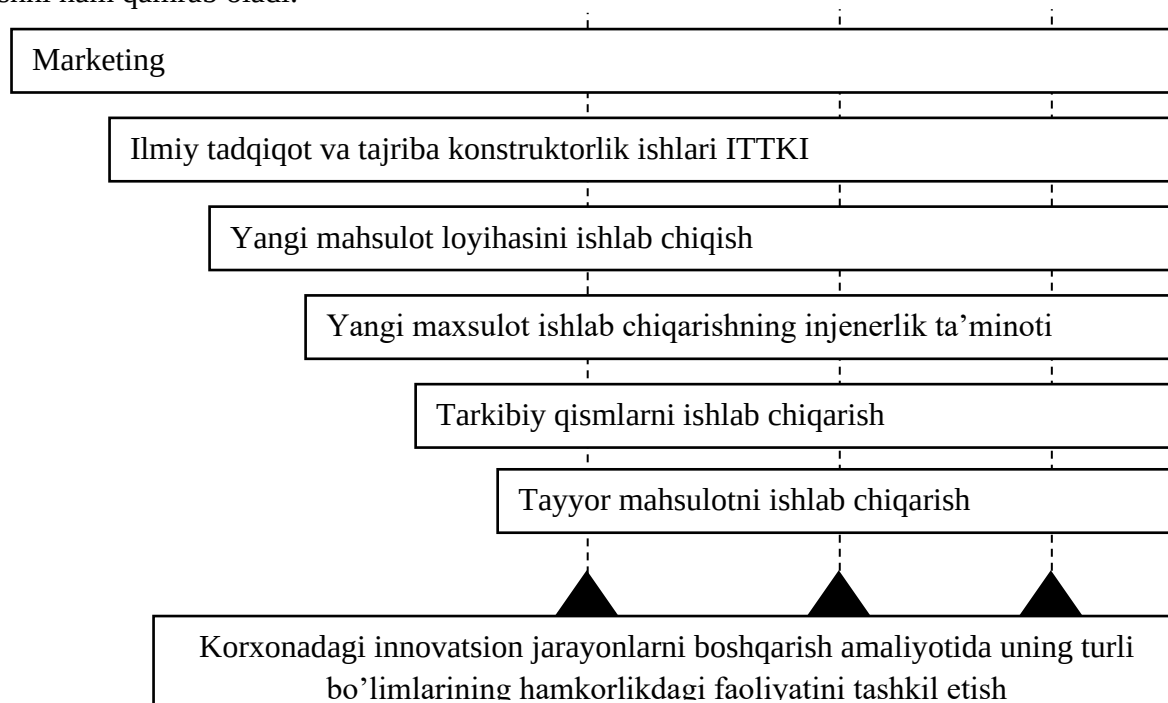
Taraqqiy etgan mamlakatlarda yirik ishlab chiqarish korxonalarining innovatsion rivojlanish yo‘liga o‘tib borishi, ularning jahon bozoridagi mavqeini mustahkamlash bilan bir qatorda, ishlab chiqarilayotgan tovar va xizmatlarining raqobatbardoshligi darajasining ham ortishiga olib keldi.

Korxonalar boshqaruvida innovatsion jarayonlarning tobora jadallashuvi innovatsion boshqaruv tizimining samaradorligini yanada oshirish zaruriyatini uyg'otdi.

Iqtisodchi olim F. Kotler fikricha, innovatsion mahsulotni ishlab chiqarish avvalo, korxonaning ilmiy tadqiqot, texnik, ishlab chiqarish, marketing va moliya bo'limlari o'rtasidagi o'zaro munosabatlar to'g'ri yo'lga qo'yilgan taqdirdagina samarali natijaga erishish imkonini beradi.

Jahon amaliyotida Yaponiya qurilish korxonalari innovatsion boshqaruvi yuqori samaradorlikka erishilayotganligi bilan harakterlanadi. Tahlillar ko'rsatishicha, ushbu mamlakatda mahsulotga kiritilayotgan innovatsion g'oya bevosita marketing nuqtai nazaridan tahlil qilinib, ushbu g'oyani rivojlantirishda har bir bo'lim ma'lum bir funksional vazifani bajaradi. Iqtisodiy adabiyotda korxonalar innovatsion boshqaruvining mazkur turi "Parallel tashkiliy" model sifatida baholanadi [9, -C.47, 8, -C. 229] (5-rasmga qarang).

Tahlillar ko'rsatishicha, korxonaning innovatsion boshqaruvi jarayoni firma faoliyatining yangi mahsulot turini ishlab chiqarish, jumladan, innovatsion ishlanmalarni ishlab chiqish, ularni amaliyotga tatbiq etish bilan bog'liq bo'lgan ilmiy, innovatsion va ishlab chiqarish jarayonlarining o'zaro mutanosiblikda boshqarilishini anglatadi. Shu bilan bir qatorda, innovatsion boshqaruv ma'naviy eskirgan tovar va xizmatlar, ishlab chiqarish texnika va texnologiyalarini modernizatsiya qilishni ham qamrab oladi.

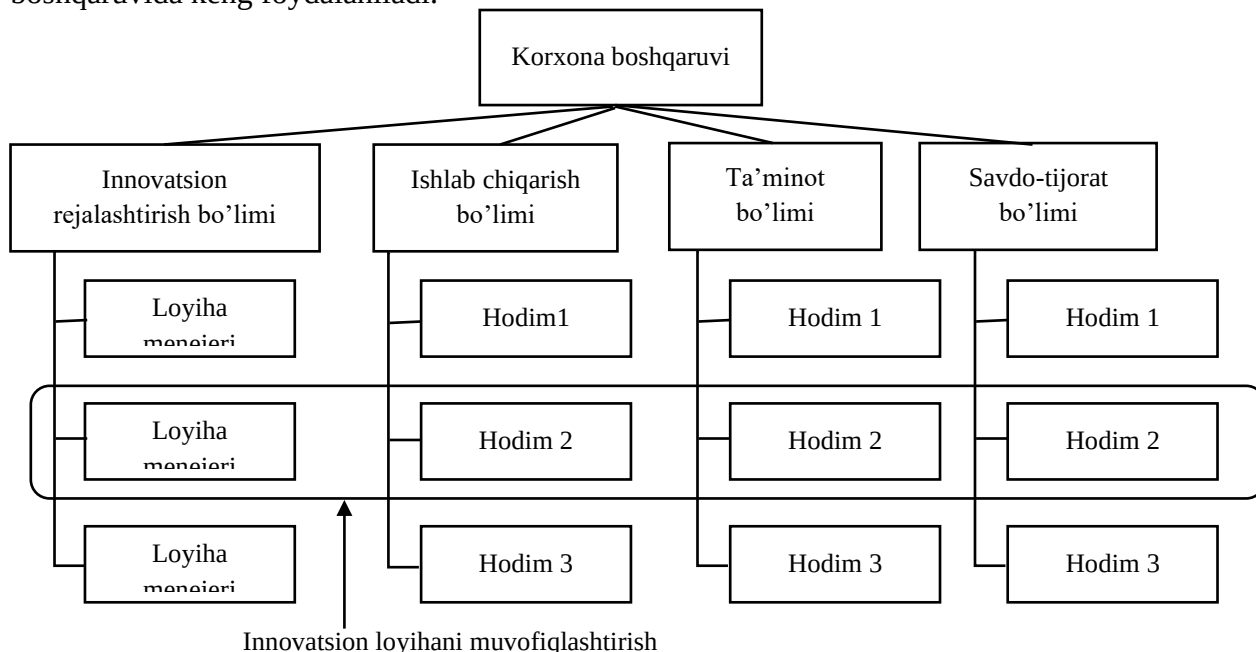
5-rasm. Korxona innovatsion boshqaruvining "Parallel tashkiliy" modeli [9, -C.47, 8, -C. 229]

Iqtisodiy adabiyotda korxonalar innovatsion faoliyatini boshqaruvini tashkil etishning quyidagi tamoyillari ajratib ko'rsatiladi: [10, -C.98] funksionallilik; tizimlilik; marketing va talabga yo'naltirilganlilik; qayta ishlab chiqarish; me'yoriylik (normativlilik); komplekslilik; integratsion tamoyil; dinamiklilik; jarayon tamoyili; miqdoriy tamoyillar; ma'muriy ta'moyil; xulq-atvor tamoyili; vaziyatli yondashuv tamoyili.

Tahlillar ko'rsatishicha, korxonalarda innovatsion boshqaruvni tashkil etishda turli bo'limlar, mutaxassislar va xizmatlardan keng foydalanishi mumkin bo'ladi. amaliyotda korxonalar innovatsion boshqaruvini tashkil etishning matritsaviy va loyihaviy tizimlashtirish usullari mavjud. Innovatsion boshqaruvni tashkil etishning matritsaviy usuli odatda ikki va undan ortiq yil talab etuvchi innovatsion jarayonlarni tashkil etishda va ularni amaliyotga tatbiq etish jarayonida keng qo'llaniladi. Bu turdagi innovatsion boshqaruv tashkil etilgan korxonalarda innovatsion jarayonlarni tashkil etish chiziqli shaklda majburiyatlarni vertikal taqsimlanishiga asoslanadi va korxona yetarli darajada ilmiy-texnik salohiyatga ega bo'lishi lozim bo'ladi (6-rasmga qarang).

Jahon amaliyoti tahlili ko'rsatishicha, qurilish korxonalari innovatsion faoliyatini boshqaruv amaliyotini tashkil etishning matritsaviy usulidan yirik ishlab chiqarish korxonalari, mamlakatda

strategik ahamiyat kasb etuvchi tarmoqlarning yetakchi korxonalari, transmilliy kompaniyalar boshqaruvida keng foydalaniladi.

6-rasm. Korxona innovatsion boshqaruvini tashkil etishning “Matritsaviy” usuli [9, -C.87]

Korxonalar innovatsion boshqaruvini tashkil etishning matritsaviy usulida har bir amalga oshirilayotgan loyihalarga individual javobgarlikning mavjudligi sababli innovatsion rivojlanishning barqarorligi kafolatlanadi. Shu bilan bir qatorda ushbu usulning afzalliklari quyidagilardan iborat: [9, -C.79]

- korxonada innovatsion faoliyatni tashkil etish bo'yicha yangi jamoalarni shakllanishi va ularning funksional jihatdan o'zaro farqlanishi natijasida innovatsiyalarda takrorlanish holatlari kuzatilmasligi;

- korxonada innovatsion faoliyat bilan shug'ulanuvchi ixtisoslashgan bo'lim va ishchi guruhlarining mavjudligi;

- korxonada innovatsion jarayonlarni rivojlantirish va innovatsion faoliyat bilan shug'ullanuvchi ishchi guruhning yuqori darajadagi moslashuvchanligi;

- korxonada ishlab chiqilayotgan innovatsion ishlanmalarning bevosita korxonaning ilmiy-texnik salohiyatidan kelib chiqqan holda amalga oshirilganligi va uni amaliyotga tatbiq etish nisbatan kam vaqt talab etishi.

Korxonada innovatsion boshqaruvni tashkil etishning matritsaviy usulining yuqorida qayd etib o'tilgan ijobiy jihatlari bilan bir qatorda tegishli kamchiliklari ham mavjud bo'lib, ular quyidagilardan iborat: [9, -C.68]

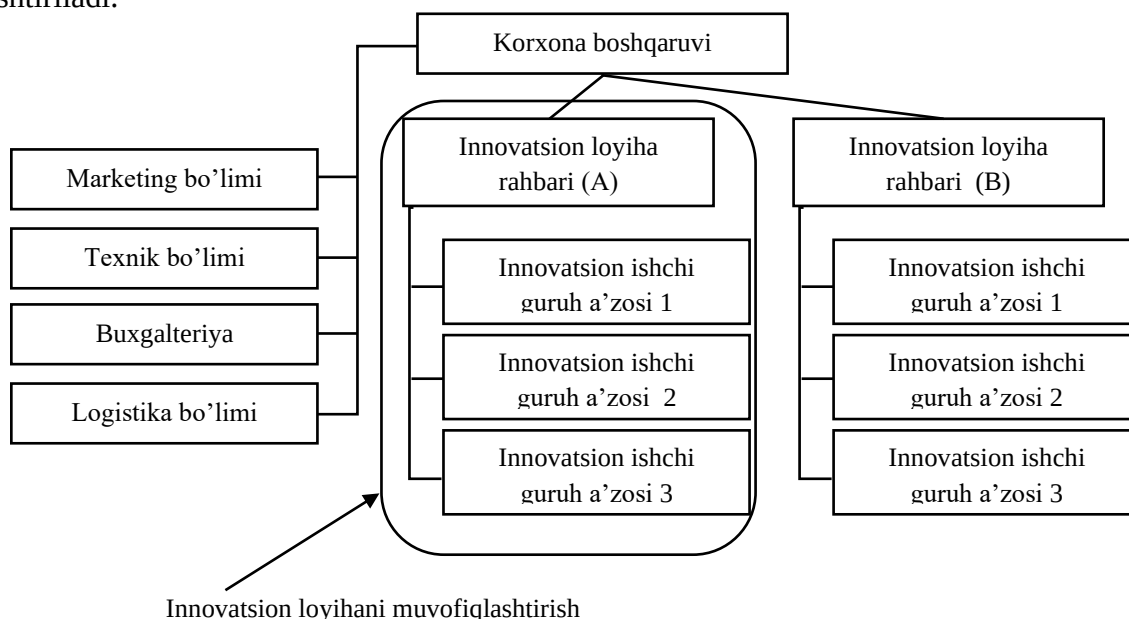
- innovatsiyalarni ishlab chiqish va amaliyotga tatbiq etish tez vaqtda amalga oshirilishi sababli innovatsion ishlanmalarda ayrim nuqsonlarning e'tibordan chetda qolishi;

- innovatsion loyiha menejerlari korxonada innovatsion jarayonlarni tashkil etishda to'g'ri boshqaruv huquqiga ega emasligi sababli, xususan, innovatsiyalarni ishlab chiqarish jarayoniga tatbiq etishda ayrim muammolar vujudga keladi;

- innovatsiyalarni amaliyotga tatbiq etish jarayonida mutaxassislar va resurslarni taqsimlash jarayonida ziddiyatli vaziyatlarni vujudga kelish ehtimolining yuqoriligi.

Korxonada yirik innovatsion loyihalarni amalga oshirish jarayonida innovatsion boshqaruvni tashkil etishning loyihaviy tizimlashtirish usulidan keng foydalaniladi. Bunda innovatsion loyiha rahbari tomonidan tegishli ishchi guruh shakllantirilib, innovatsion ishlanmani ishlab chiqishdan boshlab to uni amaliyotga tatbiq etgunga qadar bo'lgan barcha bosqichlarni ushbu innovatsion ishchi guruh azolari to'liq amalga oshiradilar. Amalga oshirilgan innovatsion loyiha tegishli sinovlardan o'tib, ko'zlangan natijalarga erishish imkonini berishi aniqlangandan so'ng korxona ishlab chiqarish amaliyotiga to'liq tatbiq etiladi (7-rasmga qarang). Amaliyotda bu tardagi innovatsion boshqaruv usulidan transmilliy kompaniyalar keng foydalanadilar. Shu bilan bir qatorda, taraqqiy etgan

mamlakatlarda tashkil etilgan texnoparklarda bu turdagi innovatsion boshqaruv amaliyoti yo'lga qo'yilgan bo'lib, erishilgan natijalar kichik va o'rta biznes vakillari bilan tuzilgan shartnoma asosida tijoratlashtiriladi.

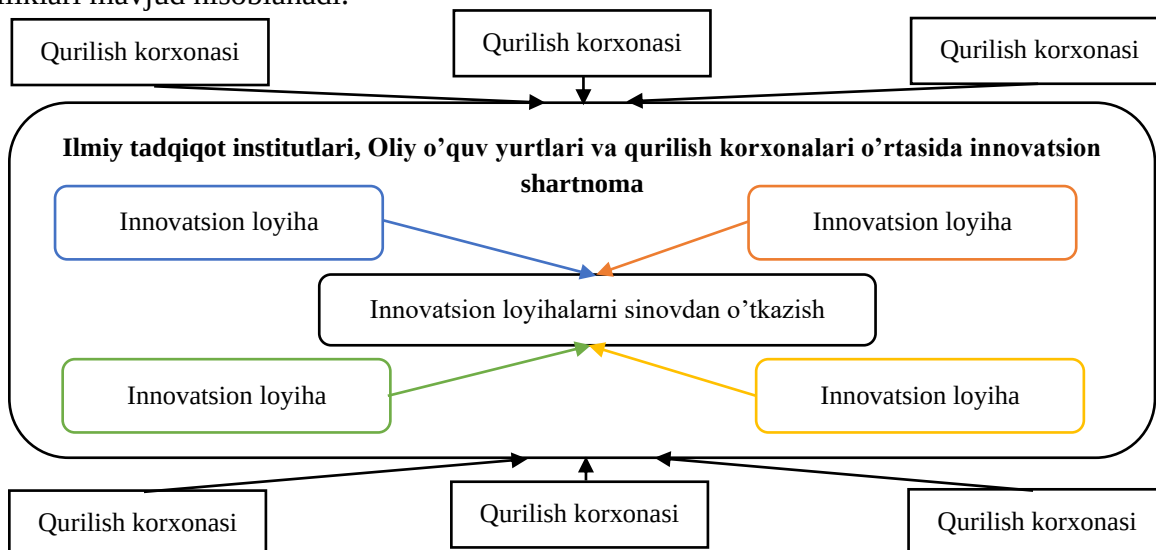
7-rasm. Korxona innovatsion boshqaruvini tashkil etishning “Loyihaviy tizimlashtirish” usuli [9, -C.48]

Tahlillar ko'rsatishicha, korxonalar innovatsion faoliyatini tashkil etishning loyihaviy tizimlashtirish usuli quyidagi afzalliklarga ega hisoblanadi: [9, -C.45]

- korxonada amalga oshirilayotgan innovatsion loyiha bevosita ushbu loyiha rahbari tomonidan boshqarilishi va innovatsion ishchi guruh a'zolarining aynan bir loyiha bo'yicha ixtisoslashuvining mavjudligi;

- innovatsion loyihani ishlab chiqish va uni amaliyotga tatbiq etishda resurslardan samarali foydalanish, vaqtni tejash va loyiha samaradorligidan guruh a'zolarining manfaatdorligining yuqoriligi.

Shu bilan bir qatorda, korxonalarda innovatsion boshqaruvni tashkil etishning loyihaviy tizimlashtirish usulida innovatsion ishlanmalarning takrorlanishi, ishchi guruhni rivojlantirish, uni qayta shakllantirish, moslashuvchanligini oshirish kabi imkoniyatlarini cheklanganligi kabi kamchiliklari mavjud hisoblanadi.

8-rasm. Innovatsion loyihalarni tijoratlashtirish sxemasi [4, -C.28; 1, -C. 97; 10, -C. 58; 9, -C. 23]

Fikrimizcha, mamlakatimiz amaliyotida qurilish korxonalarida innovatsion boshqaruvni tashkil etishda korxonaning ilmiy-texnik salohiyatidan kelib chiqqan holda, o'rta va uzoq muddatli innovatsion rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqish, bunda innovatsion boshqaruvni tashkil etishning turli usullarini tatqiq etish asosida korxona uchun mos keluvchi usulni ishlab chiqish yuqori

samaradorlikka erishish imkonini beradi. Shu bilan bir qatorda, marketing faoliyatini rivojlantirish orqali bozordagi talabni o'rganish asosida innovatsion tovar va xizmatlarga bo'lgan ehtiyojlar va ularning turlarini aniqlash, innovatsion ishlanmalarni ishlab chiqishda mamlakatimizda ilmiy tadqiqot institutlari, oliy o'quv yurtlari ilmiy salohiyatidan keng foydalanishga qaratilgan hamkorlik shartnomalarini tuzish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. Ushbu maqsadga erishishda innovatsion ishlanmalarni tijoratlashtirishning milliy tizimini shakllantirish lozim bo'ladi (8-rasmga qarang). Bunda ilmiy tadqiqot institutlari va oliy o'quv yurtlari bilan qurilish korxonalari o'rtasida tuzilgan innovatsion shartnomalar asosida innovatsion ishlanmalar tegishli sinovlan o'tkaziladi. Sinovdan omadli o'tgan ishlanmalar milliy iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha innovatsion ishlanmalarga ehtiyoji bo'lgan qurilish korxonalariga tijoratlashtiriladi.

Xulosa. Mamlakatimizda qurilish korxonalari amaliyotida innovatsion loyihalardan keng foydalanila boshlanadi. Bu esa o'z navbatida korxonalarda innovatsion boshqaruvning shakllanishi va rivojlanishi uchun tegishli shart-sharoitlarni yaratish zaruriyatini vujudga keltiradi. Bu esa uzoq muddatli istiqbolda mamlakatimiz qurilish korxonalarining innovatsion faoliyatining barqaror rivojlanishini ta'minlash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Гусаков, Б.И. Инновационный менеджмент / Б.И. Гусаков. – М.: Инфра-М, 2004. – 230 с.
2. Медынский, П.А. Инновационный менеджмент. Учебник для вузов/ П.А. Медынский. - М.: «ИнфраМ», 2005. – 294 с.
3. Оголева, Л.Н. Инновационный менеджмент. Учеб. пособие /Л.Н. Оголева. – М.: Инфра-М, 2007. – 237с.
4. Основы инновационного менеджмента /Под ред. д-ра экон. наук, проф. П.Н.Завлина, д-ра экон. наук, проф. А.К.Казанцева, д-ра экон.наук, проф. Л.Э.Миндели. – М.: Экономика, 2000. - 467 с.
5. Основы инновационного менеджмента. Теория и практика: Учеб. пособие / Под ред. П.Н.Завлина и др. – М.: ОАО «НПО «Изд-во «Экономика», 2000. – 475 с.
6. Umarov, I. Y. (2021). Use Of Innovations And Modern Methods In The Logistics Network. European Proceedings of Social and Behavioural Sciences.
7. Умаров, И. Ю., & Хусанова, З. Р. (2019). Применение инновационной деятельности в пищевой промышленности-как фактор повышения уровни жизни населения. In Материалы VII Международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы социально-трудовых отношений», посвященной (pp. 367-369).
8. Умаров, И. (2022). Озик-овкат саноати корхоналари бошқарувини таъкилий-иктисодий механизмини баҳолаш услубиёти. Economics and Innovative Technologies, 10(3), 229-238.
9. Управление инновациями : учебник для бакалавров / В. П. Баранчев, Н. П. Масленникова, В. М. Мишин. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Издательство Юрайт, 2015. – 711 с.
10. Фатхутдинов Р. А. Инновационный менеджмент: Учебник для вузов. 6-е изд. – СПб.: Питер, 2011. – 448 с.

UO'K 338.46

TIBBIY TURIZMNING NMINTAQAVIY IQTISODIY SAMARADORLIGI VA BARQAROR BOSHQARUV TAMOYILLARI

M.A. Masharipova, tadqiqotchi

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekistonda tibbiy turizmning mintaqaviy iqtisodiy samaradorligi va barqaror boshqaruv tamoyillari tahlil qilingan. Tibbiy turizmning hududiy rivojlanishi, uning iqtisodiy o'sish, bandlik, infratuzilma va investitsiya jarayonlariga ko'rsatayotgan ta'siri o'rganildi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, sog'liqni saqlash turizmi iqtisodiyotning yuqori qo'shilgan qiymatga ega yangi yo'nalishi sifatida mamlakat mintaqalarining raqobatbardoshligini oshiradi. Tadqiqotda Markov prognozlash modeli asosida tibbiy turizm bozorining qiymati va rivojlanish istiqbollari baholangan. Natijalar tibbiy turizm sohasida barqaror boshqaruvni ta'minlash uchun innovatsion yondashuvlar, davlat-xususiy sheriklik mexanizmlari va hududiy klaster tizimini rivojlantirish zarurligini ko'rsatadi. Tibbiy turizm O'zbekiston uchun nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy barqarorlikni ta'minlaydigan strategik soha sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: Tibbiy turizm, mintaqaviy iqtisodiyot, iqtisodiy samaradorlik, barqaror boshqaruv, sog'liqni saqlash turizmi, innovatsion yondashuv, davlat-xususiy sheriklik, hududiy klaster, investitsiya, infratuzilma, ijtimoiy barqarorlik.

Аннотация. В данной статье проанализированы региональная экономическая эффективность и принципы устойчивого управления медицинским туризмом в Узбекистане. Исследовано региональное развитие медицинского туризма, его влияние на экономический рост, занятость, инфраструктуру и инвестиционные процессы. Анализ показал, что медицинский туризм, являясь новым направлением экономики с высокой добавленной стоимостью, способствует повышению конкурентоспособности регионов страны. На основе модели прогнозирования Маркова оценены рыночная стоимость и перспективы развития индустрии медицинского туризма. Результаты показывают, что для обеспечения устойчивого управления в сфере медицинского туризма необходимы инновационные подходы, механизмы государственно-частного партнерства и развитие системы региональных кластеров. Медицинский туризм рассматривается как стратегическая отрасль, обеспечивающая не только экономическую, но и социальную устойчивость Узбекистана.

Ключевые слова: Медицинский туризм, региональная экономика, экономическая эффективность, устойчивое управление, туризм здравоохранения, инновационный подход, государственно-частное партнерство, региональный кластер, инвестиции, инфраструктура, социальная устойчивость.

Abstract. This article analyzes the regional economic efficiency and principles of sustainable management of medical tourism in Uzbekistan. The study examines the regional development of medical tourism and its impact on economic growth, employment, infrastructure, and investment processes. The analysis shows that medical tourism, being a new branch of the economy with high added value, contributes to enhancing the competitiveness of the country's regions. Based on the Markov forecasting model, the market value and development prospects of the medical tourism industry have been evaluated. The results indicate that ensuring sustainable management in the field of medical tourism requires innovative approaches, public-private partnership mechanisms, and the development of regional cluster systems. Medical tourism is considered a strategic sector that ensures not only economic but also social sustainability in Uzbekistan.

Keywords: medical tourism, regional economy, economic efficiency, sustainable management, health tourism, innovative approach, public-private partnership, regional cluster, investment, infrastructure, social sustainability.

Kirish: XXI asrda inson salomatligi, hayot sifati va iqtisodiy barqarorlik o'zaro chambarchas bog'liq bo'lgan asosiy ustuvor yo'nalishlardan biriga aylandi. Sog'lom jamiyat — barqaror iqtisodiy taraqqiyotning kafolati bo'lib, bu borada tibbiy turizm sohasining roli tobora ortib bormoqda. Tibbiy turizm — bu sog'liqni tiklash, diagnostika, davolanish yoki reabilitatsiya maqsadida boshqa davlatga yoki mintaqaga safar qilishni nazarda tutuvchi xizmatlar majmui bo'lib, u sog'liqni saqlash tizimi bilan turizm infratuzilmasining integratsiyasi natijasida shakllanadi.

Bugungi global iqtisodiyotda tibbiy turizm yuqori qo'shilgan qiymatga ega xizmat tarmoqlaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (JSST) ma'lumotlariga ko'ra, tibbiy turizm hajmi har yili o'rtacha 15–20 foizga oshib bormoqda. "Patients Beyond Borders" (2022) hisobotiga ko'ra, dunyo bo'yicha 14 milliondan ortiq inson har yili xorijga tibbiy xizmat olish uchun safar qiladi. Bu jarayon tibbiyot, transport, mehmonxona, farmatsevtika, sug'urta va marketing kabi bog'liq tarmoqlarni rivojlantiruvchi kuchli iqtisodiy omilga aylangan.

O'zbekiston Respublikasi ham bu yo'nalishda izchil islohotlarni amalga oshirib kelmoqda. 2019–2025 yillarga mo'ljallangan "Sog'liqni saqlash tizimini rivojlantirish konsepsiyasi"da tibbiy turizmni iqtisodiyotning strategik yo'nalishlaridan biri sifatida rivojlantirish, xorijiy bemorlar uchun qulay sharoitlar yaratish, tibbiyot muassasalarining raqobatbardoshligini oshirish hamda xalqaro akkreditatsiya tizimini joriy etish ustuvor vazifa sifatida belgilangan.

Tibbiy turizmning iqtisodiy samaradorligi, avvalo, mintaqaviy infratuzilma, investitsiya muhiti, xizmat sifati va boshqaruv tizimi bilan belgilanadi. Shu bois, ushbu tadqiqotning asosiy e'tibori tibbiy turizmni mintaqaviy iqtisodiy o'sish drayveri sifatida tahlil qilish hamda barqaror boshqaruv tamoyillarini ishlab chiqishga qaratilgan.

Adabiyotlar tahlili va nazariy asoslar: Tibbiy turizmning ilmiy-nazariy asoslari xalqaro miqyosda keng o'rganilgan. Masalan, Lunt, Carrera, Connell, Hall kabi olimlar tadqiqotlarida tibbiy turizmni global xizmatlar bozorining yangi modeli sifatida talqin qilgan. Ularning fikricha, bu soha nafaqat sog'liqni saqlash tizimini modernizatsiya qiladi, balki turizm industriyasiga yangi iqtisodiy segment sifatida qo'shiladi.

Tibbiy turizm konsepsiyasi ilk bor XX asr o'rtalarida shakllanib, dastlab rivojlangan davlatlardan past narxli tibbiy xizmatlar uchun rivojlanayotgan mamlakatlarga safar qilish tendensiyasi sifatida namoyon bo'lgan. Hozirda esa bu jarayon ikki tomonlama tus olgan — ya'ni, yuqori texnologik xizmatlar uchun bemorlar rivojlangan mamlakatlarga, arzonroq va sifatli xizmat uchun esa Osiyo va Lotin Amerikasi mamlakatlariga murojaat qilmoqda.

Xitoy, Hindiston, Tailand, Singapur va Janubiy Koreya so'nggi yillarda tibbiy turizmning markaziga aylangan. Masalan, Hindistonda tibbiy xizmatlar narxi G'arb davlatlariga nisbatan 60–70 foiz arzon, lekin xizmat sifati xalqaro standartlarga to'liq mos. Shu bilan birga, Janubiy Koreya plastik jarrohlik, reabilitatsiya va an'anaviy tabobat yo'nalishlarida yetakchilik qilmoqda.

O'zbekiston uchun bu tajriba dolzarbdir, chunki mamlakatda tabiiy resurslar, balneologik markazlar, malakali shifokorlar va turistik salohiyat mavjud. Ammo ularni iqtisodiy jihatdan samarali tizimga birlashtirish uchun barqaror boshqaruv tamoyillari, klaster modeli va davlat-xususiy sheriklik mexanizmlarini joriy etish zarur.

Tibbiy turizmning iqtisodiy mohiyati va mintaqaviy ahamiyati: Tibbiy turizm ikki asosiy yo'nalishni qamrab oladi:

1. Tibbiy xizmatga yo'naltirilgan turizm (jarrohlik, diagnostika, davolanish);
2. Sog'lomlashtirish va reabilitatsiya turizmi (sanatoriya, spa, reabilitatsiya, profilaktika).

Bu ikki yo'nalishning integratsiyasi natijasida tibbiy turizm iqtisodiyotning ko'p tarmoqli sinergiyasini yuzaga keltiradi. Masalan, bitta xorijiy bemorning O'zbekistonga tashrifi o'rtacha:

1. Mehmonxona, transport va oziq-ovqat xizmatlariga to'lov,
2. Tibbiy xizmat uchun xarajat,
3. Qo'shimcha xaridlar va dam olish faoliyatlari orqali iqtisodiy oqim yaratadi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, tibbiy turizm har bir jalb qilingan xorijiy bemordan **o'rtacha 3000–5000 AQSh dollari** miqdorida iqtisodiy daromad keltiradi. Shu bois, O'zbekistonning Samarqand, Buxoro, Xiva, Toshkent va Termiz shaharlarida tibbiy-klasterlarni rivojlantirish katta mintaqaviy iqtisodiy foyda berishi mumkin.

Tibbiy turizmning O'zbekistondagi hozirgi holati va rivojlanish imkoniyatlari: So'nggi yillarda O'zbekiston Respublikasi tibbiy turizmni milliy iqtisodiyotning istiqbolli yo'nalishlaridan biri sifatida rivojlantirishga alohida e'tibor qaratmoqda. 2019–2025-yillarda sog'liqni saqlash tizimini tubdan takomillashtirish konsepsiyasi doirasida tibbiy xizmatlar sifati va eksport salohiyatini oshirishga qaratilgan islohotlar amalga oshirilmoqda. O'zbekistonning geografik joylashuvi, tabiiy resurslari, balneologik zonalari, shifobaxsh manbalari va malakali tibbiy kadrlar mavjudligi mamlakatni mintaqaviy tibbiy markazga aylantirish imkonini beradi.

So'nggi yillarda mamlakatda xorijiy bemorlarni qabul qiluvchi ixtisoslashtirilgan klinikalar soni ortmoqda. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, 2023-yilda O'zbekistonga 50 mingdan ortiq xorijiy fuqarolar tibbiy maqsadda tashrif buyurgan. Ularning asosiy qismi Qozog'iston, Tojikiston, Qirg'iziston va Rossiyadan kelgan bemorlardir. Eng talabgir yo'nalishlar — stomatologiya, plastik jarrohlik, oftalmologiya va reabilitatsiya xizmatlari hisoblanadi.

Shunga qaramay, tibbiy turizm sohasida ayrim tizimli muammolar mavjud. Xususan, xalqaro marketing mexanizmlarining sustligi, xorijiy sug'urta tizimlari bilan integratsiyaning yo'qligi, malakali tibbiyot xodimlarini saqlab qolishdagi muammolar va zamonaviy infratuzilma yetishmasligi sektorning to'liq iqtisodiy samaradorlikka erishishiga to'sqinlik qilmoqda.

Tibbiy turizmni rivojlantirish imkoniyatlari, birinchidan, hududiy tibbiy klasterlar yaratish orqali sog'liqni saqlash va turizmni birlashtiruvchi modelni shakllantirishdan iborat. Ikkinchidan, xususiy sektor ishtirokini kengaytirish, davlat-xususiy sheriklik (DXSh) asosida klinikalar va

sanatoriylar tarmog'ini modernizatsiya qilish muhimdir. Uchinchidan, raqamli tibbiyot va "e-health" texnologiyalarini joriy etish orqali xizmatlar eksportini soddalashtirish mumkin.

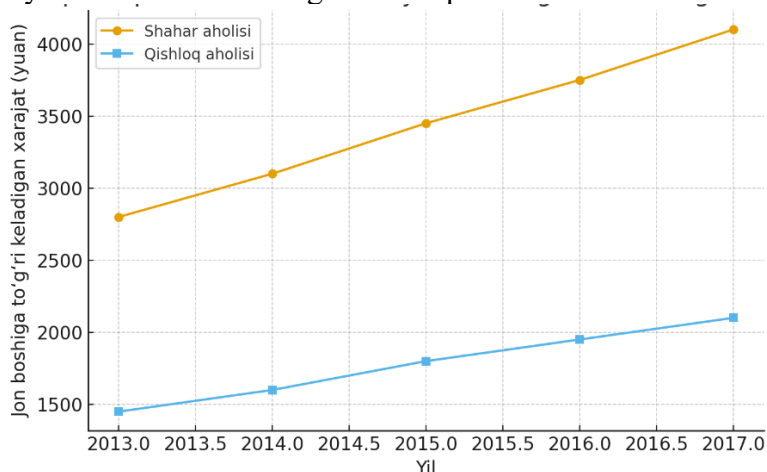
Ushbu omillar uyg'unlashganda, tibbiy turizm nafaqat sog'liqni saqlash tizimining daromad manbai, balki mintaqaviy iqtisodiy o'sishni rag'batlantiruvchi strategik tarmoq sifatida shakllanishi mumkin.

Xitoy tajribasi asosida iqtisodiy tahlil va diagrammatik ko'rsatkichlar

Xitoy Xalq Respublikasi tibbiy turizmni iqtisodiy barqarorlikni ta'minlovchi asosiy tarmoqlardan biri sifatida shakllantirgan davlatlardan biridir. 2010-yillardan boshlab Xitoy hukumati "Health China 2030" strategiyasi doirasida sog'lom turmush tarzini targ'ib etish, sog'liqni saqlash infratuzilmasini rivojlantirish va tibbiy xizmatlarni turizm bilan integratsiyalashni ustuvor yo'nalish sifatida belgilagan.

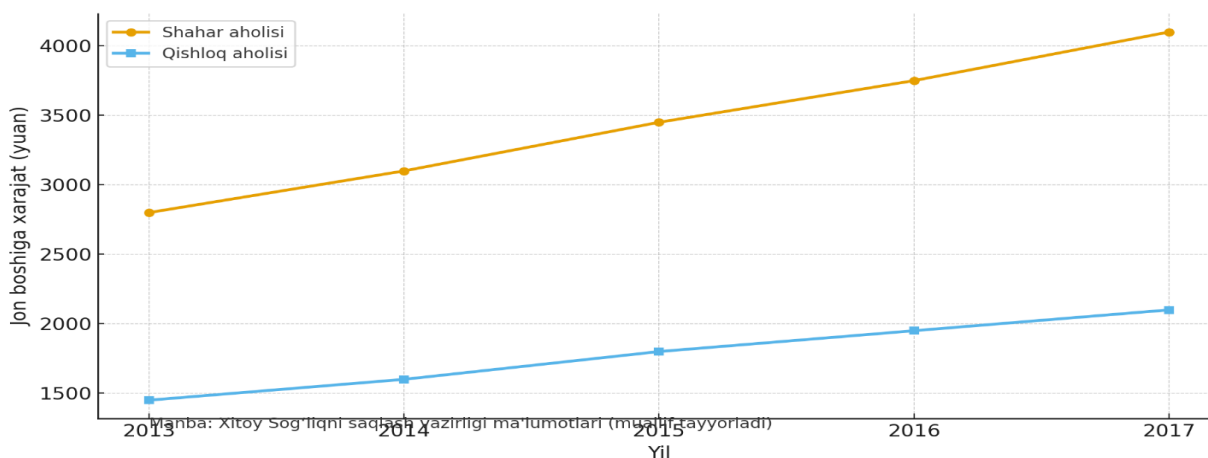
Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Xitoyda shahar va qishloq aholisi o'rtasida tibbiy xizmatlarga sarflanadigan jon boshiga to'g'ri keladigan xarajatlar o'rtasida 50 foizgacha tafovut mavjud.

Mazkur davr mobaynida urban aholining iste'mol darajasi yuqori bo'lib qolgan, biroq bu farq qisqarmagan. Bu holat tibbiyot va turizmga oid xizmatlarning asosan shahar hududlarida rivojlanganini, iqtisodiy imkoniyatlar tafovuti esa asosiy to'siq ekanini ko'rsatadi. Shu bois, Xitoy hukumati qishloq hududlarida ham sog'lomlashtirish va dam olish komplekslarini tashkil etib, tibbiy turizmning hududiy balansini ta'minlashga intilmoqda.

1-rasm Xitoyda shahar va qishloq aholisi o'rtasida tibbiy xizmatlarga sarflanadigan xarajatlar ko'rsatilgan 2013-2017 yillar ko'rsatkichi

Manba: *Interpretation of China's 2017 health expenditure: a latent ...* maqolasida 2017-yildagi per capita health expenditure haqida ma'lumot berilgan

2-rasm. Shahar va qishloq aholisi o'rtasida tibbiy xizmatlarga sarflanadigan o'rtacha xarajatlar (2013–2017-yillar)

Manba: *Xitoy Sog'liqni saqlash vazirligi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlangan*

Xitoy tajribasi shuni ko'rsatadiki, tibbiy turizmni iqtisodiy tarmoq sifatida muvaffaqiyatli boshqarish uchun quyidagi omillar muhim:

1. Tibbiyot xizmatlari va turizm infratuzilmasini integratsiyalash (kurortlar, sanatoriyalar, markaziy shifoxonalar);
2. Davlat-xususiy sheriklik (DXSh) mexanizmlarini kuchaytirish;
3. Hududiy sog'lomlashtirish klasterlarini yaratish va ularni milliy brend sifatida targ'ib etish;
4. Innovatsion tibbiy mahsulotlar va xizmatlar eksportini rag'batlantirish.

O'zbekiston uchun Xitoy tajribasini o'rganish tibbiy turizmning iqtisodiy mexanizmlarini takomillashtirish, infratuzilma va investitsiya siyosatini qayta ko'rib chiqishda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Tibbiy turizmni rivojlantirish bo'yicha takliflar

1. Huquqiy-me'yoriy bazani takomillashtirish: Tibbiy turizm sohasini alohida tarmoq sifatida tartibga soluvchi qonun va normativ-huquqiy hujjatlarni ishlab chiqish zarur. Xususiy tibbiy markazlar, sanatoriyalar va turizm agentliklari o'rtasida hamkorlikni yengillashtiruvchi litsenziyalash tartibini soddalashtirish lozim.

2. Infratuzilmani rivojlantirish va investitsiyalarni jalb etish: Sog'lomlashtirish va reabilitatsiya markazlarini xalqaro standartlarga moslashtirish uchun xorijiy investitsiyalarni jalb qilish. Issiq buloqlar, mineral suvlar, ekologik toza hududlar va tabiiy rekreatsion zonalarni tibbiy turizm markazlariga aylantirish. Har bir viloyatda "Tibbiy-sog'lomlashtirish klasteri"ni tashkil etish (tibbiyot + mehmonxona + transport + ovqatlanish xizmatlari bir tizimda).

3. Kadrlar salohiyatini oshirish va xalqaro tajribani joriy etish: Xitoy, Koreya, Turkiya kabi davlatlar bilan qo'shma o'quv dasturlari tashkil etish. Tibbiyot va turizm sohasida xizmat ko'rsatish madaniyatini oshirish maqsadida maxsus trening va sertifikatlashtirish tizimini joriy etish. Tibbiyot xodimlari uchun xorijda malaka oshirish dasturlarini kengaytirish.

4. Raqamli platforma va marketing strategiyasini kuchaytirish: "Medical Tourism Uzbekistan" nomli yagona elektron platformani yaratish, unda mamlakatdagi barcha tibbiy markazlar, narxlar, xizmat turlari va xalqaro hamkorlar haqidagi ma'lumotlarni jamlash. Raqamli marketing, onlayn bron qilish, telemeditsina va virtual maslahat xizmatlarini rivojlantirish. O'zbekiston tibbiy turizmini xalqaro bozorda brendlash, targ'ibot videolari va ijtimoiy tarmoqlarda marketing kampaniyalarini yo'lga qo'yish.

5. Xorijiy bemorlar uchun qulay sharoit yaratish: Aeroport, mehmonxona va shifoxonalarda xorijiy tillarda so'zlashuvchi gid va koordinatorlarni tayinlash.

Viza rasmiylashtirish tartibini soddalashtirish va tibbiy maqsadda kelayotgan bemorlar uchun maxsus "Medical Visa" joriy etish. Tibbiy sug'urta tizimini xalqaro standartlarga moslashtirish.

6. Tibbiy turizmni hududiy rivojlantirish: Xorazm, Buxoro, Samarqand, Farg'ona va Toshkent viloyatlarida rekreatsion salohiyat asosida ixtisoslashgan tibbiy markazlar tashkil etish. Qishloq hududlarida sog'lomlashtirish punktlari va kichik sanatoriyalarni rivojlantirish orqali shahar va qishloq o'rtasidagi tibbiy xizmatlar tafovutini kamaytirish.

7. Xitoy tajribasidan foydalanish: Xitoydagi "sog'lom turizm zonalari" (masalan, Xaynan modeli) tajribasini O'zbekistonda ham joriy etish. Turizm, sog'liqni saqlash va texnologiya sohalarini integratsiya qiluvchi "Smart Health Tourism" konsepsiyasini ishlab chiqish. Xitoyda qo'llanilgan tibbiy infratuzilma modernizatsiyasi va raqamlashtirish tajribasini o'zlashtirish.

8. Ilmiy-tadqiqotlar va statistika tizimini rivojlantirish: Tibbiy turizm bozorini muntazam o'rganish, talab va taklif tahlilini olib borish. Har yili "O'zbekiston tibbiy turizmi hisobotini" e'lon qilish va bu sohada ilmiy tadqiqotlarni moliyalashtirish.

Xulosa: Xitoy tajribasi tibbiy turizmning iqtisodiy samaradorligini oshirishda hududlararo tafovutlarni kamaytirish va resurslardan samarali foydalanish muhimligini ko'rsatadi. 2013–2017-yillar davomida shahar va qishloq aholisi o'rtasida tibbiy xizmatlarga sarflanadigan jon boshiga to'g'ri keladigan xarajatlar o'rtasida 50 foizgacha farq saqlanib qolgan. Bu holat, bir tomondan, shahar aholisi orasida sog'lomlashtirish va turizm xizmatlariga talab yuqoriligini ko'rsatsa, ikkinchi tomondan, qishloq hududlarida bu yo'nalishning hali to'liq shakllanmaganligini anglatadi.

Xitoyda sog'liqni saqlash va turizmni integratsiyalash orqali "sog'lom turizm" konsepsiyasi yaratilgani iqtisodiy o'sish, bandlik va infratuzilma rivojiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Mazkur modelni O'zbekiston sharoitiga moslashtirish orqali mintaqaviy iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish, sog'liqni saqlash xizmatlari sifati va tibbiy turizm salohiyatini oshirish mumkin.

O'zbekiston uchun bu tajribadan quyidagi asosiy xulosalar kelib chiqadi: Tibbiy turizmni rivojlantirishda hududiy ixtisoslashuv (masalan, sanatoriyalar, davolash maskanlari, tabiiy shifobaxsh joylar) muhim ahamiyatga ega. Qishloq joylarda tibbiy infratuzilmani rivojlantirish orqali ichki turizmni kengaytirish mumkin.

Tibbiy xizmatlar va turizm sohasini raqamlashtirish, marketing strategiyalarini kuchaytirish xorijiy sarmoyani jalb etishga xizmat qiladi. Shahar va qishloq o'rtasidagi farqni kamaytirish uchun davlat-sheriklik modeli asosida tibbiy turizm loyihalarini amalga oshirish zarur.

Umuman olganda, tibbiy turizmning iqtisodiy samaradorligini ta'minlash — sog'liqni saqlash tizimining barqarorligini, mintaqaviy rivojlanish muvozanatini va aholining farovonlik darajasini oshirishning muhim omillaridan biridir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Turizm sohasini jadal rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4861-son qarori. — Toshkent, 2020-yil.
2. O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi. "Tibbiy turizmni rivojlantirish konsepsiyasi (2022–2026-yillar)". — Toshkent, 2022-yil.
3. O'zbekiston Respublikasi Turizm qo'mitasi rasmiy sayti: <https://uzbektourism.uz>
4. World Tourism Organization (UNWTO). *Global Report on Health Tourism*. — Madrid: UNWTO, 2018.
5. China National Tourism Administration. *Annual Report on China's Tourism Development*. — Beijing, 2019.
6. National Health Commission of the People's Republic of China. *Statistical Bulletin on Health Care Development (2013–2017)*. — Beijing, 2018.
7. Yang, J., & Zhang, L. (2020). *Health and Wellness Tourism in China: Opportunities and Challenges*. — *Journal of Tourism Research*, Vol. 12, No. 3, pp. 45–57.
8. Safarova, D. (2021). "O'zbekistonning tibbiy turizm salohiyati va uni rivojlantirish istiqbollari." — *Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar jurnali*, №5, 2021.
9. Rasulov, M. (2020). "Hududiy turizm klasterlarini shakllantirishning iqtisodiy asoslari." — *O'zbekiston iqtisodiy axborotnomasi*, №4.
10. World Health Organization (WHO). *Medical tourism: Implications for patients and health systems*. — Geneva: WHO Press, 2019.
11. Xu, H., & Li, J. (2019). *Integration of Health Services and Tourism in China: A Sustainable Development Perspective*. — *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 24(9), 834–850.
12. Jahon banki ma'lumotlari bazasi. *World Development Indicators*. — <https://data.worldbank.org>

UO'K 336

O'ZBEKISTONDA KICHIK BIZNES SUBYEKTLARINING RAQOBATBARDOSHLIGINI OSHIRISH OMILLARI

**F.B. Matrasulova, mustaqil tadqiqotchi, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi
huzuridagi Biznes va tadbirkorlik oliy maktabi, Toshkent**

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekistonda kichik va o'rta biznesning so'nggi yillardagi rivojlanish tendensiyalari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, 2014–2023-yillar davomida kichik tadbirkorlik subyektlarining izchil o'sishi mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanishida muhim omil bo'lgan. 2024-yildan boshlab kuzatilgan pasayish esa sohaning tashqi va ichki iqtisodiy omillarga sezuvchanligini namoyon etadi. Maqolada kichik biznesni qo'llab-quvvatlashda davlat siyosatining o'rni, Prezidentning PF–50-sonli Farmoni asosida belgilangan ustuvor yo'nalishlar hamda raqobatbardoshlikni oshirish omillari yoritilgan.

Kalit so'zlar: kichik biznes, o'rta biznes, iqtisodiy o'sish, raqobatbardoshlik, davlat siyosati, innovatsiya.

Аннотация В данной статье анализируются тенденции развития малого и среднего бизнеса в Узбекистане за последние годы. Результаты исследования показывают, что стабильный рост субъектов малого предпринимательства в 2014–2023 годах стал важным фактором устойчивого развития экономики страны. Наблюдаемое с 2024 года снижение свидетельствует о чувствительности сектора к внутренним и внешним экономическим

факторам. В статье рассматривается роль государственной политики в поддержке малого бизнеса, приоритетные направления, определённые Указом Президента № PF–50, а также факторы повышения конкурентоспособности.

Ключевые слова: малый бизнес, средний бизнес, экономический рост, конкурентоспособность, государственная политика, инновации.

Abstract. This article analyzes the recent development trends of small and medium-sized businesses (SMEs) in Uzbekistan. The research results show that the steady growth of SMEs from 2014 to 2023 has been a key factor in ensuring the sustainable development of the national economy. However, the decline observed since 2024 demonstrates the sector's sensitivity to internal and external economic factors. The paper highlights the role of government policies in supporting SMEs, the main priorities outlined in Presidential Decree No. PF–50, and the factors that enhance competitiveness.

Key words: small business, medium enterprise, economic growth, competitiveness, state policy, innovation.

Kirish. Hozirgi globallashuv va iqtisodiy integratsiya jarayonlari sharoitida mamlakatlar oldida turgan asosiy vazifalardan biri ichki bozorni mustahkamlash, milliy mahsulotlar raqobatbardoshligini oshirish va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishdan iboratdir. Ayniqsa, kichik biznes subyektlari milliy iqtisodiyotning harakatchan va moslashuvchan tarkibiy qismi sifatida alohida e'tiborga loyiqdir. Chunki ular iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash, yangi ish o'rinlari yaratish, aholi daromadlarini oshirish va hududiy ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni qo'llab-quvvatlashda muhim rol o'ynaydi.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik har bir mamlakat iqtisodiy taraqqiyotining asosiy drayverlaridan biri hisoblanadi. Xalqaro tajribada ham kichik biznesning iqtisodiyotdagi hissasi yuqori baholanadi. Masalan, Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida kichik va o'rta korxonalar yalpi ichki mahsulotning (YaIM) 50 foizidan ortig'ini shakllantiradi va umumiy bandlikning 60 foizini ta'minlaydi [1].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Mavzuga oid adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, kichik biznes iqtisodiyotda muhim o'rin tutib, uning rivojlanishi davlat qo'llab-quvvatlovi va boshqaruv mexanizmlarining samaradorligiga bevosita bog'liqdir. Ye.V. Romanenko kichik biznesni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashning shakllanish xususiyatlari va samaradorligini tahlil qilgan. A. Kolesnikov esa kichik biznes faoliyatini baholashda statistik kuzatuv va boshqaruv yondashuvlarini ajratib ko'rsatgan. O'zbekistonlik tadqiqotchilar M.R. Boltabaev va boshqalar kichik biznesning moslashuvchanligi va tezkorligini asosiy ustunlik sifatida qayd etgan bo'lsa, M.A. Bekmirzayev uning raqobat muhitini shakllantirishdagi roliga e'tibor qaratgan.

Usul. Ushbu tadqiqotda O'zbekiston Respublikasida kichik biznes subyektlarining raqobatbardoshligini oshirishga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash, ularning rivojlanish tendensiyalarini tahlil qilish hamda mavjud muammolarni baholash maqsadida tizimli, statistik, tahliliy va qiyosiy yondashuvlar qo'llanildi.

Tahlil va natijalar. Hozirgi davrda kichik biznes subyektlarini belgilash uchun yagona xalqaro standartlar mavjud emas. Masalan, Amerika Qo'shma Shtatlarida Kichik biznes ma'muriyati tomonidan qabul qilingan tasnif mezonlariga ko'ra, ishlab chiqarish sohasida faoliyat yuritayotgan korxonalarda 500 nafardan kam xodim ishlasa, bunday korxona kichik biznes toifasiga kiritiladi. Shu bilan birga, ishlab chiqarish bilan bevosita bog'liq bo'lmagan faoliyat turlarida yillik o'rtacha daromadi 7,5 million dollardan oshmagan subyektlar ham kichik biznes sifatida e'tirof etiladi. Biroq ayrim sanoat tarmoqlarida bu mezonlarga nisbatan istisnalar ham mavjud [2].

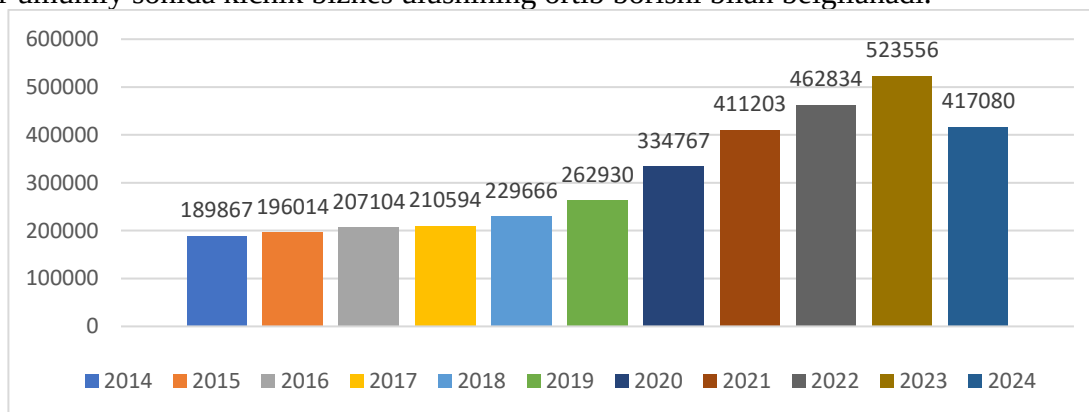
Ye.V. Romanenko kichik biznesni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashning shakllanish xususiyatlari va samaradorligini oshirishga qaratilgan yondashuvlarni tahlil qilgan [3]. A. Kolesnikovning nazariy qarashlariga ko'ra, kichik biznes va tadbirkorlik faoliyatini baholashda ikki asosiy yondashuv mavjud. Birinchi yondashuv statistik kuzatuvlar, kichik biznes subyektlari faoliyatining taqqoslama tahlili, ularni qo'llab-quvvatlash bo'yicha davlat dasturlarining samaradorligi hamda soliq siyosatining ta'sirini o'rganishga asoslanadi. Ikkinchi yondashuv esa

kichik biznes va tadbirkorlik sohasida ta'lim hamda ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirishda davlatning o'rni, shuningdek, biznesni boshqarish jarayonlarini chuqur tahlil qilishga qaratilgan [4].

O'zbekistonlik tadqiqotchilardan M.R. Boltabaev va boshqalarning fikriga ko'ra, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning o'ziga xos jihati ularning moslashuvchanligi va tezkorligidadir [5]. Bekmirzayev, M.A. kichik biznes bozor uchun zarur bo'lgan raqobatchilik muhitini yaratadi hamda o'zgarib turadigan bozor talablariga moslab tezda ishlab chiqarish turini o'zgartirib olish qobiliyatiga ega ekanligi bilan ajralib turadi [6]. Kichik biznesning afzalliklaridan biri – iqtisodiy muhitga tez moslasha olish qobiliyatidir. Bu esa global bozor sharoitida raqobatbardoshlikni ta'minlash, innovatsiyalarni tezroq joriy etish va hududiy iqtisodiyotni rivojlantirish imkonini beradi. Shuningdek kichik biznesni rivojlantirish mamlakat iqtisodiy barqarorligini ta'minlashda hal qiluvchi omil hisoblanadi. Ayniqsa, davlat tomonidan yaratilayotgan imtiyozlar va qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini amaliyotga to'liq tatbiq etish, tadbirkorlarning tashabbuslarini rag'batlantirish hamda innovatsion g'oyalarni iqtisodiyotga joriy etish orqali ushbu soha yanada rivojlanadi.

O'zbekiston Respublikasida tadbirkorlik subyektlarini toifalarga ajratish masalasi huquqiy jihatdan Prezidentning 2023-yil 10-fevraldagi "Tadbirkorlik subyektlarini toifalarga ajratish mezonlari hamda soliq siyosati va soliq ma'muriyatchiligini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"[7].gi PF–21-son Farmoni bilan tartibga solingan. Mazkur Farmonga muvofiq, O'zbekiston Respublikasida tadbirkorlik subyektlari ularning faoliyat hajmi, xodimlar soni va yillik daromad miqdoriga ko'ra mikrofirmalar, kichik korxonalar, o'rta korxonalar va yirik korxonalar sifatida tasniflanadi.

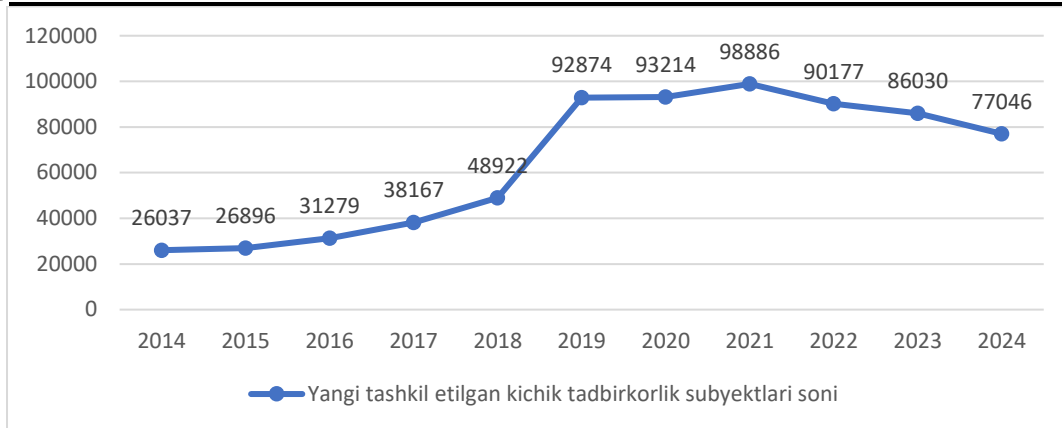
Hozirgi davrda kichik biznes faoliyatini samarali tashkil etish hududiy iqtisodiyotning barqaror rivojlanishida muhim omil sifatida namoyon bo'lmoqda. Kichik biznesning hududiy rivojlanishdagi o'rni bir necha ko'rsatkichlar orqali ifodalanadi. Avvalo, bu — hududdagi xo'jalik yurituvchi subyektlar umumiy sonida kichik biznes ulushining ortib borishi bilan belgilanadi.

1-rasm. 2014–2024 yillar faoliyat ko'rsatayotgan kichik tadbirkorlik subyektlari sonining yillik ulushi [8].

2014–2024 yillar davomida O'zbekistonda kichik tadbirkorlik subyektlari soni izchil oshib, ularning iqtisodiyotdagi o'rni mustahkamlandi. 2014-yilda 189,9 mingta bo'lgan subyektlar soni 2016-yilda 207 mingtagacha yetdi. Bu o'sish kichik biznesga e'tibor kuchaygani va tadbirkorlikni rag'batlantirishga qaratilgan davlat choralari samarasi bilan izohlanadi. 2017-yilda kichik tadbirkorlik subyektlari soni 210,6 mingtaga yetib, o'sish sur'ati biroz sekinlashgan bo'lsa-da, barqarorlik saqlangan. 2018-yilda bu ko'rsatkich 229,7 mingtaga, 2019-yilda esa 262,9 mingtaga oshib, amalga oshirilgan islohotlar va qo'llab-quvvatlash choralari samara berganini ko'rsatgan. 2020-yilda kichik tadbirkorlik subyektlari soni pandemiyaga qaramay keskin oshib, 334,8 mingtaga yetgan. Keyingi yillarda o'sish davom etib, 2021-yilda 411,2 mingta, 2022-yilda 462,8 mingta, 2023-yilda esa rekord darajada — 523,6 mingta subyektni tashkil etgan. Bu holat kichik biznesni qo'llab-quvvatlash choralari va qulay iqtisodiy muhit samarasi bilan izohlanadi.

Biroq, 2024-yil natijalari ushbu barqaror o'sishning biroz susayganini ko'rsatmoqda. Ushbu yilda kichik tadbirkorlik subyektlari soni 417 080 taga kamaygan. Avvalgi yilga nisbatan bu 106 mingdan ortiq subyektgacha kamdir. Mazkur pasayish iqtisodiy muhitdagi ayrim qiyinchiliklar, tartibga solishdagi o'zgarishlar yoki tashqi-iqtisodiy omillar ta'sirida yuzaga kelgan bo'lishi mumkin.

2-rasm. 2014–2024 yillarda yangi tashkil etilgan kichik tadbirkorlik subyektlari soni [9].

2014–2024 yillar davomida O‘zbekistonda yangi tashkil etilgan kichik tadbirkorlik subyektlari soni avvaliga barqaror o‘tib, keyinchalik pasayish bosqichiga kirgan. 2014–2018 yillarda ularning soni 26 mingdan 49 mingtagacha yetib, ikki barobarga oshgan. 2019–2021 yillarda esa o‘shirish keskin kuchayib, 2021-yilda 98 886 taga yetgan. Ammo 2022-yildan boshlab kamayish kuzatilib, 2024-yilda bu ko‘rsatkich 77 046 taga tushgan. Pasayish inflyatsiya, xomashyo narxlarining oshishi, kredit siyosatidagi o‘zgarishlar va tashqi iqtisodiy omillar bilan izohlanadi.

So‘ngi bir yilda kichik tadbirkorlik subyektlari sonining kamayishiga bir qator iqtisodiy va tashkiliy omillar sabab bo‘ldi. Eng avvalo, inflyatsiya darajasining oshishi hamda energiya va xomashyo narxlarining ko‘tarilishi kichik korxonalar uchun ishlab chiqarish xarajatlarini sezilarli darajada oshirdi. Bank kreditlari shartlarining qat‘iylashuvi va yuqori foiz stavkalari esa yangi biznesni boshlash imkoniyatlarini cheklab qo‘ydi. Ichki bozorning to‘yinib borishi va kuchli raqobat ham yangi tadbirkorlik tashabbuslarini susaytirdi. Tashqi bozorlardagi beqarorlik, geosiyosiy omillar va logistika zanjirlaridagi uzilishlar ishlab chiqarish bilan shug‘ullanuvchi korxonalar faoliyatiga salbiy ta‘sir ko‘rsatdi. Shu bilan birga, soliq siyosatidagi o‘zgarishlar va ayrim ruxsatnoma tartiblarining murakkablashuvi ham tadbirkorlar uchun qo‘shimcha ma‘muriy yuk bo‘ldi. Mehnat migratsiyasi natijasida ishchi kuchi yetishmovchiligi vujudga kelib, bu ham kichik biznes barqarorligiga ta‘sir qildi. Tadbirkorlikdagi xavf-xatarlar kuchaygani sababli aholining bir qismi yangi biznes ochishdan tiyildi. Natijada, 2024-yilga kelib kichik tadbirkorlik subyektlari sonida pasayish kuzatildi. Shu omillarni bartaraf etish kichik biznesni qayta o‘shirish bosqichiga olib chiqish uchun muhim shart hisoblanadi.

Kichik va o‘rta biznes subyektlarining jadallik bilan rivojlanishi uchun qulay shart-sharoitlar yanada yaratish, mintaqada biznes muhitini yaxshilash, iqtisodiy o‘shirishga xizmat qiluvchi yangi biznes tashabbuslarni amalga oshirishga ko‘maklashish, raqobatbardoshlikni yanada kuchaytirish va tashqi bozor segmentlariga chiqishni qo‘llab-quvvatlash maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Kichik va o‘rta biznesning iqtisodiyotdagi o‘rnini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” [10]. gi farmoni qabul qilindi. ushbu farmonga muvofiq 2025-yilda O‘zbekistonda kichik va o‘rta biznesni rivojlantirish bo‘yicha belgilangan maqsadli ko‘rsatkichlar mamlakat iqtisodiyotini modernizatsiya qilish, raqobatbardoshlikni oshirish va aholi bandligini ta‘minlashga qaratilgan. Ushbu chora-tadbirlar doirasida kichik va o‘rta biznesning yalpi ichki mahsulotdagi ulushini 55 foizga, sanoatda 34 foizga, eksportda 34 foizga, bandlikda esa 75 foizga yetkazish rejalashtirilgan.

Munozara. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekistonda kichik va o‘rta biznes so‘nggi yillarda iqtisodiyotning asosiy tayanchiga aylangan. 2014–2023-yillar davomida kichik tadbirkorlik subyektlarining izchil o‘shirish davlat tomonidan yaratilgan qulay muhit, soliq yengilliklari va moliyaviy qo‘llab-quvvatlash siyosati bilan bog‘liq bo‘lib, kichik biznes bandlikni ta‘minlash hamda hududiy iqtisodiyotni rivojlantirishda muhim rol o‘ynagan. Biroq 2024-yildan boshlab pasayish kuzatilib, bu sohaning tashqi va ichki omillarga sezuvchanligini ko‘rsatdi. Inflyatsiya, energiya narxlarining oshishi va global bozordagi beqarorlik kichik korxonalarga salbiy ta‘sir ko‘rsatmoqda. Shu sababli, moliyaviy barqarorlikni ta‘minlash va risklarni boshqarish tizimini kuchaytirish zarur. Kichik va o‘rta biznesning raqobatbardoshligini oshirishda innovatsiyalar, texnologik yangilanish va ishlab chiqarishning diversifikatsiyasi muhim ahamiyatga ega. Prezidentning 2025-yilgi PF-50-sonli

Farmoni ushbu yo'nalishlarda islohotlarni chuqurlashtirishga qaratilgan bo'lib, eksport salohiyatini kengaytirish va yangi ish o'rinlarini yaratishni ko'zda tutadi.

Xulosa qilib aytganda, O'zbekistonda kichik va o'rta biznes so'nggi o'n yillikda iqtisodiyotning barqaror rivojlanishida hal qiluvchi omilga aylandi. 2014–2023-yillar davomida kichik tadbirkorlik subyektlarining izchil o'sishi davlat tomonidan yaratilgan qulay biznes muhiti, soliqqa oid imtiyozlar va moliyaviy qo'llab-quvvatlash choralari samarasi bo'ldi. Shu bilan birga, 2024-yildagi pasayish bu sohaning tashqi va ichki iqtisodiy o'zgarishlarga yuqori darajada sezuvchanligini ko'rsatdi. Kelgusida kichik biznesning barqaror o'sishini ta'minlash uchun moliyaviy resurslardan foydalanish imkoniyatini kengaytirish, innovatsion faoliyatni kuchaytirish, raqamli texnologiyalarni joriy etish va eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarishni qo'llab-quvvatlash zarur. Prezidentning 2025-yilgi PF-50-sonli Farmoni aynan shu yo'nalishlarni amaliy bosqichga olib chiqish, kichik va o'rta biznesni iqtisodiyotning raqobatbardosh va yuqori samarali tarmog'iga aylantirishga xizmat qiladi.

FOYDAANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

- 1 <https://www.worldbank.org/en/topic/sme/finance>
2. <https://www.sba.gov/contracting/getting-started-contractor> - The Small Business Size Regulation.
3. Romanenko E.V. Государственная поддержка малого предпринимательства: особенности формирования и повышения эффективности // Сибирский торгово-экономический журнал, 2009, № 8, С. 30–35.
4. Kolesnikov, A. (2019). Kichik biznes va tadbirkorlik faoliyatini baholash metodologiyasi. Moskva: Ekonomika nashriyoti, 56-bet.
5. M.P. Boltaboev, M.C. Qosimova, Sh.J. Ergashodjaeva, B.K. Goyibnazarov, A.N. Sama'dov, P. Xodjaev. Kichik biznes va tadbirkorlik. Ўқув қўлланма. Т.: 2010, Б-38.
6. Bekmirzayev, M.A. (2023). Kichik biznesni barqaror rivojlanishini ta'minlashning asosiy yo'nalishlari. Namangan: Usmon Nosir Media, 64-bet.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni, 10.02.2023 yildagi PF-21- son
8. https://api.siat.stat.uz/media/uploads/sdmx/sdmx_data_261.pdf
9. Statistik ma'lumotlar asosida muallif tomonidan ishlab chiqilgan
10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 19-martdagi PF-50-son "Kichik va o'rta biznesning iqtisodiyotdagi o'rnini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni.

UO'K 330

ISHSIZLIK VA BEQAROR BANDLIK KAMBAG'ALLIKNING ASOSIY OMILI SIFATIDA

I.X.Nasimov, doktorant, PhD, dots., Buxoro davlat texnika universiteti, Buxoro

Annotatsiya. Maqolada ishsizlik va beqaror bandlik kambag'allikning asosiy omili ekanligi to'g'risida so'z yuritilib, iqtisodiy tanazzuldan asta-sekin chiqib borayotgan respublikalar uchun "ishlaydigan kambag'allar" muammosi tobora dolzarb muammo ekanligi tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: ishsizlik, beqaror bandlik, kambag'allik, mehnat kambag'alligi.

Аннотация. В статье рассматриваются безработица и нестабильная занятость как основные факторы бедности. Также исследуется проблема «работающих бедных», которая становится всё более актуальной для республик, постепенно выходящих из экономического кризиса.

Ключевые слова: безработица, нестабильная занятость, бедность, трудовая бедность.

Abstract. The article discusses unemployment and unstable employment as the main factors contributing to poverty. It also examines the issue of the "working poor," which has become an increasingly pressing problem for republics gradually recovering from economic decline.

Keywords: unemployment, unstable employment, poverty, labor poverty.

Kambag'allikning sabablari va yechimlarini aniqlashda bandlik muhim rol o'ynaydi, chunki haq to'lanadigan mehnatdan olingan daromad ko'pchilik uy xo'jaliklari uchun asosiy tirikchilik manbai bo'lib qolmoqda. Jahon tajribasi shuni ko'rsatadiki, bandlik kambag'allikka qarshi kurash vositasi sifatida muhim ahamiyatga ega, bunda mehnatni yanada foydaliroq qilish choralariga ustuvor ahamiyat beriladi. Ushbu chora-tadbirlar soliq va ijtimoiy nafaqa tizimlarini isloh qilish va

imtiyozlardan foydalanishni mehnat bozorida majburiy ishtirok etish bilan bog'laydigan faollashtirish strategiyalarini amalga oshirishni o'z ichiga oladi. Ushbu yondashuvlar kambag'allikka qarshi kurashda sezilarli yutuqlarga erishdi, ammo bugungi kunda ular qayta ko'rib chiqishni talab qiladigan yangi muammolarga duch kelmoqda.

Eng dolzarb muammolardan biri bu "mehnat kambag'alligi" fenomeni - bu uy xo'jaligi a'zolari ishlayotgan, ammo ularning daromadlari hali ham asosiy ehtiyojlarni qondirish uchun etarli emas. Bu, ayniqsa, cheklangan byudjet resurslari sharoitida, ish haqini subsidiyalash bo'yicha davlat xarajatlarini oshirish mumkin bo'lmaganda to'g'ri keladi. Qo'shimcha qiyinchilik hozirgi iqtisodiy muhit tomonidan yaratiladi, bu erda tanazzul davrida ish o'rinlari xavfsizligiga qaramay, real ish haqi sezilarli darajada kamaydi. Bu ko'plab kam va o'rta daromadli oilalarning turmush darajasining pasayishiga olib keldi, ularning ijtimoiy barqarorligiga tahdid solmoqda.

Iqtisodiy tanazzuldan asta-sekin chiqib borayotgan O'zbekiston uchun "ishlaydigan kambag'allar" muammosi tobora dolzarb bo'lib bormoqda. O'rtacha ish haqi nisbatan pastligicha qolmoqda, bu esa turli ijtimoiy guruhlar o'rtasidagi daromadlar tafovutini kuchaytirmoqda. Shu bois mehnat bozori samaradorligini oshirishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish alohida ahamiyatga ega. Muvofiq ish haqi bilan ish o'rinlarini yaratishni rag'batlantiruvchi siyosatni ishlab chiqish muhim yo'nalish hisoblanadi. Bunga kichik va o'rta biznesni qo'llab-quvvatlash, investitsiya faolligini rag'batlantirish, ishchilarni tayyorlash va qayta tayyorlash dasturlarini kengaytirish orqali erishish mumkin. Masalan, qishloq va kichik shaharlarda yangi tadbirkorlarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash dasturlarini joriy etish aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlari bandligini oshirishga yordam beradi.

Bundan tashqari, ish beruvchilar, kasaba uyushmalari va hukumat o'rtasida ish haqini indeksatsiya qilish bo'yicha chora-tadbirlarni muvofiqlashtirish va yashashning real qiymatini aks ettiruvchi eng kam daromad standartlarini belgilash uchun ijtimoiy muloqot zarur. Ushbu strategiyaning asosiy elementi mehnat bozorida gender tengligini ta'minlash, shuningdek, moslashuvchan mehnat tartibini ishlab chiqish, mehnat va oilaviy majburiyatlarni uyg'unlashtirish uchun shart-sharoitlar yaratish orqali ayollar bandligini qo'llab-quvvatlashdan iborat bo'ladi.

Ishlaydigan kambag'allikka qarshi kurashish uchun subsidiyalar mexanizmini qayta ko'rib chiqish zarur. Kam ta'minlangan oilalarga manzilli yordam, shu jumladan, soliq imtiyozlari va kommunal to'lovlarni qoplash yo'li bilan joriy etilishi kam real ish haqini qisman qoplaydi. Bundan tashqari, qo'llab-quvvatlovchi infratuzilmani rivojlantirishga, jumladan, arzon uy-joy va ish o'rinlariga transport vositalaridan foydalanish imkoniyatlarini yaxshilashga alohida e'tibor qaratish lozim, bu O'zbekistonning qishloq hududlari uchun ayniqsa dolzarbdir.

Mavjud muammolardan kelib chiqqan holda, bandlik, ish haqi va qashshoqlik o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganish bo'yicha so'nggi yigirma yil davomida to'plangan tajribani umumlashtirish, bandlik bilan bog'liq qashshoqlikni qisqartirish bo'yicha chora-tadbirlarning samaradorligi va cheklovlarini baholash muhim ahamiyatga ega. Ushbu tahlil to'rtta asosiy maqsadga ega:

Bandlik, ish haqi va kambag'allik o'rtasidagi bog'liqlik haqidagi ma'lumotlarni o'rganish va tizimlashtirish, boshqa mamlakatlar tajribasi asosida qiyosiy tahlil qilish.

Bandlik siyosati va amaliyotining kambag'allikni kamaytirishga ta'sirini o'rganish, muvaffaqiyat va muvaffaqiyatsizliklarni aniqlash.

Samarali strategiyalarni ishlab chiqish imkoniyatini cheklaydigan mavjud dalillar bazasidagi kamchiliklarni aniqlash.

O'zbekistonning o'ziga xos sharoitlarida siyosatni takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish.

Tadqiqot bosqichma-bosqich olib borildi va bir nechta asosiy jihatlarni o'z ichiga oldi.

Birinchi bosqich bandlik va kambag'allik o'rtasidagi munosabatlarga oid adabiyotlarni ko'rib chiqishni o'z ichiga oldi. Ushbu tadqiqot bandlik holati (ishsizlik, vaqtinchalik yoki yarim kunlik bandlik) va uning xususiyatlari (ish haqi darajasi, ijtimoiy ta'minot, barqarorlik) uy xo'jaliklarining moliyaviy farovonligiga qanday ta'sir qilishini o'rganib chiqildi. Jahon iqtisodiy o'zgarishlari sharoitida ayniqsa dolzarb bo'lib qolgan "ishlaydigan kambag'allar" fenomeniga alohida e'tibor qaratildi.

Ikkinchi bosqichda qashshoqlikni kamaytirish salohiyatiga ega bandlik tashabbuslari aniqlandi. Bu chora-tadbirlar munosib haq to'lanadigan ish o'rinlari yaratish, kichik va o'rta korxonalarni qo'llab-quvvatlash, bandlikning moslashuvchan shakllarini joriy etish, kasbiy tayyorgarlik va malaka oshirishni rivojlantirish dasturlarini o'z ichiga oladi. Ma'lumotlar tahlili asosida ushbu tashabbuslarning turli mamlakatlarda qashshoqlikni kamaytirishga ta'siri baholandi.

Tadqiqotning yakuniy bosqichi natijalarni manfaatdor tomonlar - davlat idoralari, biznes, ilmiy hamjamiyat va nodavlat tashkilotlar vakillari bilan muhokama qilishni o'z ichiga oldi. Bu amaliy tajriba va milliy siyosat ehtiyojlarini hisobga olgan holda tavsiyalar ishlab chiqish imkonini berdi.

Ushbu tadqiqot natijalari O'zbekiston sharoitida ayniqsa dolzarbdir. Birinchidan, mamlakat iqtisodiyoti qishloq xo'jaligida bandlikning yuqori darajasi va yuqori qo'shimcha qiymatga ega bo'lgan ish o'rinlarining past ulushi bilan tavsiflanadi. Bu iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish va yuqori haq to'lanadigan ish o'rinlarini yaratish zarurligini ta'kidlaydi, bunga investitsiyalarni jalb qilish, sanoat klasterlarini rivojlantirish va eksportni rag'batlantirish orqali erishish mumkin.

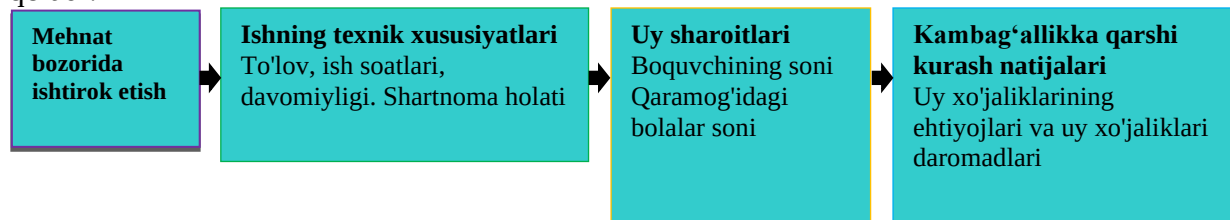
Ikkinchidan, qashshoqlikka qarshi samarali kurashish bandlik sifatini oshirishni talab qiladi. Bu moslashuvchan mehnat tartibini ishlab chiqish, kasbiy tayyorgarlik dasturlarini kengaytirish, ayniqsa, ayollar va yoshlar uchun qayta tayyorlash imkoniyatlarini yaratishni nazarda tutadi. Masalan, ta'lim va bandlik uchun raqamli platformalarning joriy etilishi ishsizlikni kamaytirish va turmush darajasini oshirishda muhim rol o'ynashi mumkin.

Uchinchidan, ishchilarni ijtimoiy himoya qilishni kuchaytirish, jumladan, ish haqini subsidiyalash dasturlaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish, mehnatning minimal standartlarini ta'minlash, mehnat sharoitlarini yaxshilash zarur. Bu nafaqat daromad darajasini oshiradi, balki ijtimoiy tengsizlikni ham kamaytiradi.

Nihoyat, bandlik siyosatini monitoring qilish va baholash muhim yo'nalish bo'lib qolmoqda. Davlat dasturlari samaradorligini baholash bo'yicha tahliliy vositalarni ishlab chiqish, shuningdek, Jahon banki va Xalqaro mehnat tashkiloti kabi xalqaro tashkilotlar bilan faol hamkorlik qilish ilg'or jahon tajribasini joriy etish va ularni milliy sharoitga moslashtirishga yordam beradi.

Tadqiqotimizda bandlik va kambag'allik o'rtasidagi bog'liqlik ushbu munosabatlarning murakkabligini hisobga olgan holda tahlil qilindi. Bandlik individual xususiyat sifatida ta'riflangan bo'lsa-da, kambag'allik odatda uy xo'jaliklari darajasida o'lchanadi, bu ko'plab qo'shimcha omillar ta'sirini bildiradi. Uy xo'jaligi tarkibi, a'zolar soni va boshqa daromad manbalarining mavjudligi, masalan, ijtimoiy nafaqalar yoki mulkiy daromadlar ish haqiga bog'liqlik darajasiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi (1-rasm).

Bundan tashqari, bandlik xususiyatlari, jumladan, ish haqi darajasi, ish vaqti va bandlikning barqarorligi uy xo'jaliklarining umumiy daromadiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Masalan, kam ish haqi, vaqtinchalik ish yoki to'liq bo'lmagan ish vaqti "mehnat kambag'alligi" holatiga olib kelishi mumkin, bunda oilaning daromadi ish bilan band bo'lishiga qaramay, kambag'allik chegarasidan past bo'lib qoladi.

1-rasm. Bandlik va kambag'allik o'rtasidagi munosabatlarni shakllantiruvchi omillar

Tadqiqotimizda bandlik va qashshoqlik o'rtasidagi munosabatlarga ta'sir qiluvchi asosiy omillarni aniqlashga qaratilgan. Shu maqsadda mavjud adabiyotlarni, jumladan, xalqaro va milliy tadqiqotlarni ko'rib chiqish amalga oshirildi. Eng muhim matnlar va topilmalarni tezkor baholashga alohida e'tibor qaratildi. Tahlil jarayonini tezlashtirish uchun tizimli sharhlarga kiritilgan ilgari chop etilgan tadqiqotlar xaritasi va bo'shliqlarni to'ldirish uchun yangi ma'lumotlarni maqsadli izlash, xususan, zamonaviy tadqiqotlar va xalqaro taqqoslashlar nuqtai nazaridan foydalanilgan.

Ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi nafaqat mavjud ma'lumotlarni umumlashtirish, balki keyingi tahlil uchun asos bo'lishi mumkin bo'lgan tadqiqot kamchiliklarini aniqlash edi. Ushbu

yondashuv tadqiqotning keyingi bosqichida aniqroq savollarni ishlab chiqish uchun zarur bo'lgan kontekstni ta'minladi.

O'zbekistonda bandlik va kambag'allik o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil qilish alohida ahamiyatga ega. Mamlakat iqtisodiyoti qishloq xo'jaligida bandlikning yuqori ulushi va yuqori qo'shimcha qiymatga ega bo'lgan ish o'rinlarining kamligi bilan tavsiflanadi. Bu shuni anglatadiki, ish bilan band bo'lgan taqdirda ham ko'plab uy xo'jaliklari past ish haqi va barqaror ish bilan ta'minlanish imkoniyati cheklanganligi sababli kambag'al bo'lib qolmoqda.

Bundan tashqari, O'zbekistonda bir oila a'zosining daromadi ko'p sonli qaramog'ida bo'lganlar o'rtasida taqsimlangan oilaviy dehqonchilikning yuqori sur'atlariga ega, bu esa qo'shimcha daromad manbalariga, masalan, ijtimoiy nafaqalar yoki shaxsiy yordamchi xo'jalikdan olinadigan daromadlarga bog'liqlikni oshiradi.

Ayollarning sifatli ish o'rinlariga ega bo'lishiga ta'siri, ish bilan ta'minlanish imkoniyatlari cheklangan yosh mutaxassislar duch keladigan muammolar kabi jihatlarni ko'rib chiqish muhimdir. Masalan, qishloq joylaridagi ayollar ko'pincha norasmiy yoki mavsumiy ish bilan shug'ullanishga majbur bo'ladilar, bu esa ularning oila daromadiga qo'shgan hissasini sezilarli darajada kamaytiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Рофе А.И. Рынок труда, занятость населения, экономика ресурсов труда: учеб. пособ. / А.И. Рофе, Б.Г. Збышко, В.В. Ишин; под ред. проф. А.И. Рофе. – М. : МИК, 2007. – 160 с.
2. Миграция и рынок труда в странах Средней Азии / под ред. Л. П. Максаковой. Москва; Ташкент, 2002.
3. Миграция населения: теория и практик исследования / Под ред. О.Д. Воробьева.-М., 2001.

UO'K 339.138

MINTAQA SAVDO KORXONALARINING JOZIBADORLIGINI OSHIRISHDA MARKETING STRATEGIYASINING ROLI

D.M. Otaxonova, o'qituvchi, mustaqil izlanuvchi, Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. Ushbu maqolada mintqa savdo korxonalarining jozibadorligini oshirishda marketing strategiyasining roli, asosiy xususiyatlari, mavjud imkoniyatlari va zarurligi yoritilgan. Shuningdek, mintqa savdo korxonalarining jozibadorligini oshirishda marketing strategiyasining rolini oshirish yuzasidan taklif va tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar. Savdo, savdo korxonasi, jozibadorlik, marketing, marketing strategiyasi, mintqa.

Аннотация. В статье рассматриваются роль, основные особенности, существующие возможности и необходимость маркетинговой стратегии в повышении привлекательности региональных торговых предприятий. Представлены предложения и рекомендации по повышению роли маркетинговой стратегии в повышении привлекательности региональных торговых предприятий.

Ключевые слова: Торговля, торговое предприятие, привлекательность, маркетинг, маркетинговая стратегия, регион.

Abstract. This article discusses the role, main features, existing opportunities and necessity of marketing strategy in increasing the attractiveness of regional trade enterprises. Also, suggestions and recommendations are presented on increasing the role of marketing strategy in increasing the attractiveness of regional trade enterprises.

Key words. Trade, trade enterprise, attractiveness, marketing, marketing strategy, region.

Mintaqa savdo korxonalarining jozibadorligini oshirishda marketing faoliyati amalga oshiriladi. Bu borada marketing faoliyatini samarali rejalashtirish lozim. Buning uchun marketing strategiyasini samarali amalga oshirish lozim bo'ladi. Marketing strategiyasining asosi strategiya tushunchasi egallaydi. Bu borada strategiyalarni amalga oshirish usul va uslubiylatlari marketing faoliyatini samarali amalga oshirishga qaratilgan bo'lib, ular o'rta qo'yilgan asosiy maqsadlarga erishish jarayonida mazkur marketing xodimlari va korxona jamoasi faoliyatini uyg'unlashtirishni ta'minlaydi [1]. Strategiya eng yaxshi foyda olish potentsialiga ega mahsulotlarni ishlab chiqish uchun zarur bo'lib, bu biznesga o'z resurslaridan optimal foydalanish uchun qo'llaniladi. Boshqacha

qilib aytadigan bo'lsak, strategiya umumiy moliyaviy xizmatlar marketingi tashkiloti uchun asos va yo'nalishni belgilaydigan chegarani qamrab oluvchi muhim qarorlarni tavsiflaydi. Bu borada moliyaviy firmaning strategiyasi uning umumiy maqsadlariga mos kelishi kerak [2].

Marketing strategiyasini samarali amalga oshirish yuzasidan tegishli turli tadqiqotlar o'tkazilgan. Ya'ni, hududiy marketingni rejalashtirishni dastlabki ma'lumotlarni qayta ishlash va maqsadlarni tanlash va ilmiy tayyorlash, muqobil variantlarni qiyosiy baholash orqali ularga erishish vositalari va yo'llarini aniqlash va kutilayotgan rivojlanish sharoitida ulardan eng maqbulini qabul qilish asosida boshqaruv qarorini tayyorlash jarayoni sifatida aniqlash mumkin [3]. Ushbu tadqiqot hududiy rivojlanishga qaratiladi.

Marketing faoliyatini samarali amalga oshirish usuli sifatida marketing strategiyasi va uni shakllantirish bo'lib hisoblanadi. Bugungi kunda raqobatbardosh bozor sharoitida mintaqa savdo korxonalari uchun marketing strategiyasini ishlab chiqish va amalga oshirish muvaffaqiyat kaliti sifatida namoyon bo'ladi. Aslida marketing strategiyasi korxonaning bozor ichida o'z o'rnini mustahkamlash, mijozlarni keng jalb qilish va ularning sodiqligini oshirish, shuningdek, mahsulot va xizmatlar jozibadorligini oshirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Yana bir tadqiqotlarga ko'ra, marketing strategiyasi biror-bir hudud yoki korxonaning taraqqiyotiga yo'naltiriladi. Xususan, bu borada mahalliy hamjamiyatning investitsion jozibadorligini yaratishning muhim vositasi hududning yuqori darajadagi imidjini yaratish, mahalliy mahsulotlarni ommalashtirish va umuman Farg'ona viloyatining yuqori raqobatbardoshligini ta'minlash maqsadida hududning iste'mol qiymatini oshirishga yo'naltirilgan marketingi hisoblanadi [4].

Boshqa bir tadqiqotlarda korxonalar uchun mintaqaviy marketing strategiyalarining asosiy o'rin tutishi asoslanadi. Ular mahalliy auditoriya bilan bog'lanishga imkon beradi. Qadamlar maqsadli tadbirlar va maxsus reklamalarni o'z ichiga oladi. Shuningdek, muvaffaqiyatli amaliy tadqiqotlarni o'rganish va mahalliy ta'sir o'tkazuvchilar va sheriklar bilan ishlash. Ushbu yondashuv marketing maqsadlariga erishish va muayyan sohalarida o'sishni oshirishga qaratiladi. Mintaqaviy marketing strategiyalari mahalliy tushunchalarni, jumladan, madaniy yangiliklar, afzalliklar va xatti-harakatlarni chuqur tushunishni talab qiladi [5]. Marketing strategiyasining asosiy yo'nalishi marketing savodxonligini oshirishni taqozo qiladi. Bu boradagi tadqiqotlarda raqamli marketing savodxonligining samarali raqamli marketing strategiyasini rivojlantirishga ta'siri va uning homiylarini jalb qilish vakolati o'rganilgan [6].

Yana bir boshqa tadqiqotlarda marketing strategiyasi rejalashtirilgan ishlar tartibini belgilashi tadqiq qilinadi. Bu borada rejalashtirilgan marketing strategiyasini muvaffaqiyatli amalga oshirish firma faoliyatining muhim omili sifatida talqin qilinadi [7]. Ammo, menejerlar uchun marketing strategiyasini amalga oshirish ko'p vaqt talab qiladigan, muammoli jarayon sifatida muvaffaqiyatsizlikka uchraydi.

Tadqiqotlarga asosan, marketing strategiyasi bevosita marketing majmuini yaratish bilan bog'liq bo'ladi. Ya'ni, marketing strategiyasi bir yoki bir nechta maqsadli bozorlarni tanlashni, mahsulot yoki xizmatni qanday ajratish va joylashtirishni hal qilishni va tanlangan maqsadli bozor bilan muvaffaqiyatli bo'lishni umid qiladigan marketing majmuini yaratish va saqlashni o'z ichiga oladi [8].

Boshqa tadqiqotlarda firmalarni samarali qarorlarni qabul qilishi bevosita ularning marketing strategiyalariga bog'liqligi tadqiq qilinadi. Jumladan, firmaning marketing strategiyasi uning asosiy manfaatdor tomonlari bilan munosabatlari, takliflari, resurslarni taqsimlash va muddatlari to'g'risida qaror qabul qilish sifatida aniqlanadi [9]. Bu orqali aniq maqsadlar belgilanadi. Marketing maqsadlariga erishishga qaratilgan marketing strategiyasi bozorni segmentlarga ajratish va maqsadlarni tanlash, farqlash va joylashishni aniqlash bo'yicha qarorlar qabul qilish va marketing majmuini loyihalashni o'z ichiga oladi [10]. Bu borada mahsulot dizayni kompaniya veb-sayti dizaynini o'z ichiga oladi.

Tadqiqotlarda marketing strategiyasi orqali tashkilotning barcha marketing maqsadlarini yagona kompleks rejaga birlashtirilishi ilgari suriladi. Unga asosan, yaxshi marketing strategiyasi bozor tadqiqotlaridan kelib chiqib, yuqori foyda olish potensialiga erishish va biznesda barqaror bo'lish uchun to'g'ri mahsulot aralashmasiga e'tibor qaratish lozim [11]. Shunga asosan, marketing

strategiyasi marketing rejasi asosini tashkil etadi. Ushbu strategiya biznes strategiyasi qismi sifatida qaraladi. Bu borada biznes strategiyasi tarkibi operatsiyalar, ishlab chiqarish, xaridlar va boshqalar bilan bog'liq bo'ladi. Bu borada marketing strategiyasi marketing majmui biznes muhiti, tarqatish va boshqa marketing bilan bog'liq sohalar bilan shug'ullanadi. Shu bois, biznes uchun biznes va marketing strategiyasi oldinga siljish uchun muhim qadam bo'lib hisoblanadi. Marketing strategiyasi biznesni raqobatchilardan ustunligini ta'minlaydi.

Boshqa tadqiqotlarga asosan, marketing strategiyasi ishlab chiqilgan arxitektura dizayni, puxta o'ylangan interer dizayni va amalga oshirilgan turli funksiyalar, zamonaviy texnologik yechimlar va iste'molchilar e'tiborini jalb qilish va ushlab turish uchun ko'pgina mavjud vositalardan foydalanadigan keng qamrovli marketing strategiyasi bilan ajralib turadi. Bu boradagi marketing strategiyalari iste'molchilar jamoalari bilan munosabatlarni o'rnatish va rivojlantirish strategiyasi va ijarachilar majmuini dinamik moslashtirish strategiyasi kabilarni o'z ichiga oladi [12].

Tadqiqotlarda marketing strategiyasi bevosita strategik reja asosida amaga oshirilishi bayon etiladi. Jumladan, marketing strategik rejasi global maqsadlarni belgilaydi va rivojlanish istiqbollari belgilaydi hamda u bozor holati va imkoniyatlarini tahlil qilishga asoslanadi [13]. Bu jarayonlarda marketingda strategik rejani amalga oshiruvchi shaxs marketing strategi bo'lib hisoblanadi. Ya'ni, marketing strategi uchun texnologik va huquqiy to'siqlarni tushunish dasturlarni ishlab chiqishda to'siqlarni kuchliroq bozor pozitsiyasini yaratadigan tarzda foydalanishga imkon beradi [14].

Bozor sharoitlari doimo o'zgarish sharoitida marketing strategiyasi doimiy yangilanish va moslashuvchanlikni talab qiladi. Zamonaviy texnologiyalarni qo'llash, raqamli marketing vositalaridan foydalanish, yangi mahsulotlar va xizmatlar yaratish orqali savdo korxonalari raqobatbardoshligini saqlab qoladi. Innovatsion yondashuv mijozlar ehtiyojlariga tezkor javob qaytarishga imkon beradi. Bu esa korxona jozibadorligini oshiradi.

Marketing strategiyalari orqali mintqa savdo korxonalari ko'p hollarda mahalliy va xalqaro kompaniyalar bilan raqobatlashadi. Raqobat sharoitida muvaffaqiyatga erishish uchun o'ziga xos marketing strategiyasiga ega bo'lish zarur. Ushbu strategiya mijozlarning ehtiyojlarini chuqur tahlil qilish, bozordagi o'zgarishlarga moslashish, innovatsion yondashuvlarni joriy qilish imkonini beradi. Shu tariqa korxona o'z mahsulotlari va xizmatlarini bozorda samarali pozitsiyalaydi, raqobatchilar oldida ustunlikka ega bo'ladi.

Marketing strategiyasi korxonaning bozorni yaxshilab o'rganishi va bozor segmentlarini aniqlashiga imkon beradi. Mijozlar istak va ehtiyojlariga mos mahsulot va xizmatlarni taklif qilish, shuningdek, narx siyosati va reklama tadbirlarini aniq belgilash savdo faoliyatining samaradorligini oshiradi. Bu esa mintqa korxonalarining jozibadorligini sezilarli darajada oshiradi. Shu bois, marketing strategiyasi korxonaning mavjud resurslarini optimal taqsimlash va ulardan samarali foydalanishni ta'minlaydi. Bu marketing xarajatlarini kamaytirish, reklama va targ'ibot tadbirlarining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Natijada, mintqa savdo korxonalari o'z faoliyatini yanada jadal va samarali olib boradi.

Shuningdek, marketing strategiyasi mijozlarga yo'naltirilgan bo'lib, ularni jalb qilish va saqlashga qaratiladi. Mijozlar qoniqish darajasini oshirish, ular bilan ishonchli munosabatlar o'rnatish, mijozlarning takroriy xaridlarini rag'batlantirish orqali korxona barqaror o'sish va rivojlanish imkoniyatiga ega bo'ladi. Ijobiy mijoz fikrlari va tavsiyalari orqali korxonaning obro'i va jozibadorligi yanada oshadi. Marketing strategiyasi mintqa savdo korxonalarining jozibadorligini oshirishda ob'ektiv zaruriyat bo'lib hisoblanadi. U raqobatbardoshlikni ta'minlash, bozorni chuqur o'rganish, mijozlar bilan uzoq muddatli munosabatlarni rivojlantirish, innovatsion yondashuvni tatbiq etish va resurslarni samarali boshqarishga imkon yaratadi. Shu tariqa, marketing strategiyasi korxonalarining iqtisodiy samaradorligini oshirib, ularning bozordagi mavqeini mustahkamlashda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Mintaqa savdo korxonalari uchun zamonaviy, raqamli va mijozlarga yo'naltirilgan marketing strategiyasini yaratish va amalga oshirish ularning uzoq muddatli muvaffaqiyat garovi bo'ladi.

Marketing strategiyalarini amalga oshirish jarayoniga xos bo'lgan muhim savdo-sotiqnlarni ochish uchun dala ishlari bo'yicha intervyular, mavjud adabiyotlar va menejerlar bilan fokus-guruhlardan tushunchalar sintez qilinadi. Zarur birinchi qadam sifatida marketing strategiyasini

amalga oshirishning yangi kontseptsiyasi joriy qilinadi va keyinchalik esa, amalga oshirish jarayonining yangi modeli ishlab chiqiladi. Bu model marketing hodisasini tushunishni chuqurlashtiradi va kelajakdagi tadqiqotlar uchun yangi asos yaratadi.

Shuningdek, mintaqa savdo korxonalarining jozibadorligini oshirishda marketing strategiyasining ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatga egaligi bilan ajralib turadi. Ya'ni, marketing strategiyasining samarali qo'llanilishi mintaqa savdo korxonalarining iqtisodiy faolligini oshiradi. Bozorda raqobatbardosh mahsulot va xizmatlarni taklif qilish orqali korxonalar daromadlarini ko'paytiradi, shu bilan birga soliq tushumlari va investitsiyalar hajmini oshiradi. Bu esa mintaqaning iqtisodiy barqarorligini ta'minlashga xizmat qiladi. Shuningdek, marketing strategiyasi yordamida korxonalar yangi bozorlar va mijozlarni jalb etadi, ishlab chiqarishni kengaytiradi hamda ish o'rinlarini yaratishda muhim rol o'ynaydi. Natijada, mintaqada ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish jadallashadi.

Marketing strategiyasi asosida savdo korxonalari faoliyatining kengayishi yangi ish o'rinlari yaratishga imkon beradi. Bu esa mintaqa aholisining bandligini oshiradi, kambag'allik darajasini kamaytiradi va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlaydi. Mintaqa bo'yicha ish bilan ta'minlangan aholi farovonligi oshadi, ijtimoiy muammolar kamayadi. Ushbu strategiya orqali korxonalar mahalliy ishlab chiqarishni rivojlantirishga rag'batlantiriladi. Bu esa mintaqaviy iqtisodiyotning mustahkamlanishiga yordam beradi. Mahalliy mahsulotlarning reklama va targ'iboti oshirilishi natijasida iste'molchilar sifatli va arzon tovarlarga ega bo'ladilar. Marketing strategiyasi orqali mijozlar ehtiyojlari va talablarini chuqur o'rganish, ularni qondirish orqali ijtimoiy barqarorlik ta'minlanadi. Ushbu strategiya korxonalar o'z tovarlariga mijozlarni jalb qilish uchun bunday taktikalarni ishlab chiqadigan yondashuv sifatida tavsiflanadi. Boshqacha aytganda, marketing strategiyasi kompaniyaga talabni ishlab chiqarishda, o'z tovarlarini ilgari surishda va bozordagi raqiblaridan ustun turishda yordam beradi. Bu bo'yicha quyidagi yo'nalishlardagi tartib-qoidalarni amalga oshirish orqali marketing strategiyasini qurish mumkin [15]:

- biznes amalga oshirishni umid qiladigan maqsad va vazifalarni aniqlash;
- qiziqqon va potensial mijozlarni aniqlash;
- kompaniya iste'molchilarni o'z mahsulotlari haqida rag'batlantirish strategiyasi to'g'risida qarorlar qabul qilishi;
- kompaniya o'z mahsulotlarini reklama qilishi uchun yetarli budjetga ega bo'lishi;
- strategiyalar va marketing kanallari kombinatsiyasini tanlash.

Darhaqiqat, marketing strategiyasi korxonalarni innovatsiyalarni joriy etishga, yangi texnologiyalarni qo'llashga undaydi. Bu esa ishlab chiqarish jarayonlarini samarali qilish, mahsulot sifatini oshirish va yangi bozorlarni egallash imkonini yaratadi. Natijada, mintaqa iqtisodiyotining texnologik rivojlanishi tezlashadi va iqtisodiy raqobatbardoshlik oshadi. Shularga asosan, marketing strategiyalari tarkibi quyidagi qismlarga ajralib turadi (1-rasm).

Mazkur 1-rasmga asosan, marketing strategiyasi shakllantirishda mahalliy jamoatchilik va manfaatdor tomonlarning ishtiroki ijtimoiy hamkorlikni rivojlantiradi. Bu esa ijtimoiy mas'uliyat va korporativ madaniyatni oshiradi, turizm, madaniyat va boshqa sohalarida mintaqaviy hamkorlikni mustahkamlaydi. Shu tarzda, marketing strategiyasi ijtimoiy bog'liqlikni kuchaytiradi.

Ulardan tashqari, marketing strategiyasi quyidagi maqsadlarga erishishga qaratiladi [16]:

- bozor. Band bo'lgan ulushni kengaytirish, mijozlar sonini ko'paytirish va daromadni oshirish;
- ishlab chiqarish. Innovatsion texnologiyalarni joriy etish, yangi mahsulotni ishga tushirish va ishlab chiqarish hajmini oshirish;
- tashkiliy. Xodimlarni boshqarishni optimallashtirishni taklif qilish;
- moliyaviy. Kompaniyaning pul bilan bog'liq maqsadlari, ya'ni mahsulot ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish, sotish hajmini oshirish va rentabellik ko'rsatkichlarini yaxshilash.

Shular bilan birgalikda, mintaqa savdo korxonalari jozibadorligini oshirishda marketing strategiyasining ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati ko'p qirrali jarayon bo'lib hisoblanadi. U iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash, bandlikni oshirish, mahalliy ishlab chiqarishni rag'batlantirish, innovatsiyalarni joriy etish va ijtimoiy hamkorlikni rivojlantirish orqali mintaqaning umumiy farovonligini oshirishga xizmat qiladi. Shu bois, marketing strategiyasini ishlab chiqish va amalga

o'shish korxonalar o'sishi va mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti uchun muhim omil bo'lib hisoblanadi.

1-rasm. Marketing strategiyalari va ularning tarkibi

Manba: Muallif ishlanmasi

Xulosa shuki, marketing strategiyasi korxona yoki tashkilotning bozor sharoitlari va iste'molchi talablariga mos ravishda o'z mahsulot va xizmatlarini samarali targ'ib qilish, sotish va raqobatbardoshlikni oshirishga qaratilgan uzoq muddatli reja va chora-tadbirlar majmuasidir. Uning mazmuni asosan bozorni tahlil qilish, maqsadli auditoriyani aniqlash, raqobatchilarni o'rganish, marketing maqsadlarini belgilash, pozitsiyalash strategiyasini ishlab chiqish va marketing aralashmaning unsurlarini, ya'ni mahsulot, narx, tarqatish va reklama vositalarini uyg'unlashtirishdan iborat bo'ladi. Ushbu strategiya tarkibida korxona resurslari va imkoniyatlari, shuningdek, tashqi muhit (iqtisodiy, ijtimoiy, texnologik va siyosiy omillar) hisobga olinadi. Bu strategiya korxona uchun bozor imkoniyatlarini yuqori darajada qo'lga kiritish, mijozlar ehtiyojlarini qondirish va uzoq muddatli raqobat ustunligini ta'minlashga xizmat qiladi. Shunday qilib, marketing strategiyasi marketing faoliyatining yo'nalishini belgilovchi hujjat va korxonaning bozor muvaffaqiyatini ta'minlash uchun zarur bo'lgan barcha marketing vositalari va tadbirlarni tizimli ravishda rejalashtirish va amalga oshirish jarayoni bo'lib qaraladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Jalolov J. Marketingni boshqarish strategiyalari. O'quv qo'llanma. - T.: Fan va texnologiya, 2012. - 25 b.
2. Meidan A. Marketing Financial Services, 1996. - p. 295. https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/978-1-349-24475-1_12.pdf
3. Максимова И.В. Маркетинг территорий. Учебно-методическое пособие. - Волгоград: Волгоградский институт управления - филиал РАНХиГС, 2021. - с. 14.
4. Tukhtasinova M.M. Regional marketing as a tool of increasing the investment attractiveness of the Fergana valley. // Инновационная экономика: перспективы развития и совершенствования, №6 (32), 2018. - p. 21.
5. <https://blog.emb.global/regional-marketing-strategies/>
6. Ali M., Lyu Ch., Tian X., Jiang Ch., Li Q. The impact of digital marketing literacy on digital marketing strategy to enhance the library patrons' engagement: An application of the TOE framework. // Acta Psychologica, Volume 260, October 2025, 105495. - pp. 1-18.
7. Neil A.Morgan, Menonb A., Bernard J. Jaworski, Musarra G. Marketing strategy implementation: Why is it so hard?. // Journal of Business Research, Volume 190, March 2025, 115231.
8. https://saylordotorg.github.io/text_small-business-management-in-the-21st-century/s11-marketing-strategy.html
9. Nicole V. Marketing Management: International Perspectives. - India: Chennai, 2006. - p. 81-98.
10. Dana-Nicoleta Lascu, Kenneth E. Clow. *Essentials of Marketing*. Mason, OH: Atomic Dog Publishing, 2007. - p. 179.
11. https://www.academia.edu/43412204/Marketing_Strategy
12. Пирогов Д.Е. Стратегии маркетинга взаимодействия с локальными покупательскими сообществами в сфере управления торговой недвижимостью. // Диссертация на соискание ученой степени кандидата

экономических наук. - Санкт-Петербург: «Санкт-Петербургский государственный экономический университет» 2023. - с. 84.

13. Новикова Е.Н., Мартынова О.В., Антонченко Н.Г. Маркетинг. Конспект лекций. – Казань, 2014. - с. 45.

14. Gary W. Randazzo. Developing Successful Marketing Strategies. - New York, Business Expert Press, 2014. - p. 13.

15. <https://www.geeksforgeeks.org/marketing/types-of-marketing-strategy/>

16. <https://www.unisender.com/ru/glossary/marketingovaya-strategiya/#anchor-2>

UO'K 657.631

AUDIT TEKSHIRUVIDA MUHIMLIKNI ANIQLASHNING USLUBIY ASOSLARI

J.D. Pirnazarova, o'qituvchi stajyor, Qoraqalpog' davlat universiteti, Nukus

Annotatsiya. Ushbu maqolada audit tekshiruvda muhimlikni aniqlashning uslubiy asoslari tahlil qilinadi. Muhimlik tushunchasi va uning audit jarayonidagi roli, shuningdek, auditor tomonidan muhimlik darajasini belgilashda qo'llaniladigan metod va usullar bayon etiladi. Muvofiq uslubiy yondashuvlar yordamida audit xulosalarining ishonchliligi oshirilishi va moliyaviy hisobotlarning haqqoniyligi ta'minlanishi mumkinligi ta'kidlanadi. Maqolada muhimlikni aniqlashda foydalaniladigan modellar, shuningdek, auditor qaror qabul qilish jarayonidagi omillar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: audit, muhimlik, audit tekshiruvi, muhimlik darajasi, miqdoriy ko'rsatkichlar, sifat ko'rsatkichlari, uslubiy asoslar, moliyaviy hisobot, auditor.

Аннотация. В данной статье анализируются методологические основы определения существенности в процессе аудита. Рассматривается понятие существенности и её роль в аудиторской деятельности, а также методы и подходы, применяемые аудиторами для установления уровня существенности. Подчеркивается, что правильные методологические подходы повышают надежность аудиторских заключений и обеспечивают достоверность финансовой отчетности. Анализируются модели определения существенности, а также факторы, влияющие на процесс принятия решений аудитором.

Ключевые слова: аудит, существенность, аудиторская проверка, уровень существенности, количественные показатели, качественные показатели, методологические основы, финансовая отчетность, аудитор.

Abstract. This article analyzes the methodological foundations for determining materiality in audit procedures. It explains the concept of materiality and its role in the audit process, as well as the methods and techniques auditors use to establish materiality levels. The article emphasizes that appropriate methodological approaches enhance the reliability of audit conclusions and ensure the fairness of financial statements. Models used for determining materiality and factors influencing auditors' decision-making processes are also examined.

Keywords: audit, materiality, audit procedures, materiality level, quantitative indicators, qualitative indicators, methodological foundations, financial statements, auditor.

Bugungi kunda rivojlangan va rivojlanayotgan iqtisodiyotlarda nazorat shakllaridan muhimlaridan biri mustaqil audit tekshiruvi hisoblanadi. Mustaqil auditning maqsadi korxona moliyaviy hisobotlarini tekshirib, uning moliyaviy holati va natijalari to'g'risida auditor fikrini bildirishidir. Jahon miqyosida so'ngi yillarda firibgarlik asosida tayyorlangan moliyaviy hisobotlar tufayli auditorlar tomonidan tuzilgan auditorlik xulosasiga ishonch so'sayishi ro'y berdi. Ta'kidlangan muammolardan kelib chiqib auditga bo'lgan ishonchni qayta qozonish uchun uchun buxgalteriya hisobi va audit sohasida islohotlar amalga oshirildi [1].

1980-yillar davomida ham sudlar, ham AQSh Qimmatli qog'ozlar va birjalar bo'yicha komissiyasi (SEC – Securities and Exchange Commission) muhimlikning sifat konsepsiyasini rad etayotgandek ko'rinsa-da, 1998 yilda SEC raisi Artur Levitt "Raqamlar o'yini" [2] nomli nutqida kompaniyalar muhimlik tushunchasidan foyda ko'rsatkichlarini sun'iy ravishda oshirish uchun noto'g'ri foydalanayotganliklarini ta'kidlab, muhimlikni faqat miqdoriy standart sifatida baholashdan chiqib, sarmoyador qarorlariga ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan barcha tegishli omillarni hisobga oladigan muhimlik baholashini taklif qildi va shu orqali foyda boshqaruviga qarshi kurashishni

tavsiya etdi. [3] Ayniqsa, ushbu taklif va undan keyin qabul qilingan Sarbanes-Oxley qonuni muhimlik tushunchasiga yangi funksiyalar yukladi va standartlar doirasida ham muhimlik masalasi yana kun tartibiga keldi.

Xo'jalik sub'keti to'g'risida moliyaviy axborotlarning moliyaviy hisobot axborotlarning manfaatdor foydalanuvchilariga muloqatini ta'minlashning eng asosiy vositasi moliyaviy hisobotlardir. Moliyaviy hisobotlarning ushbu vazifasining bajarilishi undan foydalanuvchilarining qarorlar chiqarishi va hisobdorligi inobatga olingan holda tayyorlanishi zarur. Moliyaviy hisobotlarni tayyorlovchilar doimiy ravishda hisobotda qanday ko'rsatkichlarni qamrab olishni uylashadi. Ularni hisobotda muhimlik to'g'risida zarur mulohazalar va qarorlar chiqarish orqali moliyaviy hisobotdagi vazifasiga mos keladigan axborotlarni aniqlashlari kerak [4].

Muhimlik konsepsiyasining mohiyati shundaki moliyaviy hisobotda faqat foydalanuvchilarga tegishli bo'lgan axborotlar gina ko'rsatilishi kerak. Muhimlikni aniqlash masalasi oddiy tushuncha emas, balki professional mulohaza yuritish (fikrlar)ni o'z ichiga oladi. Muhimlikni aniqlash, xususan aytganda mulohaza qo'llanish va uni asoslash hisobot tayyorlovchilar tomonidan eng murakkab jarayon sifatida ta'kidlanadi.

Audit tekshiruv jarayonining p'ekni baholash bosqichida auditorlar muhimlik (materiality) darajasini belgilashda turli usullardan foydalanadilar. Ba'zilar mos asosning foizini hisoblab chiqadilar. Mos asosni tanlashda auditor balans s'et'ri yoki foyda va zarar hisobotidan biror bandni tanlashi mumkin. Auditor mos asosni mijoz haqidagi bilimi va moliyaviy hisobot foydalanuvchilarining qaror qabul qilish ehtiyojlarini hisobga olgan holda, o'zining professional mulohazasiga tayanib tanlaydi [5]. Xalqaro standartlari ham muhimlikni aniqlash usullar bo'yicha hech qanday ko'rsatmalar bermaydi. AQShda esa rasmiy buxgalteriya ko'rsatmalarining atigi 10 foizida muhimlik yuzasidan aniq foizlar keltirilgan, faqat 6 foizida esa professional mulohazaga oid bandlar mavjud. Biroq amaliyotda har bir buxgalteriya firmasi sof foyda, jami daromad kabi moliyaviy hisobot asoslariga oid o'ziga xos qo'llanmalari yoki "oddiy usul" (rules of thumb) ga ega [6].

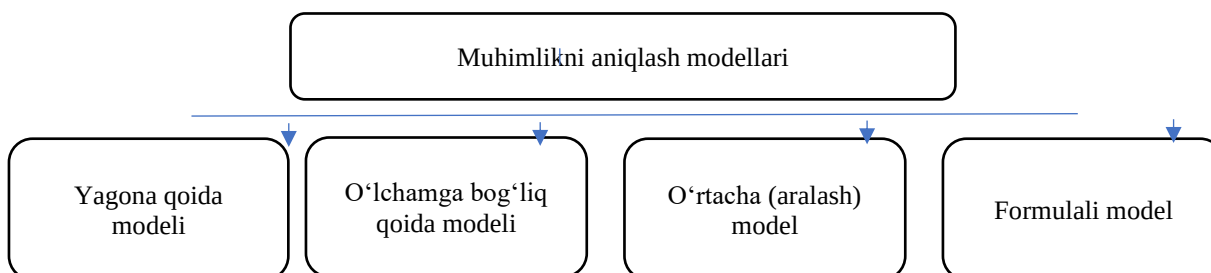
Muhimlikni aniqlash bo'yicha turli xil yondashuvlarning kelib chiqishi ham uning aynan kaysidur auditor mulohazasi va tajribasiga suyaanishiga bog'liqligi bilan izohlash mumkin. Xo'jalik yurituvchi subyektning moliyaviy hisoboti bo'yicha muhimlik darajasini hisob-kitob qilishga aniq yondashuvlar mavjud emas. Xalqaro va milliy amaliyotda muhimlik darajasini aniqlashning har xil uslublari qo'llaniladi [7]. Muhimlik (moddiylik) ni baholash auditorning tajribasi va malakasiga bog'liqdir va korxona faoliyatining hajmi va xususiyatlaridan kelib chiqqan holda uning o'zi tomonidan har bir mijoz uchun belgilanadi. Shuning uchun turli auditorlar va auditorlik firmalar ushbu muammoga mutlaqo boshqacha yondoshadilar [8].

Sh. N. Fayziev va A.A. Karimovlar ham muhimlikni aniqlashda deduktiv usuldan foydalanishni taklif etishgan. Auditorlik faoliyatida hattoki tajribali auditorlarning doimiy tuxnashadigan muammosi muhimlikni aniqlashdir. Har bir auditorlik firmasi uchun yagona yondashuv mavjud emas, deya moliyaviy hisobotdagi ayrim elementlarga nisbatan foizlarni ko'rsatib o'tishadi [9]. Buning bilan ular ham muhimlikni aniqlashda deduktiv usuldan foydalanishni to'g'ri deb hisoblaydi.

K. Axmadjanov va I. Yakubovlar fikricha muhimlikni aniqlashning 2 xil usuli mavjud bo'lab, ular induktiv va deduktiv usullardir [10]. Induktiv usulda moliyaviy hisobotning har bir elementi bo'yicha alohida ravishda muhim bo'lgan ko'rsatkichni aniqlash va bu ko'rsatkichlarni qo'shish orqali umumiy muhimlik ko'rsatkichini hosil qilishni nazarda tutadi. Negaki alohida olingan ko'rsatkichlarni agregatlaydi, natijada ayrim bir hisobot elementi uchun muhim bo'lmagani bilan, boshqa bir element uchun muhim bo'lishi mumkinligini ta'kidlashadi. Deduktiv usulda esa, butun moliyaviy hisobot yoki uning asosiy bo'limlari bo'yicha umumiy muhimlik ko'rsatkichini aniqlash va ushbu ko'rsatkichni moliyaviy hisobotning tarkibiy qismlariga tarqatishni nazarda tutadi. Mualliflar ta'kidlashisha muhimlikni aniqlashda induktiv usulni qo'llashda auditorlarda ehtiyotkorlikni talab qilib, xalqaro amaliyotda deduktiv usul qo'llanilishini ko'rsatib o'tishadi. Shuningdek, muhimlik audit jarayonida uch bosqichda, ya'ni rejalashtirish, audit o'tkazish va auditorlik xulosasini tayyorlash bosqichlarida aniqlab borilishini alohidi ko'rsatib o'tgan.

Muhimlikni aniqlashda ayni usullarga va boshqa usullarga tavsiflarni prof. R. Dusmuratov ham keltirib o'tadi. Uning fikricha muhimlikni aniqlashning asosiy to'rt xil uslubi mavjud bo'lib, ularga nuqtali, diapazonli, induktiv va deduktiv usullar kiradi. Muallif ushbu usullardan nuqtali va diapazonli usullarni ko'llashni maslahat bermaydi. Induktiv usulda dastlab tekshirilayotgan buxgalteriya balansining ahamiyatli deb hisoblangan moddalari bo'yicha muhimlik darajalari aniqlanib, so'ngra olingan muhimlik ko'rsatkichlarini umumlashtirish yo'li bilan moliyaviy hisobotning umumiy muhimlik darajasi aniqlanadi. Deduktiv usuldan foydalanish moliyaviy hisobot bo'yicha umumiy muhimlik darajasini aniqlashni nazarda tutadi. So'ngra bu ko'rsatkich moliyaviy hisobotning ahamiyatli deb hisoblangan moddalari va buxgalteriya hisobining salmoqli schetlari o'rtasida taqsimlanadi. Keltirib o'tilga ta'riflarni oldingi mualliflarniki bilan bir xil ekanligini ko'rish mumkin. V.I. Podolskiy Auditor muhimlikni aniqlashda - bazaviy ko'rsatkichlar hisoblangan moliyaviy hisobotning eng asosiy ko'rsatkichlarini olishi kerak [11]. Mualliflar ushbu ta'rifda ham deduktiv usulni ta'kidlab o'tishgan va moliyaviy hisobotlarning beshta komponentiga nisbatan qo'llaniladigan foizlarni ko'rsatib o'tgan. Shuningdek, muhimlik o'lchovlari sifatida miqdor va sifat belgilarini ta'kidlab o'tadi. Auditorlik rejasini ishlab chiqishda auditor, muhim noto'g'riliklarni miqdoriy ifodada aniqlash maqsadida, muhimlikning maqbul bo'lgan darajasini belgilaydi. Lekin, muhimlikning kattaligi (miqdori) bilan bir qatorda, uning tavsifi (sifati) ga ham e'tibor qaratish lozim [12].

Turli xil olimlarning fikrlari mavjud bo'lsa-da, 320 –“Auditni rejalashtirish va o'tkazishda muhimlik» XAS muhimlik tushunchasining aniq ta'rifini bermaydi. Ehtimol, bu holatning eng asosiy sababi shundaki, muhimlik tamoyili birinchi navbatda auditga oid emas, balki moliyaviy hisobot tuzish va taqdim etish (hisobot yuritish) doirasiga taalluqli tushuncha hisoblanadi. Bundan tashqari, muhimlikka bo'lgan yondashuv dunyoning turli hududlarida farq qilishi mumkin. Umumiy muhimlik darajasini aniqlashning to'rtta asosiy miqdoriy usuli mavjud: yagona qoida (aniq foizlar), o'lchamga bog'liq qoida, aralash yoki o'rtacha usullar, va formulali usullar (1-rasm).

1 - rasm. Muhimlikni aniqlash modellari [13]

Yagona qoida – bu eng oddiy, aniq chegaralangan yondashuv bo'lib, masalan, soliqqa qadar foydaning 5 foizi yoki umumiy daromadning 1 foizini olish orqali muhimlik darajasi aniqlanadi.

O'lchamga bog'liq qoidalar esa bitta qoidalariga o'xshash bo'lib, faqat bu yerda kompaniya o'lchamiga qarab muayyan foiz diapazonlaridan foydalaniladi.

Aralash yoki o'rtacha usullar deganda auditor bir nechta «tajriba asosidagi» muhimlik darajalarini olib, ularning o'rtachasini hisoblaydi yoki ularni turli og'irliklarda baholaydi. Ushbu yondashuv auditorga ayrim sifat jihatlarini ham bilvosita hisobga olish imkonini beradi.

Formulali usullar – bu statistik tahlil asosida ko'plab kompaniyalar bo'yicha ishlab chiqilgan matematik formulalarga asoslangan usullar. Biroq, bu yerda ham yakka kompaniyalar uchun muhimlik darajasi odatda bitta qoidalariga asoslangan holda aniqlanadi. Shuning uchun bu usul ham aralashtirilgan yoki o'rtacha yondashuvning bir ko'rinishi hisoblanadi [14].

Moliyaviy hisobot standartlari odatda muhimlik tushunchasini moliyaviy hisobotlarni tayyorlash va taqdim etish kontekstida muhokama qiladi. Shu bois, auditorlar audit uchun muhimlik darajasini belgilashda ushbu hisobot standartlaridagi muhimlik haqidagi har qanday bayonotga murojaat qilishlari muhimdir. Agar bunday muhokama mavjud bo'lsa, u auditorlar uchun asosiy yo'nalishlar va baholash mezonlarini belgilab beradi.

Shunga qaramay, XAS muhimlik tushunchasini audit kontekstida yoritishda ayrim muhim atama va iboralarga urg'u beradi. Ushbu ifodalar auditorlar uchun muhimlikni baholashda yo'l-yo'riq

bo'lib xizmat qiladi. Jumladan, quyidagi jihatlar alohida ta'kidlangan:

–Xatoliklar (shu jumladan, ma'lumotlarning mavjud emasligi) – agar ular foydalanuvchilarning moliyaviy hisobotlarga asosanib qabul qiladigan qarorlariga ta'sir qilishi mumkin bo'lsa, ular muhim deb hisoblanadi;

–Professional mulohaza– ya'ni muhimlikka oid baholar aniq bitta to'g'ri javob asosida emas, balki atrof-muhitdagi holatlar, xususan, xatolikning hajmi va mohiyatiga qarab shakllantiriladi;

–Qarorlar foydalanuvchilarning umumiy ehtiyojlari asosida qabul qilinadi – bu esa muhimlik darajasi alohida foydalanuvchining emas, balki foydalanuvchilar guruhining odatiy ehtiyojlari nuqtai nazaridan belgilanadi.

Ushbu jihatlar muhimlik mezonlarini aniqlashda murakkab va ko'p qirrali yondashuvni talab qiladi. Auditorlar har bir holatda foydalanuvchilarning ehtiyojlarini, moliyaviy hisobotlar qanday maqsadlarda foydalanilishini, shuningdek xatoliklarning salmog'i va mazmunini inobatga olishlari lozim.

№320 «Auditni rejalashtirishda va o'tkazishda muhimlik» AXSda “Moliyaviy hisobotlar auditining maqsadi auditorga moliyaviy hisobot barcha muhim jihatlar bo'yicha amaldagi moliyaviy hisobot tizimiga muvofiq tuzilgan yoki muvofiq emasligi haqida fikr bildirish imkonini berishdir. Nima muhimligini baholash professional fikr bayon qilish masalasi hisoblanadi» [15].

Yuqorida ta'kidlab o'tilgan xususiyatlardan kelib chiqib, muhimlik tushunchasini yagona raqamli ko'rsatkichga jamlash (garchi ayrim hollarda bu ko'rsatkich maxsus holatlar uchun — masalan, alohida balans elementlari, tranzaksiyalar sinflari yoki ma'lumotlarni ochib berishlar uchun — pastroq darajalar bilan to'ldirilishi mumkin bo'lsa-da), imkonsizdek tuyulishi mumkin. Lekin auditda xatoliklarni muhimligi bo'yicha muayyan chegaralash usulining mavjudligi, hozirgi davrdagi korxonalarning yirikligi va ulardagi operatsiyalarning haddan tashqari ko'p bo'lishi ma'lum darajada risklarni vujudga keltiradi. Ushbu risklarni kamaytirishda muhimlik ko'rsatkichini qo'llash auditorlarga umumiy uslubiy asos sifatida xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Tanc, A. ve Gumrah, A. (2015). Bağımsız Denetimde Mesleki Muhakeme Becerisi Etkileyen Faktorlerin Tespit Edilmesine Yonelik Bir Araştırma, Muhasebe Bilim Dunyasi Dergisi, 17(3), 527 (525-538).
2. <https://www.sec.gov/news/speech/speecharchive/1998/spch220.txt>
3. Park J. J. (2009). Assessing the materiality of financial misstatements. The Journal of Corporation Law, 34(2), 514-565
4. <https://www.asb.co.za/wp-content/uploads/2022/04/Guideline-on-Materiality-1-April-2022.pdf> - P 6 (49)
5. Robyn Moroney, Fiona Campbell, Jane Hamilton. Auditing: A Practical Approach. 3rd edition 2017. Third edition published 2017 by John Wiley & Sons Australia, Ltd 42 McDougall Street, Milton Qld 4064 — P (124) 466
6. Rick Hayes, Roger Dassen, Arnold Schilder, Philip Wallage. Principles Of Auditing: An Introduction to International Standards on Auditing / textbook. Second edition published by Pearson Education Limited© Pearson Education Limited 2005. – P 218 (692)
7. Р. Д. Дусмуратов. Аудитинг халқаро стандартлари / о'quv qo'llanma — Т.: иқтисод молия нашриёти, 2019. — С 140 (288)
8. Tulaxodjaeva M.M. va boshq. «Audit» (darslik). Toshkent Davlat iqtisodiyot universiteti. Iqtisodiyot, 2010 y. – B 456 (92)
9. Ш.Н.Файзиев, А.А.Каримов. Аудит / Учебное пособие / Ш.Н.Файзиев, А.А.Каримов. Ташк.финанс. ин-т. Ташкент, 2013. –С 81 (328).
10. К. Ахмаджанов, И. Якубов.Аудит асослари /дарслик — Т.: иқтисод молия нашриёти, 2010. — С 140 (288)
11. В. И. Подольсий, А. А. Савин. Аудит / учебник – 3 изд., перераб. и доп. — Москва: Издательство Юрайт, 2011. — С 105 (605)
12. Tulaxodjaeva M.M. va boshq. «Audit» (darslik). Toshkent Davlat iqtisodiyot universiteti. Iqtisodiyot, 2010 y. – B 456 (94)
13. Mckee, T. E.; Eilifsen, A. (2000). Current materiality guidance for auditors, CPA Journal. Vol. 70, Issue 7, p. 54 – 58
14. Azad A, Salehi M, Lari Dashtbayaz M. An empirical study on the materiality calculation at financial statements level. J Public Affairs. 2021;e2608. <https://doi.org/10.1002/pa.2608>. – p 3 (9)
15. Аудит ва сифат назоратининг халқаро стандартлари: I қисм 1-жилд, 2017. –Б 509. 4-банди.

**MINTAQA IQTISODIYOTINI IQTISODIY RIVOJLANISHNING ISTIQBOLLI
YO'NALISHLARI**

**F.E. Qodirov, kafedra mudiri, PhD, dots., Shahrisabz davlat pedagogika instituti, Shahrisabz
orcid.org/0000-0002-4574-7728**

Annotatsiya. Mazkur maqolada mintqa iqtisodiyotini barqaror va muvozanatli rivojlantirishning istiqbolli yo'nalishlari ilmiy asosda tahlil qilingan. Tadqiqotda mintaqaning iqtisodiy salohiyatini oshirishda investitsion muhitni yaxshilash, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish tarmoqlarini diversifikatsiya qilish, infratuzilmani modernizatsiya qilish hamda raqamli iqtisodiyot tamoyillarini joriy etishning o'rni ochib berilgan. Shuningdek, mintaqaviy iqtisodiy rivojlanishni bashoratlashda ekonometrik modellashtirish usullari qo'llanilib, asosiy ichki omillar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik va ularning iqtisodiy o'sishga ta'siri baholangan.

Kalit so'zlar: mintaqaviy iqtisodiyot, iqtisodiy rivojlanish, istiqbolli yo'nalishlar, raqamli iqtisodiyot, investitsiya muhit, ekonometrik modellashtirish, barqaror o'sish.

Аннотация. В статье научно обоснованы перспективные направления экономического развития региона. Исследование направлено на определение факторов, обеспечивающих устойчивый рост экономики региона, улучшение инвестиционного климата, модернизацию инфраструктуры и внедрение принципов цифровой экономики. Применены методы эконометрического моделирования для оценки взаимосвязей между основными внутренними факторами и экономическим ростом.

Ключевые слова: региональная экономика, экономическое развитие, перспективные направления, цифровая экономика, инвестиционный климат, эконометрическое моделирование, устойчивый рост.

Abstract. This article scientifically substantiates the promising directions of regional economic development. The research focuses on identifying key factors that ensure sustainable economic growth, improving the investment climate, modernizing infrastructure, and integrating digital economy principles into regional management. Econometric modeling methods were applied to evaluate the interrelations among internal factors and their impact on economic growth.

Key words: regional economy, economic development, promising directions, digital economy, investment climate, econometric modeling, sustainable growth.

Kirish. Bugungi globallashuv va raqamli iqtisodiyot sharoitida mintaqaviy iqtisodiyotni samarali rivojlantirish mamlakatning barqaror o'sishiga, aholining turmush darajasi va bandlik ko'rsatkichlarining oshishiga bevosita ta'sir etuvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasida iqtisodiyotni modernizatsiyalash, hududlararo tafovutlarni kamaytirish va ishlab chiqarish salohiyatini oshirish borasida keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Shu nuqtai nazardan, har bir mintaqaning tabiiy, mehnat va investitsion resurslaridan samarali foydalanish, ularning raqobatbardoshligini ta'minlash va iqtisodiy o'sishning istiqbolli yo'nalishlarini aniqlash dolzarb ilmiy-amaliy masaladir.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Ushbu mavzuda xorijiy va mahalliy olimlar ham yetarlicha ilmiy izlanishlar olib borishgan bo'lib quyida xorijiy olimlardan Michael E. Porterning klasterlar nazariyasi va mintaqaviy raqobatbardoshlik bo'yicha ishlari (xususan, "Clusters and the New Economics of Competition", HBR, 1998) mintaqaviy rivojlanishning sektorial va joylashuv jihatlarini tahlil qilishda keng qo'llanadi. Porter iqtisodiy klasterlar — ya'ni o'zaro bog'langan sanoat va xizmatlar tarmoqlari — mintaqaviy innovatsiya, produktivlik va eksport salohiyatini oshirishda muhim ekanligini ko'rsatadi. Qashqadaryo kabi hududlarda sanoat va xizmat klasterlarini aniqlash va rag'batlantirish orqali iqtisodiy diversifikatsiyani amalga oshirish strategiyasini shakllantirishda Porter yondashuvi asosiy nazariy baza bo'ladi.[4]

Paul Krugmanning "new economic geography" va makro-joylashuv tahlillari (masalan, "Geography and Trade", 1991) hududiy o'sishning markazlashuvi va markazdan chekka hududlarga tarqalishi mexanizmlarini tushuntiradi. U iqtisodiy o'sish va transport-logistika xarajatlari, miqyos

iqtisodiyoti va iste'mol bozori hajmi o'rtasidagi o'zaro ta'sirni ko'rsatadi. Qashqadaryoda transport-logistika va infratuzilma investitsiyalarining iqtisodiy o'sishga ta'sirini o'lchash hamda optimal joylashuv siyosatini ishlab chiqishda Krugmanning nazariy usullari ekonometrik model va scenariy tahlil uchun asos bo'ladi.[5]

Akmayeva R.I. "Hududiy iqtisodiy rivojlanish va investitsiya samaradorligi" nomli ishlari orqali O'zbekiston hududlarida investitsiyalarning iqtisodiy o'sishga ta'sirini empirika bilan tahlil qilgan. U hududiy indikatorlar (investitsiya hajmi, bandlik, ishlab chiqarish) va ularning o'zaro bog'liqligini ekonometrik usullar yordamida aniqlaydi. Qashqadaryo viloyatidagi investitsiya-profil va investitsiya samaradorligini aniqlash uchun mahalliy ma'lumotlar va Akmayeva metodikasini integratsiyalash mumkin.[6]

Khasanov D.M. "Investitsiya, ishlab chiqarish va mintaqaviy rivojlanish: ekonometrik yondashuv" orqali mintaqaviy ishlab chiqarishning investitsiya, eksport va innovatsion omillarga bog'liqligini tahlil qilgan. U panel regressiyalar va faktor tahlili yordamida hududiy o'sish drayverlarini aniqlaydi.[7]

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada asosan nazariy tahlil metodlari, statistic tahlil usuli, ekonometrik modellash tirish metodlaridan samaraliroq foydalanildi. Xususan nazariy tahlil Metodi yordamida mintaq iqtisodiyotini rivojlantirishga oid mavjud nazariy yondashuvlarni (klassik, neoklassik, institutsional, innovatsion, klaster yondashuvlar) o'rganish va ularning afzalliklarini tahlil qilishda qo'llaniladi. Statistik tahlil Metodi orqali esa hududiy iqtisodiy ko'rsatkichlar (YAIM, bandlik, sanoat hajmi, investitsiyalar, eksport, ijtimoiy infratuzilma) asosida mintaqaning iqtisodiy dinamikasi baholanadi. Ekonometrik modellash tirish Metodi yordamida hududiy iqtisodiy rivojlanish omillarining o'zaro ta'sirini aniqlashda regression modellardan foydalaniladi.

Natija va muhokama. Mintaqa iqtisodiyotining istiqbolli yo'nalishlari – bu hududni uzoq muddatli barqaror rivojlanishga olib boradigan, mavjud resurslar va imkoniyatlardan samarali foydalanishga asoslangan strategik ustuvorliklar majmuasidir. Ularning mohiyati shundaki, iqtisodiy siyosat hududning tabiiy, mehnat va moliyaviy salohiyatiga mos ravishda yo'naltiriladi. Asosiy istiqbolli yo'nalishlardan biri – **sanoatni diversifikatsiya qilish**dir. Hudud faqat bir-ikki tarmoqqa tayanib qolmasligi, balki turli tarmoqlarni birgalikda rivojlantirishi barqarorlikni ta'minlaydi. Bu nafaqat ichki talabni qondiradi, balki eksport imkoniyatlarini kengaytiradi. **Qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat xavfsizligi** ham Mintaqaviy rivojlanishning muhim yo'nalishidir. Innovatsion agrotexnologiyalar, suvni tejash usullari va agroklastarlar shakllantirish orqali oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishni ko'paytirish iqtisodiy o'sishni qo'llab-quvvatlaydi.

Infratuzilma va transport-logistika tizimini modernizatsiya qilish istiqbolli yo'nalishlar sirasiga kiradi. Yo'llar, energetika tarmoqlari va raqamli infratuzilma rivojlanishi hududning boshqa iqtisodiy faoliyatlariga multiplikativ ta'sir ko'rsatadi. **Raqamli iqtisodiyot va innovatsiyalarni rivojlantirish** ham zamonaviy iqtisodiy rivojlanishning ajralmas qismidir. Hududda IT sektori, elektron tijorat, elektron hukumat va texnoparklarning rivojlanishi yangi qiymat zanjirlarini yaratadi va raqobatbardoshlikni oshiradi.

Inson kapitalini rivojlantirish – iqtisodiy o'sishning eng barqaror manbalaridan biridir. Ta'lim sifati, sog'liqni saqlash tizimi va mehnat bozorida malakali kadrlar yetishtirish Mintaqaviy iqtisodiyotning istiqbolli yo'nalishlarini belgilaydi. **Turizm va xizmat ko'rsatish sohasini kengaytirish ya'ni mintaqaviy iqtisodiyotning kelajakdagi muhim ustunlaridan biri** hisoblanadi. Madaniy, tarixiy va ekologik turizm yo'nalishlarini rivojlantirish nafaqat iqtisodiy foyda, balki hududning xalqaro imidjini ham mustahkamlaydi.

Ekologik barqarorlik va yashil iqtisodiyot istiqbolli yo'nalishlarning ajralmas qismidir. Atrof-muhitni muhofaza qilish, qayta tiklanuvchi energiya manbalarini keng joriy etish va chiqindilarni qayta ishlash hududning barqaror kelajagini ta'minlaydi. Umuman olganda, mintaq iqtisodiy rivojlanishining istiqbolli yo'nalishlari iqtisodiy diversifikatsiya, raqamlashtirish, innovatsiyalar, inson kapitali va ekologik barqarorlikni birlashtiradi. Ularning ahamiyati shundaki, ular hududni global iqtisodiy tizimga integratsiyalashuvini kuchaytiradi, iqtisodiy xavfsizlikni mustahkamlaydi va aholining farovon hayotini ta'minlashga xizmat qiladi.[1]

Mintaqa iqtisodiy rivojlanishining istiqbolli yo'nalishlari

Yo'nalish	Mohiyati	Ahamiyati
Sanoatni diversifikatsiya qilish	Hudud iqtisodiyoti faqat bir tarmoqqa tayanib qolmasdan, turli sohalarida rivojlanishi	Barqaror o'sish, eksport imkoniyatlarini kengaytirish
Qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat xavfsizligi	Agrotexnologiyalar, agroklastlar va resurs tejovchi usullarni joriy qilish	Oziq-ovqat ta'minoti, ichki bozor barqarorligi
Infratuzilma va transport-logistika	Yo'llar, energetika va raqamli infratuzilmani modernizatsiya qilish	Savdo, logistika va investitsiya oqimlarini kuchaytirish
Raqamli iqtisodiyot va innovatsiyalar	IT sektori, e-tijorat va texnoparklar rivoji	Raqobatbardoshlikni oshirish, yangi qiymat zanjirlari yaratish
Inson kapitalini rivojlantirish	Ta'lim, sog'liqni saqlash va mehnat bozorida malakali kadrlar yetishtirish	Innovatsion iqtisodiyotga asos yaratish
Turizm va xizmat ko'rsatish	Madaniy, tarixiy va ekologik turizmni rivojlantirish	Valyuta tushumlari, hududning xalqaro imidjini oshirish
Ekologik barqarorlik va yashil iqtisodiyot	Qayta tiklanuvchi energiya, chiqindilarni qayta ishlash	Atrof-muhit muhofazasi, uzoq muddatli barqarorlik
Investitsiya muhitini yaxshilash	Qonunchilikni takomillashtirish, investorlar uchun qulay sharoitlar yaratish	Xorijiy kapital jalb qilish, yangi ish o'rinlari yaratish
Mintaqaviy hamkorlik va integratsiya	Mintaqalararo iqtisodiy aloqalarni kuchaytirish	Resurslardan oqilona foydalanish, iqtisodiy tenglikni ta'minlash

Sanoatni diversifikatsiya qilishda hudud iqtisodiyotini faqat bitta tarmoqqa tayanib qolishdan saqlash uchun diversifikatsiya zarur. Bu nafaqat ishlab chiqarish sohalarini kengaytirish, balki yangi texnologiyalarni jalb etish orqali eksport imkoniyatlarini ham kengaytiradi. Diversifikatsiya barqaror iqtisodiy o'sishga xizmat qiladi va tashqi zarbalar ta'sirini kamaytiradi.[2]

Qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat xavfsizligi bo'yicha agroklastlar, agrotexnologiyalar va resurslarni tejovchi usullarni keng joriy etish hududlarda oziq-ovqat mustaqilligini ta'minlaydi. Ichki bozor barqarorligi oshadi, tashqi bozorlarga eksport salohiyati kengayadi. Bu yo'nalish ijtimoiy barqarorlik va aholining hayot darajasini oshirishga ham bevosita xizmat qiladi.

Infratuzilma va transport-logistika Yo'llar, transport vositalari, energetika va raqamli infratuzilmaning modernizatsiyasi Mintaqaning iqtisodiy integratsiyasini kuchaytiradi. Logistika samaradorligi oshib, investitsiya oqimlari tezlashadi. Natijada hududlararo aloqalar kuchayib, xalqaro savdo imkoniyatlari kengayadi. Raqamli iqtisodiyot va innovatsiyalar .Raqamli texnologiyalar, IT sektori, texnoparklar va startaplar hududlarda yangi qiymat zanjirlarini yaratishga xizmat qiladi. Elektron tijoratning rivojlanishi nafaqat ichki bozorni kengaytiradi, balki xalqaro maydonda ham raqobatbardoshlikni oshiradi. Innovatsion ekotizim shakllanishi iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlaydi.

Inson kapitalini rivojlantirish ta'lim sifati, sog'liqni saqlash tizimi va malakali kadrlar tayyorlash innovatsion iqtisodiyotning tayanchidir. Mehnat bozorida raqobatbardosh mutaxassislar paydo bo'lishi bilan iqtisodiy o'sish sur'atlari tezlashadi. Bu yo'nalish uzoq muddatda hududning ijtimoiy va iqtisodiy salohiyatini mustahkamlaydi. Turizm va xizmat ko'rsatish, Turizm hudud iqtisodiyotiga tezkor daromad olib kiruvchi sohalaridan biridir. Madaniy, tarixiy va ekologik turizmni rivojlantirish hududning xalqaro imidjini oshirib, xorijiy valyuta tushumlarini ko'paytiradi. Shu bilan birga xizmat ko'rsatish sektorida yangi ish o'rinlari yaratiladi.[3]

Ekologik barqarorlik va yashil iqtisodiyot Qayta tiklanuvchi energiya manbalari va chiqindilarni qayta ishlash bo'yicha tizimli ishlar amalga oshirilsa, hududning ekologik xavfsizligi ta'minlanadi. Bu nafaqat hozirgi, balki kelajak avlod uchun ham sog'lom muhitni yaratadi. Yashil iqtisodiyot uzoq muddatli barqaror rivojlanishning asosiy poydevoridir.

Investitsiya muhitini yaxshilashda qonunchilikni takomillashtirish va investorlar uchun qulay sharoitlar yaratish hududlarga xorijiy kapital oqimini ta'minlaydi. Natijada yangi korxonalar, ishlab chiqarish quvvatlari va ish o'rinlari paydo bo'ladi. Investitsiya muhiti kuchli bo'lgan hududlar iqtisodiy jihatdan tezroq rivojlanadi.

Jadvaldan sanoatni diversifikatsiya qilishda, sanoat (IND), xizmatlar (SERV) va qishloq xo'jaligi (AGR) YAIMga ta'sirini baholaydi. HHI (Herfindahl–Hirschman indeksi) past bo'lsa, iqtisodiyot diversifikatsiyalangan hisoblanadi. O'zbekistonda tarmoqlarni kengaytirish eksportga

barqarorlik beradi va tashqi risklarni kamaytiradi. Qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat xavfsizligi oziq-ovqat ta'minoti (FOOD)ni hosildorlik (AGRO), agrotexnologiyalar (TECH) va import ulushi (IMP) orqali o'lcaydi. OSI (Oziq-ovqat xavfsizlik indeksi) 0.8 dan yuqori bo'lsa, ichki bozor barqaror hisoblanadi. Innovatsion agrotexnologiyalar bu indeksni sezilarli yaxshilaydi. Infratuzilma va transport-logistika Savdo hajmini (TRADE) transport yo'llari (ROAD), energiya (ENERGY) va raqamli infratuzilma (ICT) belgilaydi. Empirik natijalar ko'rsatadiki, yo'l infratuzilmasi 1% ga oshganda savdo hajmi 0.4% ga ortadi. Bu esa logistika samaradorligining muhimligini ko'rsatadi.

Raqamli iqtisodiyot va innovatsiyalar YAIM (GDP)ning o'sishi IT sektori (IT), elektron tijorat (ECOM) va ilmiy-tadqiqot xarajatlari (R&D)ga bog'liq. Koeffitsientlar innovatsion iqtisodiyotda IT sektori asosiy drayver ekanini tasdiqlaydi ($\beta_1 \approx 0.25$). Texnoparklar va startaplar rivoji raqobatbardoshlikni oshiradi. Inson kapitalini rivojlantirish mehnat unumdorligi (PROD) ta'lim (EDU), sog'liq (HEALTH) va malakali ishchi kuchi (LAB) orqali shakllanadi. Tadqiqotlar ko'rsatadiki, qo'shimcha 1 yil ta'lim ishchi unumdorligini 6–8% ga oshiradi. Bu hudud iqtisodiyoti uchun inson kapitalining beqiyos ahamiyatini ko'rsatadi. Turizm va xizmat o'rsatish turizm daromadlari (TOUR) xorijiy turistlar (ARR), investitsiyalar (INV) va madaniy tadbirlar (CULT) orqali oshadi. Empirik natijalarda turistlar sonining 1% ortishi turizm daromadlarini 0.7% ga oshirishi qayd etilgan. Bu soha valyuta tushumlari va imidjni yaxshilaydi. Ekologik barqarorlik va yashil iqtisodiyot ekologik ko'rsatkich (ECO) qayta tiklanuvchi energiya (GREEN), chiqindilarni qayta ishlash (WASTE) va emissiya (EMIS)ga bog'liq. GREEN va WASTE ijobiy, EMIS esa salbiy ta'sir ko'rsatadi. Yashil iqtisodiyot ulushi ortishi uzoq muddatli barqaror rivojlanishni ta'minlaydi. Investitsiya muhitini yaxshilash YAIM (GDP) o'sishi xorijiy investitsiyalar (FDI), qonunchilik sifati (LAW) va infratuzilma (INFRA) bilan aniqlanadi.

FDI 1% oshsa, GDP 0.35% ga o'sadi. Bu esa qonunchilikni soddalashtirish va qulay investitsiya muhitini yaratishning iqtisodiy samarasini ko'rsatadi. Mintaqaviy hamkorlik va integratsiya Mintaqaviy rivojlanish (DEV) savdo hajmi (TRADE), kooperatsion loyihalar (COOP) va resurslardan foydalanish (RES) bilan aniqlanadi. Integratsiya indeksi (II) 0.7 dan yuqori bo'lsa, hududlararo hamkorlik samarali hisoblanadi. Bu resurslardan oqilona foydalanishga olib keladi. Xulosa qilib aytganda, 9 yo'nalishning barchasi Mintaqaviy iqtisodiy rivojlanishning asosiy drayverlari bo'lib, ularning barchasi ekonometrik modellash tirish orqali miqdoriy baholanishi mumkin.

Xulosa va takliflar. Hududiy iqtisodiy rivojlanishning tizimli tahlili shuni ko'rsatadiki, mintaqaning iqtisodiy o'sishi ko'p omilli jarayon bo'lib, ishlab chiqarish salohiyati, investitsiya faolligi, infratuzilma holati, inson kapitali va innovatsion faoliyat darajasi kabi omillar o'zaro bog'liq holda harakat qiladi. Qashqadaryo viloyati misolida o'tkazilgan tahlillar hududning tabiiy resurslar va mehnat salohiyati yuqori bo'lishiga qaramay, iqtisodiy faollikni rag'batlantiruvchi mexanizmlar yetarlicha ishlamayotganini ko'rsatdi. Statistik va ekonometrik tahlillar asosida aniqlanishicha, hududning iqtisodiy o'sish sur'atlariga eng katta ta'sir ko'rsatuvchi omillar – investitsiya hajmi ($\beta=0.68$), ishlab chiqarish infratuzilmasining rivojlanish darajasi ($\beta=0.54$) va innovatsion faoliyat ko'rsatkichlari ($\beta=0.42$) ekanligi empirik jihatdan tasdiqlandi. Bu natijalar iqtisodiy rivojlanishning istiqbolli yo'nalishlarini aniqlashda resurslardan samarali foydalanish va innovatsiyalarni keng joriy etish muhimligini ko'rsatadi. SWOT va PEST tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, Qashqadaryo viloyati tabiiy resurslari, strategik joylashuvi va yosh mehnat salohiyati bilan ustunlikka ega, ammo transport-logistika tizimining rivojlanmaganligi, ishlab chiqarish klasterlarining kamligi va raqamli texnologiyalarning yetarlicha tatbiq etilmagani mintaqaning zaif tomonlari sifatida saqlanib qolmoqda. Prognoz modellariga ko'ra, mintaqaning iqtisodiy o'sish sur'atlarini 2025–2030 yillarda 1,3–1,5 baravar oshirish uchun sanoat diversifikatsiyasi, innovatsion texnologiyalarni joriy etish va eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarishni kengaytirish zarur. Integratsiyalashgan boshqaruv modeli (davlat–xususiy–investor) asosida ishlab chiqilgan tavsiyalar mintaqaviy iqtisodiy boshqaruv tizimining samaradorligini 25–35% gacha oshirish imkonini beradi. Bu model resurslarni muvozanatli taqsimlash, hamkorlikni kuchaytirish va investitsiya muhitini yaxshilash orqali barqaror o'sishni ta'minlaydi.

Taklif sifatida esa investitsion faollikni oshirish uchun mintaqalarda raqamli investitsiya platformalarini joriy etish, investorlar uchun ochiq ma'lumotlar bazasini yaratish va "Smart Investment Map" tizimini ishlab chiqish zarur. Bu orqali investitsiya oqimlarini real vaqt rejimida kuzatish va samaradorlikni oshirish mumkin. Sanoat klasterlarini shakllantirish — istiqbolli yo'nalishlardan biridir. Xususan, Qashqadaryo viloyatida neft-gaz kimyo, qurilish materiallari va agroklaster yo'nalishida sanoat zonalarini kengaytirish orqali yuqori qo'shimcha qiymatga ega mahsulotlar ishlab chiqarish imkoniyatlarini yaratish lozim. Innovatsion iqtisodiyotga o'tish uchun mintaqaviy innovatsion markazlar, texnoparklar va startup-inkubatorlarni qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini kuchaytirish talab etiladi. Universitetlar va ishlab chiqarish korxonalari o'rtasida "Triple Helix" (davlat–biznes–ta'lim) modeli asosida hamkorlikni yo'lga qo'yish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. F.E.Qodirov. Hududlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining ekonometrik tahlili. Xorazm Ma'mun akademiyasi axborotnomasi. ISSN 2091-573X 2024-5/2
2. F.E.Qodirov. Hududning ijtimoiy-iqtisodiy holatini vaziyatli tahlil qilish hamda prognoz qilish sxemasi. "Agro ilm" ilmiy-amaliy jurnali № 3-son [100], 2024, ISSN 2091-5616
3. F.E.Qodirov. Hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishda har bir hududning o'ziga xos xususiyatlari. AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI 2024, 4(09), 178-183.
4. Porter, M. E. (1998). Clusters and the New Economics of Competition. Harvard Business Review.
5. Krugman, P. (1991). Geography and Trade. MIT Press.
6. Akmayeva, R. I. (2020). Hududiy iqtisodiy rivojlanish va investitsiya samaradorligi. Toshkent.
7. Khasanov, D. M. (2022). Investitsiya, ishlab chiqarish va mintaqaviy rivojlanish: ekonometrik yondashuv. Toshkent.

UO'K 336.73

ISLOM MOLIYAVIY TIZIMIDA MIKROMOLIYALASHTIRISHNING O'RNI VA UNING O'ZBEKISTON IQTISODIYOTIDAGI AHAMIYATI

F. Xudoynazarov, mustaqil tadqiqotchi, Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti, Denov

Annotatsiya. Ushbu maqolada islomiy mikrocredit tizimining O'zbekiston iqtisodiyotidagi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishga ta'siri o'rganiladi. Tadqiqot turli xalqaro va mahalliy manbalar tahlili asosida olib borilgan. Maqolada G'arb, rossiyalik va mahalliy olimlarning nazariy va empirik yondashuvlari solishtirilgan. Tadqiqot natijalarida islomiy mikrocredit O'zbekistonda kambag'allikni kamaytirish va iqtisodiy inklyuzivlikni oshirishda muhim o'rin o'ynashi mumkinligi ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: islomiy moliya, mikrocredit, O'zbekiston, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish, kambag'allikni kamaytirish.

Аннотация. В данной статье исследуется влияние исламской системы микрокредитования на социально-экономическое развитие экономики Узбекистана. Исследование проведено на основе анализа различных международных и местных источников. В статье сравниваются теоретические и эмпирические подходы западных, российских и местных ученых. Результаты исследования показывают, что исламское микрокредитование может играть важную роль в снижении бедности и повышении экономической инклюзивности в Узбекистане.

Ключевые слова: исламские финансы, микрокредитование, Узбекистан, социально-экономическое развитие, снижение бедности.

Abstract. This article examines the impact of the Islamic microcredit system on socio-economic development in Uzbekistan's economy. The research was conducted based on the analysis of various international and local sources. The article compares theoretical and empirical approaches of Western, Russian, and local scholars. The research results demonstrate that Islamic microcredit can play an important role in reducing poverty and increasing economic inclusiveness in Uzbekistan.

Key words: Islamic finance, microcredit, Uzbekistan, socio-economic development, poverty reduction.

XXI asrda moliyaviy inklyuzivlik va kambag'allikni qisqartirish global iqtisodiy rivojlanishning ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. Shu jarayonda mikroredit tizimi, xususan, islomiy moliyaviy tamoyillar asosida tashkil etilgan mikroredit mexanizmlari rivojlanayotgan mamlakatlar iqtisodiyotida muhim ahamiyat kasb etmoqda. O'zbekiston Respublikasi ham mazkur yo'nalishda faol islohotlar olib borayotgan davlatlardan biri hisoblanadi.

So'nggi yillarda O'zbekiston iqtisodiyoti sezilarli tarkibiy o'zgarishlarni boshdan kechirmoqda. 2017-yildan boshlab amalga oshirilgan keng ko'lamli iqtisodiy islohotlar natijasida moliya sektori, jumladan, mikroreditlash tizimida ham muhim o'zgarishlar kuzatildi [7]. Xususan, 2024-yil iyul oyida O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan "Mikromoliya tashkilotlari tomonidan islomiy moliyalashtirish xizmatlarini ko'rsatish tartibi to'g'risida"gi qoidalar tasdiqlandi. Ushbu hujjat mamlakatda islomiy mikroredit xizmatlarini rivojlantirish uchun yangi huquqiy va institutsional imkoniyatlar yaratdi [1].

Islomiy moliyaviy tizim o'zining axloqiy tamoyillari hamda ijtimoiy yo'naltirilganligi bilan an'anaviy moliya tizimidan farqlanadi. Xususan, ribo (foiz)ning taqiqlanishi, moliyalashtirishning real aktivlarga asoslanishi, shuningdek, xavf-xatarlarning teng taqsimlanishi kabi tamoyillar islomiy mikroreditni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni qo'llab-quvvatlovchi samarali moliyaviy vosita sifatida namoyon etadi [9].

G'arb tadqiqotchilari Hartarska, Nadolnyak va McAdams (2013) Sharqiy Yevropa hamda Markaziy Osiyodagi moliyalashtirish cheklovlarini o'rganib, mikromoliya institutlari mavjud va mavjud bo'lmagan hududlardagi mikrofirmalarni regressiya tahlili asosida solishtirdilar [1]. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, mikromoliya institutlari moliyalashtirishdagi cheklovlarni yumshatishi hamda mikrokorxonalarning investitsiya hajmini oshirishi mumkin, biroq ta'sir ko'lamli mahalliy sharoitlarga qarab farqlanadi.

Mertzanis (2017) 41 ta islom mamlakatidagi 36 135 ta firma bo'yicha mikro-so'rov ma'lumotlarini tahlil qilib, firma darajasidagi prediktorlar (korxona hajmi, yoshi, faoliyat sohasi) va mamlakat darajasidagi moliyaviy infratuzilma moliyalashtirish cheklovlarini shakllantirishini aniqladi [2]. Tadqiqot xulosalariga ko'ra, mamlakatlarning rivojlanish darajasi kredit olish imkoniyatini belgilovchi omillarga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Umuman olganda, G'arb tadqiqotlarida asosiy e'tibor kontekstual omillarga qaratilgan. Kreditga kirish imkoniyatidagi empirik yutuqlar qo'shimcha xizmatlar va institutsional salohiyatning yetishmasligi sababli avtomatik ravishda kambag'allikni kamaytirish natijalariga olib kelmasligi ta'kidlanadi.

Rossiyalik olimlar Danilov va Yandiev (2016) Rossiya moliya bozorida islomiy moliyani joriy etishning to'siqlari va imkoniyatlarini tahlil qilib, uni amalga oshirish bo'yicha takliflar ishlab chiqdilar hamda ijtimoiy-iqtisodiy ta'sirlarni baholadilar. Biroq, ularning tadqiqotlari asosan siyosiy-analitik yondashuvga asoslanib, birlamchi mikroma'lumotlardan foydalanmagan [4].

Bozarov (2022) O'zbekiston Respublikasida islomiy moliya mahsulotlarini joriy etish va huquqiy tartibga solish istiqbollari o'rganib, mahalliy huquqiy tizim va islomiy moliya tamoyillari o'rtasidagi uyg'unlik masalalarini ko'rib chiqdi. [7]

Tadqiqot metodologiyasi sifatida nazariy tahlil, qiyosiy tahlil va amaliy tajriba o'rganish kabi bir qancha metodlardan foydalanildi. Tadqiqot asosan xalqaro va mahalliy olimlarning ilmiy ishlariga, shuningdek, amaliy tajribalar tahliliga asoslanadi.

O'zbekistonda islomiy mikroredit rivojlanishi uchun mustahkam huquqiy asos yaratilgan. 2022-yil 20-aprelda qabul qilingan "Nobank kredit tashkilotlari va mikromoliya faoliyati to'g'risida"gi O'RQ-765-sonli Qonun Markaziy bank tartiblariga muvofiq islomiy moliyalashtirish xizmatlarini ko'rsatish imkoniyatini belgilab berdi [3]. 2023-yil 10-noyabrdagi PQ-364-sonli "Tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishda mikromoliya xizmatlarining o'rni va ulushini oshirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Prezident farmoni esa 2024-yil 1-yanvardan kuchga kiruvchi qator islohotlarni joriy etdi. Jumladan, unda individual mikroredit chegarasining oshirilishi, shuningdek, mikromoliya banki kategoriyasining yaratilishi belgilandi. Farmon bilan Markaziy bank zimmasiga islomiy moliya hamda mikromoliya banki faoliyati parametrlari uchun amaliy qoidalarini ishlab chiqish vazifasi yuklatildi [3].

2024-yil iyul oyida O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan "Mikromoliya tashkilotlari tomonidan islomiy moliyalashtirish xizmatlarini ko'rsatish tartibi to'g'risida"gi qoidalar tasdiqlandi. Ushbu qoidalar Islomiy moliya muassasalari uchun buxgalteriya va audit tashkiloti (AAOIFI) standartlari asosida ishlab chiqilgan bo'lib, mikromoliya tashkilotlari tomonidan islomiy moliyalashtirish xizmatlarini ko'rsatishning umumiy talablarini belgilab berdi [1].

Bizningcha, O'zbekistonning o'ziga xos imkoniyatlari sifatida kuchli mahalla instituti va qishloq xo'jaligi sohasining ustuvorligini qayd etish lozim. Mahallalar orqali ijtimoiy kafolat va mijozlarni tanlash jarayonini soddalashtirish, salam mexanizmi orqali esa fermerlarga hosil oldidan moliyaviy qo'llab-quvvatlash imkoniyatini yaratish mumkin.

Yuqorida ko'rsatilgan huquqiy va institutsional shartlar asosida islomiy mikromoliya tizimi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish jarayonlariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Markaziy omil sifatida imkoniyatlarni kengaytirish va tadbirkorlikni rivojlantirish butun tizimning asosiy maqsadini belgilaydi. Ta'sir vositalari orasida moliyaviy vositalar ustuvor ahamiyat kasb etadi. Bu jarayonda zakot va sadaqa fondlari ijtimoiy qo'llab-quvvatlash maqsadlarida qo'llaniladi.

Nazariy asoslarni amaliyotda sinovdan o'tkazish jarayonida xalqaro tajribani o'rganish alohida ahamiyat kasb etadi. Bangladesh tajribasi shuni ko'rsatadiki, islomiy mikroredit institutlari an'anaviy mikroredit institutlari bilan teng darajada samaradorlikka ega bo'lishi mumkin. Xususan, Grameen Bank va uning islomiy analoglari o'rtasida olib borilgan qiyosiy tahlillar islomiy moliyaviy prinsiplar moliyaviy samaradorlikka salbiy ta'sir ko'rsatmasligini namoyon etdi [10].

Malayziya tajribasi esa islomiy mikroredit institutlarining muvaffaqiyati ko'p jihatdan davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanishi va samarali tartibga solish mexanizmlariga bog'liq ekanligini ko'rsatadi. Jumladan, Malayziyada faoliyat yuritayotgan Amanah Ikhtiar Malaysia (AIM) kabi institutlar millionlab oilalarga xizmat ko'rsatib, yuqori kredit qaytarish ko'rsatkichlariga erishmoqda.

Ushbu tahlil O'zbekistonda islomiy moliyaviy tizimning, xususan, mikromoliyalashtirishning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishdagi o'rni va ahamiyatini ochib beradi. Islomiy moliyaviy inklyuzivlik va kambag'allikni qisqartirish global miqyosda dolzarb masalalardan biri bo'lib, O'zbekiston bu yo'nalishda muayyan qonunchilik va normativ-huquqiy bazani shakllantirdi. Ushbu jarayon islomiy mikroreditlar rivoji uchun yangi imkoniyatlar yaratishi kutilmoqda. Islomiy moliyaning o'ziga xos tamoyillari – foizsizlik, real aktivlarga asoslangan moliyalashtirish va xavf-xatarlarni teng taqsimlash – uni ijtimoiy maqsadlarga erishishda samarali vositaga aylantiradi.

Xalqaro tajriba va ilmiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, islomiy mikromoliyalash tizimining muvaffaqiyati ko'p jihatdan mahalliy sharoitlar, institutsional salohiyat va tegishli infratuzilmaga bog'liq. O'zbekistonda mavjud huquqiy asos, normativ-huquqiy islohotlar va xalqaro hamkorlikka ochiqlik muhim imkoniyatlar sifatida namoyon bo'lmoqda. Shu bilan birga, amaliyotda Shariat talablarini to'liq bajarishdagi murakkabliklar, malakali kadrlar yetishmasligi va aholining islomiy moliya to'g'risidagi xabardorligini oshirish zarurati dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. UzDaily. Regulations on islamic financing services by microfinance organizations approved. UzDaily, 27 Jul. 2024.
2. Erzikov V. Central Bank Approves Regulation on Islamic Finance for MFOs. – Kursiv. 2024.
3. Unique Law Firm. Microfinancing environment in Uzbekistan. – Legesadvokat. 2023.
4. Danilov Y., M. Yandiev. Prospects of Development of the Industry of 'Islamic' Finance in the Russian Federation. Main Obstacles and Suggestions to Overcome Them. RePEc. 2016.
5. Safiullaeva R., Uryadova T. N., Demchenko I. A. Islamic financial system: history, features and prospects for the development of Islamic finance in Russia. – Moscow. 2022.
6. Nagimova A. Z. To analyze the role and problems of islamic finance development in the economy of the Republic of Tajikistan. – Dushanbe. 2020.
7. Shavkat B., Bozarov T. Prospects for the implementation and legal regulation of islamic financial products in the republic of uzbekistan. The American journal of political science law and criminology. 2022.
8. Baydzhonov D. Ways to develop islamic banking in the process of transforming our national economy. – Tashkent: Economics and education, 2023.
9. Angami Z. Can Microfinance Be a Solution for the Social Failure of Islamic Banks? A Linkage Model Proposal in Islamic Finance and Social Justice, Routledge, 2022.
10. Ghisaul Haq S. and Ahmad S. Islamic Microfinance and Rehabilitation Model for the Slum and Floating Population by Waqf Funds, the Case of Bangladesh. SSRN, 2019.

IQTISODIYOTDA RAQAMLI TRANSFORMATSIYA VA INKLYUZIV O'SISH AHAMIYATI

B.Z.Zokirova, mustaqil izlanuvchi, Qarshi davlat texnika universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu maqolada iqtisodiyotda raqamli transformatsiya jarayonlari va inklyuziv o'sish konsepsiyasining o'zaro bog'liqligi tahlil qilingan. Raqamli texnologiyalar mehnat unumdorligi va iqtisodiy samaradorlikni oshirishi bilan birga, barcha ijtimoiy qatlamlarni teng ravishda rivojlanish jarayoniga jalb etishda muhim omil sifatida qaraladi. Inklyuziv o'sish orqali iqtisodiy o'zgarishlarning ijtimoiy adolat tamoyillari asosida taqsimlanishi, barqaror rivojlanishga erishishning asosiy sharti sifatida ko'rsatib o'tiladi.

Kalit so'zlar: raqamli transformatsiya, inklyuziv o'sish, iqtisodiy samaradorlik, ijtimoiy adolat, barqaror rivojlanish.

Аннотация. В статье рассматривается взаимосвязь цифровой трансформации и концепции инклюзивного роста в экономике. Цифровые технологии не только повышают производительность и эффективность экономики, но и выступают важным инструментом вовлечения всех социальных слоёв в процесс развития. Инклюзивный рост обеспечивает справедливое распределение экономических изменений и рассматривается как ключевое условие устойчивого развития.

Ключевые слова: цифровая трансформация, инклюзивный рост, экономическая эффективность, социальная справедливость, устойчивое развитие.

Abstract. This article analyzes the interconnection between digital transformation and the concept of inclusive growth in the economy. While digital technologies improve productivity and economic efficiency, they also serve as a crucial factor in ensuring that all social groups are equally involved in the development process. Inclusive growth highlights the fair distribution of economic changes, positioning it as a fundamental condition for achieving sustainable development.

Keywords: digital transformation, inclusive growth, economic efficiency, social justice, sustainable development.

Kirish. So'nggi o'n yilliklarda global iqtisodiyot tubdan o'zgarishlarga duch kelmoqda. Bu o'zgarishlarning markazida raqamli transformatsiya va inklyuziv o'sish konsepsiyalari turibdi. Raqamli transformatsiya iqtisodiyotning barcha tarmoqlariga ilg'or texnologiyalarni joriy etib, ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish va boshqaruv jarayonlarida samaradorlikni keskin oshirayotgan bo'lsa, inklyuziv o'sish konsepsiyasi ushbu jarayonlardan jamiyatning barcha qatlamlari teng darajada foyda olishini ta'minlashni nazarda tutadi.

Xususan, raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi — elektron hukumat, elektron tijorat, sun'iy intellekt, katta ma'lumotlar (Big Data), blokcheyn va moliyaviy texnologiyalar (fintech) kabi innovatsion yo'nalishlar orqali jadal rivojlanmoqda. Bu jarayon nafaqat iqtisodiy samaradorlikni oshiradi, balki yangi ish o'rinlari yaratadi, xizmatlar sifatini yaxshilaydi va davlat boshqaruvini shaffoflashtiradi. Biroq, iqtisodiy o'sish raqamli shaklda tezlashishi tenglik masalalarini o'rta qo'yimoqda. Agar raqamli texnologiyalar imkoniyatlari barcha ijtimoiy qatlamlar uchun teng darajada taqdim etilmasa, mavjud iqtisodiy tafovut yanada chuqurlashishi mumkin. Shu bois, inklyuziv o'sish tamoyillari — teng imkoniyat, barqarorlik va ijtimoiy adolatni ta'minlash raqamli transformatsiya bilan uzviy bog'liq bo'lishi zarur.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot IMRaD formatiga muvofiq ishlab chiqilgan bo'lib, quyidagi metodologik asoslar qo'llanildi:

1. Nazariy tahlil usuli. Jahon banki, Xalqaro Valyuta Jamg'armasi (XVJ), BMT Taraqqiyot Dasturi (UNDP), OECD hamda boshqa xalqaro tashkilotlarning hisobotlari asosida raqamli transformatsiya va inklyuziv o'sish konsepsiyalarining nazariy jihatlarini o'rganildi. Shuningdek, klassik iqtisodiy rivojlanish nazariyalari va zamonaviy "raqamli iqtisodiyot" yondashuvlari qiyosiy tahlil qilindi.

2. Solishtirma tahlil usuli. Rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlarda raqamli transformatsiya jarayonlarining amaliy tajribalari taqqoslandi. Masalan, Yevropa Ittifoqida raqamli integratsiya siyosati bilan Markaziy Osiyo davlatlaridagi raqamli infratuzilma joriy etish jarayonlari solishtirildi.

3. Amaliy umumlashtirish. Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishning O'zbekiston tajribasi, xususan, "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi doirasida amalga oshirilayotgan islohotlar asosida mahalliy sharoitga mos xulosalar chiqarildi.

4. Statistik tahlil. Raqamli iqtisodiyot va inklyuziv o'sish ko'rsatkichlari bo'yicha mavjud statistik ma'lumotlar (internetga kirish darajasi, elektron xizmatlardan foydalanish ko'rsatkichi, raqamli savodxonlik darajasi, ijtimoiy qatlamlarning daromad taqsimoti) tahlil qilindi.

Natijalar. Tadqiqot davomida iqtisodiyotda raqamli transformatsiya va inklyuziv o'sish jarayonlari bir-biri bilan uzviy bog'liq ekanligi aniqlandi. Raqamli transformatsiya natijasida ishlab chiqarish jarayonlari optimallashtirilmoqda, tranzaksiya xarajatlari qisqarib, resurslardan foydalanish samaradorligi oshmoqda. Elektron hukumat va elektron savdo platformalari aholiga davlat va bozor xizmatlariga tezkor va shaffof kirish imkonini bermoqda. Raqamli texnologiyalarni keng joriy etish ijtimoiy tengsizlikni kamaytirishga xizmat qilishi mumkin, ammo bu jarayonni davlat siyosati bilan muvofiqlashtirish talab etiladi. Aholining barcha qatlamlariga internet infratuzilmasi, raqamli savodxonlik dasturlari va moliyaviy inklyuziya loyihalarining kengayishi natijasida iqtisodiy imkoniyatlar oshdi.

O'zbekiston tajribasi. "Raqamli O'zbekiston – 2030" dasturi doirasida davlat xizmatlarining 90 foizdan ortig'i elektron shaklda taqdim etilishi rejalashtirilgan. Moliyaviy texnologiyalar (fintech) sohasidagi islohotlar nafaqat bank sektorini modernizatsiya qildi, balki tadbirkorlikni rivojlantirish uchun yangi imkoniyatlar yaratdi. Shu bilan birga, qishloq hududlarida raqamli xizmatlardan foydalanish imkoniyatlari hali ham cheklangan.

Xalqaro tajriba. Skandinaviya davlatlari (Norvegiya, Shvetsiya, Daniya)da raqamli transformatsiya inklyuziv o'sishni ta'minlashda asosiy vositaga aylangan. Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlarida esa raqamli savodxonlikning pastligi va infratuzilmaning yetarli emasligi sababli inklyuzivlik masalasi dolzarb bo'lib qolmoqda.

Muhokama. O'rganilgan natijalar iqtisodiyotda raqamli transformatsiya va inklyuziv o'sish bir-birini to'ldiruvchi jarayonlar ekanini ko'rsatadi. Agar raqamli texnologiyalar faqat shaharlarda va iqtisodiy jihatdan qudratli guruhlar foydasiga ishlasa, ijtimoiy tafovut yanada ortadi. Shuning uchun hukumatlar raqamli imkoniyatlarni butun jamiyat bo'ylab taqsimlash mexanizmlarini ishlab chiqishi zarur. Raqamli iqtisodiyot yangi bilim va ko'nikmalarni talab qiladi. Aholining raqamli savodxonligini oshirish — inklyuziv o'sishning asosiy sharti. Shu maqsadda ta'lim tizimida zamonaviy raqamli kompetensiyalarni shakllantirish muhim.

Raqamli transformatsiya ekologik barqarorlikni ta'minlashda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, "yashil texnologiyalar"ni joriy qilish orqali resurslardan oqilona foydalanish imkoniyati kengayadi. O'zbekistonda raqamli transformatsiya jarayonlari jadal rivojlanayotgan bo'lsa-da, inklyuzivlik nuqtayi nazaridan qator muammolar mavjud: qishloq hududlarida internet qamrovi pastligi, ayollar va yoshlarning raqamli iqtisodiyotda ishtirok darajasining yetarli emasligi, hamda kichik biznesning texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlarining cheklanganligi. Kelajakda iqtisodiy siyosatda raqamli transformatsiya loyihalarini inklyuzivlik tamoyillari bilan uyg'unlashtirish muhim vazifa hisoblanadi.

Xalqaro hamkorlik. Raqamli transformatsiya va inklyuziv o'sish global tusga ega jarayonlardir. Shu sababli O'zbekiston uchun xalqaro tashkilotlar va ilg'or davlatlar bilan hamkorlikda texnologiyalar transferi, bilim almashinuvi va qo'shma loyihalarni rivojlantirish dolzarbdir.

Xulosa. Yuqoridagi tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, iqtisodiyotda raqamli transformatsiya va inklyuziv o'sish jarayonlari bir-biridan ajralmas, o'zaro uzviy bog'langan konsepsiyalardir. Raqamli texnologiyalar ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, xizmat ko'rsatish sohasini tezkorlashtirish va davlat boshqaruvida shaffoflikni ta'minlashga yordam beradi. Shu bilan birga, bu

jarayonlar barcha ijtimoiy qatlamlar uchun teng imkoniyatlar yaratilgandagina haqiqiy iqtisodiy o'sishga olib keladi.

- Raqamli texnologiyalar mehnat unumdorligini oshiradi, iqtisodiy tranzaksiyalarni soddalashtiradi va yangi biznes modellarini shakllantiradi.

- O'zbekiston tajribasida "Raqamli O'zbekiston – 2030" dasturi davlat xizmatlarini elektronlashtirish, aholiga qulay muhit yaratishda asosiy vosita bo'ldi.

- Ijtimoiy tenglikni ta'minlash raqamli transformatsiyaning ajralmas qismidir. Aks holda, raqamli tafovut kuchayib, ijtimoiy guruhlar o'rtasidagi farq ortib boradi.

- Inklyuziv o'sish jarayonida ta'lim, sog'liqni saqlash, moliyaviy xizmatlar va infratuzilma imkoniyatlarini barcha fuqarolar uchun tenglashtirish hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

- Skandinaviya mamlakatlari raqamli texnologiyalarni barqaror rivojlanish va ijtimoiy tenglikka yo'naltirishda muvaffaqiyatli tajriba o'rtirgan.

- Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlari esa, aksincha, raqamli infratuzilmaning notekis rivojlanishi sababli inklyuziv o'sishda qiyinchiliklarga duch kelmoqda.

- O'zbekiston uchun bu tajribalar muhim: raqamli transformatsiya dasturlari qishloq hududlari, yoshlar, ayollar va kichik biznes uchun yanada qulay sharoit yaratishga yo'naltirilishi lozim.

- Iqtisodiyotda raqamli transformatsiya va inklyuziv o'sishni uyg'unlashtirish milliy rivojlanish strategiyalarining asosiy yo'nalishiga aylanishi zarur.

- Texnologiyalar transferi, xalqaro hamkorlik, ilmiy-tadqiqot ishlari va kadrlar tayyorlash siyosatini rivojlantirish orqali raqamli iqtisodiyotni barqaror va inklyuziv asosda rivojlantirish mumkin.

- Inklyuziv o'sish bilan uyg'unlashgan raqamli iqtisodiyot O'zbekistonni global iqtisodiy tizimda raqobatbardosh mamlakatlardan biriga aylantirish salohiyatiga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Назаров, Қ. (2021). *Рақамли иқтисодиёт ва инновацион ривожланиш стратегиялари*. Тошкент: Фан нашриёти.
2. Stiglitz, J., Sen, A., & Fitoussi, J. (2009). *Report by the Commission on the Measurement of Economic Performance and Social Progress*. OECD Publishing.
3. Schwab, K. (2016). *The Fourth Industrial Revolution*. World Economic Forum.
4. Acemoglu, D., & Robinson, J. (2012). *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*. New York: Crown Publishing.
5. OECD (2018). *Going Digital: Making the Transformation Work for Growth and Well-being*. Paris: OECD Publishing.
6. Qodirov, A. (2020). *O'zbekiston iqtisodiyotida raqamli transformatsiya jarayonlari*. Toshkent: Iqtisodiyot universiteti nashriyoti.
7. UNDP (2021). *Human Development Report: Digitalization and Inclusive Growth*. New York: United Nations Development Programme.
8. Kuznets, S. (1973). *Modern Economic Growth: Findings and Reflections*. The American Economic Review, 63(3).
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi to'g'risidagi farmoni. (2020).

УЎК: 330.31.338.23

ДУНЁ МАМЛАКАТЛАРИДА КАМБАҒАЛЛИК ДАРАЖАСИНИ АНИҚЛАШ ВА ПАСАЙТИРИШНИНГ НАЗАРИЙ-УСЛУБИЙ МАСАЛАЛАРИ

О.С.Артиқов, мустақил тадқиқотчи

Аннотация. Ушбу мақолада дунё мамлакатларида камбағаллик даражасини аниқлаш ва пасайтиришнинг айрим назарий-услубий масалалари қараб чиқилади.

Калит сўзлар: камбағаллик, қашшоқлик, аҳоли турмуш даражаси, истеъмол саватчаси, камбағаллиқ чуқурлиги, камбағаллик кўлами, сунъий камбағаллик, ижтимоий камбағаллик, иқтисодий камбағаллик, молиявий камбағаллик, "камбағаллик тузуги"

Аннотация. В данной статье рассматриваются некоторые теоретико-методологические вопросы определения и снижения уровня бедности в странах мира.

Ключевые слова: бедность, нищета, уровень жизни населения, потребительская корзина, глубина бедности, масштаб бедности, искусственная бедность, социальная бедность, экономическая бедность, финансовая бедность, “ловушка бедности”

Abstract. This article examines some theoretical and methodological issues of determining and reducing the level of poverty in countries around the world.

Key words: poverty, destitution, standard of living, consumer basket, poverty depth, poverty scale, artificial poverty, social poverty, economic poverty, financial poverty, “poverty trap”.

Камбағалликни ўрганиш ва ўлчаш бўйича биринчи жиддий уринишлар Буюк Британияда Ч.Бут [10] ва С.Роунтри [27] томонидан амалга оширилган. Ҳозирги вақтга келиб, айрим минтақаларда камбағалликни ўлчаш бўйича олиб борилган кўплаб тадқиқотлар шуни кўрсатдики, баҳолаш камбағаллик концепциясидан келиб чиқиб сезиларли даражада фарқ қилиши мумкин.

Анъанавий равишда камбағалликнинг учта асосий концепцияси ажратиб кўрсатилади: мутлақ, нисбий ва субъектив концепция [20]. Ушбу ёндашувларда «камбағаллик чегараси» аниқланади, бу эса аҳолини шартли равишда икки тоифага – камбағаллар ва камбағал эмасларга – бўлиш имконини беради.

Мутлақ камбағаллик концепциясида камбағаллик чегараси инсоннинг ҳаёт фаолиятини таъминлаш учун зарур бўлган физиологик (яшаш) минимал даражасига асосланади. Даромадлари белгиланган камбағаллик чегарасидан паст бўлган шахслар камбағал деб ҳисобланади.

Истеъмол саватчаси билан чекланган биринчи минимал турмуш даражаси С. Роунтри томонидан ҳисоблаб чиқилган. Дастлаб унинг миқдори минимал иш ҳақи миқдорини тартибга солиш учун фойдаланилган. XX асрнинг элликинчи йиллари ўрталарида иқтисодий жиҳатдан ривожланган мамлакатларнинг кўпчилигида минимал иш ҳақи миқдори минимал турмуш даражасига нисбатан тезроқ ўсишни бошлади. Аҳолининг фаровонлиги ортиши мутлақ камбағалликни енгиш имконини берди. Бироқ жамиятдаги тенгсизликнинг ўсиши даромадлари мутлақ камбағаллик чегарасидан юқори бўлганлар орасида ҳам таъминланганлик даражасидаги тафовутнинг ошиб боришига олиб келди. Энг кам таъминланган фуқаролар гуруҳларига ижтимоий ёрдам кўрсатиш мақсадида камбағаллик чегарасини оширишнинг икки варианты таклиф қилинди. Биринчи вариантда минимал турмуш даражаси ҳисобида истеъмол саватчасига кирмайдиган харажатларни қўшиш назарда тутилган бўлса, иккинчиси мамлакатдаги ўртача даромад даражасини меъёр сифатида ишлатишни кўзда тутар эди.

АҚШ да биринчи вариант танланди. Ушбу вариантни амалга ошириш истеъмол саватчасига алоқаси бўлмаган харажатлар бўйича ижтимоий меъёрлар мавжуд эмаслиги сабабли қийинлаштирилган эди. 1964 йил М.Оршански камбағаллик чегарасини ҳисоблашнинг ўз услубиятини таклиф қилди, ушбу услубият айрим ўзгаришларга дуч келган ҳолда ҳозирги кунда ҳам АҚШ да қўлланиб келмоқда. М. Оршански уй хўжаликларининг истеъмол харажатлари таркибини ўрганиб, ўртача америкалик оиланинг озиқ-овқат саватчаси қиймати жами харажатларнинг учдан бир қисмини ташкил этишини, қолган қисмини эса турли харажатлар, шу жумладан хизматлар, мажбурий тўловлар ва ҳ.к. ташкил этишини аниқлади. У минимал турмуш даражасини баҳолашда истеъмол саватчаси қийматини уч мартага кўпайтиришни таклиф қилди. АҚШда минимал турмуш даражаси истеъмол нархлари ўзгаришига мос равишда тузатиш киритиб борилади ва камида ўн беш йилда бир марта қайта кўриб чиқилади. Бундай ҳисоб-китоб услубияти АҚШга мутлақ камбағаллик даражасини баҳолаш имконини берувчи нисбатан барқарор миқдорни жорий этиш имконини берди.

Мамлакатимизда камбағалликни қисқартириш ва эҳтиёжманд оилаларни ижтимоий қўллаб-қувватлаш борасидаги чора-тадбирларнинг натижадорлигини ошириш ва бунда аҳолининг мақсадли гуруҳини аниқлаш бўйича вазифалар аниқ бир мезон ва услубий ёндашувларнинг ишлаб чиқилишини талаб этади.

Ўз навбатида, ушбу услубий ёндашув ва базани шакллантириш аҳолининг турмуш шароити ва ижтимоий ҳолатини бевосита ўзида акс эттирувчи, яъни уларнинг истеъмол таркиби ва хусусиятлари бўйича реал ҳолатни ифодаловчи кўрсаткичларни ҳисоблаш муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикасида, кўплаб ривожланаётган мамлакатлар ва ўтиш иқтисодиётига эга давлатлардаги каби, минимал турмуш даражаси камбағалликнинг расмий чегараси ҳисобланган мутлақ концепция қўлланилади. Минимал турмуш даражасидан пастроқ пул даромадига эга аҳоли камбағал ҳисобланади. Ўзбекистон Республикасида минимал турмуш даражасини ҳисоблаш услубияти 1992 йилда қабул қилинган ва 2000 йилда ўзгартирилган. Биринчи услубиятда ноозиқ-овқат товарлари ва хизматлар тўплами, шунингдек мажбурий тўловлар ва йиғимлар статистик усулда (камбағаллар харажатларидаги улуши бўйича) аниқланган. 2000 йилдан бошлаб эса бу харажатлар меъёрий усулда (минимал истеъмол меъёрлари асосида) белгилаб келинмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Иқтисодий тараққиёт ва камбағалликни қисқартириш вазирлиги томонидан Жаҳон банкининг техник кўмаги асосида минимал истеъмол харажатлари қийматининг дастлабки ҳисоб-китоблари тайёрланган ва Миллий статистика кўмитасининг минимал истеъмол харажатлари кўрсаткичидан камбағаллик мезони (ёки чегараси) сифатида фойдаланилади [5].

2022 йилдан бошлаб, «*Ижтимоий ҳимоя ягона реестри*» ахборот тизими орқали оилани кам таъминланган деб эътироф этиш жараёнида қўлланиладиган ва жон бошига тўғри келадиган *бир ойлик даромад мезони минимал истеъмол харажатларига* тенглаштирилади;

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Минимал истеъмол харажатлари қийматини ҳисоблаш тартибини амалиётга жорий этиш тўғрисида”ги 544-сонли Қарори билан тасдиқланган “Аҳолининг минимал истеъмол харажатлари қиймати ва камбағаллик чегарасини ҳисоблаш тартиби тўғрисида” ги Низомга кўра, *камбағаллик* — аҳоли иқтисодий имкониятларининг ҳаёт кечириш учун зарур минимал эҳтиёжларини қондиришига етарли даражада бўлмаслигидир. Шунингдек, *камбағаллик чегараси* — аҳолининг реал харажатлари таркибидан келиб чиқиб ҳисобланадиган бир киши учун минимал истеъмол харажатлари қийматини билдиради. Ўз навбатида, *минимал истеъмол харажатлари* — уй хўжаликларининг реал истеъмол қийматлари ва таркибини ўрганиш асосида уларнинг соғлом ҳаёт кечиришлари учун зарур бўлган озиқ-овқат ва ноозиқ-овқат маҳсулотлар ҳамда хизматлар учун минимал харажатларнинг ҳисобланган қийматидир.

Гарбий Европа мамлакатларида камбағаллик чегарасини оширишнинг иккинчи варианти танланди ва шу орқали нисбий камбағаллик концепцияси вужудга келди. Уларда минимал турмуш даражасидан воз кечилиб, меъёр сифатида мамлакатдаги ўртача (медиана) истеъмол ва даромад даражаси қабул қилинди. Даромад даражаси аҳолининг 50 %и эга бўлган даромаддан кам бўлганлар камбағал деб ҳисобланади. Бу меъёр аҳоли фаровонлиги ўсишига қараб ўзгариши, яъни камбағаллик чегарасини ошириши ёки пасайтириши мумкин. Шунинг учун ҳам аҳолининг 50 %ини камбағаллар қаторига киритиш мумкин.

Энг кенг қўлланиладиган камбағаллик чегараси қийматлари субъектив концепцияга тўғри келади. Камбағаллик чегараси жамоатчилик фикри сўровлари асосида аниқланади, бунда энг кўп бериладиган саволлар: «Сизнинг фикрингизча, қайси даромад даражаси камбағаллик чегарасига тўғри келади?» ва «Ўзингизни камбағал деб ҳисоблайсизми?». Субъектив концепция жамиятда «*ижтимоий кескинлик*»ни аниқлашда қўлланилади, бунда олинган баҳолар расмий маълумотлардан 2–3 марта юқори чиқади.

Субъектив баҳолар ёрдам олувчилар сонини аниқлашда қўлланилмайди, лекин аҳоли фаровонлик даражаси бўйича ўтказиладиган сўровлар усулларида мутлақ ва нисбий камбағаллик концепциялари доирасида қисман қўлланилади.

Таъкидлаш лозимки, миллий камбағаллик даражалари турли мамлакатларда кўпинча таққослаб бўлмайдиган ҳисобланади. Мамлакатлар ўртасида таққослаш ўтказиш учун халқаро камбағаллик чегараларидан бири танланади. Бундай чегаралардан фойдаланиш мисоллари сифатида камбағаллик даражасини мамлакатдаги инсон салоҳияти ривожланиш даражасига

қараб белгилайдиган Жаҳон банки ва БМТни кўрсатиш мумкин. Мамлакат ривожланиш даражаси қанчалик юқори бўлса, халқаро камбағаллик чегараси ҳам шунчалик юқори бўлади (1-жадвал).

1-жадвал

Халқаро камбағаллик чегараси [30]

Мамлакатда инсон салоҳияти ривожланиш даражаси	Халқаро камбағаллик чегараси				
	Ўртача даромаднинг 50%и	Кунига 11 АҚШ доллари	Кунига 4 АҚШ доллари	Кунига 2 АҚШ доллари	Кунига 1 АҚШ доллари
Юқори	+	+	+	-	-
Ўрта	-	-	+	+	+
Паст	-	-	-	+	+

Мамлакатлар ўртасида таққослашлар ўтказилганда, камбағалларнинг умумий сони ичида энг оғир камбағалликка дучор бўлган, ресурслар танқислигини энг кучли ҳис қиладиган аҳоли қатлами алоҳида ажратиб кўрсатилади.

Юқори ривожланган мамлакатларда камбағаллик чегараси сифатида ўртача даромаднинг 50 %и ёки харид қуввати паритети бўйича кунига **11 АҚШ доллари** қабул қилинади.

Ўрта камбағаллик чегараси эса **кунига 4 АҚШ доллари**га тенг ҳисобланади. Ўрта даражада ривожланган мамлакатлар учун, жумладан Ўзбекистон Республикасида учун, бу миқдор камбағаллик чегараси сифатида қабул қилинади. Лекин ушбу миқдор *ўрта ривожланган мамлакатлар* даромад даражасига тўғри келмайди, шу боис уларда асосан **кунига 2 АҚШ доллари** миқдори қўлланилади (шу жумладан Россия ва шимолий мамлакатларда – 2,15 доллар). *Энг оғир камбағаллик чегараси* эса **кунига 1 АҚШ доллари**га тенг даромад ёки харажат даражаси ҳисобланади. Камбағаллик ва энг оғир камбағаллик чегаралари (кунига 2 ва 1 АҚШ доллари) инсон салоҳияти ривожланиши паст бўлган мамлакатларда ҳам аҳоли даромадларини аниқлашда қўлланилади.

Турли мамлакатларда камбағаллик концепцияларидан фойдаланиш ижтимоий ёрдамнинг алоҳида моделларини ажратиб кўрсатишга олиб келди. Анъанавий равишда *Америка модели* ва *Ғарбий Европа модели* ажратиб кўрсатилади. Америка модели асосий вакил сифатида АҚШни тасаввур қилсак, Ғарбий Европа модели эса Германия тимсолида намоён бўлади.

Камбағаллик концепцияларидан ташқари, уни камайтириш воситалари ҳам турлича бўлади. Барча воситаларни таъсир мақсадига кўра икки гуруҳга бўлиш мумкин: олдини олиш воситалари (*келажакда камбағаллик хавфини камайтиришига қаратилган*) ва тўғридан-тўғри воситалар (*амалдаги камбағаллик даражасини камайтиришига қаратилган*).

Олдини олиш воситаларига барча аҳолини, шу жумладан камбағал ва камбағал бўлмаган қатламни қўллаб-қувватлайдиган давлат ижтимоий кафолатлари киради. Тўғридан-тўғри воситаларга эса фақат камбағалларга қаратилган манзилли ижтимоий ёрдам киради.

Халқаро амалиётда «манзиллилик» атамаси кенг ва тор маъноларда қўлланилади ва уни амалга оширишнинг аниқ усулларини белгилайди. Кенг маънода «манзиллилик» (targeting) ижтимоий ёрдам кўрсатишда устувор аҳоли гуруҳини ажратиш тамойили сифатида тушунилади (кўп болали оилалар, ногиронлар, болалар, ишсизлар, камбағаллар ва ҳ.к.). Сўнгги ўн йилликда қатор мамлакатларда, ушбу тушунчанинг торроқ маъноси кенг тарқалган бўлиб, унда «манзиллилик» атамаси камбағалларга ижтимоий ёрдамни ташкил этиш тамойили билан чекланади.

Америка модели ва Ғарбий Европа модели фаровонлик назариясида даромадларни тақсимлашнинг икки асосий концепциясига тўғри келади. Асосий фарқ камбағалларга ёрдам кўрсатишда ижтимоий адолат мезонини танлашда намоён бўлади. Америка моделига бозор асосидаги ижтимоий адолат мезони тўғри келса, Ғарбий Европа моделига эгалитар мезон мос келади.

Тоза кўринишда бозор асосидаги ижтимоий адолат мезони даромадларни бозор нуктаи назаридан (иқтисодий самарадорлик нуктаи назаридан) тақсимлашни англатади ва бозор иқтисодиётидаги классик тақсимлаш назариясига тааллуқли саналади. Самарали бўлган ҳар

нараса адолатлидир ва самарасиз бўлган наалар адолатсиз ҳисобланади. Ресурсларни самарали тақсимлаш ресурсларни беҳуда сарфлашни назарда тутмайди. Барча учун тенг имкониятлар тамойили қўлланилади, яъни қонун олдида барча тенг ҳисобланади; даромадлардаги номутаносиблик объектив реаллик сифатида тан олинади ва даромадларни иккинчи даражада тақсимлаш инкор қилинади. Меҳнат натижаларида тенгликни таъминловчи элементларни жорий қилишга йўл қўйилмайди.

Эгалитар¹ (тенглаштирувчи) ижтимоий адолат мезони даромадларни тенглик нуқтаи назаридан тақсимлашни англатади. Камбағалларга ёрдам бериш фақат одоб, ахлоқ масалаларига оид бўлиб, бозорнинг камчиликларини тузатиш ёки иқтисодий самарадорликни ошириш зарурати билан боғлиқ эмас. Эгалитар ижтимоий адолат модели даромадларни қайта тақсимлашнинг тенглаштирувчи назариясига тааллуқли бўлиб, барча одамлар тенглиги – яъни Худо олдида тенглик – тамойили амал қилинади. Даромадларни тақсимлашда эгалитар моделнинг иқтисодий асослари жамият фаровонлигини фойда асосида утилитаристик тарзда аниқлашга тааллуқлидир. Утилитаризм асосчиси Джеремиа Бентамнинг (1748–1832) ғоясига кўра, тўғрилиқ ўлчови – жамият аъзоларининг энг кўп сонли аъзолари учун энг катта бахтдир (the greatest happiness of the greatest number).

Амалиётда эгалитар ва бозор асосидаги адолат мезонлари соф кўринишда қўлланилмайди, чунки биринчи ҳолда камбағалларга ёрдам бермаслик назарда тутилиши, иккинчисида эса тўлиқ ҳимоя қилиш кўзда тутилади. Ажратилган ижтимоий ёрдам моделларида ижтимоий адолатда кўрсатилган мезонлардан бирининг хусусиятлари устунлик қилади.

Камбағалларга ижтимоий ёрдамни ташкил этишда манзиллилик тамойили Ж. Роулснинг жамият фаровонлигини максималлаштириш мезонига тўғри келади. Камбағалларга ёрдам стратегияси «максимина» деб аталади [12], бу энг кам таъминланган аъзоларнинг фаровонлиги ўсиши жамиятнинг умумий фаровонлигини ҳам оширишини кўрсатади. Роулс мезони америкалик ижтимоий ёрдам моделининг асосини ташкил қилади. Ёрдам кўрсатишнинг асосий мақсади камбағалликка қарши курашиш ёки уни енгишдир. Ёрдам асосан пул шаклида тақдим қилинади.

Ғарбий Европа моделда И. Бентамнинг ижтимоий адолат ғояларига асосланган ижтимоий ёрдамни ташкил этишда универсал тамойил қўлланилади [26]. Асосий мақсад – камбағалликни олдиндан аниқлаш ёки унинг профилактикаси, шу боис эгалитаризм тамойилларига асосланиб ёрдам нафақат камбағалларга, балки камбағал бўлмаган фуқароларга ҳам кўрсатилади. Ёрдам турлари кенг қамровли бўлиб, болаларнинг таълими ва даволаши, ота-оналарни ишга жойлаштиришда қўмаклашиш ва бошқа превентив воситаларни ўз ичига олади.

Таъкидланишича, Ғарбий Европа ижтимоий ёрдам моделида манзиллилик элементлари ҳам мавжуд. Масалан, Германияда энг кам таъминланган аҳоли гуруҳлари оладиган камбағалликка манзилли ёрдамлар бор [18]. Бошқа томондан, америка моделида ҳам универсал дастурларга хос камбағалликни профилактика қилиш элементлари мавжуд. Масалан, 1990-йилларда АҚШда Б. Клинтон қарор қабул қилди: фақат болалари мактабга борадиган оилалар учун болаларга ёрдам беришга қарор қилинди, яъни ёрдам нафақат қашшоқликни енгишга, балки уни профилактика қилишга ҳам қаратилди [19].

Универсал дастурлар турли ижтимоий-демографик аҳоли қатламлари учун мўлжалланган бўлиб, мамлакат аҳолисининг катта қисмини қамраб олиш имконини беради. Жаҳон банки баҳоларига кўра, 1990-йилларнинг бошларида Ғарбий Европа мамлакатларида бу кўрсаткич тахминан аҳолининг 80 %ини ташкил қилган. Манзилли дастурлар эса унчалик кенг қамровли эмас бўлиб, аҳолининг 40 %идан ортиқ қисмини қамраб олмайди. Бу универсал ва манзилли дастурларни молиялаштириш ҳажмига таъсир қилади.

¹ Эгалитаризм — бу френс тилидаги "egalite" (тенглик) сўзидан олинган бўлиб, барча одамларнинг ижтимоий ва сиёсий тенглигини, шунингдек, имкониятлар тенглигини асос қилиб олган жамият қуриш назариясидир. Бу назария турли хил йўналишларга эга бўлиб, баъзилари мулкларни тенг тақсимлаш орқали иқтисодий ва ижтимоий зиддиятларни бартараф этишни таклиф қилади. Бу, асосан, элитаризмнинг қарама-қаршисидир.

Манзилли ижтимоий ёрдам дастурлари универсал дастурларга нисбатан «арзонроқ» ҳисобланади. 1995 йилда америка моделига эга мамлакатларда (АҚШ, Канада) ижтимоий трансфертларнинг ЯИМдаги улуши 11,7 %ни ташкил этган. Ғарбий Европа моделига эга мамлакатларда (Франция, Германия, Швеция, Италия) бу кўрсаткич ўртача 20,6 % ЯИМга тенг бўлган. Россия Федерациясида эса ижтимоий трансфертларга харажатлар улуши 2000 йилда ЯИМнинг 7,8 %ини ташкил этган.

Иккала моделда ҳам ижтимоий харажатларни молиялаштиришнинг асосий механизми солиқ тушумлари бўлиб, шу жумладан жисмоний шахслар даромадларидан тушадиган солиқлар ҳам ҳисобга олинади. Америка модели Ғарбий Европа моделига нисбатан даромад солиғи даражаси пастроқ бўлиши билан ажралиб туради. Айрим тадқиқотчилар даромад солиғи ставкасининг пасайиши ижтимоий тўловлар манзиллигини ошириш билан боғлиқ деган фикрда [13].

Универсал ва манзилли дастурлар доирасида камбағалликнинг турли турларига таъсир кўрсатилади. А.Разумов таснифига кўра, камбағалликнинг 3 турини ажратиб кўрсатиш лозим: *ижтимоий, иқтисодий ва молиявий*. Ажратиб кўрсатилган камбағаллик турлари пайдо бўлиш сабаблари, оқибатлари ва уни камайтириш воситалари жиҳатидан фарқ қилади [23].

Ижтимоий камбағаллик шуни англатадики, ресурсларнинг етишмаслиги юқори боқимандалик юки ёки иш топишда алоҳида қийинчиликлар билан боғлиқ (аҳолининг анъанавий ижтимоий ҳимояга муҳтож тоифалари: кўп болали ва тўлиқ бўлмаган oilалар, ёлғиз пенсионерлар, ногиронлар ва бошқалар).

Иқтисодий камбағаллик – бу ижтимоий мақбул турмуш даражасини таъминлаш учун етарли бўлмаган меҳнат бозори шароитлари (ишсизлик, беқарор бандлик, паст маошли иш ўринлари устунлиги, меҳнат бозорида талаб ва таклифнинг структурали номувофиқлиги ва ҳ.к.). Ушбу гуруҳга «ишлаётган камбағаллар», рўйхатдаги ишсизлар ва Халқаро меҳнат ташкилоти методологияси бўйича ҳам ишсизлар қаторида ҳисобланадиган иш қидираётганлар қиради.

Молиявий камбағаллик – бу минимал турмуш даражасини таъминлаш учун зарур бўлган ресурслар (пул даромадлари) танқислигидир. Ушбу тур икки нуқтаи назардан кўриб чиқиши лозим. Бир томондан, молиявий камбағаллик иқтисодий ва ижтимоий таркибий қисмларни ўз ичига олади, яъни уларнинг оқибати ҳисобланади. Бу ҳолда молиявий камбағаллик ресурслар танқислиги объектив ҳолатлардан келиб чиқишини кўрсатади. Объектив сабаблар билан боғлиқ бўлмаган молиявий камбағаллик индивиднинг нотўғри хулқ-атвори ва зарур истеъмол даражасини таъминлаш истагининг йўқлигини кўрсатади. Бундай ҳолда молиявий камбағаллар қаторига муайян яшаш жойи бўлмаган шахслар, шунингдек профессионал гадойчилик ва дайдилик билан шуғулланувчилар қиради. Ушбу фуқаролар гуруҳи бўйича статистик ҳисоб-китоб олиб борилмайди, шу боис уларга пул шаклида ёрдам кўрсатиш камбағаллар сони ва пулли даромадлар танқислигини камайтирмайди. Ушб тоифалар ёрдамни пулда эмас, балки моддий шаклда олади (бепул таомлар, кийим-кечак, бошпана ва ҳ.к.).

Универсал дастурлар барча аҳолини қамраб олади ва ижтимоий ҳамда иқтисодий камбағалликни камайтиришга қаратилган. Назоратнинг асосий воситаси давлат ижтимоий кафолатлари ҳисобланади (ижтимоий муҳофаза, тиббий хизматлар, таълим, шунингдек меҳнатни ташкил этиш ва уни тўлаш шартлари соҳасида). Ушбу чоралар дастур амалга оширилиши ва натижа олиниши ўртасида муайян вақт кечиқиши (лаг) талаб қилади. Лаг миқдори ёрдам тури ва муайян вазиятга боғлиқ. Масалан, даволаш учун бир ой, бир йил ёки ундан кўпроқ вақт талаб қилиниш мумкин; таълим олиш учун – 10–15 йил; малака ошириш учун – 5–8 йилгача ва ҳ.к. Ёрдам олгандан сўнг дастур иштирокчиси даромад даражасини ошириб, камбағаллар қаторида бўлишдан чиқиши мумкин. Шу боис универсал дастурлар ижтимоий ва иқтисодий камбағаллик хавфини ва даражасини узоқ муддатли истиқболда камайтиришга хизмат қилади.

Манзилли дастурлар ижтимоий-заиф аҳоли қатламларига вақтинчалик ёрдам кўрсатишга қаратилган бўлиб, улар ижтимоий суғурта ва ижтимоий таъминот билан қамраб олинмаган фуқароларга мўлжалланган. Халқаро амалиётда манзилли ижтимоий ёрдам асосан

ижтимоий камбағалларга қаратилган. Бу дастурлар қисқа муддатли самара олишга мўлжалланган [21]. Самара даражаси ва давомийлиги ёрдам миқдори ва муддати билан белгиланади. Ёрдам миқдори кам бўлса, камбағаллик даражасига таъсир ҳам заиф бўлади. Ёрдам тўхтатилганда, шахснинг пулли даромадлари аввалги даражага қайтиб келади.

Жаҳон амалиёти шуни кўрсатадики, меҳнатга мотивацияни сақлаш мақсадида манзилли ижтимоий ёрдам миқдори камбағалларнинг пулли даромадлари танқислигидан (камбағаллик чегараси билан пулли даромадлар ўртасидаги фарқдан) ошмайди. Кўпинча даромадларни камбағаллик чегарасигача оширишга йўл қўймайдиган чекловлар жорий қилинади; бу ҳолда манзилли ёрдам уни олган шахсларга ўз мақомини ўзгартириш ва камбағаллар гуруҳидан камбағал бўлмаганлар гуруҳига ўтиш имконини бერмайди. Шу боис, манзилли ижтимоий ёрдам камбағаллар сонини камайтирмайди, аммо пулли даромадлар танқислигини қисқартириш орқали умумий камбағаллик даражасини пасайтиради.

Турли мамлакатларда манзилли ижтимоий ёрдамнинг айрим миллий хусусиятлари мавжуд. Биз ушбу мақолада молиявий камбағалликнинг ижтимоий ва иқтисодий таркибий қисмларини ўз ичига оладиган биринчи тури кўриб чиқилади. ушбу хусусиятлар кўп жиҳатдан СССРда шаклланган тақсимлаш муносабатлари табиати билан изоҳланади. Масалан, паст маош даражаси кенг тарқалган имтиёзлар тизими билан компенсация қилинган ва товар етишмаслиги шароитида умумий истеъмол фондини «ҳар бир кишига унинг хизматлари учун» тамойили асосида тақсимлаш имконини берган, «ҳар бир кишига унинг эҳтиёжи бўйича» эмас. Ушбу тизим ижтимоий муҳофаза, ижтимоий таъминот, ижтимоий суғурта ҳамда ижтимоий қўллаб-қувватлаш функцияларини аниқ ажратишни талаб қилмаган.

манзилли ижтимоий ёрдам ижтимоий муҳофаза, ижтимоий суғурта ва ижтимоий таъминот тизимларининг заифлигини компенсация қилади ҳамда қисман уларнинг функцияларини бажаради. Шу боис, манзилли ижтимоий ёрдам нафақат кўшимча восита ҳисобланади, балки айрим ҳолларда ижтимоий кафолатларнинг субститути вазифасини ҳам бажаради.

Ижтимоий қўллаб-қувватлашдан ташқари, ижтимоий муҳофаза, таъминот ва суғурта функцияларини ҳам бажариши муносабати билан ёрдам олиш мезони нафақат пулли даромад миқдори, балки қабул қилувчиларнинг аниқ ижтимоий-демографик гуруҳга тегишлилиги ҳисобланади [8]. Кўп мезонлилик туфайли, ёрдам олувчилар қаторига камбағал бўлмаган фуқаролар ҳам кириб, камбағаллар оладиган пулли ижтимоий трансфертлар улуши қисқаради.

Мамлакатимизда камбағалликни қисқартириш ва эҳтиёжманд оилаларни ижтимоий қўллаб-қувватлаш борасидаги чора-тадбирларнинг натижадорлигини ошириш ва бунда аҳолининг мақсадли гуруҳини аниқлаш бўйича вазифалар аниқ бир мезон ва услубий ёндашувларнинг ишлаб чиқилишини талаб этади.

Ўз навбатида, ушбу услубий ёндашув ва базани шакллантириш аҳолининг турмуш шароити ва ижтимоий ҳолатини бевосита ўзида акс эттирувчи, яъни уларнинг истеъмол таркиби ва хусусиятлари бўйича реал ҳолатни ифодаловчи кўрсаткичларни ҳисоблаш муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикасида ижтимоий ёрдам тақсимоитининг яна бир хусусияти – қўлланилаётган манзиллилик турини танлашдир. Д.Коэди, М.Грош ва Дж. Ходдинотт томонидан ўтказилган таҳлил шуни кўрсатадики, 48 мамлакатда (ривожланаётган ва ўттиш даври иқтисодиётига эга мамлакатларда) 250 дан ортиқ турли манзиллилик турлари қўлланилади. Асосийларини таснифлаб, муаллифлар 6 хилдаги манзиллилик турини ажратиб кўрсатишган [24]:

1. *Муҳтожликни баҳолаш (means test);*
2. *Муҳтожликни билвосита баҳолаш (proxy means test);*
3. *Жамоат асосидаги манзиллилик (community based targeting);*
4. *Географик манзиллилик (geographic targeting);*
5. *Демографик манзиллилик (demographic targeting);*
6. *Ўзини-ўзи манзиллаштириш (self-targeting).*

Хар бир мамлакатда маданий-тарихий, сиёсий ва иқтисодий омиллар таъсирида турли манзиллилик турлари уйғунлашади. Энг кўп вариантлар демографик манзиллилик турига хос. Ривожланаётган ва ўтиш даври иқтисодиётига эга мамлакатларда ушбу турнинг 95 та туркуми мавжуд. Камроқ вариантлар эса муҳтожликни билвосита баҳолашни ўз ичига олган манзиллилик турига тааллуқли (2-жадвал).

Ўзини-ўзи манзиллаштириш элементларини камраб оладиган тур нисбатан янги, лекин динамик суръатлар билан ривожланаётган тур ҳисобланади. Ушбу манзиллилик турининг хусусияти шундаки, ёрдам олиш учун иш бажариш (одатда оғир жисмоний меҳнат) ёки таълим олиш талаб қилинади. Ёрдам шундай тарзда ташкил қилинганки, унга барча аҳоли иштирок этиши мумкин, аммо фойдаланадиганлар фақат камбағаллардир. Ўзини-ўзи манзиллаштириш боқимандаликка мойилликни ривожлантиришга ва пулли даромадларни қасддан яширишга ҳеч қандай таъсир кўрсатмайди, деб ҳисобланади [25].

Ўзбекистон Республикасида ушбу турдан фойдаланиш жамоат ишларини ташкил қилиш билан чегараланади, шу билан бирга ёрдамга кириш барча хоҳловчилар учун очиқ эмас. Шу билан бирга, камбағалларга ёрдам дастурида иштирок этиш бўйича мустақил қарор қабул қилиш – унинг бошқа манзиллилик турларидан асосий фарқи ҳисобланади. Бироқ ўзини-ўзи манзиллаштиришга ўтиш, ижобий самаранинг аҳамиятини «ёпиб қўйиши» мумкин бўлган салбий оқибатларга олиб келиши мумкин, яъни камбағал бўлмаган ёрдам олувчилар сонини камайтириш самарасини пасайтиради.

2-жадвал

Минтақалар бўйича манзиллилик турларини тақсимлаш [24]

Минтақа	Турлар сони	Манзиллилик тури:					
		Муҳтожликни баҳолаш	Муҳтожликни билвосита баҳолаш	Жамоат	Географик	Демографик	Ўзини-ўзи манзил
Латин Америкаси ва Кариб ҳавзаси мамлакатлари	68	8	5	3	20	22	10
Шарқий Европа ва собиқ СССР мамлакатлари	46	14	1	3	1	24	3
Ўрта Шарқ ва Шимолий Африка	23	4	0	0	2	4	13
Африкадаги Саҳрои Кабир райони	25	3	0	2	3	10	7
Жаубий Осиё	49	2	1	3	16	13	14
Шарқий Осиё	42	3	1	3	10	22	3
Жами	253	34	8	14	52	95	50

**Битта мамлакатда бир неча манзиллилик тури қўлланиши мумкин, шу сабабли уларнинг сони мамлакатлар сонидан кўп.*

Салбий томон шундаки, ёрдам олиш имконига эга бўлмайдиган камбағаллар сони ошиши мумкин. Бу шундай изоҳланадики, ёрдам бериш асоси иш бажариш ёки таълим олишга боғланган. Ўзбекистон Республикасида камбағаллар таркиби хусусиятини ҳисобга олсак – асосий қисмини ишламайдиган ва паст даромадли ишда ишлайдиган камбағаллар, пенсионерлар ва ногиронлар ташкил қилади – бу тур ёрдам улар учун мавжуд бўлмайди. Демак, ўзини-ўзи манзиллаштиришни жорий этиш ишга лаёқатсиз, қариялар ва паст маошли ишларда банд фуқароларнинг иштирокини чеклайди.

Ўзбекистон Республикасида муҳтожликни билвосита баҳолаш (proxу means test) деярли қўлланилмайди, чунки олинаётган баҳоларнинг хато эҳтимоли юқори. Ушбу манзиллилик тури аҳолининг ёш-жинс тузилмаси, даромад ва мулк миқдори ҳақида катта ҳажмдаги маълумотларни талаб қилади. Билвосита баҳолар ижтимоий қатламлар аниқ шаклланган жамиятларда ишончли маълумот бериши мумкин, яъни олий маълумотга эга бўлиш маълум даромадни кафолатлайди ва аниқ ҳудудда яшаш қашшоқлик даражасини кўрсатади [18].

Ўзбекистон Республикасида энг кам қўлланиладиган манзиллилик турлари географик ва жамоат асосидаги турлар ҳисобланади. Географик манзиллилик камбағаллик хариталарини шакллантиришни назарда тутаяди, бу хариталар қайси ҳудудда қашшоқликнинг юқори концентрацияга эга эканлигини кўрсатади. Ушбу тур камбағаллик юқори бўлган ҳудудларни

аниқлаш учун қўлланилади ва ахборот характериға эға. Аммо географик манзиллиликни амалий мақсадларда (ижтимоий ёрдамни тақсимлашда) қўллаш мумкин эмас. Худуддаги камбағаллар сонини кўрсатиши, уларға керакли ёрдам миқдорини аниқлаш имконини бермайди.

Жамоат асосидаги манзиллилик хайрия ташаббуслари даражасида қўлланилади, масалан, уй аҳолиси кенгаши ёки кишлоқ оксоқоллари гуруҳ аъзосига ёрдам бериш тўғрисида қарор қабул қилади. Жамоат асосидаги манзиллилик бошқа турларни қўллаш мумкин бўлмаган ҳолларда қўлланилади.

Ўзбекистон Республикасида энг кенг тарқалган манзиллилик тури – муҳтожликни баҳолашга асосланган тур (means test). Халқаро амалиётда ушбу тур орқали даромади камбағаллик чегарасидан ёки «ўта камбағаллик чегараси»дан ошмайдиган шахслар аниқланади. Биринчи ҳолатда ёрдам камбағалларга, иккинчи ҳолатда эса ўта камбағалларга берилади. Даромадлар максимал чегарадан ошганида эса нафақа тўлови тўхтатиб қўйилади. Ёрдам олишда нафақат амалий даромадлар, балки уларнинг эҳтимолий миқдори ҳам ҳисобга олинади. Куйидаги даромад манбалари эътиборга олинади: *маош, мустақил фаолиятдан даромад, депозит бўйича фойизлар, дивидендлар ва мулкдан даромад*. Нафақа миқдори оила таркиби ва аъзоларнинг ёшига қараб ўзгаради. Муҳтожликни баҳолашга асосланган манзиллилик маълумотларни текшириш учун кенг қўлланиладиган ва қимматбаҳо аппаратни талаб қилади. Бу эса муҳтожликни баҳолаш дастурларини ташкил этиш ва камбағаллар иштирокининг қийматлилиги билан боғлиқ юқори маъмурий харажатларни назарда тутати. Э. Аткинсон кўрсатганидек, Буюк Британияда оилаларга бериладиган давлат нафақалари (Welfare Payment) билан боғлиқ маъмурий харажатлар катта. Масалан, «Оила кредитлари» (Family Credit) дастурини ташкил қилишга умумий харажатлардан 5,3 % сарфланади. Бу кўрсаткич универсал дастурлар бўйича маъмурий харажатлардан икки баробар кўпдир. Муҳтожликни текширишга асосланган дастурлар қимматлилиги туфайли Буюк Британияда ижтимоий дастурлар бюджетининг атиги 2–3 % ини ташкил этади [7]. Шу сабабдан, Германияда ҳам муҳтожликни баҳолашга асосланган манзиллилик аҳолининг 3 %дан ортиқ қисмига қўлланилмайди [17].

Маъмурий харажатлар ўсиши ёрдам олиш жараёнининг бюрократлашуви билан чамбарчас боғлиқ. Шу муносабат билан Э. Аткинсон қайд этадики, ёрдам олиш учун мурожаат қилиш билан боғлиқ харажатлар катта ва тўловлар нормаси 100 %дан кам миқдорда белгиланади [6].

АҚШ тажрибасига кўра, юқори маъмурий ва операция харажатларидан ташқари, муҳтожликни баҳолашга асосланган манзиллиликни ташкил қилишда бошқа камчиликлар ҳам мавжуд эканлиги қайд этилган [15]:

«**камбағаллик тузоғи**» шаклланади: ёрдам турларининг кўплиги ва уларни тақсимлаш устидан назорат сустиги меҳнат фаолияти учун рағбатларни пасайтиради. Натижада, камбағаллик одатий ҳолатга айланиб, келажакда ҳам камбағалликни ошишига сабаб бўлади;

салбий ижтимоий оқибатлар ҳам ошгани қайд этилади. Масалан, АҚШда болалари бор турмуши тўлиқ бўлмаган оилаларни қўллаб-қувватлаш орқали уларнинг тарқалиши рағбатлантирилган. Чунки бевосита ишсиз оталарнинг оилани тарқ этиши орқали оила аъзолари нафақа олиш имконига эға бўлишлари рағбатлантирилган. Шу билан бирга, *никоҳсиз тузилган болалар сонининг ошиши* ҳам билвосита рағбатлантирилган.

Юқорида санаб ўтилган камчиликларга қарамай, муҳтожликни текширишга асосланган манзиллилик тури турли мамлакатларда, жумладан Ўзбекистон Республикасида ҳам кенг қўлланилади. Юқорида қайд этилган ижобий самара – *камбағал бўлмаган фуқароларни ёрдам олувчилар қаторидан олиб ташлаш* – маъмурий ва операция харажатлардан кўра аҳамиятлироқ деб ҳисобланади. Муҳтожликни текшириш жараёнида реципиентларнинг моддий фаровонлик даражаси устидан қатъий назорат (*муҳтожликни текшириш тартиби*) уларнинг даромади камбағаллик чегарасидан ошган фуқароларга ёрдам беришдан воз кечиш имконини беради. Аммо, бу хулоса фақат «шаффоф» даромад тизимиға эға мамлакатлар учун

тўғри келади [24]. Ўзбекистон Республикасида мухтожликни текширишга асосланган манзиллиликни қўллашда эса икки муҳим жиҳатни қайд этиш керак.

Биринчидан, норасмий фаолият ҳажми катта саналади ва аҳоли даромадлари бўйича статистик маълумотларнинг нотўғри, бузиб кўрсатилиши фуқаролар даромадларини паст кўрсатишда намоён бўлади, бу эса камбағал бўлмаган фуқароларнинг ёрдам олувчилар қаторида бўлишига олиб келади.

Бу ҳолатни тавсифлаш учун Е. Ясин «**ўзини камбағал қилиб кўрсатиш коэффиценти**» тушунчасини киритади [29]. Ушбу коэффицентга кўра, кўпчилик давлатларда камбағаллик даражаси ошириб кўрсатилган, чунки аҳолининг тўртдан бири даромадларни норасмий сектордан олади [11]. Мисихина С.Г. ҳисоб-китобларига кўра, камбағалларнинг даромадлари 40–90 % га паст кўрсатилган [16]. Аммо диссертация муаллифи ҳисобича, Мисихина баҳоси ошириб юборилган. Дарҳақиқат, Ўзбекистон Республикасида аҳолининг даромадларини паст кўрсатиш муаммоси мавжуд, аммо бу асосан камбағал бўлмаган фуқароларга тааллуқли. Норасмий даромадларнинг умумий ҳажми аҳоли бошига тақсимланганда, камбағал ва камбағал бўлмаганларнинг даромадлари бир хил даражада ошириб кўрсатилган ҳолатга келади [9]. Норасмий даромадлар ва умумий даромадлар нисбати турлича бўлиб, камбағалларда энг юқори, камбағал бўлмаганларда эса энг паст бўлади. Шу боис, Мисихина томонидан камбағаллар даромадларини 40–90 %га яшириш даражаси баҳоланган маълумотлар жамиятдаги қатламланиш ва норасмий даромадларнинг тақсимланиш хусусиятини ҳисобга олмайди.

Иккинчидан, мухтожликни текшириш тартиби минимал даражага келтирилган ва амалда оила аъзоларининг даромадлари тўғрисидаги маълумот билан чекланган. Бу Ўзбекистон Республикасида маъмурий харажатлар бошқа мамлакатларга нисбатан паст эканлигини англатади.

Демак, мамлакатда давлатнинг ижтимоий-иқтисодий сиёсати камбағаллик даражасини пасайтириш ва ижтимоий тўловларнинг манзиллилигини оширишга қаратилгани замонавий жаҳон тенденцияларига мувофиқдир. Шу билан бирга, Ўзбекистон Республикасида амалга оширилаётган манзилли пул шаклидаги ижтимоий ёрдамнинг бир қатор ўзига хос хусусиятлари мавжуд бўлиб, уларнинг амалий тажрибасини таҳлил қилиш ва унинг ҳудудлардаги самарадорлигини баҳолаш зарурлигини тақозо этади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024 yil 10 oktyabrdagi PQ-347 sonli "Kambag'allikni qisqartirish va bandlik sohasida davlat siyosatini takomillashtirish va samaradorlikni oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi Qarori//lex.uz
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024 yil 3 oktyabrdagi PQ-330 sonli "Kambag'allikdan farovonlik sari" Dasturini amalga oshirish bo'yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlar to'g'risida" gi Qarori//lex.uz
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024 yil 3 oktyabrdagi PQ-143 sonli "Kambag'allikni qisqartirish va aholi turmush farovonligini oshirish borasi dagi chora-tadbirlarni yangi bosqichga olib chiqish to'g'risida" gi Qarori//lex.uz
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025 yil 145 fevraldagi PQ-64 sonli "Aholini tadbirkorlikka jalb qilish va bandligini ta'minlash uchun moliyaviy yordamlar ajratish tizimini takomillashtirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" gi Qarori// lex.uz
5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг "Минимал истеъмол харажатлари қийматини ҳисоблаш тартибини амалиётга жорий этиш тўғрисида"ги 544-сонли Қарори//lex.uz
6. Аткинсон Э.Б., Стиглиц Дж. Э. Лекции по экономической теории государственного сектора: Учебник/Пер. с англ. Под ред. Л.Л. Любимова. М.: Аспект Пресс. 1995. С. 772
7. Atkinson A.B. On Targeting Social Security: Theory and Western Experience with Family Benefits. In D. van de Walle and K. Nead, eds.. Public spending and the poor. Baltimore: Johns Hopkins University Press. 1995. P. 34.
8. Braithwaite J., Grootaert Ch. and Milanovic B. Determinants of poverty and targeting of social assistance in Eastern Europe and Former Soviet Union. PREM Network. ESD Network. World Bank. 1998. <http://www.worldbank.org/publication/1998/braithwaite.html>, Braithwaite J., Grootaert Ch. and Milanovic B. Poverty and Social Assistance in Transition Countries // Journal of Comparative Economics. 2001. Vol. 29. Issue 1, P. 188-189
9. Богомолова Т.Ю. Тапилина В.С. Бедность в современной России: масштабы и территориальная табақаланиш//Эко. 2004. №4
10. Booth, Charles. Life and labour of the people in London. Poverty. Rev. ed. N.Y.: A.M. Kelley. 1969//<http://booth.lse.ac.uk>.

11. Горшкова Д. Четверть экономики в тени: Государство хочет добавить «светлых тонов» //Российская газета. 2003. 14 октября.
12. Гальперин В.М. Игнатьев С.М., Моргунов В.И. Микроэкономика: В 2-х т. / Общая редакция В.М. Гальперина. СПб.: Экономическая школа. 1999. Т. 2. С. 451
13. Geibach J.B., Pritchett L.H. More for the poor is less for the poor: the politics of targeting. Policy research working paper. WPS 1799. The World Bank Development Research Group Poverty and Human Resources. 1997. 27 p.
14. Дмитриев М. Политика социальных расходов в современной России // Вопросы экономики. 1996. № 10. С. 54
15. Жильцов Е.Н. Экономика общественного сектора и некоммерческих организаций: Учеб. пособие. М.: Изд-во МГУ. 1995. С. 122.
16. Мисихина С.Г. Проверка оценки доходов и нуждаемости: проблемы и решения. Проект Tacis. Социальные последствия экономических преобразований и приватизации в Российской Федерации. EDRUS 9410. М. 1998. С. 4.
17. Мадиевский С. Социальная помощь в Германии // Мировая экономика и международные отношения. 2003. № 10. С. 42-44.
18. Мадиевский С. Социальная помощь в Германии // Мировая экономика и международные отношения. 2003. №10. С. 42-44.
19. Кактурская М. Помочь - это позволить заработать // АИФ. 2003. № 46. С. 9.
20. Овчарова Л., Турунцев Е., Корчагина И. Бедность: где порог? (альтернативные оценки уровня малообеспеченности) // Вопросы экономики. 1998. № 2. С. 61-72.
21. O'Neill J. Transfers and poverty: cause and / or effect? // Cato journal. 1986. Vol. 6. № 1. P. 56, Ravallion M. Targeted transfers in poor countries: revisiting the tradeoffs and policy options. World Bank. 2003. WP № 3048. P.2
22. Радаев В.В. Социальная стратификация, или как подходить к проблемам социального расслоения // Российский экономический журнал. 1994. № 11. С. 85 - 92.
23. Разумов А. Классификация основных подходов к определению и измерению бедности //Человек и труд. 2002. № 9. С. 15.
24. Coady D., Grosh M. and Hoddinott J. The Targeting of Transfers in Developing Countries: Review of Experience and lessons. World Bank. November. 2003. P. 94.
25. Сомаяя Х. Труд как средство борьбы с нищетой. Доклад на Международной конференции труда, 91-я сессия. 2003 г. Женева. МОТ. Швейцария. 2003. С. 45
26. Tabor S. R. Assisting the Poor with Cash: Design and Implementation of Social Transfer Programs. Social Protection Discussion Paper Series № 0223. World Bank institute. 2002. P. 2.
27. Timothy J Hatton and Roy E Bailey. Seeborn Rowntree and the post-war poverty puzzle. Center for Economic Policy Research. 1999. Discussion Paper № 2147. 35 p.
28. Электронная версия бюллетеня Население и общество. 2001. № 11-12. <http://demoscope.ru/weekly>.
29. Ясин Е. «Коэффициент при бедности» // Российская газета. 2004. 25 сентября.

УЎК: 330.332.82 (83)

**ХОРИЖИЙ ДАВЛАТЛАРДА УЙ-ЖОЙ ҚУРИЛИШИ СОҲАСИДА ИНВЕСТИЦИЯ
ЖАРАЁНЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИНГ ИЛҒОР ТАЖРИБАЛАРИ
Ф.С.Атажоновна, тадқиқотчи, Тошкент давлат архитектура ва қурилиш
университети, Тошкент**

***Аннотация.** Ушбу мақолада хорижий давлатларда уй-жой қурилиши соҳасида инвестиция жараёнларини такомиллаштиришнинг илғор тажрибалари таҳлил қилинган ҳолда ўзига хос хусусиятлари, афзалликлари ва муаммолари қараб чиқилади.*

***Калит сўзлар:** инвестиция, уй-жой қурилиши, давлат-хусусий шерикчилик, “яшил энергия”, “яшил уйлар”, “яшил қурилиш”, ижтимоий дастурлар, солиқ ва молиявий имтиёзлар.*

***Аннотация.** В данной статье проанализировано передовой опыт жилищного строительства, а также рассмотрены особенности, преимущества и проблемы совершенствования инвестиционных процессов в сфере жилищного строительства в зарубежных странах.*

***Ключевые слова:** инвестиции, жилищное строительство, государственно-частное партнерства, “зеленая энергия”, “зеленые дома”, “зеленое строительство”, социальные программы, налоговые и финансовые преференции.*

Abstract: This article analyzes best practices in housing construction and examines the characteristics, advantages, and challenges of improving investment processes in housing construction in foreign countries.

Key words: investments, housing construction, public-private partnerships, green energy, green homes, green construction, social programs, tax and financial preferences.

Бугунги кунда дунё миқёсида уй-жой қурилиши иқтисодиётнинг стратегик соҳаларидан бири сифатида муҳим аҳамият касб этмоқда. Аҳолининг ўсиши, урбанизация жараёнларининг тезлашуви, мавжуд инфратузилманинг етарли эмаслиги ва инсонларнинг муносиб яшаш шароитларига бўлган эҳтиёжлари уй-жой қурилишига доимий равишда инвестиция киритишни талаб қилмоқда. Шу боисдан, кўплаб хорижий давлатлар ушбу соҳада самарали инвестиция муҳитини шакллантириш, хусусий капитални жалб этиш ва қурилиш жараёнларини рағбатлантириш мақсадида янги сиёсат ва механизмларни жорий этмоқдалар.

Хорижий илғор тажрибалар шундан далолат берадики, уй-жой қурилишига йўналтирилган инвестиция жараёнлари нафақат иқтисодий, балки ижтимоий ва экологик самарадорлик нуқтаи назаридан ҳам муҳим аҳамиятга эга. Айрим давлатлар ушбу жараёнда жамоат-хусусий шериклик (ЖХШ) моделини фаол татбиқ этмоқдалар, бошқалар эса солиқ имтиёзлари, субсидиялар ёки рақамлаштирилган қурилиш рухсатлари тизими орқали инвесторлар учун қулай муҳит яратишга эътибор қаратмоқда.

Ушбу мақолада турли мамлакатларнинг уй-жой қурилиши соҳасидаги инвестиция жараёнларини такомиллаштиришдаги илғор тажрибалари таҳлил қилинади, шунингдек, уларнинг Ўзбекистон шароитида татбиқ этиш имкониятлари кўриб чиқилади. Мақсад — хорижий тажрибаларни ўрганиш орқали маҳаллий қурилиш ва инвестиция соҳасини янада ривожлантиришга ҳисса қўшишдир.

Хорижий давлатларда уй-жой қурилиши соҳасида инвестиция жараёнларини такомиллаштиришга қаратилган илғор тажрибалар турли давлатларда турлича шаклланган бўлиб, уларнинг аксарияти қуйидаги йўналишларда амалга оширилган [1]:

1. Давлат-хусусий шериклик (ДХШ) асосида қурилишнинг илғор тажрибалари сифатида Буюк Британия ва Австралия каби мамлакатларда кенг қўлланилмоқда. Бунда ҳукумат ер майдони, инфратузилма ёки солиқ имтиёзлари шаклида кўмак беради, хусусий инвестор эса қурилиш ва бошқарувни амалга оширади. Бунинг асосий афзаллиги, давлат маблағларига бўлган юкни камайтиради, хусусий секторнинг самарадорлигини оширади ва инфратузилмани тезроқ янгилаш имконини беради

2. Солиқ ва молиявий имтиёзлар бериш асосида уй-жой қурилишнинг илғор тажрибаларига мисол сифатида Сингапур ва Корея Республикасидаги уй-жой қурилишига йўналтирилган инвестициялар учун солиқ имтиёзлари, субсидиялар ва узоқ муддатли арзон кредитлар таклиф этилади. Жумладан, Сингапурдаги HDB (*Housing and Development Board*) тизими орқали аҳолининг 80%га яқини давлат томонидан субсидияланган уй-жойда яшайди.

3. Урбанизация ва “Ақлли шаҳар” концепцияларига йўналтирилган инвестицияларга намуна сифатида Нидерландия, Швеция, ва Канада каби мамлакатларда шаҳар режалаштириш жараёнида энергия тежовчи, экологик тоза ва рақамли технологияларга асосланган уй-жой қурилишига устувор аҳамият берилмоқда. Инновацион ёндашувлар сифатида BIM (*Building Information Modeling*) технологиясидан, “Яшил бинолар” (*Green buildings*) стандартлари асосида қурилиш ва қайта тикланадиган энергия манбаларидан фойдаланишни айтиш мумкин [2].

4. Қонунчилик ва режалаштиришнинг шаффофлиги бўйича Германия ва Швейцария етакчилик қилгани ҳолда, ушбу давлатларда қурилиш инвестициялари учун рухсатномаларни олиш жараёни рақамлаштирилган ва аниқ регламентланган бўлиб, бу инвестицион хавфни камайтиради. Натижада эса инвесторлар учун ҳукукий аниқлик таъминланади, қурилиш жараёни тезлашади ва коррупциявий хатарлар камаяди.

5. Ижтимоий уй-жой қурилиши дастурлари йўналишида илғор тажрибалар сифатида Бразилия ("Minha Casa Minha Vida" дастури), Туркия (TOKİ орқали), ва Индонезияни айтиш

мумкин. Бу мамлакатларда камбағал ва ўрта табақа аҳоли қатлами учун махсус давлат уй-жой дастурлари орқали инвесторларга кафолатланган бозор таклиф этилади.

ДХШ — бу давлат ва хусусий сектор ўртасидаги ҳамкорлик шакли бўлиб, муайян инфратузилма лойиҳаларини, жумладан, уй-жой қурилишини амалга ошириш учун ресурслар ва рискларни умумий бошқаришга асосланади. ДХШ моделлари хорижий мамлакатларда уй-жой қурилиши соҳасида инвестиция жараёнларини такомиллаштиришнинг муҳим воситаларидан бири сифатида кенг қўлланмоқда.

ДХШнинг асосий мақсади — давлатнинг ижтимоий аҳамиятга молик вазифаларини амалга оширишда хусусий секторнинг молиявий, технологик ва бошқарув салоҳиятидан самарали фойдаланишдир. Ушбу моделда давлат, одатда ер участкалари, инфратузилма ёки қурилиш учун рухсатлар билан таъминлайди, ҳукукий кафолатлар яратади, лойиҳанинг молиявий барқарорлигига кафолат беради.

Хусусий сектор эса ўз навбатида лойиҳага сармоя киритади, қурилиш ишларини амалга оширади ва уй-жойдан фойдаланиш ва техник хизмат кўрсатиш ишларини бошқаради.

Буюк Британия ДХШ моделини *"Private Finance Initiative (PFI)"* деб номланган шаклда 1990-йилларда жорий этди. Бу орқали уй-жой қурилиши, мактаблар ва шифохоналар лойиҳаларига хусусий капитал жалб этилди. Инвесторлар лойиҳани қуриб, маълум муддат давомида бошқарганидан сўнг давлатга топширади.

Австралияда ДХШ механизмлари шаҳарлар яқинидаги арзон уй-жой лойиҳалари учун кенг қўлланилади. Масалан, Виктория штатида давлат ер майдонини хусусий девелоперга беради ва қурилиш ишлари хусусий сектор томонидан амалга оширилади. Бундан ташқари, ижара тўловлари орқали инвестиция тикланади.

Туркияда ТОКІ (Туркия уй-жой маъмурияти) орқали ижтимоий уй-жой қурилишида ДХШ модели кенг татбиқ этилмоқда. Давлат ер участкасини беради, хусусий девелопер эса қурилиш ишларини амалга оширади ва уйларни белгиланган нархларда сотиш ёки ижарага бериш орқали ўз сармоясини қайтариб олади.

ДХШ моделининг афзалликлари сифатида давлат бюджетига юк тушмасдан йирик лойиҳалар амалга оширилади, хусусий секторнинг самарадорлиги ва инновацион ёндашувлари жалб этилади, қурилиш тезлиги ва сифатини ошириш имкони яратилади, инфратузилма ва уй-жой соҳасида узоқ муддатли инвестициялар жалб этилади.

ДХШ механизмининг заиф муаммоли жиҳатлари сифатида эса риска жавобгарликни аниқ тақсимлашда қийинчиликлар, умумий фойдадан кўра хусусий манфаат устувор бўлиши мумкинлиги ва транспарентлик ва ижтимоий адолатни таъминлаш заруратини айтиш мумкин.

Уй-жой қурилиши соҳасидаги инвестиция жараёнларини рағбатлантиришнинг *яна бир муҳим механизми* — бу солиқ ва молиявий имтиёзлар ҳисобланади. Хорижий давлатлар ўз ҳудудида инвестициявий муҳитни яхшилаш ва қурилиш фаолиятини жадаллаштириш мақсадида турли солиқ-чегирмалар, кредит субсидиялари, грантлар ва бошқа молиявий қўллаб-қувватлаш шакллари амалга оширмоқда.

Сингапурда уй-жой қурилишига давлат томонидан катта эътибор қаратилган бўлиб, бу жараёнда хусусий инвесторлар ва аҳоли учун қатор солиқ имтиёзлари жорий этилган. Сингапурдаги HDB (Housing and Development Board) орқали қурилган уйлар учун ердан фойдаланиш бўйича солиқлар пасайтирилиб, қурилиш материалларига солинадиган импорт божлари бекор қилинган. Шунингдек, қурилиш компаниялари учун даромад солиғидан вақтинча озод қилиш тизими мавжуд ҳамда уй-жой харид қилувчиларга субсидияланган ипотека кредитлари тақдим этилади.

Корея Республикасида қурилиш инвесторлари учун Солиқ тўловларини кечиктириш (tax deferral), қурилишга оид сарф-харажатларни даромаддан чиқариш ҳуқуқи, кам таъминланган аҳолига уй-жой қуриш учун қилинган сармоёга солиқ чегирмалари каби рағбатлар мавжуд:

Германияда уй-жой қурилишига оид инвестицияларни рағбатлантириш мақсадида федерал ва маҳаллий бюджетлардан молиявий ёрдам кўрсатилади. Мисол учун, энергетик

самарадор уйлар курган девелоперлар ёки инвесторлар субсидияланган кредитлар (KfW Bank орқали), қайтариб берилмайдиган молиявий грантлар ва қурилишни суғурталашда давлат кафолатлари олиш имкониятига эга.

Канадада “National Housing Strategy” доирасида хусусий қурилиш компанияларига бозордан паст баҳодаги ер майдонлари, узоқ муддатли, фойсиз ёки паст фойзли кредитлар ва ижтимоий уй-жой қуриш учун бевосита молиявий кўмаклар ажратилади.

Юкоридаги рағбатлар орқали инвесторлар учун қурилиш жараёнида харажатлар камайиши, тезроқ ва сифатли уй-жой қурилишига олиб келадиган рақобат муҳити шаклланиши, ижтимоий қатламлар учун арзон уй-жой таклифлари кўпайиши ва иқтисодиётда қурилиш соҳасининг улуши ошиб, янги иш ўринлари яратилиши каби натижаларга эришилади..

Уй-жой қурилиши соҳасида инвестицияларни жалб қилиш ва уларни самарали амалга ошириш учун қулай маъмурий ва ҳуқуқий муҳит яратиш зарур. Хусусан, қурилиш фаолиятини бошлаш учун керакли рухсатномаларни олиш жараёнининг тез, шаффоф ва рақамлаштирилган бўлиши катта аҳамиятга эга. Хорижий мамлакатларда мазкур йўналишда кенг қўламли ислохотлар амалга оширилган бўлиб, улар қурилиш соҳасидаги инвестиция фаоллигини кескин оширган.

Инвесторлар учун қурилишга оид рухсатномаларни олишда бюрократик тўсиқлар ва номуайянлик катта тўсиқ ҳисобланади. Рақамлаштириш эса ҳужжатларни тақдим этиш ва тасдиқлаш жараёнини онлайн платформалар орқали амалга оширишни, қурилиш лойиҳаларини мувофиқлаштириш жараёнида инсон омилини камайтиришни, сўров ва мурожаатларнинг тез кўриб чиқилишини ва коррупция хавфини пасайтиришни таъминлайди.

Масалан, Германияда қурилишга рухсат бериш жараёни федерал ва маҳаллий органлар ўртасида аниқ тақсимланган. RIBA Digital Platform каби рақамлаштирилган тизимлар орқали барча талаб этиладиган ҳужжатлар онлайн тарзда юборилади ва назорат қилинади. Бу эса муҳандислик ва архитектура ишларини мувофиқлаштиришни тезлаштиради.

Эстония қурилиш соҳасини рақамлаштиришда дунёдаги энг илғор мамлакатлардан бири ҳисобланади. Давлат хизматлари “e-Estonia” платформаси орқали тўлиқ рақамлаштирилган. Қурилиш учун рухсатнома олиш жараёнини тўлиқ онлайн бажариш мумкин — бу инвесторларга вақт ва харажат жиҳатидан катта афзаллик беради.

Сингапурда **CORENET (Construction and Real Estate Network)** платформаси жорий этилган бўлиб, қурилиш лойиҳаларини мувофиқлаштириш, рухсат олиш ва назорат қилиш жараёнларини рақамлаштирган. CORENET орқали бир вақтнинг ўзида бир нечта давлат идораларига ҳужжат юбориш мумкин, бу эса қоғозбозликни камайтиради ва рухсат жараёнини тезлаштиради.

Қурилиш соҳасида рақамлаштиришнинг яна бир илғор йўналиши — BIM (*Building Information Modeling*) технологиясидир. Ушбу BIM технологиялари орқали қурилиш объектининг рақамли модели яратилади, хааржатлар ва муддатлар аниқ ҳисоблаб чиқилади ва лойиҳа ишлаб чиқишдан тортиб эксплуатациягача бўлган жараёнлар ягона платформада бошқарилади.

Бу технология кўплаб давлатларда — АҚШ, Швеция, Япония ва Жанубий Корея каби мамлакатларда давлат харидлари учун мажбурий қилинган.

Бугунги кунда глобал иқлим ўзгариши, энергия ресурсларининг камайиши ва экологик муаммолар қурилиш соҳасида ҳам замонавий ёндашувларни талаб этмоқда. Шу муносабат билан кўплаб хорижий мамлакатлар уй-жой қурилишида **“яшил қурилиш” (green building)** меъёрларини жорий этиш орқали инвестиция жараёнларини экологик ва иқтисодий жиҳатдан самарали ташкил қилишга эътибор қаратишмоқда. Бу борада инновацион технологиялар, қайта тикланадиган энергия манбалари ва “ақли уйлар” концепцияси муҳим ўрин тутади.

“Яшил” уй-жой қурилиши — бу атроф-муҳитга салбий таъсирни минималлаштириш, энергия самарадорлигини ошириш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланишга қаратилган қурилиш усулидир. Бундай қурилиш турлари одатда энергияни тежовчи технологиялардан, қайта ишланадиган ва экологик тоза қурилиш материалларидан фойдаланиш, иссиқлик ва

ёруғликни автоматлаштирилган бошқарув тизими ва ёмғир сувидан фойдаланиш, чиқиндиларни қайта ишлаш каби тамойилларга асосланади.

Нидерландия “ҳар томонлама яшил” қурилиш сиёсатига амал қилувчи давлатлардан бири ҳисобланади. Бу ерда барча янги қуриладиган уйларда “энергия-нулл” (*zero-energy building*) стандарти жорий этилган. Уйлар ўзининг барча энергия эҳтиёжини қуёш панеллари ёрдамида қоплайди [3].

Швеция уй-жой қурилишида **LEED (Leadership in Energy and Environmental Design) ва BREEAM** каби халқаро яшил сертификатлаш тизимларини кенг қўлламоқда. Бу тизимлар орқали лойиҳаларда сув ва энергия тежамкорлиги, ҳаво сифати ва чиқиндиларни бошқариш бўйича баҳолаш ўтказилади.

Японияда “ақлли уйлар” ва “ақлли шаҳарлар” концепцияси орқали инновацион қурилиш тизимлари жорий қилинган. Масалан, уйлар ичида автоматлаштирилган бошқарув тизими, энергия истеъмолини назорат қилувчи сенсорлар, интеллектуал ёритиш ва хавфсизлик тизимлари ўрнатилади.

Янги технологиялар уй-жой қурилишида нафақат экологик самарадорликни оширади, балки инвесторлар учун эксплуатация харажатларини камайтиради, уй-жойнинг бозордаги қийматини оширади ва иқлим ўзгаришига мослашувчан шаҳар муҳитини шакллантиради.

Инновацион ёндашувлардан бири сифатида **3D-принтер орқали уй қурилиши** ҳам айтиш мумкин. АҚШ, Дубай ва Хитойда бундай технологиялар орқали арзон, тез ва экологик тоза уйлар қурилмоқда.

Аҳолининг кам таъминланган ва ўрта даромадли қатламлари учун муносиб уй-жой билан таъминлаш ижтимоий барқарорликни сақлаш ва ижтимоий тенгликни таъминлашда муҳим аҳамиятга эга. Шу сабабли кўплаб хорижий давлатлар ижтимоий уй-жой қурилиши учун махсус дастур ва лойиҳаларни амалга оширадilar. Ушбу дастурлар давлат, хусусий сектор ва жамоат ташкилотлари ҳамкорлигида амалга оширилади.

Ижтимоий уй-жой дастурлари аҳолининг ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламини уй-жой билан таъминлаш, уйсизликни камайтириш ва шаҳарлардаги турли ижтимоий муаммоларни ечишга хизмат қилади. Бу дастурлар кўпинча арзон нархларда уй-жой қуриш, ижарага бериш ёки ипотека шартларини енгиллаштириш орқали амалга оширилади.

АҚШда “*Section 8 Housing Choice Voucher Program*” каби ижтимоий уй-жой дастурлари мавжуд бўлиб, бу дастур орқали кам таъминланган оилалар учун ижара тўловларини давлат субсидия қилади. Шунингдек, “*Low-Income Housing Tax Credit*” дастури хусусий инвесторларни ижтимоий уй-жой қурилишига жалб қилиш учун солиқ имтиёзлари тақдим этади.

Канадада “*Affordable Housing*” дастури доирасида федерал ва маҳаллий ҳукуматлар ҳамкорликда арзон уй-жой қурилишига молиявий ёрдам кўрсатади. Махсус фондлар орқали хусусий сектор ва нодавлат ташкилотларнинг бу соҳадаги лойиҳалари қўллаб-қувватланади.

Жанубий Кореяда ижтимоий уй-жой қурилиши давлат томонидан ташкил этилади ва “*Happy Housing*” лойиҳаси орқали кам таъминланган оилалар учун замонавий ва қулай уй-жойлар қурилади. Ипотека кредитлари давлат томонидан субсидияланади ва тўловлар мослаштирилади.

Ижтимоий уй-жой дастурлари аҳолининг турмуш даражасини оширишда, ижтимоий муаммоларни камайтиришда ёрдам беради. Бироқ, ушбу дастурларни амалга оширишда қуйидаги муаммолар учраши мумкин:

- Молиявий маблағларнинг чекланганлиги;
- Лойиҳаларнинг сифатини таъминлашда қийинчиликлар;
- Ижтимоий уйларнинг шаҳар инфратузилмасидан узоқда жойлашиши;
- Давлат ва хусусий сектор ўртасида ҳамкорликнинг самарасизлиги.

Сингапур — уй-жой сиёсати ва инвестиция жараёнларини такомиллаштиришда дунёдаги энг илғор мамлакатлардан бири ҳисобланади. Давлат уй-жой билан таъминлашда катта рол ўйнайди ва жамоат-хусусий шерикликнинг муваффақиятли моделларини амалга оширади.

Германия курилиш соҳасида жуда мураккаб, лекин самарали инвестиция муҳитини яратди. Давлат ва хусусий сектор ўртасида аниқ тақсимланган вазифалар, молиявий рағбатлар ва инновацион технологияларнинг кенг қўлланилиши кузатилади.

Германияда КфВ банки орқали субсидияланган кредитлар ва грантлар тақдим этилади ва рақамлаштирилган рухсат бериш тизими — RIBA Digital Platform фаолият кўрсатади. Шунингдек “Яшил” курилиш ва энергия самарадорлигига, ДХШ орқали лойиҳаларни молиялаштиришга катта эътибор қаратилади.

Туркияда уй-жой курилиши соҳасида ДХШ механизми узок йиллардан бери ривожланиб келмоқда. ТОКИ (ТОКІ) миллий уй-жой агентлиги ижтимоий уй-жой курилишини ташкил этишда асосий роль ўйнайди. Ушбу ташкилот давлат ер участкалари ва бошқа ресурсларни тақдим этади, хусусий девелоперлар лойиҳаларни амалга оширади ва сотади. Бундан ташқари, ижтимоий уй-жойларнинг баҳоси давлат томонидан назорат қилинади ва инвестицияларни рағбатлантириш учун солиқ ва молиявий имтиёзлар мавжуд [4].

Бразилияда ижтимоий уй-жой билан таъминлаш соҳасида катта муаммоларга дуч келинмоқда, лекин “Minha Casa, Minha Vida” дастури орқали жуда кўп сонли уй-жой курилишини амалга оширмоқда. ДХШ механизми ушбу соҳада муҳим аҳамият касб этади. Чунки, Бразилияда ҳам давлат субсидиялари орқали ижтимоий уй-жой курилишини амалга оширади, хусусий сектор инвестициялари учун солиқ имтиёзлари берилгани ҳолда ердан самарали фойдаланиш ва инфратузилма яратиш, курилиш жараёнида рақамлаштириш ва сифат назоратини кучайтириш чоралари амалга оширилади.

Юқоридаги таҳлилларимиздан кўринадики, хорижий давлатларда уй-жой курилиши соҳасида инвестиция жараёнларини такомиллаштиришнинг илғор тажрибалари турлича ёндошувларни камраб олади. ДХШ механизми моделлари, солиқ ва молиявий рағбатлар, курилишга рухсат бериш жараёнини рақамлаштириш ҳамда экологик барқарорликни таъминловчи “яшил” технологияларни жорий қилиш каби омиллар ушбу соҳани ривожлантиришда асосий ўрин тутди.

Уй-жой курилиши соҳасида инвестициялаш жараёнларини такомиллаштириш бўйича ўтказган тадқиқотларимизга кўра, инвестиция муҳитини яхшилаш ва уй-жой курилишини кенгайтириш учун маъмурий тўсиқларни қисқартириш, ҳуқуқий асосларни мустаҳкамлаш ва ижтимоий қатламларни уй-жой билан таъминлаш зарур. Ижтимоий уй-жой дастурлари кам таъминланган оилалар учун ҳаётий аҳамиятга эга бўлиб, давлат ва хусусий секторнинг биргаликдаги саъй-ҳаракатлари орқали амалга оширилади.

Шу билан бирга, экологик жиҳатдан тоза, энергия тежамкор “яшил” уй-жой курилиши ҳам келгусида курилиш соҳасининг устувор йўналиши сифатида қаралмоқда. Бунда инновацион технологиялар ва рақамлаштириш жараёнлари аҳамият касб этади.

Хорижий давлатлар тажрибаси Ўзбекистон учун ҳам муҳим намуна ҳисобланади. Ўз ўрнида ушбу илғор тажрибаларни жалб қилиш, маҳаллий шароитларга мослаштириш ва амалиётга татбиқ этиш йўлидаги ишлар ушбу соҳани янада ривожлантиришга хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Амбарцумян С. Г. Государственно-частное партнерство как инвестиционная форма финансирования в сфере жилищного строительства // Известия Санкт-Петербургского государственного экономического университета. 2014. № 6. С. 122–124.
2. Антонова К.А. Государственно-частное партнерство как фактор социально-экономического развития России. Автореф. дис. ... канд. экон. наук. М., 2012.
3. Балашов С. Опыт функционирования ГЧП в развитых странах // Государственно-частное партнерство в условиях кризиса: материалы науч.-практ. конф. М., 2009. С. 281–282.
4. Вертакова Ю.В., Власова О.В. Методический подход к оценке стратегического потенциала системы здравоохранения региона // Известия Санкт-Петербургского государственного экономического университета. 2013. № 6(84). С. 24–28.
5. Варнавский В. Г. Управление государственно-частными партнерствами за рубежом // Вопросы государственного и муниципального управления. 2012. № 2. С. 134–147.
6. Ковалев С. Н. Государственно-частное партнерство в развитии инфраструктуры туризма, спорта, образования // Известия Санкт-Петербургского государственного экономического университета. 2012. № 2. С. 73–77.

7. Курбанов А. Х., Плотников В. А. Государственно-частное партнерство и аутсорсинг: сравнительный анализ структуры и характера отношений // В мире научных открытий. 2013. № 4(40). С. 33–47.
8. А.В. Матевосян. Формы государственно-частного партнерства в инфраструктуре города <https://cyberleninka.ru/article/n/formy-gosudarstvenno-chastnogo-partnerstva-v-infrastrukture-goroda>
9. Лохтина Л. К., Батуев Э. Д. Понятие и сущность государственно-частного партнерства [электронный ресурс]. URL: <http://vestnik.mednet.ru/content/view/212/30/lang.ru>.
10. Студеникин Н. Государственно-частное партнерство: мировой опыт и перспективы в России [электронный ресурс]. URL: http://pppcenter.ru/assets/files/docs/17.12.09_Studenikin.ppt.
11. Шамбир В. Н. Государственно-частное партнерство как форма инвестирования приоритетных муниципальных проектов: автореф. дис. ... канд. экон. наук. М., 2010.
12. A new approach to public private partnerships // HM Treasury (December 2012) [electronic resource]. URL: https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/221555/infrastructure_new_approach_to_public_private_partnerships_051212.pdf.
13. English L. M. Public Private Partnerships in Australia: an overview of their nature, purpose, incidence and oversight // UNSW Law Journal. 2006. Vol. 29(3). P. 250–262.
14. McLindon A., Quinn C. Ireland leading the way in Public Private Partnerships [electronic resource]. URL: http://www.deloitte.com/view/en_IE/ie/4b38b44d

УДК: 330.338.465.7

НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ И ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ КЛАССИФИКАЦИИ СОЦИАЛЬНЫХ УСЛУГ

Т.П. Бабажанов, соискатель

Аннотация. *Ушбу мақолада ижтимоий хизматларни таснифлашнинг айрим хусусиятлари ва назарий-услубий масалалари қараб чиқилади.*

Калим сўзлар. *таснифлаш, хизмат, ижтимоий хизмат, давлат ижтимоий хизмати, хусусий ижтимоий хизмат, маҳаллий ижтимоий хизмат.*

Аннотация. *В данной статье рассматриваются некоторые особенности и теоретико-методологические вопросы классификации социальных услуг.*

Ключевые слова. *Классификация, услуга, социальная услуга, государственная социальная услуга, частная социальная услуга, местная социальная услуга.*

Abstract. *This article examines some of the features and theoretical and methodological issues of the classification of social services.*

Key words. *classification, service, social services, public social service, private social service, local social service.*

В области теоретических вопросов в настоящее время весьма актуальной является задача разработки классификации социальных услуг, отвечающей потребностям управления сферой социальных услуг, позволяющей создать эффективный механизм управления. Научно-обоснованная классификация социальных услуг должна стать методологической основой успешного управления, прогнозирования, планирования и финансирования сферы социальных услуг.

Поставленная задача в данной статье потребовала анализа имеющихся классификаций услуг. Исторический аспект этого вопроса исследован в работах Т.Д. Бурменко.

Первоначально классификация услуг осуществлялась с учетом особенностей потребителя, услуги подразделялись на потребительские и производственные. В 70-х гг. американским экономистом Зингельманом было предложено выделить производственные (инжиниринг, консалтинг, финансовые и кредитные услуги), социальные (образование, медицинская помощь, благотворительные услуги), потребительские (рестораны, гостиницы, домашние и т.п. услуги) и распределительные (торговые, транспортные, фрахт) услуги.

Задача классификации социальных услуг имеет общие для всех видов услуг трудности. Разнообразие состава и количества услуг, их комплексность и взаимосвязь обуславливают существование условностей при выборе критериев группировки и классификации.

В экономической литературе и практической деятельности при классификации услуг используется термин «услуги населению».

В монографии Л.А. Сосунова выделяет группы и подгруппы услуг. В рассмотренной классификации выделены следующие виды социальных услуг: услуги в системе образования, медицинские и санаторно-оздоровительные услуги, услуги физической культуры и спорта, а также учреждений культуры.

С В . Гайдук, Н.Г. Кузнецовым, Г.В. Мирошник, В.П. Федько к услугам населению по назначению и характеру потребления относят:

- личные услуги материально-бытового характера (пассажирский транспорт, торговля и общественное питание, ЖКХ, бытовое обслуживание);
- личные нематериальные услуги (просвещение, здравоохранение, физическая культура, спорт, туризм, зрелищные, правовые и др.);
- услуги социального характера, оказываемые органами государственного управления, обороны, охраны общественного порядка, общественными и культурно-просветительскими учреждениями и т.д.

Вместе с тем указывается, что деятельность, связанная с просвещением, относится и к личным нематериальным услугам, отражая необходимость удовлетворения потребности человека в знании, и к социальным услугам, отражая потребность общества в образованности своих граждан. Классификация услуг населению, предложенная этими авторами включает:

1. Производственные характеристики.

А) *Виды отрасли.*

Б) *По типичности (по массовости):*

- уникальные,
- массовые(стандартные).

В) *По степени овеществления результатов:*

- процессы,
- продукция (материально-вещественные объекты).

2.Потребительские характеристики.

А)*По потребительской ориентации:*

- индивидуальные,
- для домашних хозяйств (семейные),
- общественные.

Б) По функциональным сферам применения (по сферам потребления):

- монофункциональные,
- полифункциональные.

В) По платности:

- платные,
- бесплатные, дотируемые.

3.Критерии управления.

А)*По уровню регулирования:*

- свободные рыночные,
- регулируемые на местном уровне,
- регулируемые на государственном уровне».

В экономической литературе предлагается также классификация услуг по четырем направлениям:

- воздействие на тело человека: осязаемые действия, направленные на органы покупателя;
- воздействие на имущество человека: осязаемые действия, направленные на товары и другие физические принадлежности покупателя;
- воздействие на ум человека: неосязаемые действия, направленные на мышление покупателя;
- обработка информации: неосязаемые действия, направленные на неосязаемые активы покупателя.

Учитывая такой подход, следует к социальным услугам отнести услуги, воздействующие на тело человека и его ум.

Проведенное исследование нами показало, что в научной литературе отсутствует классификация социальных услуг.

Классификация услуги социальной сферы, наиболее распространенной является классификация социальных услуг по ее отраслям. Отрасли социальной сферы предоставляют блага, в основном в виде услуг, воздействующие на людей и условия их жизнедеятельности.

Потребление

таких благ сопровождается значительными внешними эффектами, поэтому отрасли социальной сферы, их состояние и развитие направляется и контролируется со стороны государства и общественности.

Существуют разные мнения по составу отраслей социальной сферы.

Большинство экономистов к отраслям социальной сферы относят здравоохранение, физическую культуру и спорт, образование, культуру, социальное обслуживание и социальное обеспечение. Такому подходу соответствует выделение следующих видов социальных услуг: социальные услуги здравоохранения, услуги физической культуры и спорта, социальные услуги образования, культуры, услуги социального обслуживания и социального обеспечения.

В зависимости от формы собственности производителя социальных услуг следует различать государственные социальные услуги (республиканские, то есть национальные социальные услуги и социальные услуги субъекта Республики Узбекистан), региональные и частные социальные услуги.

В соответствии с этим, в структуре сферы социальных услуг существует три сектора: сектор государственных социальных услуг, региональных и частных социальных услуг. Каждый сектор сферы социальных услуг относительно обособлен.

Можно предложить следующее определение государственной (региональной) социальной услуги. Под государственными (региональными) социальными услугами предлагается понимать социальные услуги, обеспечивающие базовые гарантии по удовлетворению важнейших социальных потребностей населения, оказываемые бесплатно в общественном секторе за счет бюджетных средств.

Под региональными социальными услугами поселения (региональных хокимиятов области, районных и городских хокимиятов) следует понимать социальные услуги, предоставляемые органом местного самоуправления поселения (область, город и район) за счет средств соответствующего бюджета.

Государственные и региональные социальные услуги, помимо традиционных для любых видов услуг свойств (неосвязаемость.

несохраняемость, неотделимость от источника, непостоянство качества), обладают и специфическими: являются чистыми общественными благами, предназначены, для удовлетворения общественных потребностей, им свойственны значительные экстерналии, характерна доступность, исключена конкурентность, имеет место общественный характер их потребления.

Государственные и региональные социальные услуги относятся к социально значимым благам, предоставляются в основном бюджетными организациями в соответствии с общественными интересами, они различаются по составу, способу предоставления в зависимости от страны, региона, проводимой социальной политики.

Государственные и муниципальные социальные услуги обеспечивают вне рынка коллективное или индивидуальное конечное потребление созданных благ и предоставляются бесплатно за счет финансовых ресурсов государства или муниципального образования. К ним относятся социально значимые услуги. Это услуги исключительно важны для общества, его развития и существования, но рыночные стимулы для их предоставления отсутствуют. Например, образовательные услуги, оказываемые с целью подготовки специалистов для работы в организациях «нерыночных» отраслей промышленности, фундаментальной науки,

органах государственного и муниципального управления, учреждениях услуг социальной помощи.

Предоставление государственных и региональных социальных услуг должно начинаться с изучения социальных потребностей как отдельных граждан, так и общества в целом и определения социальных стандартов, согласования государством и региональными образованиями через систему налогообложения частных и общественных интересов исходя из принципа социальной справедливости, а затем финансирования и организации государственными и региональными органами управления оказания потребления государственных и муниципальных социальных услуг.

Поэтому, под государственными (региональными) социальными услугами следует понимать социальные услуги, предоставляемые организациями, находящимися в государственной (региональной) собственности.

Вместе с тем, существуют различные подходы в использовании термина «региональные услуги». Региональные услуги рассматриваются как услуги на территории регионального образования и как услуги, предоставляемые органом местного самоуправления за счет средств местного бюджета. Более правильно использовать этот термин, используя критерий «форма собственности». Именно такой подход используется в Бюджетном кодексе Республики Узбекистан.

В соответствии с предлагаемым подходом под региональными социальными услугами поселения (области, города, района) следует понимать социальные услуги, предоставляемые органом местного самоуправления поселения (области, города и района) за счет средств местного бюджета. На территории регионального образования могут предоставляться государственные, региональные и частные социальные услуги.

Состав региональных услуг зависит от вида регионального образования (область, город и район) и включает те услуги, которые предусмотрены законодательством в соответствии с функциями территории по вопросам местного значения.

Перечень региональных социальных услуг определен Конституцией Республики Узбекистан, Законом Республики Узбекистан от 26 декабря 2016 года ЗРУ-415 “О социальных услугах для престарелых, лиц с инвалидностью и других социально уязвимых категорий населения” и Постановлениям Кабинета Министров Республики Узбекистан от 6 августа 2024 года ПКМ-484 “О мерах оказания гарантированных государством социальных услуг нуждающимся слоям населения со стороны государства”.

В этих нормативно-правовых актах предусмотрены следующие виды региональных социальных услуг:

- региональные социальные услуги (услуги массовой физической культуры и спорта, услуги библиотек, услуги организаций культуры);

- местные социальные услуги городов и районов (услуги дополнительного образования, услуги дошкольного образования, услуги начального общего, основного общего, среднего (полного) общего образования, услуги скорой медицинской помощи (за исключением санитарно-авиационной), услуги первичной медико-санитарной помощи в амбулаторно-поликлинических и больничных учреждениях, медицинские услуги женщинам в период беременности, во время и после родов, услуги библиотек);

Следует усилить роль местных (город, район) социальных услуг в предоставлении социальных услуг, так как в условиях городов и районов есть возможность более точно изучить потребности конкретного потребителя социальных услуг и обеспечить наиболее эффективное предоставление муниципальных социальных услуг. Учитывая социальную значимость для общества предоставляемых региональными хокимиятами социальных услуг, государство должно создать равные финансовые условия отдельным регионам и местным властям.

В Швеции основным производителем социальных услуг выступают органы местного самоуправления, государство же разрабатывает нормативно-правовую базу социальной

политики в виде законодательных актов и социальных стандартов. Государство в Швеции обеспечивает выравнивание социальных различий, доступность социальных благ.

Социальную защиту для всего населения; коммуны (органы местного самоуправления) предоставляют следующие муниципальные социальные услуги: социальное обслуживание, амбулаторное здравоохранение, организация работы среднего образования, организация досуга и культурная работа (добровольная сфера деятельности коммун) и др.

Ландстинги (региональные органы самоуправления) оказывают услуги в области здравоохранения, организуют амбулаторное и стационарное лечение, стоматологическое обслуживание, психиатрическую помощь, организуют работу общественного транспорта.

Использование государственных социальных стандартов позволяет выравнивать уровень социального развития в субъектах Республики Узбекистан и сконцентрировать финансовые ресурсы на важнейших направлениях.

Государственные стандарты социальных услуг в Республики Узбекистан разработан Национальным Агентством социальной защиты в 2025 году и утверждено Национальным институтом Стандартизации Узбекистан (O'zMSt 549:2025, Приказ № 70/MSt от 24 марта 2025 года).

В структуре сферы социальных услуг особое место занимает комплекс государственных и региональных социальных услуг, реализующий важнейшие социально-экономические задачи государства, относящийся к общественному сектору, имеющему отличительный от рыночного механизм функционирования.

Организации сферы услуг вне зависимости от формы собственности производителя могут осуществлять коммерческую и некоммерческую деятельность. Поэтому организации сферы услуг состоят из государственных, региональных и частных коммерческих организаций и государственных, региональных и частных некоммерческих организаций.

Соответственно этому, можно выделить следующие виды социальных услуг: социальные услуги государственных коммерческих организаций, услуги муниципальных коммерческих организаций и частных, а также социальные услуги государственных некоммерческих организаций, муниципальных и частных некоммерческих организаций. Ранее говорилось о том, что услуги следует рассматривать как вид деятельности и как экономическое благо.

Вторая совокупность классификационных групп характеризует социальные услуги как экономические блага. В экономической литературе имеются классификации услуг как экономического блага.

Предлагается следующая классификация [9]:

- общественные услуги в чистом виде или чистое общественное благо (им характерны совместный характер их потребления, неделимость и не избирательность, отсутствие технической и экономической возможности исключения из потребления, их можно потреблять, не оплачивая, отсутствие

- конкурентности (состязательности) и уменьшения потребления с появлением новых лиц);

- частные услуги в чистом виде или чистые частные блага (они выделяются индивидуальным характером потребления, делимостью и избирательностью, исключаемостью и конкурентностью;

- услуги смешанного характера или смешанные услуги (могут обладать многими свойствами общественных благ (например, многие социально-культурные услуги) и близки к общественному сектору услуг, их называют социально-значимыми, смешанными услугами, в других смешанных услугах преобладают свойства частных благ- культурно-развлекательные, досугово-рекреационные, спортивно-оздоровительные).

Некоторые экономисты предлагают использовать термин локальных общественных благ, т.е. благ, доступных жителям отдельного региона, области, города, и коллективных общественных благ, предназначенных для ограниченных групп населения [10].

Такой подход получил дальнейшее развитие в последующих исследованиях. Было замечено, что ряд общественных благ обеспечивает достижение максимального уровня общественного благосостояния только при их предоставлении на субнациональном уровне [11]. Это -категория коллективных благ, производство которых обуславливается потребностями организации совместного проживания людей в рамках определенной территории, а потребление возможно при принадлежности к определенной группе или в случае пребывания в рамках определенной территории. В такой ситуации достигается Парето-оптимальное использование ресурсов. Она характеризуется тем, что на субнациональном уровне производятся преимущественно смешанные коллективные блага, в их производстве кроме государства участвуют частные организации и предприниматели, возникает проблема выбора эффективных организационных форм, разделения власти, управления государственными и муниципальными финансами и контроля использования бюджетных средств.

Другого мнения придерживается А.Я. Рубинштейн в исследовании сущности продуктов социальной сферы [12]. Изучая особенности продуктов социальной сферы как группы общественных благ и анализируя существующие теоретические подходы, он акцентирует внимание на

следующих важных моментах:

- в результате совместного и равного потребления их домохозяйствами предельные издержки общественного блага равны нулю и оно не имеет позитивной цены;
- многие экономисты отмечают существование ложного сигнала об отсутствии спроса на общественное благо;
- общественные блага являются предметом заботы государства;
- некоторые продукты социального сектора невозможно отнести к общественным благам в связи с их делимостью [12].

С этими выводами следует согласиться, более того рассматриваемый подход позволяет охарактеризовать такие продукты социальной сферы, как государственные и муниципальные социальные услуги, частные социальные услуги, а также теоретически обосновать государственное управление сферы социальных услуг.

Если в отношении государственных и муниципальных социальных услуг целесообразность государственного воздействия не подвергается сомнению (имеют место «несовершенства рынка», не позволяющие достичь Паретооптимального использования ресурсов), то к частным социальным услугам, не являющимся общественными благами такое объяснение не подходит.

А.Я. Рубинштейн подробно рассматривает концепцию мериторных благ, позволяющую обосновать целесообразность поддержки социальной сферы, предлагающую совершенно иную мотивацию государственной активности.

Так как спрос на мериторные блага со стороны частных лиц отстает от «желаемого обществом», его стимулирует государство и его функцией становится защита недостаточно информированных людей, помощь в принятии верных решений, предоставление денежных трансфертов или натуральной помощи в стремлении общества реализовать собственные интересы, специфические потребности, не сводимые к частным интересам индивидуумов.

Мы анализируем три фундаментальных свойства товаров и услуг в сфере социальных связей: неисключаемость, несоперничество, объединяя их в свойстве - коммунальности, и несводимость, имеющую место у товаров и услуг, обладающих социальной полезностью, и отсутствующую, если благо имеет индивидуальную полезность.

Товары и услуги социального сектора делятся на три категории - нулевого, необязательного и обязательного потребления, а всю совокупность услуг - на три группы: нулевой, обычной и большей продолжительности их приобретения.

Такой подход позволили нам предложить социальную классификацию благ и классификацию продуктов социального сектора (табл. 1,2).

Таблица 1.

Социальная классификация социальных благ

№	Группы	Индивидуальная полезность	Коммунальность в потреблении	Социальная полезность
Сочетание трех по одному				
1.	Частное благо	Индивидуальная полезность		
2.	Отсутствует		Коммунальность в потреблении	
3.	Социальное благо			Социальная полезность
Сочетание трех по два				
4.	Коммунальное благо	Индивидуальная полезность	Коммунальность в потреблении	
5.	Отсутствует		Коммунальность в потреблении	Социальная полезность
6.	Смешанное благо	Индивидуальная полезность		Социальная полезность
Сочетание трех по три				
7.	Смешанное комунальное благо	Индивидуальная полезность	Коммунальность в потреблении	Социальная полезность

Источник: Разработано автором

В данной: классификации (табл.2), **первая группа** – производство социальных благ, **вторая группа** - производство смешанных благ, индивидуальная плата реализуется посредством рыночных цен, устанавливаемых производителями с учетом бюджетных субсидий и/или налоговых льгот, **третья группа** - производство смешанных благ, комплектное образовательное благо сначала приобретается, а потом уже погашается беспроцентная государственная ссуда (возвратная плата).

Таблица 2.

Классификация продуктов социального сектора

	Отсутствует индивидуально потребление	Необязательное потребление		Обязательное потребление
		Непродолжительный процесс	Продолжительный процесс	
Отрасли социальной сферы	Наука, культурное наследие	Культура, прикладная наука	Образование	Здравоохранение, социальное обеспечение
Форма индивидуальной платы	Нет	Цена блага	Возвратная плата	Взносы обязательного страхования

Источник: Разработано автором

четвертая группа - производство смешанных благ, рассматриваются две схемы: государство предоставляет такие блага всем гражданам бесплатно, принуждая одновременно каждого платить соответствующие налоги и схема обязательного социального страхования, предусматривающая выплату страховых.

По признаку стоимости социальные услуги подразделяются на платные и бесплатные социальные услуги. Согласно методологии ООН к платным относятся услуги, на которые устанавливаются экономически значимые цены, составляющие не менее 50% издержек.

В нашей республике законодательно определены виды и объемы бесплатной медицинской помощи, несколько хуже ситуация в законодательном оформлении бесплатных услуг образования. Следует сказать, что существует тенденция превращения ранее бесплатных услуг в платные.

К причинам такого явления в нашей стране можно отнести расширение экономических преобразований в стране, качественные преимущества платных услуг и, конечно, ограниченность государственных финансовых ресурсов в социальной сфере.

Существуют причины позволяющие уточнить рассматриваемую группировку и выделить бесплатные социальные услуги с добровольным использованием, бесплатные социальные услуги с обязательным использованием, платные (полностью либо частично)

социальные услуги с государственным регулированием цен. К таким причинам можно отнести во-первых, факторы, стимулирующие потребление социальных услуг (социальный и экономический эффект, рост человеческого капитала, возможность удовлетворения специфических потребностей потребителей), во-вторых, факторы, препятствующие этому процессу (низкая платежеспособность населения, проявление отрицательных экстерналий, потенциальные потребности могут быть не осознаны потребителем, в результате предъявляемый на рынке спрос занижен или отсутствует).

В зависимости от особенностей потребителей социальные услуги следует разделить на коллективные и индивидуальные социальные услуги.

Индивидуальные социальные услуги направлены на удовлетворение персонифицированных потребностей.

Ряд социальных услуг, услуг по обеспечению жизнедеятельности человека, предоставляется в виде индивидуальных социальных услуг службами социальной защиты органов государственного и муниципального управления, компенсирующих отсутствующие функции домашних хозяйств в виде социального обеспечения, социальной помощи. Право на социальное обеспечение по возрасту, в случае болезни, инвалидности, потери кормильца, для воспитания детей и в иных случаях, установленных законом обеспечивается посредством индивидуальных социальных услуг.

Коллективная социальная услуга рассчитана на совокупность потребителей отдельного сегмента (например, потребители, получающие специальность экономист, больные воспалением легких) и может предоставляться одновременно для всех потребителей сегмента. При помощи коллективных социальных услуг реализуются конституционные права граждан на охрану здоровья и медицинскую помощь, право на образование, право на участие в культурной жизни и пользование учреждениями культуры, на доступ к культурным ценностям.

Услуги образования, здравоохранения и другие социальных услуг могут предоставляться индивидуальным домашним хозяйствам как рыночные.

Поэтому в зависимости от отношения к рынку имеет место разделение социальных услуг на рыночные и нерыночные социальные услуги.

Социальные услуги следует дифференцировать по признаку их стандартизации - стандартизованные и нестандартизованные.

К стандартизованным следует отнести те социальные услуги, для которых на государственном (муниципальном) уровнях законодательно установлен необходимый и возможный уровень государственных (муниципальных) гарантий в нормах и нормативах.

Государственные (муниципальные) социальные стандарты способствуют удовлетворению важнейших потребностей человека в основных социальных услугах. Стандартизованные социальные услуги предоставляются населению на бюджетной основе в соответствии с минимальными социальными

стандартами, рассчитанными в виде социальных норм и финансовых нормативов. Поэтому, государственные и муниципальные социальные услуги и должны рассматриваться как стандартизованные услуги.

Отсутствие стандартов является признаком отнесения услуги к нестандартизованным социальным услугам. Такие услуги чаще бывают платными, и финансируются за счет средств потребителей данных услуг.

Социальные: услуги могут быть также разделены по виду созданного человеческого капитала: социальные услуги, составляющие общий человеческий капитал (услуги средних и высших учебных заведений, медицинских и спортивных учреждений, учреждений культуры) и социальные услуги, представляющие специфический человеческий капитал (услуги учреждений подготовки и переподготовки). Представляется что в разрабатываемой классификации социальных услуг, прежде всего, должна быть отражена специфика социальной услуги, она

проявляется в выделении двух аспектов. Социальная услуга рассматривается в данной статье, во-первых, как процесс воздействия на человека (члена общества) с целью формирования и развития человеческого капитала, во-вторых, как форма блага - как человеческий капитал и его составляющие (образование, здоровье и др.). Эти два подхода взаимосвязаны и составляют единое целое.

По нашим исследованиям, социальные услуги, следовательно, могут быть разделены по различным критериям, имеющим отношение к производству или к потреблению услуг, прежде всего на две части: социальные услуги как вид деятельности и социальные услуги как экономическое благо. К первой относятся классификационные группы социальных услуг по отраслям, по формам собственности продуцентов, по источникам финансирования, ко второй – классификации социальных услуг по признаку платности, в зависимости от особенностей потребителей, уровню стандартизации, по виду формируемого человеческого капитала.

Разработанная нами классификация социальных услуг представленной в таблице 3 учитывает, что специфика социальной услуги позволяет рассматривать ее.

во-первых, как вид деятельности, связанный с воздействием на человека (члена общества) с целью формирования и развития человеческого капитала,

во-вторых, как форму блага - как человеческий капитал и его составляющие (образование, здоровье и культура).

Таблица 3

Классификация социальных услуг	
Признаки классификации	Классификационные группы
Социальная услуга как процесс	
По отраслям социальной сферы	Социальные услуги по формированию и развитию человеческого капитала (сфера услуг), услуги социальной помощи (непроизводственная сфера)
По отраслям сферы услуг	Услуги здравоохранения, образования, культуры, физической культуры и спорта
По формам собственности продуцентов	Государственные социальные услуги (республиканские социальные услуги и социальные услуги регионов Республики Узбекистан), Социальные услуги областей, Социальные услуги городов и районов Социальные услуги махаллы и частные социальные услуги
По источникам финансирования	Социальные услуги, предоставляемые за счет выручки от реализации, средств государственного и местных бюджетов, средств государственных социальных внебюджетных фондов, средства спонсоров и др
По степени капитальных вложений	Высококапиталоемкие социальные услуги, низкокапиталоемкие социальные услуги
По уровню материальных затрат (материало и энергоемкости)	Материалоемкие социальные услуги, нематериалоемкие социальные услуги
По квалификации персонала	Высокопрофессиональные социальные услуги, социальные услуги достаточной квалификации
Социальная услуга как экономическое благо	
По признаку платности	Платные социальные услуги, бесплатные социальные услуги
По особенностям потребления	Коллективные социальные услуги, индивидуальные социальные услуги
По уровню стандартизации	Стандартизированные социальные услуги, нестандартизированные социальные услуги
По виду человеческого капитала	Услуги, формирующие общий человеческий капитал, Услуги, формирующие капитал здоровья, капитал культуры, капитал образования
По отношению к рынку	Рыночные социальные услуги, нерыночные социальные услуги

Но социальному статусу потребителей	Социальные услуги элитные, эксклюзивные, высокого статуса (по евростандартам), массовые
-------------------------------------	---

Источник: Разработано автором

В наших исследованиях предлагается классифицировать продуцентов социальных услуг. В экономической литературе отсутствует такая классификация.

Прежде всего, в классификации продуцентов социальных услуг в соответствии с, предложенным в статье подходом должны присутствовать следующие группы продуцентов: продуценты сферы социальных услуг и продуценты услуг социальной помощи. Используя систему национального счетоводства, принятую в нашей стране, можно выделить продуцентов социальных услуг по типу их экономического поведения по секторам:

- «Нефинансовые предприятия» - организации различных форм собственности, оказывающие социальные услуги по ценам, покрывающим издержки, в том числе и за счет субсидий и дотаций из госбюджета;

- «Органы государственного управления»- государственные и региональные учреждения финансируемые в основном из государственного бюджета, занятые бесплатным или льготным представлением нерыночных услуг коллективного потребления в сфере образования, здравоохранения, физической культуры и искусства, социального обеспечения;

- «Некоммерческие организации, обслуживающие домашние хозяйства» - общественные организации, оказывающие нерыночные услуги, удовлетворяющие потребности отдельных групп домашних хозяйств в сфере образования, здравоохранения, физической культуры и искусства, социального обеспечения финансируемые за счет добровольных взносов и пожертвований домашних хозяйств, дохода от собственности.

Продуценты социальных услуг разделяются по отраслям сферы социальных услуг. По этому признаку классификации выделяются учреждения отрасли **«Здравоохранение, физическая культура и социальное обеспечение»** (больницы, клиники и др.), учреждения отрасли **«Образование»** (университеты, академии, институты, техникумы, другие учебные заведения высшего и среднего образования, курсы повышения квалификации, общеобразовательные школы, учреждения дошкольного воспитания, детские дома и др.) и учреждения отрасли **«Культура и искусство»** (библиотеки, музеи, зрелищные предприятия, клубы, парки, ботанические сады, зоопарки, телевидение и др.).

Ранее отмечалось, что научные исследования социальной сферы осуществляются в основном в отраслевом аспекте. Это относится и к рассматриваемому вопросу.

Примером классификации продуцентов социальных услуг в отдельных отраслях является классификация продуцентов услуг образования [13]:

- **государственные** (созданы государством и руководимы им, осуществляют процесс обучения по заданным государственным программам, используют государственные ресурсы и активы);

- **региональные или местные** (их ресурсы контролируются местными органами власти, цели и деятельность академических учреждений местного подчинения в целом совпадают с целями и деятельностью учреждений государственного образования);

- **частные** (независимые от государственной и муниципальной власти, как коммерческие, преследующие цель получения прибыли, так и некоммерческие, использующие доходы для покрытия затрат и не получающие прибыли).

Частные образовательные организации, в свою очередь, делятся:

- рыночные некоммерческие организации, не имеющие в качестве основной цели получение прибыли, оказывающие платные социальные услуги высокого качества, возмещающие издержки и получающие прибыль, то есть основным источником финансирования является выручка от реализации услуг (негосударственные учебные заведения, учреждения здравоохранения);

- нерыночные некоммерческие организации, предоставляющие социальные услуги бесплатно

или по экономически незначимым ценам, использующие взносы участников организации (например, добровольные спортивные общества), пожертвования (благотворительные общества и фонды), трансферты от предприятия-учредителя (ведомственные больницы, поликлиники, спортивные комплексы);

- рыночные коммерческие организации, предоставляющие социальные услуги.

Следует отметить, что вопрос классификации продуцентов услуг, связанных с социальной помощью населению, в научной литературе представлен лучше.

Например, субъектов социальной защиты делят на формальных и неформальных субъектов [14]. Формальные субъекты по роду своей деятельности в соответствии с уставом должны осуществлять меры по социальной защите граждан. В одних организациях социальная защита является целью их деятельности (центры социального обслуживания, юридические консультации), в других организации осуществляют социальную защиту как бы опосредованно (предприятия, учреждения культуры). Неформальные субъекты выполняют определенные функции социальной защиты без официального статуса, от них человек получает какую-либо поддержку, удовлетворяет насущные потребности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Конституция Республики Узбекистан // <https://lex.uz/docs/6445147>
2. Закон Республики Узбекистан от 26 декабря 2016 года ЗРУ-415 “О социальных услугах для престарелых, лиц с инвалидностью и других социально уязвимых категорий населения” // <https://lex.uz/ru/docs/3083194>
3. Государственные стандарты социальных услуг в Республики Узбекистан разработан Национальным Агентством социальной защиты в 2025 году и утверждено Национальным институтом Стандартизации Узбекистан (O'zMSt 549:2025, Приказ № 70/MSt от 24 марта 2025 года).
4. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан от 6 августа 2024 года ПКМ-484 “О мерах оказания гарантированных государством социальных услуг нуждающимся слоям населения со стороны государства” // <https://lex.uz/docs/-7051227>.
5. Современные услуги: природа, подходы к классификации, качество: Приложение к «Вестнику ИГЭА». - № 1.-Иркутск:Изд-во ИГА,2000.- 196 с
6. Услуги населению: система обеспечения стандартов, оценки и мониторинга: монография / С. В. Гайдук, Н. Г. Кузнецов, Г. В. Мирошник, в . п. Федько; под науч. ред. д-ра экон. наук, проф.Кузнецова Н. Г., д-ра экон. наук, проф. Федько В. П. - Ростов н/Д : РГЭУ«РИНХ», 2004. – С.10-11
7. Сосунова, Л.А. Логистика услуг в системе оптового товародвижения /Л.А. Сосунова. - Самара: Изд-во Самар. гос. экон. акад., 2004. – С.15.
8. Услуги населению: система обеспечения стандартов, оценки и мониторинга: монография / С. В. Гайдук, Н. Г. Кузнецов, Г. В. Мирошник, в . п. Федько; под науч. ред. д-ра экон. наук, проф.Кузнецова Н. Г., д-ра экон. наук, проф. Федько В. П. - Ростов н/Д : РГЭУ«РИНХ», 2004. – С.10-11
9. Соломко, И. М. Расходы на социальную сферу: порядок планирования и финансирования / И. М. Соломко, Л. И. Ткачук. - Хабаровск : РРЦХГАЭП, 2003.-196 с
10. Управление социальной сферой : учебник / под ред. В. Э.Гордина. -СПб. :ГУЭФ, 1998.-С.23.
11. Игнатова, Т. В. Государственные финансы в системе регулирования общественного сектора / Т. В. Игнатова, И. Г. Мушенко. -Ростов н/Д :Изд-во СКАГС, 2004. М. С.17-20
12. Рубинштейн, А. Я. Экономика социального сектора: проблемы теории /А. Я. Рубинштейн // Экономическая наука современной России. - 2005. -№ 1.-С. 47-63
13. Попов, В. Частное образование в постиндустриальном обществе / В.Попов // Вопросы экономики. - 2005. - № 11. - С. 130-136.
14. Морозова, Е. А. Система социальной защиты населения: исследовательский подход / Е. А. Морозова // Регион. - 2005. - № 4.-С. 1

УЎК: 330.32.1.7.322.49

ХОРАЗМ ВИЛОЯТИНИ 2023-2025 ЙИЛЛАРДА ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ АЙРИМ НАТИЖАЛАРИ ВА УСТУВОР ВАЗИФАЛАРИ Ж.Р.Рахимов, мустақил тадқиқотчи

Аннотация. Ушбу мақолада Хоразм вилояти 2023-2025 йилларда иқтисодий-ижтимоий ривожлантиришнинг айрим соҳалардаги натижалари ва устувор вазифалар хусусида сўз юритилади.

Калит сўзлар: ҳудуд, минтақа, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш, уй-жой қурилиши, миграция, инфратузилма, экспорт, саноат, бандлик, инвестиция, камбағаллик.

Аннотация. В данной статье речь идет о результатах и приоритетных задачах в некоторых сферах социально-экономического развития Хорезмской области в 2023-2025 годы.

Ключевые слова: территория, регион, социально-экономическое развитие, жилищное строительство, миграция, инфраструктура, экспорт, промышленность, занятость, инвестиции, бедность.

Abstract. This article discusses the results and priority objectives in certain areas of socioeconomic development in the Khorezm region in 2023-2025.

Keywords: territory, region, socioeconomic development, housing construction, migration, infrastructure, exports, industry, employment, investment, poverty.

Маълумки, ҳудудларни барқарор ва мутаносиб ривожлантириш мамлакатимиз ижтимоий-иқтисодий сиёсатининг энг муҳим устувор вазифаларидан бири ҳисобланади. Ушбу муҳим вазифаларнинг амалий ифодаси сифатида мамлакатимиз раҳбарининг Хоразм диёрига бўлган юксак эътиборлари, халқимизга яратиб бераётган кенг имкониятлари ҳамда вилоятимизнинг барқарор ривожланиши ва обод бўлишини ҳар тарафлама қўллаб-қувватлаб келаётганликлари бугун ҳар бир хоразмликнинг ҳаётида намоён бўлмоқда.

Айнан 2023-2025 йилларда мамлакатимиз Президенти Ш.М.Мирзиёевни Хоразм вилоятига ташрифлари давомида берилган топшириқлар бўйича 3 та йиғилиш баёнлари, 2024 йил 29 ноябрдаги “Хоразм вилоятини комплекс ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришни жадаллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-410-сонли алоҳида қарорлари қабул қилинди ва бугунги кунда тзимли равишда ижроси таъминланиб келмоқда [1].

Вилоятда амалга оширилиши кўзда тутилган чора-тадбирларни мониторинг қилиш бўйича давлат раҳбарининг топшириқларига асосан вилоятда “Ислоҳотлар штаби” фаолияти йўлга қўйилди.

Бугунги кунда “Ислоҳотлар штаби”да ҳукумат ва Президент Администрацияси масъуллигида республика Ишчи гуруҳи билан биргаликда 4 та йўналишда аҳоли бандлигини таъминлаш, камбағалликни қисқартириш, инвестиция ва экспорт ҳамда аҳоли кайфиятини яхшилаш бўйича ишлар ташкил қилинди. Аҳоли ҳамда тадбиркорларни қийнаётган муаммолар, уларнинг ечимлари, янги имконият ва таклифлар бўйича вилоятнинг барча имконият ва захираларини таҳлил қилиниб, вилоятни ривожлантиришга муҳим туртки бўладиган муҳим ташаббуслар ишлаб чиқилди [2].

Шунингдек, республика Ишчи гуруҳи билан бирга вилоятнинг 509 та маҳаллада 38 та кўрсаткич бўйича сўровнома ўтказилди. Ушбу социологик сўровномаларда маҳаллаларда тадбиркорликни кенгайтириш имкониятлари, хизмат кўрсатиш турларига бўлган қўшимча эҳтиёж ва норасмий банд аҳолини фаолиятини легаллаштириш масалалари ўрганилди.

Социологик сўровномалар натижаларига кўра, Хоразм вилоятининг 10 минг нафардан ортиқ тадбиркорларидан 3500 таси фаолиятини кенгайтириш, уларга 329 га ер майдони ва 546 млрд. сўм кредит маблағларини ажратилиши зарурлиги аниқланди. Бунинг натижасида эса тадбиркорлари-миз иш ўринлари сонини 25-50 мингтагача ва солиқ тушумларини эса 2 мартага ошириш масъулиятини қабул қилдилар.

Шунингдек, вилоятдаги мавжуд 509 та маҳаллалар 5 та тоифага таснифланиб, 38 та нисбатан ривожланиши паст бўлган ҳар бир маҳалла фуқаролар бандлигини таъминлаш, камбағалликни қисқартириш ҳамда аҳоли кайфиятини яхшилаш бўйича маҳаллаларда инфратузилма ва муҳандислик тармоқларини қуриш ҳамда ободонлаштириш ишлари бўйича алоҳида манзилли “Йўл харита” ишлаб чиқилиб ижрога қаратилди.

Бугунги кунда вилоят маҳаллаларининг 86 таси ёки 17 фоизи 1-тоифа, яъни ижтимоий-иқтисодий ҳолати юқори, 163 таси ёки 32 фоизи 2-тоифа, 112 таси ёки 22 фоизи 3-тоифа, 110 таси ёки 21,6 фоизи 4-тоифа ва 38 таси ёки 7,4 фоизи 5-тоифага (ижтимоий-иқтисодий ҳолати нисбатан паст) тегишли [2].

Ижтимоий-иқтисодий ҳолати нисбатан паст бўлган маҳаллалар Хазорасп туманида 11 тани, Қўшқўпир туманида 8 та, Шовот туманида 5 та ва Янгиариқ туманида 4 тани ташкил қилади.

2023-2025 йилларда аҳоли кайфиятини яхшилаш бўйича маҳаллаларда бажарилган қурилиш ва ободонлаштириш ишлари бўйича ижтимоий-инфратузилмасини яхшилаш мақсадлари учун 400 тадан ортиқ маҳаллалардаги 1650 та объектда 7,5 трлн сўмга яқин қурилиш ва ободонлаштириш ишлари бажарилди, 950 минг нафардан ортиқ аҳолининг турмуш шароитлари яхшиланди.

Куйидаги 1-расмда Хоразм вилоятининг бандлик, камбағаллик, аҳоли кайфиятини яхшилаш ва инвестиция сиёсати борасида 2025-2027 йилларга мўлжалланган мақсадли кўрсаткичлари келтирилган.

Хоразм вилоятида жорий йилнинг ўзида 2,4 трлн. сўм (шундан, республика бюджетидан 1,6 трлн. сўм), жумладан, Инвестиция дастури доирасида 968 млрд сўм, ташаббусли бюджет ҳисобидан 168 млрд. сўм ажратилиб, 600 тадан ортиқ объектларда қурилиш ишлари амалга оширилмоқда. Жумладан, вилоятнинг ижтимоий-иқтисодий вазияти оғир бўлган 70 та маҳаллаларда аҳоли кайфияти билан боғлиқ бўлган, суғориш тизимларини, электр таъминотини яхшилаш, ички йўллар ва пиёдалар йўлакларини қуриш учун 233 млрд сўм маблағлар ажратилгани ҳолда 43 та маҳаллада суғориш ишлари, 56 та маҳаллада электр таъминоти яхшиланиб, 346 минг нафар аҳолининг кайфиятига ижобий таъсир кўрсатди [4].

Ўзбекистон Республикаси Президентининг жорий йил 1-2-май кунлари вилоятимизга ташрифлари давомидаги топшириқларига асосан қўшимча янгидан яна 10 та оғир маҳаллага 15 млрд. сўм маблағ ажратилиб, 9 та маҳаллада томорқа ерларини суғориш ва 5 та маҳаллада электр-энергияси билан таъминлаш ишлари амалга оширилди.

1-расм. Хоразм вилоятининг 2025-2027 йиллар учун мақсадли кўрсаткичлари

Манба: Муаллиф ишланмаси

Шунингдек, Хазорасп ва Шовот туманларини жадал комплекс ривожлантириш учун 168 млрд сўм, вилоятдаги 67 та драйвер лойиҳаларни зарур инфратузилма билан таъминлаш мақсадида иккинчи босқич лойиҳаларига ҳам 80 млрд сўм маблағ ажратилди. Бундан ташқари, Президентимиз топшириқларига асосан "Оғир" тоифага киритилган 13 та маҳаллаларда

аҳоли бандлигини таъминлаш, камбағалликни қисқартириш ҳамда аҳоли кайфиятини яхшилаш бўйича маҳаллаларда инфратузилма ва муҳандислик тармоқларини қуриш ҳамда ободонлаштириш ишлари учун 152 млрд сўм ажратилади ҳамда ушбу маҳаллалардаги 11 мингта хонадонда яшовчи 60 минг нафардан ортиқ аҳоли ҳамда 1 220 та камбағал оилаларда истиқомат қилувчи фуқароларнинг кайфияти яхшиланиб, уларга янада қулай шароитлар яратилади [3].

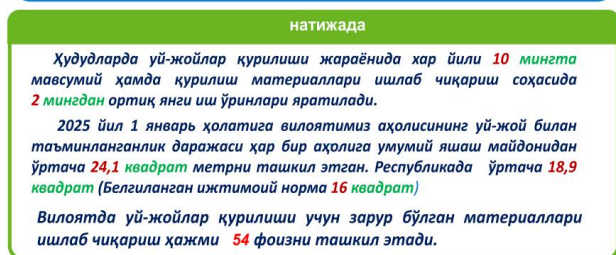
Вилоятнинг Янгиариқ туманида аҳоли кайфиятини яхшилаш мақсадида инфратузилма ва муҳандислик тармоқларини қуриш ва ободонлаштириш ишлари учун 124 млрд сўм ажратилади. Хусусан, 10 км тупроқ йўллари шағаллаштирилади, 11 км йўллари асфальт қилинади, 5 та кўприklar таъмирланади, 3 км пиёдалар йўлакчаси қурилади, 22 км ичимлик сув тармоқлари янгидан ўтказилади ҳамда 40 км ичимлик сув тармоқлари реконструкция қилинади. Электр таъминотини яхшилаш учун 38 км узунликдаги электр тармоқлари қурилади ҳамда 14 та трансформаторлар ўрнатилади ва реконструкция қилинади. Тумандаги 6 та умумтаълим мактабларига қўшимча бинолар қурилади ва таъмирланади, 3 та мактабга таълим ташкилоти мукамал таъмирланиб, Огаҳий маҳалласида янги кутубхона қурилади. Натижада 75 минг нафар аҳолининг яшаш шароити яхшиланиб, розилиги таъминланади.

Аҳолини уй-жой билан таъминлаш мақсадида охириги 3 йилда 12 минг та хонадонли 416 та уй жойлар қурилиб, фойдаланишга топширилди. Вилоятда ҳудуди 260 гектар бўлган 8 та “Янги Ўзбекистон” массивларида 20 минг хонадонли, 580 та кўп қаватли уй-жойлар ижтимоий ва хизмат кўрсатиш объектлари билан комплекс тарзда қурилмоқда. Массивларнинг коммуникация тармоқлари қурилишига 400 млрд сўмдан ортиқ ҳамда 10 та ижтимоий соҳа объектларига 80 млрд сўм бюджет маблағлари ажратилди [2].

Бугунги кунга қадар “Янги Ўзбекистон” массивларида 5 минг хонадонли 210 та уй-жойлар фойдаланишга топширилди, ушбу уйларда 30 минг нафардан ортиқ аҳоли истиқомат қилмоқда. Жорий йилдан бошлаб эса Урганч, Ҳазорасп ва Шовот туманларида “Янги Ўзбекистон” массивлари ташкил этиш бўйича бунёдкорлик ишлари бошлаб юборилди, мазкур массивларда 8 минг хонадонли 200 та кўп қаватли уй-жойлар барпо этилади [4].

2025 йил якунига қадар яна 4706 та хонадонли 115 та кўп қаватли уй-жой қурилади. Жумладан, Янги Ўзбекистон массивларида 1504 хонадонли 38 та уй-жойлар қурилади (2-расм).

АҲОЛИНИ УЙ-ЖОЙ БИЛАН ТАЪМИНЛАШ

2-расм. Хоразм вилоятида 2025 йилда аҳолини уй-жой билан таъминлаш кўрсаткичлари

Манба: Муаллиф ишланмаси

Шунингдек, Урганч шаҳрида бугунги кунга қадар Ал-Хоразмий шаҳарчасида ҳам 2100 та хонадонли 84 та уй-жойларда қурилиб, фойдаланишга топширилди. Бундан ташқари, Ал-Хоразмий шаҳарча ҳудудида 330 ўринли умумтаълим мактаб ва 150 ўринли боғча, 200 ўринли ёшлар технопарки, ёшлар маркази, 200 қатновли оилавий поликлиника, Ал-Хоразмий номидаги 504 ўринли янги ихтисослаштирилган мактаб-интернати фойдаланишга топширилди [2].

Аҳолини ичимлик сув таъминотини яхшилаш мақсадида кейинги йилларда 249 та объектда 1357 км ичимлик ва оқова сув тармоқлари, 32 та сув тарқатиш иншоотлари қуриш, реконструкция қилиниши натижасида вилоятда аҳолининг ичимлик суви билан таъминланиш даражаси 82,6 фоиздан 91,6 фоизгача етди [4].

Шунингдек, Европа тикланиш ва тараққиёт банкнинг 150 млн.доллар қийматидаги 2 та лойиҳаси доирасида вилоятнинг ичимлик сув ва канализация тизимларида реконструкция қилиш ишларини амалга ошириш белгиланган. Хусусан, қиймати 6,2 млн.доллар бўлган Питнак шаҳар оқова сув тизимини қуриш ва реконструкция қилиш ишлари JV VORIS ва Jiangsu Sahne Environmental Protection Group (Хитой) компаниялари томонидан ҳамда қиймати 12 миллион доллар бўлган Гурлан туманидаги 5 минг м³ қувватли сув тозалаш иншооти ва тармоқларини қуриш бўйича “SAAB NIROO” (Эрон), “BARAKA FAYZ” (Ўзбекистон) компаниялари томонидан қурилиш ишлари бошланди.

3-расм. Хоразм вилоятида электр таъминоти бўйича лойиҳалар

Манба: Муаллиф ишланмаси

Лойиҳа доирасида 61 та маҳаллалардаги 540 минг нафар аҳоли оқова сув хизмати билан таъминланади, Питнак сув тозалаш иншоотининг ишлаш самарадорлиги 35 фоиздан 100 фоизгача кўтарилади. Натижада вилоятда оқова сув билан камраб олинганлик даражаси 8,5 фоиздан 16 фоизга етади.

Вилоятнинг Гурлан ва Янгибозор туманларида табиий газ таъминотини яхшилаш мақсадида 20 млрд сўм маблағлар ҳисобига Урганч туманида жойлашган “Урганч-2” газ тақсимлаш станциясидан Гурлан ва Янгибозор туманларига 33 км юқори босимли табиий газ қузури янгидан ўтказилиши натижасида Гурлан ва Янгибозор туманларининг 95 минг нафар аҳолиси яшайдиган 23 мингта аҳоли хонадонлари ва 778 та улгуржи истемолчилар ҳамда 61 та ижтимоий соҳа объектлари барқарор табиий газ билан таъминланди [4].

Маҳаллаларда *электр энергияси таъминотини яхшилаш мақсадида* охириги 3 йилда 1273 км электр тармоқлари ва 501 та трансформатор пунктларида янги қурилиш ва реконструкция ишлари, 4135 км электр тармоқлари ва 1512 дона трансформатор пунктларида мукаммал таъмирлаш ишлари бажарилди. Натижада 130 мингдан ортиқ хонадон ва 3 мингта ижтимоий ва ишлаб чиқариш объектларининг электр энергияси таъминоти яхшиланди (3-расм).

Хоразм вилоятида “Атроф - муҳитни асраш ва “яшил иқтисодиёт” йилида қайта тикланувчи энергия манбаларини ривожлантириш мақсадмда Тупроққалъа туманида Франциянинг “Vitalia” компанияси томонидан қуввати 100 Мегаваттни ташкил этадиган қуёш фотоэлектр станцияси лойиҳаси ишга тушиши билан 60 минг хонадон электр энергияси билан таъминланади [4].

Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2024 йил 29 ноябрдаги ПҚ-410-сон қарорларига асосан Халқаро молия институтларининг 140 млрд сўм маблағлари ҳисобидан 3 та лойиҳа доирасида Ҳазорасп, Хива, Хонқа, Шовот, Гурлан, Қўшқўпир ва Урганч туманларида электр энергияси таъминоти яхшиланади. Лойиҳалар тўлиқ амалга оширилгандан кейин 139 мингдан ортиқ аҳоли хонадонлари, 13 мингта та юридик истеъмолчиларнинг электр таъминоти яхшиланади, ҳар йили ўртача 172 млрд сўмлик 284 млн кВт электр энергияси йўқотишларнинг камайишига ҳамда келгусида ишга тушириладиган ишлаб чиқариш лойиҳаларини электр энергияси билан таъминлаш учун қувват захираси яратилади (3-расмга қаранг).

Хорижий халқаро молия институтлар маблағлари ҳисобидан бажариладиган лойиҳалар

4-расм. Хоразм вилоятида хорижий халқаро институтлар маблағлари ҳисобига амалга ошириладиган лойиҳалар

Манба: Муаллиф ишланмаси

Вилоятда йўл инфратузилмасини яхшилаш мақсадида сўнги 3 йилда 1,7 трлн сўм маблағлар ҳисобига жами 2613 км узунликдаги йўлларда (1255 км умум фойдаланувдаги, 1358 км ички хўжалик йўллари) ва 72 дона кўприкларда реконструкция ва таъмирлаш ишлари амалга оширилди. Жумладан, Урганч туманида жойлашган Оролбўйи минтақаси ихтисослаштирилган кардиология ва кардиохирургия илмий-амалий тиббиёт марказига олиб боровчи автомобиль йўлида 15 млрд сўм маблағлар ҳисобига 2 км узунликда йўл қурилиб

фойдаланишга топширилди. Ушбу йўлда пиёдалар йўлакчалари, тунги ёритиш чироклари, кўкаламзорлаштириш ишлари амалга оширилиб аҳолига қулай шарт шароитлар яратилди [4].

Шунингдек, Хива шаҳрида қиймати 93 млрд сўм бўлган ер ости автомобиль йўли қурилиши натижасида Хива шаҳрига келувчи хорижий туристлар ва маҳаллий аҳолига қулай шарт-шароитлар яратилиб, ҳаракат хавфсизлиги яхшиланди.

Шовот туманидан ўтувчи "Урганч ш - Шовот ш-Туркменистон Республикиси чегараси" автомобиль йўлининг 20 км қисмида 339 млрд. сўмлик лойиҳа асосида реконструкция ишлари бажарилмоқда. Ушбу лойиҳа тўлиқ якунланганида автомобиль йўли 2-тоифали 2 тасмали (*эни 9 метр*) 4 тасмали 1-тоифали (*эни 18 метр*) замонавий жиҳозланган автомобиль йўлига айлантиралади ва ушбу автомобиль йўли Ўзбекистон ва Туркменистон Республикасини боғловчи асосий йўл ҳисобланиб, икки қардош давлат ўртасида алоқаларни бундан яхшилашга хизмат қилади (4-расм).

Таъкидлаш жоизки, Осиё инфратузилмавий инвестициялар банки иштирокида қиймати 80 млн. доллар бўлган 9 та туманлар ҳудудидан ўтган умумий фойдаланувдаги 188 км автомобиль йўллари мукаммал таъмирлаш ишлари лойиҳаси бўйича ишлар бошланмоқда. Ушбу лойиҳа доирасида 2028 йилгача Боғот туманида 14 км, Ҳазораспда 14 км, Янгиарикда 19 км, Хива туманида 21 км, Қўшқўпирда 35 км, Урганч туманида 41,5 км, Янгибозорда 11 км, Гурланда 19 км ва Шовотда 13,5 км йўллар тўлиқ таъмирланади [2].

Шунингдек, Европа тикланиш ва тараққиёт банки иштирокидаги лойиҳа қиймати 238 млн. АҚШ доллари бўлган D213 “Урганч - Хонқа – Ҳазорасп - Амударё дарёси - А380” автомобиль йўлининг 84 км қисми реконструкция қилинади. Бунда Урганч шаҳрида 2,7 км, Урганч туманида 7,3 км, Хонқада 14 км, Боғотда 22 км, Ҳазораспда 28 км ва Қорақалпоғистон Республикаси Тўрткўл туманида 10 км йўллар цементбетон қоплама билан таъмирланади [4].

Бундан ташқари, лойиҳа доирасида, Амударё устидан кўприк, А380 йўлига туташтириш жойида икки сатҳда транспорт ечими қуриш, 49 дона кўприклар кенгайтирилади ва қурилади, 3 дона ер усти ва 1 дона ер ости пиёдалар ўтиш жойлари қурилади, 88 дона қувурлар алмаштирилади.

Шунингдек, лойиҳанинг 2-босқичида 496 млн. доллар ҳисобига “Урганч ш. - Гурлан ш. - Мангит ш. - Туркменистон Республикаси чегараси” автомобиль йўлининг 70 км қисми цемент-бетон қоплама билан таъмирланади.

Урганч шаҳрида аҳолига қулай транспорт хизматини ташкил қилиш ва Урганч шаҳрининг транспорт инфратузилмасини тартибга солиш бўйича “Бунёд Йўловчи Ташиш” масъулияти чекланган жамияти томонидан Хитойнинг “Зонг Тонг” компаниясида ишлаб чиқарилган 80 дона замонавий автобуслар харид қилинди ва Урганч шаҳаридаги 6 та автобус йўналишларига жойлаштирилди.

Натижада, аҳолининг жамоат транспортдан фойдаланиш даражаси ўртача 26 фоиздан 38 фоизга етказилди ҳамда автобуслар оралиқ интервали 2 баробарга яъни 10-15 дақиқадан 5-8 дақиқага қисқартирилди. 2025 йил якунига қадар Хитой давлатидан яна 80 та янги замонавий автобус ва 10 та троллейбуслар олиб келинади.

Жорий йилда қиймати 325 миллион АҚШ доллари бўлган “Бухоро-Урганч-Хива” темир йўлини электрлаштириш лойиҳаси якунига етказилди. Шунингдек, аҳолимизнинг хавфсизлигини таъминлаш мақсадида темир йўл бўйлаб икки тарафида жами 959 км масофада химоя тўсиқлари ўрнатилди.

2026 йилдан бошлаб “Тошкент – Хива” йўналишида юқори тезликда ҳаракатланадиган поездлар қатнай бошлайди. Натижада йўловчи ташиш 500 мингдан 3,3 миллион нафарга, юк ташиш 1 миллион тоннадан 6 миллион тоннага етади.

Маҳаллаларда тадбиркорликни ривожлантириш, бандлик ва камбағалликни қисқартириш масалалари йўналиши – иқтисодиётни ривожлантириш, аҳоли бандлиги ва даромадларини оширишда муҳим омил ҳисобланади. Вилоятида кичик бизнес ва хусусий

тадбиркорлик (КБХТ) субъектлар сони 2016 йилда 10 мингтани ташкил қилган бўлса, ҳозирда уларнинг сони 40 мингтага етиб, 4 баробарга ошди [3].

Шунингдек, 2024 йилда КБХТ субъектларининг ялпи ҳудудий маҳсулотдаги улуши 72 фоизни (*37 триллион сўм*), маҳаллий бюджетга тушадиган 3 трлн сўмлик тушумнинг эса 60 фоизини ташкил қилиб, банд аҳолининг 88 фоизи (*688 минг киши*) ушбу соҳада даромад топиб келмоқда. КБХТ субъектлари томонидан йилига 6 трлн. сўмлик саноат маҳсулотлари ишлаб чиқарилиб, 20 трлн сўмлик хизматлар кўрсатилмоқда, ҳамда йилига қарийб 400 млн долларлик экспорт амалга оширилмоқда.

Агар 2020 йилда айланмаси 100 миллиард сўмдан юқори бўлган корхоналар сони эса 1 тага бўлган бўлса, бугунги кунда йиллик айланмаси 1 миллиард сўмдан юқори бўлган корхоналар сони 2000 тага, 10 миллиард сўмдан юқорилари 500 тага ҳамда айланмаси 100 миллиард сўмдан юқори бўлган корхоналар сони эса 23 тага етган [2].

Вилоят иқтисодиёт тармоқларига тижорат банклари томонидан ўтган 3 йил давомида жами 30 трлн сўмга яқин кредит маблағлари жалб қилинган бўлиб, уларнинг 13,7 трлн.сўми ёки қарийб 46 фоизи КБХТни қўллаб-қувватлашмақсадида ажратилган.

Турли давлат дастурлари дорасида тижорат банклари томонидан 115 мингдан ортиқ жисмоний ва юридик шахсларга 3,5 трлн сўм миқдорида имтиёзли кредит маблағлари эвазига 122 мингтага яқин иш ўринлари яратилди. 2025 йил якунига қадар кичик бизнесга тижорат банклари томонидан қўшимча яна 1 трлн сўмдан ортиқ кредит маблағлари ажратилиши таъминланади. Шунингдек, “Сайхунобод”, “Уйчи”, “Зарбдор” ва “Ғиждувон” тажрибалари асосида амалга оширилаётган ишлар натижасида 10 минг нафардан ортиқ фуқароларнинг бандлиги таъминланиб, юқори даромад манбаига эга бўлдилар.

Вилоятнинг меҳнат бозоридаги тенденция ва ўзгаришлар динамикасини ҳисобга олган ҳолда, ҳар йили ўртача 250 минг нафардан аҳоли бандлиги таъминланмоқда. 2025 йилнинг 7 ойи давомида 208 минг нафар фуқаролар бандлиги таъминланиб, 101 минг нафар аҳоли камбағалликдан чиқарилди. Бунда албатта аҳоли учун ижарага ажратиб берилган 16 минг гектар ер майдонлари, 19 минг гектар дала томорқалари ҳамда 23 минг гектар шахсий томорқаларнинг улуши катта бўлди. Биргина ушбу йўналишда 42 мингта деҳқон хўжаликлари ташкил қилиниб, маҳсулот ишлаб чиқарувчи ва сотувчи тадбиркорга айланди.

Вилоятда аҳоли бандлигини таъминлаш ва камбағалликни қисқартириш бўйича маҳалла еттилиги билан биргаликда қуйидаги 5 та – паррандачилик, интенсив усулда балиқ етиштириш, ихчам иссиқхоналарда маҳсулот етиштириш, маҳаллаларда хизматлар ва кичик ишлаб чиқариш йўналишларидаги лойиҳаларни амалга ошириш орқали 30 минг нафар аҳолининг бандлиги таъминланиб, камбағалликдан чиқарилди.

Шунингдек, камбағал оилалар аъзоларининг 3 минг нафарга яқини касб-ҳунар ва тадбиркорликка ўқитилиши, 21 минг нафари доимий ишга жойлаштирилиши, 34 минг нафардан ортиғи ўз тадбиркорлигини йўлга қўйиши натижасида ишсизлик даражаси 2022 йилдаги 9 фоиздан 4,7 фоизга, камбағаллик даражаси эса 23,3 фоиздан 6,8 фоизгача камайтирилди. 2025 йил охиригача бу кўрсаткичлар мос равишда 35 ва 5,9 фоизгача пасайтирилади. Бундан ташқари, 2025 йилда яна 300 мингта янги иш ўринларини яратиш учун етарлича имконият ва захиралар мавжуд.

Бугунги кунда, 107 минг нафар фуқаролар узок муддатга хорижий давлатларга кетган. Чет давлатларида юрган фуқароларимизнинг хатлов натижаларига кўра, 40 минг нафари 1000 доллардан ортиқ даромад топмоқда. Кам даромад топаётган 41 минг 657 нафар миграцияда юрган фуқаролар вилоятимизга қайтарилиб, 39 минг нафарининг бандлиги таъминланди. Жорий йил якунига қадар яна 21 минг нафар фуқароларни вилоятимизга қайтарилиши таъминланади.

Вилоятда инвестиция ва экспорт масалалари бўйича 2023-2025 йилларда саноат, хизмат кўрсатиш ва қишлоқ хўжалиги соҳаларида жами қиймати 12,5 трлн сўм бўлган 2 мингтадан ортиқ лойиҳани ишга тушириш ҳисобига 40 мингта янги иш ўрни яратилди. Жумладан, “Хоразм инсулейшен груп” қўшма корхонаси томонидан Россиялик ҳамкорлар билан биргаликда 40 млн доллар инвестиция киритилиши ҳисобига базальт плиталар ишлаб чиқарилиши йўлга қўйилди. Шунингдек, Урганч шаҳридаги “Геотекс продакшен” МЧЖ томонидан геотекстиль маҳсулотларини ишлаб чиқариш йўлга қўйилиб, лойиҳа доирасида 12 млн доллар хорижий инвестиция маблағлари ўзлаштирилди [4].

Шовот туманидаги “Текстил Финанс Хорезм” МЧЖ ҚК томонидан 55 млн долларлик “Меланж ва компакт ип-калава маҳсулотларини ишлаб чиқариш”ни ташкил этиш лойиҳаси ҳисобига 500 та, Боғот туманида “XORAZM TEX” МЧЖ томонидан “Газлама мато ишлаб чиқариш” лойиҳаси ишга туширилиши натижасида 17 млн. доллар инвестициялар ўзлаштирилиб, 500 та янги иш ўринлари яратилиши эвазига 86 минг тонна ип-калава, 27 минг тонна мато ва 75 млн.дона тайёр тикув тирикотаж маҳсулотлар ишлаб чиқарила бошланди.

Шунингдек, Қўшқўпир туманида 175 гектар майдонда Ўзбек-Хитой технопарки ташкил қилиниши эвазига, 1 млрд доллардан ортиқ 16 та лойиҳа амалга оширилади. Жумладан, ушбу лойиҳалар доирасида лак-бўёқ маҳсулотлари, ақлли маиший техникалар, тикув машиналари, болалар аравачалари, ҳар хил турдаги электр генераторлари ҳамда ўт ўчиргич асбоблари (огнатушитель) каби импорт ўрнини босувчи маҳсулотлар ишлаб чиқарилади ҳамда 5 минг нафар аҳолининг бандлиги таъминланади.

Юқорида таъкиблаб ўтилган “Ислохотлар штаби” билан биргаликда ишлаб, 2,4 млрд долларлик 111 та лойиҳалар шакллантирилди. Ушбу лойиҳалар доирасида 10 минг нафар аҳолининг бандлиги таъминланади. Жумладан, Словакиянинг “АЗС Груп” холдинг компанияси томонидан Тупроққалъа туманида 500 гектар ер майдонлари ўзлаштирилган бўлиб, компания томонидан 368 млн доллар инвестиция киритган ҳолда яна 4 500 гектар чўл ерларини ўзлаштириш, биоёқилғи, юк вагонлари ва цистерналар, шиша толали қувурлар ҳамда фармацевтика маҳсулотларини ишлаб чиқарилади. Ушбу лойиҳалар амалга ошириш натижасида 1 трлн сўмдан ортиқ маҳсулот ишлаб чиқариш, 30 миллион долларлик экспорт, 80 миллион долларлик импорт ўрнини босиш имкониятлари ҳамда 1300 та янги иш ўринлари яратилади.

Шунингдек, Австралиянинг “Аллайд Грин Аммония” компанияси томонидан қиймати 820 млн долларлик “Экологик тоза авиация ёқилғиси (SAF) ишлаб чиқариш” лойиҳаси бўйича келишувга эришилди. Ушбу корхона 2000 МВт қувватли электролизлар билан жиҳозланади, улар 2 ГВт гача бўлган қайта тикланадиган энергия манбаларида ишлайди ва аккумуляторли энергия сақлаш тизими (BESS) билан таъминланади. Ушбу лойиҳа доирасида йилига 600 минг тонна экологик тоза авиация ёқилғиси ишлаб чиқарилади [4].

Хоразм вилоятида 2022-2025 йилларда 1,7 млрд.АҚШ долларида ортиқ тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ўзлаштирилди ва 1,1 млрд. АҚШ долларлик маҳсулотлар экспорт қилинди. Экспорт географиясига 23 та янги давлат (*Саудия Арабистони, Канада, Италия, Португалия, Марокаш, Словакия, Франция, Миср, Австрия, Швеция, Буюк Британия, АҚШ ва бошқалар*) қўшилди ва давлатлар сони 52 тага етказилди.

Вилоятда экспортчилар қаторига 197 та янги корхоналар жалб қилиниб, 30 дан ортиқ янги турдаги маҳсулотлар (*базальт тола, ўсимлик ёғи, тўқимачилик маҳсулотлари, қурилиш материаллари, минерал ўғит в.б.*) халқаро бозорларга чиқарилди. 2025 йилда биринчи марта гилос, кўкатлар, узум, қуритилган мева, бодом, олма ва тарвуз каби маҳсулотлар экспортга чиқарилди. Шунингдек, 2025 йил якуни билан 1,5 млрд доллардан ортиқ тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ўзлаштирилади ва 510 млн долларлик маҳсулотлар экспорти амалга оширилади.

Юқоридаги таҳлилларимиздан кўринадики, Хоразм вилоятида 2023-2025 йилларда иқтисодиётнинг барча тармоқларида барқарор ва мутаносиб иқтисодий ўсишга эришилиб, аҳолининг турмуш даражаси ва кайфияти кўтарилгани ҳолда вилоятни комплекс ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришни жадаллаштириш бўйича белгиланган топшириқлар ижроси таъминланган.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2024 йил 29 ноябрдаги “Хоразм вилоятини комплекс ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришни жадаллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-410-сонли қарори
2. Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт ва молия вазирлиги Хоразм вилояти бош бошқармаси ҳисобот маълумотлари
3. Ўзбекистон Республикаси камбағалликни қисқартириш ва бандлик вазирлиги Хоразм вилояти бош бошқармаси маълумотлари
4. Ўзбекистон Республикаси Инвестициялар ва ташқи савдо вазирлигининг Хоразм вилояти бошқармаси ҳисобот маълумотлари
5. Хоразм вилояти Статистика бошқармаси ҳисобот маълумотлари
6. Муаллиф тадқиқотлари ва таҳлиллари натижалари

УЎК: 33.338.462.5.7

ХИЗМАТ КЎРСАТИШ СОҲАСИДА КИЧИК БИЗНЕС ВА ХУСУСИЙ ТАДБИРКОРЛИК ФАОЛИЯТИНИНГ РАҚОБАТБАРДОШЛИГИНИ ҲИСОБЛАШ УСЛУБИЯТИНИ ИШЛАБ ЧИҚИШНИНГ БАЪЗИ МАСАЛАЛАРИ

Б.К.Салаева, мустақил тадқиқотчи, Урганч Давлат университети, Урганч

Аннотация. Ушбу мақолада хизмат кўрсатиш соҳасида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик фаолиятининг рақобатбардошлигини ҳисоблаш услубиятини ишлаб чиқишнинг баъзи масалалари қараб чиқилган.

Калим сўзлар: хизмат кўрсатиш, кичик бизнес, хусусий тадбиркорлик, рақобатбардошлик, ташкилий-ҳуқуқий, ташкилий-функционал, ташкилий-бошқарув.

Аннотация. В данной статье рассмотрены некоторые вопросы методологии расчета конкурентоспособности деятельности малого бизнеса и частного предпринимательства в сфере услуг.

Ключевые слова: сфера услуг, малый бизнес, частное предпринимательство, конкурентоспособность, организационно-правовой, организационно-функциональный, организационно-управленческий.

Abstract: This article examines some aspects of the methodology for calculating the competitiveness of small businesses and private entrepreneurship in the service sector.

Key words: service sector, small business, private entrepreneurship, competitiveness, organizational and legal, organizational and functional, organizational and managerial.

Тадбиркорлик тузилмалари хизматлар соҳасида бир неча турдаги фаолиятларни амалга оширишлари мумкин. Бу, баъзи фаолият турларини фақат давлат корхоналари амалга ошириши мумкинлигини ва баъзи хизматларни кўрсатиш учун лицензиялаш орқали рухсатномалар талаб этилиши мумкинлигини назарда тутди.

Тадбиркорлик тузилмалари ўз фаолиятини мустақил равишда амалга оширади, яъни улар ўзлари кўрсатадиган хизматлар спектрини аниқлаш, фаолиятининг натижалари, хусусан, солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар тўлангандан кейин қолган фойда билан ишлашда мустақилдир. Агарда унинг уставида бошқача кўрсатмалар бўлмаса.

Тадбиркорлик тузилмалари замонавий босқичда рақобатбардош устунликларни таъминлаш учун тезкор ва самарали равишда мавжуд муаммоларни ҳал қилиш, ўзгаришларга жавоб бериш, янги бозор нишаларини топиш ва тайёрланган кадрларни жалб қилиш керак. Тадбиркорлик тузилмаларининг бу йўналишдаги фаолияти, бир томондан, ўзига хос тадбиркорлик миссиясини таъминлаши керак, бу миссияни шахсан белгиланган йўл билан

тушунтирса бўлади, яъни рақобатбардошлик катта бизнесга қарши самарали курашишдан эмас, балки уларнинг синергизмига асосланиши керак. Иккинчи томондан, бу фаолият инновацион соҳаларни излаш, мижознинг эҳтиёжларини қондириш ва анъанавий бўлмаган, янги турдаги хизматларни ишлаб чиқишга асосланиши лозим.

Бундай шароитда уни ташкил этиш тури хизматлар соҳасида тадбиркорлик фаолиятини шакллантиришда алоҳида аҳамият касб этади. Замонавий шароитда хизматлар соҳасида тадбиркорлик тузилмаларини ташкил этиш тузилиши учта асосий тасниф билан ифодаланади [9]:

- *ташкилий-ҳуқуқий* (бу алоҳида шакллар, тўлиқ, коммандит ва акциядорлик ширкатлари, ишлаб чиқариш кооперативлари, давлат ва муниципал унитар корхоналар, ёпиқ акциядорлик жамиятлари ва бошқаларни ўз ичига олиши керак);

- *интеграцион-функционал* (шартномавий ва корпоратив алоқалар, франчайзинг, кластер, лизинг ва бизнес хизматлари орқали йирик корхоналар билан интеграция, шунингдек, давлат, саноат, профессионал, минтақавий ва федерал бирлашмалар орқали халқаро интеграция ва ўзини ўзи ташкил этиш);

- *ташкилий-бошқарув* (чизикли, функционал ва чизикли-функционал бошқарув схемасига эга бўлган мустақил кичик корхоналар; йирик корхоналар билан ишончли, мажбурий, қарам ва бошқа ўзаро алоқада бўлган кичик корхоналар, шунингдек уяли алоқага эга йирик корпорациялар таркибида жойлашган кичик корхоналар; жамоа ва ички корхона тузилиши) [9].

Шахсий бизнес тизимини куриш индивидуал ташкилот-ҳуқуқий шаклни танлашдан бошланади.

Фуқаролик кодексига кўра, корхоналар белгиланган ташкилот-ҳуқуқий шаклда рўйхатдан ўтказилганда, янги ташкил этилган корхона эгалари аниқ ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлишади. Турли ташкилот-ҳуқуқий шаклларнинг қўлланилиши бизнес табиъатига жиддий таъсир кўрсатиши мумкин. Ҳар бир шаклнинг ўзига хос афзалликлари ва камчиликлари мавжуд. Бизнес манфаатларидан келиб чиқиб, тадбиркор энг мос шаклни танлайди ва умумий қоидаларга амал қилади.

Ташкил этилган фирманинг ташқи стандартлаштирилган моделлари билан унинг бошланғич манфаатларини таққослаб, тадбиркор энг маъқул моделни танлайди ва ички бизнес фаолияти салоҳиятига эга бўлиб, мавжуд моделни энг маъқул даражага етказиш бўйича иш олиб боради. Техник жиҳатдан бу қуйидаги усуллар билан амалга оширилиши мумкин: танланган ташкилот-ҳуқуқий шаклнинг намунавий уставига қандайдир ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш; фирмани бошқа ташкилот-ҳуқуқий шаклда рўйхатдан ўтказиш ва уларни кейинчалик оптимал биргаликда ишлатиш. Макромуҳит томонидан таклиф этилган кичик бизнеснинг шакллари ва усулларининг етишмовчилиги, хизматлар соҳасидаги кичик тадбиркорлик субъектларини тадбиркорлик фаолиятининг аниқ стратегияларини ишлаб чиқишга олиб келади, аввало микродаржада, кейин эса босқичма-босқич иқтисодий мезомуҳитга ўтишга, бу эса минтақавий бизнесни умумий тарзда тасвирлайди [9].

Кичик корхоналар турли устуворликларни ўз фаолиятида қўллаган ҳолда, тадбиркорлик усулидан тўлиқ ёки қисман фойдаланган бир неча хил турлари мавжуд. Таърифланган таснифларнинг афзаллиги, кичик бизнеснинг барча эҳтимолий шакллари ва усулларини, шунингдек, тадбиркорлик фаолиятининг энг типик усулларини тавсифлашда ятади. Бу тақдим этилган гуруҳларнинг камчилиги, чуқур ёндашув ва кичик корхоналарни таснифлаш асосида аниқ мавжуд тадбиркорлик шакллари, ўзаро алоқаларни ва технологияларни таҳлил қилишнинг йўқлигида намоён бўлади.

Таҳлил қилинаётган материални тизимлаштириш кичик бизнес корхоналарини ҳар бирининг ўзига хос бизнесни қўллаб-қувватлаш ва тартибга солиш учун индивидуал ёндашувни қўллашни талаб қиладиган тўртта йўналиш бўйича таснифлаш имконини бери:

- мақсади ўз ходимларининг яшаши учун воситаларни топиш ва ушбу оддий бизнеснинг ўзини-ўзи бошқаришини таъминлашдан иборат кичик корхоналар;

- ўхшаш фаолият билан мустақил шуғулланувчи маълум миқдордаги кичик якка тартибдаги корхоналар фаолиятини мувофиқлаштирувчи фирмалар;
- юқори технологияли ва инновацион кичик корхоналар;
- йирик фирмалар томонидан ташкил этилган кичик корхоналар.

Таснифлашнинг бундай тури монополиялар ва чекланган бозорлар мавжудлиги сабабли белгиланган чегаралар доирасида фаолият юритишга мажбур бўлган кичик корхоналарнинг хилма-хиллигини кўрсатишга имкон беради. Бу ҳолат дастлаб кичик бизнеснинг иқтисодий муҳитини шакллантиришга кучли таъсир кўрсатади. Натижада, бизнес тузилмалари ўзларининг иш йўналишларини тўлиқ танлай олмайдилар, чунки йирик корхоналар энг кучлилар ҳуқуқига эга бўлган бозорнинг асосий қисмини эгаллаб, ўз фаолиятида фан ва техниканинг барча ютуқларидан фойдаланиш, тасарруф этиш, барқарор даромад ва юқори рентабелликни таъминлаш имкониятига эга [9].

Рақобатбардошликни аниқлашнинг услубий воситалари бўйича тақдим этилган материални таҳлил қилиш асосида биз хизматлар соҳасида тадбиркорлик фаолиятининг кичик ва ўрта шаклларида қўлланиладиган мослаштирилган методологияни яратишга ҳаракат қилдик.

Рақобатбардошликни ҳисоблашнинг классик формуласи, унинг мезонларини эксперт баҳоларини ҳисобга олиб, бизнинг фикримизча, етарли даражада маълумот бермайди ва амалий фаолият учун чекланган қизиқиш уйғотади. Бизнинг фикримизча, энг катта амалий қийматга рақобатбардошликнинг мутлақ кўрсаткичлари эмас, балки уларнинг энг яқин рақобатчилари билан таққослаганда уларнинг баҳолашдаги оғишлари эга.

Шу муносабат билан биз кичик ёки ўрта корхонанинг рақобатдош устунликларини (камчиликларини) аниқлаш имкониятига эга бўлиш мақсадида, уни белгиловчи омилларнинг аҳамиятини ҳисобга олган ҳолда, хизматлар соҳасида нафақат рақобатчисидан, балки саноатнинг ўртача кўрсаткичидан ҳам оғишини инобатга олиб, рақобатбардошлик даражасини ҳисоблаш методологиясини ўзгартирдик.

$$W = \sum_{i=1}^m k_i \times q_i \quad (1),$$

бу ерда W – хизматлар соҳасидаги кичик ёки ўрта корхонанинг рақобатбардошлик даражаси;

k_i – рақобатбардошлик i -кўрсаткичининг вазн коэффициентини;

q_i – рақобатбардошлик i -кўрсаткичининг экспертлар баҳоси ўртача қиймати;

m – рақобатбардошлик мезонлари сони.

Мавжуд адабиётлар [4] асосида тегишли вазн коэффициентлари билан хизматлар соҳасидаги тадбиркорлик фаолиятининг кичик ва ўрта шакллариининг рақобатбардошлиги учун танланган мезонларимиз 1-жадвалда келтирилган.

1-жадвал

Хизматлар соҳасида кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг рақобатбардошлигини баҳолаш мезонлари ва уларнинг вазнли омиллари

m	Мезон номи	Вазн коэффициентини
1	Хизматлар сифати	0,2
2	Хизматлар нархи	0,15
3	Хизматлар кўрсатиш муддати	0,15
4	Хизмат кўрсатиш маданияти	0,12
5	Хизмат кўрсатиш комплекслилиги	0,11
6	Корхонанинг ишлаш режим	0,09
7	Ҳудудий очиклик	0,07
8	Хизматлар ассортименти	0,06
9	Корхона имиджи	0,05

Ҳисоб-китобларнинг таклиф этилаётган модификациясида А кичик ёки ўрта хизмат кўрсатиш корхонасининг В корхонасига нисбатан рақобатбардошлик даражаси эксперт сўрови усули (формула 2) билан аниқланган q_i ва рақобатбардошлик омили k_j вазн коэффициентини ҳисобга олган ҳолда мезонлар бўйича аниқланади.

$$\Delta W_{AB} = W_A - W_B = \sum_{i=1}^m k_i \times q_A - \sum_{i=1}^m k_i \times q_B = \sum_{i=1}^m k_i (q_A - q_B) \quad (2)$$

Ўз навбатида, формула (2) унга тенг қийматдаги (3) ифодага айлантирилиши мумкин:

$$\Delta W_{AB} = \sum_{i=1}^m k_i \times q_{AB} \quad (3),$$

бу ерда Δq_{AB} – А ва В корхоналари учун эксперт баҳолари қийматлари ўртасидаги оғиш (фарқ).

Формула (3) бўйича олинган ҳисоб-китоблар бир хил шарт-шароитларда фаолият юритаётган корхоналар учун тўғри деб ҳисобланиши лозим. Мазкур шартнинг бажарилиши кўп ҳолларда фаразий характерга эга бўлганлиги сабабли, ушбу хизмат тури бўйича рақобатбардошликни баҳолашда тармоқдаги ўртача даражадан оғишни ҳисобга олиш асосида тузатувчи коэффициент жорий этиш зарурати пайдо бўлди. Тадқиқотимизда солиштириш мезони сифатида хизмат кўрсатиш ҳудудидаги ҳар бир киши ҳисобига тўғри келадиган тўловли хизматлар ҳажмини танладик. Натижада, ушбу коэффициент тармоқдаги барча корхоналарнинг эксперт баҳоларининг ўртача арифметик қиймати ва корхона томонидан хизмат кўрсатиш ҳудудидаги ҳар бир киши ҳисобига тўғри келадиган тўловли хизматлар айланмасининг улуши кўпайтмаси сифатида аниқланиши мумкин (формула (4)).

$$q_A = q'_A - \overline{q_{отр}} \times \frac{V_A}{V_{отр}} \quad (4),$$

бу ерда q'_A – дастлабки равишда олинган i -мезон бўйича рақобатбардошлик экспертлар баҳосининг ўртача қиймати (хизматлар соҳасидаги кичик ёки ўрта бизнес шакллариининг турли фаолият шароитларига тузатиш киритилмасдан);

$\overline{q_{отр}}$ – ушбу хизмат турини кўрсатувчи тармоқдаги кичик ёки ўрта корхоналар бўйича i -мезон рақобатбардошлик экспертлар баҳосининг ўртача қиймати;

V_A – А корхона томонидан аҳоли жон бошига кўрсатилаётган пуллик хизматлар ҳажми;

$V_{отр}$ – хизматлар соҳасида (шаҳар, вилоят ва бошқалар) тадбиркорлик фаолиятининг кичик ёки ўрта шакллари бўйича аҳоли жон бошига кўрсатиладиган пуллик хизматлар ҳажми.

Математик ўзгартишлар ёрдамида (5)-ифодани киритамиз ва соддалаштириш натижасида олинган (6)-ифодани аввалдан маълум бўлган (3)-формулага жойлаштирамиз, натижада ҳар бир корхонанинг фаолият хусусиятларини (жойлашуви, истеъмолчилар оқими интенсивлиги, жойлашган ҳудуд хусусиятлари, кўрсатилаётган хизмат турининг спецификаси ва ҳ.к.) ҳисобга олган ҳолда, хизматлар соҳасидаги кичик ёки ўрта корхоналар А ва В рақобатбардошлик даражасининг оғишини аниқлаш бўйича якуний (7)-формулани қўлга киритамиз.

$$\Delta q_{AB} = q_A - q_B = \left(q'_A - \overline{q_{отр}} \times \frac{V_A}{V_{отр}} \right) - \left(q'_B - \overline{q_{отр}} \times \frac{V_B}{V_{отр}} \right) \quad (5),$$

$$\Delta q_{AB} = q'_A - q'_B - \frac{\overline{q_{отр}}}{V_{отр}} (V_A - V_B) = q'_A - q'_B - \frac{\overline{q_{отр}}}{V_{отр}} \Delta V_{AB} \quad (6),$$

$$\Delta W_{AB} = \sum_{i=1}^m k_i \left(q'_A - q'_B - \frac{\overline{q_{отр}}}{V_{отр}} \Delta V_{AB} \right) \quad (7).$$

Якуний хулоса (8) ва (9) ифодаларга асосланади:

$$\Delta W_{AB} \geq 0 \quad (8)$$

$$\Delta W_{AB} \leq 0 \quad (9)$$

Агар (8)-шарт бажарилса, А корхонаси В корхонасига нисбатан рақобатда устунликка эга (яъни, кўпроқ рақобатбардош ҳисобланади), агар (9)-ифода тўғри бўлса, В корхонаси А корхонасига нисбатан рақобатда устунликка эга бўлади (яъни, А корхонаси камроқ рақобатбардош ҳисобланади).

Такдим этилган усул амалиётда ҳисоб-китоблар учун кўпроқ мақбул деб ҳисобланиши лозим.

Шунингдек, кичик ва ўрта бизнес тузилмалари даражасида билимларни бошқаришнинг қуйидаги жиҳатини ҳам қайд этиш зарур. Кичик бизнесни юритишнинг турли шакл ва

усулларининг хилма-хиллиги, ишлаб чиқаришнинг технологик даражаси (хатто бир хил тармоққа мансублигига қарамай), молиявий-хўжалик фаолиятини ташкил этиш сифатининг турлича бўлиши ҳамда ходимларнинг билим даражаси рақобатбардош муҳитни шакллантиришда катта таъсир кўрсатади.

Бундай шароитда айниқса венчур типдаги кичик корхоналарга алоҳида эътибор қаратиш лозим. Улар ўз фаолиятини янги ишлаб чиқариш усуллари яратиш, янги бозорларни очиш, янги хомашё турларини жорий этиш ва тадбиркорликни ташкил этишнинг янги тамойилларини киритишга қаратган.

Юқори технологияли ва инновацион корхоналарни бошқариш ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, «билимларни бошқариш» технологияларидан фойдаланишни талаб қилади, яъни бозор талабларига мос равишда маълумотларни динамик равишда мувофиқлаштириш зарур.

Шу билан бирга, сўнгги пайтларда кичик бизнес иқтисодиёти ва уни бошқариш соҳасида ахборот тизимлари билан боғлиқ атамаларга тобора кўпроқ эътибор қаратилаётганига қарамай, ҳалигача «*билимларни бошқариш*» тушунчасининг аниқ таърифи мавжуд эмас.

Умуман олганда, кичик бизнес соҳасидаги корхоналар учун, бизнинг фикримизча, «билимларни бошқариш»нинг асосий умумий хусусиятларини ажратиш мумкин. Ушбу хусусиятлар, аввало, маркетинг, маҳсулот ишлаб чиқиш ва аниқ истеъмолчи талаблари ўртасидаги узвий боғлиқликни таъминлашга хизмат қилади:

- асосий мақсад – харажатларни оширмасдан (камайтирмасдан) оптимал қарорни тез қабул қилиш имконияти;

- «билимларни бошқариш» – аввало, алоқани қўллаб-қувватлаш, бизнес юритиш учун муҳим бўлган элементлар ҳақида аниқ ва мувофиқ тасаввурга эга бўлишни таъминлашдир;

- билимларни бошқариш инвестицияларни талаб қилади, бироқ унинг бериладиган еспеуликларини миқдорий баҳолаш анча қийин;

- кичик бизнесда «билимларни бошқариш» самарадорлиги зарур билимлар тури ва уларни олиш технологиясига боғлиқ [9].

Шундан сўнг, Фатхутдинов Р.А. кичик бизнесда билимларни бошқариш қуйидагиларни талаб қилади, деган хулосага келади:

- *биринчидан*, ахборот ҳақида қўшимча маълумотлар (унга оид тузилма, динамика, манбалар, истеъмолчи, сақлаш ва қайта ишлаш усуллари ва ҳ.к.);

- *иккинчидан*, уни олиш ва кичик бизнес корхоналарининг реал бизнес-жараёнларида самарали фойдаланиш методикасини ишлаб чиқиш;

- *учинчидан*, ахборотни қайта ишлашга доир операцияларни амалга ошириш учун ташкилий чора-тадбирлар тизими ва қулай воситаларни жорий этиш [9].

Америкалик олимлар М.Х. Мескон, М. Альберт ва Ф. Хедоури корхонанинг ташқи муҳитининг асосий омиллари ва параметрларини кўриб чиқар экан, уларни тўғридан-тўғри ва билвосита таъсир кўрсатувчи элементларга ажратадилар. Ташкилотни очиқ тизим сифатида тасвирлаб, улар корхонанинг ички муҳити билан ташқи муҳити ўртасидаги ўзаро боғлиқликни намоён этадилар [3]. Ушбу илмий қарашга ўхшаш тарзда, хизматлар соҳасидаги тадбиркорлик тузилмалари учун иқтисодий муҳит шакллантирилганда, у микромуҳитга ва макромуҳитга ажратилади. Микромуҳит тадбиркорлик корпуси билан чекланган бўлса, макромуҳит давлат сиёсати томонидан шакллантирилади.

Ўз фаолиятини амалга ошириш жараёнида «...тадбиркорлик тузилмалари иқтисодий макро- ва микромуҳит таъсирига дуч келадилар. Шу билан бирга, уларнинг бизнесига ҳалол ҳудудий бошқарув ва тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш бўйича минтақавий тузилмалар томонидан кучли таъсир ўтказилади. Ушбу таъсирлар йиғиндиси мезомуҳитни шакллантиради, бу эса яққол минтақавий хусусиятга эга.

Кичик бизнеснинг иқтисодий муҳитини минтақавий иқтисодиёт нуқтаи назаридан кўриб чиқар экан, ҳудудий бизнес муҳитини алоҳида ажратиш мақсадга мувофиқ бўлади. Ушбу муҳит ҳудуднинг иқтисодий-географик хусусиятлари ва минтақавий бозор инфратузилмаси таъсири остида шаклланади» [9].

Р.А. Фатхутдинов [9] иқтисодий муҳитни шакллантириш, аҳоли эҳтиёжларини қондириш ҳамда хизматлар соҳасидаги турли шакл ва йўналишлардаги бизнесни ривожлантиришга бевосита таъсир кўрсатадиган минтақа инфратузилмасининг қатор омилларини ажратиб кўрсатади. Ушбу омилларга қуйидагилар киритилади: бозор инфратузилмаси, атроф-муҳит мониторинги, соғлиқни сақлаш, фан ва таълим, маданият, савдо, жамоат овқатланиши, транспорт ва алоқа, шаҳар атрофи қишлоқ хўжалиги, қурилиш, уй-жой-коммунал хўжалиги, маиший хизмат кўрсатиш ва саноат.

Ушбу омиллар минтақа инфратузилмасининг тармоқлари сифатида кўриб чиқиши мумкин. «Минтақадаги инфратузилманинг санаб ўтилган барча тармоқларига кирувчи корхона ва муассасаларнинг ривожланиш даражаси, барқарорлиги ва самарали фаолият юритиши тадбиркорлик муҳити ҳолатига таъсир кўрсатади. Бироқ, минтақа инфратузилмаси омилларининг ўзаро таъсир даражасини миқдорий баҳолаш жуда қийин, чунки бу таъсир мураккаб хусусиятга эга» [9].

Инфратузилманинг таъсиридан ташқари, географик омиллар, минтақадаги ижтимоий-иқтисодий ҳолат, ҳудудий сиёсат, шунингдек, минтақанинг стратегик ривожланиш режаларини ҳам ҳисобга олиш зарур.

Бундай ёндашувга мувофиқ, хизматлар соҳасида иқтисодий муҳитни ривожлантиришни қуйидаги йўналишлар бўйича режалаштириш зарурати пайдо бўлади:

- янги ишлаб чиқариш корхоналарини жойлаштириш ва мавжудларини ривожлантириш;
- ишлаб чиқаришнинг ҳудудий ташкил этилишини оқилона таъминлаш;
- турли мулкчилик шаклидаги корхоналар фаолиятини мувофиқлаштириш;
- табиий ресурслардан комплекс ва оқилона фойдаланиш;
- ҳудудни қурилиш ва аҳоли жойлашувини оптималлаштириш;
- молия-бюджет фаолиятини мувофиқлаштириш;
- аҳоли турмуш даражасини ошириш учун шарт-шароит яратиш;
- малакали кадрларни тайёрлаш ва таълим тизимини ривожлантириш;
- ҳудудий ривожланишнинг мақсадли дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш ва бошқалар. [9]

Хизматлар соҳасида тадбиркорлик тузилмаларини шакллантиришда минтақавий ривожланиш омиллари ва хусусиятларини инобатга олиш ҳудуд иқтисодиётига ижобий таъсир кўрсатиш имконини беради. Ушбу жараён бизнес юритишнинг турли шакл ва усулларида намоён бўлиб, ҳар бир ҳудуд шароитида муваффақиятга эришиш учун ўзининг алоҳида технологиясини яратиш учун айрим элементларни танлаш имкониятини яратади [1].

Ҳозирда кичик бизнесни қўллаб-қувватлаш муаммоси кенг муҳокама қилинмоқда [2]. Қуйидаги иқтибосни келтириб ўтиш ўринли деб ҳисоблаймиз.

«...Гарчи кичик бизнес тушунчаси қонун ҳужжатларида мустақамланган бўлса-да, барча кичик бизнес корхоналари ичида уларнинг асосий таянчини ташкил қилиши мумкин бўлган корхоналар рўйхатини аниқ белгилашнинг иложи йўқ. Кейинчалик улар орқали барча кичик тадбиркорлик субъектларини самарали қўллаб-қувватлаш ва кичик бизнес корхоналари учун ягона иқтисодий муҳитни сифатли шакллантириш имконияти пайдо бўлар эди».

Бу, аввало, барча кичик корхоналар объектив сабабларга кўра юқорида зикр этилган тўрт гуруҳга бўлинганлиги билан изоҳланади. Ушбу гуруҳларнинг ҳар бирида асосий хўжалик алоқалари шаклланади. Шу сабабли, бутун бизнесни кичик, ўрта ва йирик тоифаларга ажратиш ва ҳар бир гуруҳ учун ягона сиёсат юритиш миллий иқтисодиёт самарадорлигига эришиш учун етарли эмас.

Шундай қилиб, минтақа инфратузилмаси омилларини таҳлил қилиш шаҳар, вилоят ёки ҳудуд ривожланиши учун тўғри йўналишларни топиш имконини беради. Хизматлар соҳасида кичик, ўрта ва йирик бизнеснинг асосий гуруҳ ва тоифаларини билиш эса ҳар бир гуруҳ ичида асосий элементларни ажратиш, вазифаларни тақсимлаш ва уларни амалга ошириш учун ресурсларни сафарбар қилиш имконини яратади.

Натижада, гап фақат кичик бизнесни қўллаб-қувватлаш ҳақида эмас, балки минтақа иқтисодиётини кенгайтирилган ривожлантириш ва хизматлар соҳасида сифатли иқтисодий муҳитни шакллантириш ҳақида боради.

Кичик тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш ва ривожлантиришда Ўзбекистон Республикаси субъектларининг қонунчиликлари ва мамлакатда мос инфратузилманинг шаклланиши катта аҳамиятга эга. Мақсадли ва давомли равишда бу вазифани республикаимизнинг қўллаб субъектлари амалга оширмоқда, шунингдек, кичик тадбиркорликни реал қўллаб-қувватлаш ва хизматлар соҳасида кичик бизнеснинг барқарор иқтисодий муҳитини шакллантиришга ёрдам берадиган шарт-шароитларни яратиш бўйича қонунчилик базасини ишлаб чиқиш ишлари фаол олиб борилмоқда.

Ушбу стратегия давлатнинг иқтисодий сиёсатида муҳим шарт бўлиб ҳисобланади, чунки ёрдам ёки қўллаб-қувватлаш доимий равишда ўзини ақл билан қайтаришга моҳитдир. Ҳар қандай фаолиятдан, айниқса иқтисодиёт соҳасидаги фаолиятдан, натижа бўлиши керак. Шунинг учун, хизматлар соҳасида иқтисодий муҳитни шакллантиришда асосий принцип бўлгани айниқса, реал ишлаб турган кичик корхоналарнинг қўплигини рўйхатга олишга шарт-шароитлар яратишдир, бу корхоналар доимий равишда маҳсулот ва хизматлар ҳажмини ошириб боради. Бу бозорни маҳсулотлар, ишлар ва хизматлар билан тўлдириш, уларнинг сифатини ва рақобатбардошлигини ошириш имконини беради. Бундай корхоналарнинг қўплигидан фойдаланган ҳолда, давлат барча даражадаги давлат бюджети киримларининг ошишига аниқ эришишга умид қилиши мумкин.

Маҳаллий хизматлар соҳасини ва унинг иқтисодий муҳитини ривожлантиришнинг аҳамиятини англаган ҳолда, шаҳарлар, ҳудудлар ва вилоятларнинг қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлари федерал қарорлар, фармойишлар, қонунлар ва дастурлар асосида кичик тадбиркорликнинг алоҳида йўналишларини ривожлантиришади. Улар буни ҳудудларининг хусусиятларидан келиб чиқиб ва ўзларининг амалий тажрибаларини тўплаб амалга оширишади. Шу билан улар давлат миқёсида кичик бизнесни қўллаб-қувватлашни мустаҳкамлашади, маҳаллий иқтисодий хусусиятларни ижодий фойдаланиш орқали хизматлар соҳасида тадбиркорлик иқтисодиётини ривожлантириш ва такомиллаштириш учун пойдевор яратишади.

Хизматлар соҳасидаги иқтисодий муҳитнинг келажакдаги ривожланиш муаммолари:

- бошланғич капитал ва ўз капитал ресурсларининг етишмаслиги;
- банк кредити олишдаги қийинчиликлар;
- малакали кадрлар - бухгалтерлар, менеджерлар, маслаҳатчиларнинг етишмаслиги;
- биноларни топишдаги муаммолар ва ижара пулининг ошиши;

Асосий муаммо - ресурслар базасининг етишмаслиги - ҳам моддий-техник, ҳам молиявий. Ҳозирги шароитда, миллий хўжаликнинг янги секторини яратиш ҳақида гап кетмоқда, бу эса ишлаб чиқариш соҳасини ижарадан устун қўйиш, жамиятнинг талабларини, у ерда бўлаётган ўзгаришларни ва келажакдаги тенденцияларни аниқ ва ёрқин ўрганишни талаб этади.

Шу каби дастлабки кўрсатмаларга асосан, имтиёзли кредитлаш, солиқ солиш, турли хил, жумладан, ташқи иқтисодий фаолият билан боғлиқ бўлган енгилликлар механизмлари қурилиши керак. Бунинг моҳияти шундаки, хизматлар соҳасида бозор турини ривожлантириш учун тадбиркорликни изчил тарзда кенгайтириш шарт-шароитларини яратиш билан бирга, халқнинг турли хил хизматларга бўлган кенгайган талабларини таъминлашдир.

Навбатдаги муаммо - бу хизматлар соҳасидаги ташкилий-иқтисодий шакллар таяниши мумкин бўлган қонунчилик базасидир. Ҳозирча, юмшоқ қилиб айтганда, номукамал ва қўплаб жуда муҳим қоидаларда у умуман йўқ. Кичик бизнесни у ёки бу тарзда тартибга солувчи қўплаб ҳуқуқий ҳужжатларни айтиш мумкин, аммо қийинчилик шундаки, биринчидан, Россия кичик бизнесининг жорий фаолияти учун консолидацияланган, ягона қонунчилик базаси мавжуд эмас; иккинчидан, мавжуд бир-биридан фарқли қоидалар тўлиқ амалга оширилмаяпти.

Хизматлар соҳасидаги фаолиятнинг ҳуқуқий асослари муаммоси, биринчи навбатда, кичик бизнесни тартибга солиш бўйича махсус қонунчилик чораларининг йўқлиги билан боғлиқ, чунки тадқиқот шуни кўрсатадики, корхоналар фаолиятини таҳлил қилиш тизими мавжуд эмас. Хизматлар соҳасида тегишлича ҳисоб йўқ ва уларнинг иш натижалари кўрсаткичлари бўйича ҳисобот деярли йўқ.

Хизматлар соҳасининг моддий-техника таъминоти етарли даражада эмас ва ўз вақтида амалга оширилмайди. Хизмат кўрсатишнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда машиналар, ускуналар, қурилмалар ва бошқалар юқори технологиялардан фойдаланиш имконияти йўқ (айниқса, кичик бизнес учун), чунки уларни сотиб олиш бир марталик катта молиявий харажатларни талаб қилади.

Яна бир муҳим масала - кадрлар. Кўпинча тадбиркор бўлиб туғилиш керак, деб айтишади. Бу билан баҳслашиш қийин, лекин буни эътиборсиз қолдириб бўлмайди. Биринчидан, жамият ҳақиқатда керак бўлганидан кўра, туғма тадбиркорлар камроқ, иккинчидан, улар ҳам маълум миқдорда билим олишлари керак.

Тадбиркорлик фаолиятини ижтимоий ҳимоя қилиш билан ҳам боғлиқ қийин масала ҳам бор. Маълумки, аввал жамият фондларини тақсимлаш асосида мавжуд бўлган ижтимоий кафолатлар ва ижтимоий таъминот тизими ҳозирги ўтиш даврида деярли издан чиққан. Асосан бутун жамият учун бу тизимни янгитдан қуриш талаб этилмоқда, тадбиркорларга - янги ижтимоий қатламга - нисбатан эса бундан ҳам кўпроқ зарур.

Ҳозирги кунда хизматлар соҳасида тадбиркорликни қўллаб-қувватлашнинг турли шакллари мавжуд: молиявий, мулкӣ, ташқи иқтисодӣ фаолиятни қўллаб-қувватлаш, ахборот билан таъминлаш ва кадрлар тайёрлаш.

Хизматлар соҳасида кичик бизнесни молиявий қўллаб-қувватлаш қуйидаги шаклларда амалга оширилади: тўғридан-тўғри кредитлар бериш; кичик корхоналарни кредитлашни амалга ошираётган кредит-молия ташкилотларига кафолатлар тақдим этиш; имтиёзли фоиз ставкаси бўйича кредитлашда кредит-молия ташкилотларининг олинмаган фойдасини компенсация қилиш.

Мулкӣ қўллаб-қувватлаш эса қуйидагиларни ўз ичига олади: танлов асосида жойлашмаган бинолар ва ер участкаларини ижарага бериш ҳамда белгиланган тартибда сотиб олиш; кичик корхоналарга тегишли лизинг компаниялари орқали ускуналар ва технологияларни лизинг асосида тақдим этиш; бизнес-инкубаторлар ва технопарклар ташкил этиш [9].

Ҳозирги замон хизматлар соҳасида тадбиркорлик тузилмалари ривожланишининг стратегик йўналиши бизнес имкониятларини кенгайтириш, интеграция ва кооперацияни йўлга қўйиш мақсадида ҳудудлараро ва тармоқлараро алоқаларни ривожлантириш, қўшма корхоналар ташкил этишдир.

Хизматлар соҳасида тадбиркорлик тузилмаларини янада сифатли ривожлантиришнинг долзарб йўналиши ихтисослашган хизматларни тақдим этишни назарда тутди. Бу ҳужжатларни тайёрлаш, суғурта қилиш, бозор конъюнктураси бўйича маълумот олиш, ҳудудлараро ва халқаро кўргазмаларда, ярмаркаларда, симпозиумларда иштирок этиш билан боғлиқ хизматларни ўз ичига олади.

Хизматлар соҳасида фаолият юритаётган тадбиркорлик тузилмаларини қўллаб-қувватлашнинг муҳим йўналиши ахборот-консалтинг инфратузилмаси тизимидир. Бу тизим хизматлар соҳасида ахборот, маркетинг, менежмент ва тадбиркорлик фаолиятининг турли жиҳатлари бўйича маслаҳатларга бўлган ортиб бораётган талабни қондиришга қаратилган бўлиб, хизматлар соҳасидаги кичик корхоналарнинг касбий даражасини оширишни мақсад қилади.

Хусусан, хизматлар соҳасида кичик бизнесни қўллаб-қувватловчи инфратузилма ягона тармоқ сифатида фаолият кўрсатиши керак. Унинг таркибий қисмлари ўзаро ҳамкорликда ва бир-бирини тўлдирган ҳолда ягона ривожланиш идеологиясига риоя этиши, умумий методология ва дастурий таъминотдан фойдаланиши, шунингдек, хизмат кўрсатувчи кичик корхоналар учун мувофиқлаштирилган нарх сиёсатини амалга ошириши лозим.

Хизматлар соҳасидаги кичик бизнесга профессионал тайёрланган кадрлар, консультантлар ва ушбу соҳада ишлайдиган давлат хизматчилари зарур.

Хизматлар соҳасида кичик тадбиркорликни молиявий қўллаб-қувватлашнинг асосий устувор йўналишлари қуйидагилардан иборат:

- ёшлар ва ижтимоий ҳимояга муҳтож аҳоли гуруҳлари қаторидаги бошловчи тадбиркорлар;

- инновацион бизнеснинг барча турлари, асосан юқори технологияли ва интеллектуал тармоқларда;

- юқори мултипликатив таъсирга эга ва бюджет самарадорлигини оширувчи лойиҳалар;
- оммавий талабга эга хизматлар ишлаб чиқаришга йўналтирилган ва истеъмол бозорида рақобат муҳитини яратадиган лойиҳалар;

- давлат бюджетига боғлиқ бўлмаган молиялаштириш улушига эга лойиҳалар;

- хизматлар соҳасида тадбиркорликни ривожлантиришга қаратилган халқаро ва донорлик ташкилотлари лойиҳалари;

- импорт ўрнини босувчи лойиҳалар;

- ҳудудлараро бизнес алоқаларини фаоллаштириш ва маҳсулотларни экспорт қилишга қаратилган лойиҳалар.

Сўнгги йилларда хизматлар соҳасидаги корхоналарни ривожлантиришни қўллаб-қувватлаш учун турли нодавлат тузилмалар ташкил этилди. Улар кичик корхоналарнинг ривожланишига тобора сезиларли таъсир кўрсатмоқда. Хизматлар соҳасидаги кичик корхоналарнинг нодавлат инфратузилмасига қуйидагилар киради: банклар, суғурта, лизинг компаниялари, факторинг компаниялари; консалтинг фирмалари, венчур фондлари, холдинг компаниялари; аудит фирмалари ва арбитраж судлари.

Ғарб мамлакатларида булар қаторига қуйидагилар ҳам киради: технопарклар, бизнес-инкубаторлар, ишлаб чиқариш-технологик ва ўқув марказлари.

Хизматлар соҳасида кичик тадбиркорлик инфратузилмасига турли хил ёрдам ва қўллаб-қувватлаш вазифалари юкланган бўлиб, у кичик корхоналарга ўз фаолиятини ташкил этиш, субсидиялар ва контрактлар олиш, таълим ва маслаҳатлар беришда кўмаклашади. Бу, ўз навбатида, эркин рақобатни сақлаш ва мустаҳкамлашга хизмат қилади. Шунингдек, мазкур инфратузилма давлат сиёсатини амалга ошириш, айрим маъмурий ҳудудлар ва минтақаларда кичик корхоналарни ривожлантиришга кўмаклашиш, тегишли дастурларни жорий этиш, тадбиркорлик лойиҳаларини экспертиза қилиш, тўғридан-тўғри бизнес алоқаларини ва инвестицияларни рағбатлантириш имконини беради.

Хизматлар соҳасидаги кичик бизнесни ривожлантириш турли хил банкларнинг фаолияти: тижорат, инвестиция, ривожланиш банклари, ипотека, муниципал банклар ҳамда хорижий капитал иштирокидаги банклар билан чамбарчас боғлиқ.

Банклар ва кичик тадбиркорлик ўртасидаги ўзаро муносабатлар қуйидаги шаклларга эга бўлиши мумкин: тижорат векселларини ҳисобга олиш; кредитлаш; инвестицияларни амалга ошириш; молиявий консалтинг; пул маблағлари оқимини бошқариш; хавфли капитални тақдим этиш; қимматли қоғозлар бўйича брокерлик хизматларини таклиф этиш.

Тижорат векселларини ҳисобга олиш орқали банклар кичик корхоналарга қарз маблағлари тақдим этиб, улардан дебиторлик қарзларини сотиб олади. Бу маблағларни тез мобилизация қилиш имконини беради. Тижорат векселларини ҳисобга олишдан то ташкилотларни олдиндан товар сотиб олиш ёки янги ишлаб чиқариш бинолари қурилиши учун кредитлашгача бўлган жараён қисқа вақтни талаб қилади.

Банклар кичик бизнесга инвестициялар соҳасида хизмат кўрсатишлари мумкин. Бу нафақат инвестиция лойиҳаларини ишлаб чиқиш ва компанияларнинг бизнес-режаларини тайёрлашни ўз ичига олади, балки қўшилиш учун энг жозибадор объектларни топиш, бошқа компанияларни сотиб олиш, шунингдек, фоиз ставкалари ва қимматли қоғозлар курси ўзгариши билан боғлиқ хатарларни хедж қилиш бўйича хизматларни таклиф этишни ҳам ўз ичига олади.

Молиявий консалтинг шунда намоён бўладики, банкларга анъанавий равишда уларнинг миқдорлари молиявий маслаҳат олиш учун мурожаат қилади. Бу кредитларни самарали фойдаланиш ёки маблағларни инвестиция қилиш билан боғлиқ саволлар туғилганда содир бўлади.

Қўллаб банклар молиявий-мажбурий хизматларни таклиф этади, бу хизматлар қуйидагиларни ўз ичига олади: солиқ декларацияларини тайёрлашга ёрдам бериш, бизнес-режалар тузиш, ички ва ташқи бозорларда маркетинг тадқиқотлари бўйича маслаҳат бериш.

Кичик бизнесга банклар томонидан турли хил хизматларни кўрсатиш ҳозирги босқичда уни ривожлантиришнинг ҳал қилувчи шарти ҳисобланади. Бу хизматлар соҳасидаги кичик корхоналар барқарорлигини оширишни, улар иштирокида янги хўжалик алоқаларини қуришни, ишлаб чиқариш ва инновация фаолиятини фаоллаштиришни, иқтисодиётда тузилма ўзгаришларини амалга оширишни таъминлайди.

Банклар ва хизматлар соҳасидаги кичик бизнес ўртасидаги ўзаро ҳамкорлик шаклларининг турли-туманлигига қарамай, асосий ролни банк кредитлари эгаллайди. Тижорат банклари амалиётида қуйидаги кредитлар энг устувор деб ҳисобланади:

- *кафолат асосида тақдим этиладиган кредитлар;*
- *ташқи савдони ривожлантириш учун ажратиладиган кредитлар;*
- *тўғридан-тўғри қарзлар;*
- *кичик корхоналарни қонунчилик талабларига мувофиқ ҳолга келтириш учун ажратиладиган кредитлар;*
- *маҳаллий ривожланиш билан шугулланувчи корхоналарга ажратиладиган кредитлар;*
- *атроф-муҳитни ҳимоя қилиш бўйича тадбирлар учун ажратиладиган кредитлар;*
- *жисмоний ёки бошқа имконияти чекланган тадбиркорларни қўллаб-қувватлаш учун ажратиладиган кредитлар.*

Кичик бизнеснинг устувор йўналишлари қуйидагилар ҳисобланади:

- *инновацион характерга эга хатарли лойиҳалар;*
- *атроф-муҳит ҳолатини назорат қилиш учун ускуналар ва приборларни молиялаштириш (бунга катта бизнеснинг қизиқиши йўқ);*
- *юқори ишсизликка эга муаммоли ҳудудларда ташкил этилаётган корхоналарни молиялаштириш [9].*

Суғурта хизматлар соҳасида тадбиркорлик тузилмаларининг ривожланишида муҳим йўналишга айланмоқда. Бу фикрни қуйидаги иқтибос билан ифодалаш мумкин:

«...кичик тадбиркорлик субъектларини имтиёзли шартларда суғурталашда суғурта ташкилотларига тўлиқ олинмаган даромадларни компенсация қилиш тартибини ва шартларини белгилаш; кичик тадбиркорлик субъектларидан олинган суғурта ҳисоб-китобларидан олинган маблағларни кичик тадбиркорликни ривожлантириш ва қўллаб-қувватлаш мақсадларига фойдаланиш тартибини белгилаш; тадбиркорлик фаолияти субъектлари учун ўзаро суғурта жамиятларини ташкил этиш, иштирокчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини, шунингдек, ўзаро суғурта жамиятининг бошқарув структурасини аниқлаш».

Лизинг асосида кичик тадбиркорликни молиялаштириш орқали инвестицион қўллаб-қувватлаш кичик корхоналар учун молиявий-мулкӣ қўллаб-қувватлашнинг энг устувор шакли бўлиб қолмоқда. Бунинг орқали қуйидаги вазифалар ҳал этилади:

- *хизматлар соҳасидаги кичик корхоналарни ускуналар, технологиялар ва мулкӣ комплекслар (бина ва ускуналар) билан таъминлаш;*
- *ҳаракатланувчи ва кўчмас мулкни тезкор лизинг орқали жорий этиш, ҳудудий (масалан, шаҳар) лизинг лойиҳаларини ривожлантириш;*
- *ихтисослашган лизинг марказлари орқали лизингга бериш учун икинчи даражали ускуналар бозорини яратиш.*

Инвестицион қўллаб-қувватлаш кичик бизнесга хизматлар соҳасида ҳам синов тариқасидаги лойиҳаларни молиялаштириш орқали амалга оширилади, бу лойиҳалар қуйидаги муҳим мезонларга эга бўлиши керак:

• янги технологияларни қўллаш ёки ноанъанавий маҳсулот (хизмат)лар ишлаб чиқаришда яққол янгилик элементига эга бўлиш;

- тадбиркорликнинг янги йўналишларини ривожлантириш;
- молиялаштиришнинг оригинал шартларини қўллаш;
- стандартга хос бўлмаган ташкилотчи-бошқарув схемаларини қўллаш ва бошқалар.

Венчур фирмалари кичик тадбиркорлик лойиҳаларини молиялаштириш учун мўлжалланган бўлиб, улар олий даражадаги хатарга эга бўлган ва сармояларнинг қайтарилишини таъминлашда етилмас таъминотга эга лойиҳаларни молиялаштиради. Венчур лойиҳаларига, одатда, қуйидагилар киради:

• оригинал патент ёки ноу-хау асосида ишлайдиган юқори технологияли кичик тадбиркорлик лойиҳалари;

• лаборатория ва тажриба-конструкторлик ишланмаларининг ижобий натижаларига эга лойиҳалар;

• саноат даражасида оригинал маҳсулот ишлаб чиқаришни таъминлайдиган лойиҳалар;

• соҳа бўйича ўртача даражадан анча юқори рентабелликка эга маҳсулотларни ишлаб чиқаришни ваъда қилувчи лойиҳалар.

Кичик тадбиркорликнинг синов тариқасидаги лойиҳаларига молиявий қўллаб-қувватлашнинг самарали механизмларидан бири франшизалар механизмидан фойдаланишдир. Франшиза - бу савдо белгисини ёки савдо номини эгаси томонидан уларни бошқа фирмага белгиланган шартлар асосида ишлатиш ҳуқуқини берувчи шартномавий келишувлар тизимидир.

Самара берадиган, юқори барқарор кичик корхоналарни яратиш ва ривожлантиришга, юқори сифатли рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқаришга йўналтирилган механизмлар, шунингдек, аутсорсинг ва кластерлар механизмларини жорий этиш ҳам ёрдам беради.

Синов тариқасидаги режимда кластер механизмини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш хизматларни ишлаб чиқариш имкониятларини оширишни ва ишлаб чиқариш жараёнини оптималлаштиришни таъминлайди.

Факторинг компаниялари кичик бизнес корхоналарига товарлар ва хизматлар учун ҳисоб-китобларни амалга ошириш жараёнида кўрсатиладиган бир қатор комиссия воситачилик хизматларини бажариш учун мўлжалланган бўлиб, одатда уларнинг айланма капиталини кредитлаш билан бирлашади. Факторинг компанияларининг асосий мақсади - мижозларнинг қарздорлик ҳисобларини тўлаш ва уларнинг фойдасига тўланадиган маблағларни олиш. Ҳозирда факторинг компаниялари кичик корхоналарга қуйидаги турдаги хизматларни кўрсатиши мумкин.

Биринчи навбатда, улар таъминотчилардан маълум бир харидор ёки харидорлар гуруҳидан тўлов олиш ҳуқуқини сотиб олишади, бу гуруҳ илгари факторинг шартномасида келишилган бўлиб, бу таъминотчига тўловни амалга оширишни кафолатлайди. Шундай қилиб, таъминотчининг тўловни кечикишидан келиб чиқадиган хавф бартараф этилади ва унинг молиявий ҳолати харидорнинг тўлов қобилиятига боғлиқ бўлмайди.

Иккинчидан, таъминотчилардан товарлар ёки хизматлар бўйича тўланмаган қарздорликни сотиб олишади (кечиккан қарзларни сотиб олиш), бу эса факторинг компаниясига юқори хавф даражасини яратади. Бу, факторинг компаниясининг хизмат ҳақи кўпроқ бўлишини таъминлайди, бу миқдор, тўланган қарзларни сотиб олишга қараганда 1,5-2 баравар юқори бўлади.

Учинчидан, ўз мижозларидан векселларни сотиб олишади ва уларни дарҳол тўлашади (векселларни ҳисобга олиш), бу эса таъминотчига, векселларни тақдим этганидан сўнг, тўловни олишни таъминлайди, шу билан бирга қарздор учун векселларнинг тўлов муддати сақланади. Векселларнинг ҳисобга олиниши учун факторинг компанияси мижоз билан келишилган комиссия ҳақини олади (дисконт), бу векселларнинг номинал қиймати ва факторинг компаниясидан векселли сотувчи томонидан олинган сумма орасидаги фарқни ташкил этади [9].

Куйидаги ҳолатни ҳисобга олиш керак. Суғурта ва факторинг хизматларидан ташқари, хизматлар соҳасидаги бизнес тузилмаларининг кичик шакллари, ўз навбатида, куйидаги қўшимча хизмат турларига муҳтож бўлиб, уларни олади:

- доимий ва бир марталик маслаҳатлар бериш, ҳисоб-китоблар ташкилотини такомиллаштириш, таъминотчилар ва харидорлар билан алоқаларни яхшилаш, молиявий ресурслардан самарали фойдаланишни ошириш, молиявий ҳолатни соғломлаштириш ва бошқа иқтисодий масалалар бўйича (консалтинг);
- юридик хизматлар (кредит-молия масалалари бўйича иш ҳужжатлари ва ҳужжатларни тайёрлашда ёрдам бериш);
- бухгалтерия ҳисоби юритиш ва тўлов муносабатларининг мавжуд амалиётини баҳолаш (аудит).

Шунингдек, хизматлар соҳасидаги тадбиркорлик тузилмаларини таҳлил қилиш билан боғлиқ камдан-кам эслатиладиган, амалий жиҳатдан қимматли ва истиқболли ҳисобланган яна бир илмий йўналишни таъкидлаш лозим. Траст компаниялари, ўз номидан ва корхоналар томонидан тегишли шартномалар асосида топширилган вазифаларни бажариш орқали корхоналар маблағлари, мулк, пул, қимматли қоғозлар ва бошқаларни бошқариш учун мўлжалланган.

Траст компаниялари кичик корхоналарнинг активларини куйидаги йўналишларда бошқариши мумкин [9]:

- ишонч қоғози берувчи шахснинг манфаатларини ҳимоя қилиш (акциядорлар йиғилишларида, судда);
- даромадни тақсимлаш ва инвестиция қилиш;
- активларни сотиб олиш ва сотиш;
- кредитларни жалб қилиш ва тўлаш, қимматли қоғозларни чиқариш ва биринчи бўлиб жойлаштириш;
- юридик шахсни ташкил этиш, қайта ташкил этиш ва тугатиш, шунингдек, банкротлик ҳолатида унинг ишларини вақтинча бошқариш;
- мулкни мулк ҳуқуқини ўтказиш;
- банк ҳисобварағларини юритиш, нақд пул ва молиявий ишларни бошқариш;
- мажбуриятлар бўйича ҳисоблар.

Аудиторлик компаниялари кичик корхоналар томонидан қонунчилик ва норматив ҳужжатларга риоя этилишини назорат қилишни амалга оширади, бу ҳужжатлар тадбиркорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилишни ва манфаатларини ҳисобга олишни таъминлайди. Улар кичик тадбиркорлик субъектларининг бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботларини юритиш, шунингдек, фуқаролик, хўжалик, меҳнат, божхона ва солиқ ҳуқуқининг турли соҳаларида кичик корхоналарга юридик маслаҳатлар бериш билан шуғулланади.

Арбитраж судлари кичик бизнес соҳасида куйидаги йўналишларда фаолият юритади: солиқ қонунчилиги талабларига риоя этилишини назорат қилиш; турли даражадаги бюджетларга солиқ тушумларининг оширилиши; амалдаги лицензиялаш ва маҳсулот сертификатлаш тартибларига риоя этилишини назорат қилиш; ер участкалари ва кўчмас мулк ижараси шартномаларини тузишда юридик хизматлар кўрсатиш; кредитлар бўйича кечиктирилган қарздорликни суд тартибида ундириш.

Инвестицион иқлимни яхшилаш ва кичик бизнес корхоналарининг хизматлар соҳасидаги фаолиятининг барқарорлиги ва самарадорлигини ошириш, уларнинг ахборот-консултатив таъминоти, кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлашсиз мумкин эмас. Шу билан бирга, энг муҳим вазифалар куйидагилардан иборат: хизматларни истеъмолчига яқинлаштириш; махсус хизматлар кўрсатиш, жумладан, марказлаштирилган бухгалтерия ҳисоби ва аудит, юридик маслаҳатлар; интеллектуал мулкни ҳимоя қилиш; кичик корхоналарнинг маҳсулотларини ташқи бозорга чиқаришга ёрдам берадиган бизнес ахборот хизматларини кўрсатиш.

Кичик корхоналарнинг эҳтиёжлари комплекс молиявий-ижара қўллаб-қувватлаш тизимларини ривожлантиришни тақозо этади. Хизматлар соҳасидаги кичик бизнес учун интеграциялашган молиявий-ижара қўллаб-қувватлаш тизимини жорий этиш, бизнес марказлари, бизнес мактаблари, бизнес инкубаторлари, технопарклар, ҳунармандчилик ва саноат зоналари каби тармоқларни ташкил этишни назарда тутди. Бу тармоқлар бошловчи тадбиркорларнинг эҳтиёжларини қондириш, шунингдек, фаолият юритаётган кичик корхоналарга ўз бизнесларини кенгайтириш имкониятини яратиш имконини беради.

Кичик тадбиркорликнинг ахборот-маслаҳат хизматлари тизими ахборот, маркетинг, консалтинг, молиявий-ижара, жумладан, ускуналар лизинги, сервис, патент ва бошқа хизматлар, шунингдек, тадбиркорлик фаолиятининг турли жиҳатлари бўйича маслаҳатлар соҳасидаги катта танқисликни қондиришга мўлжалланган. Ушбу тизим кичик корхоналарнинг профессионаллик даражасини ошириш ва юқори сифатли, рақобатбардош маҳсулотларни ишлаб чиқаришга йўналтирилган самарали, юқори барқарор кичик корхоналарни яратиш ва ривожлантиришни таъминлайди. Ахборот хизматларидан фойдаланиш, операциялараро алоқаларни ўрнатиш, субконтрактлар асосида ишлаш, бозор ҳажмини ошириш орқали қўпайтириш самарасини таъминлайди [9].

Глобал тармоқ - Интернет бугунги кунда иқтисодиётнинг умуман олганда ва хизматлар соҳасининг айниқса ахборотлашувини таъминлайдиган жиддий омилга айланган. У нафақат ахборотни тезкор узатиш имкониятларини тақдим этади, балки тадбиркорлар ўртасида онлайн режимида тўғридан-тўғри ўзаро алоқаларни ташкил қилиш имкониятини ҳам яратади, бу эса ахборот-маслаҳат ва ўқув хизматлари соҳасида инновацион технологияларни жорий этишни талаб қилади.

Тадбиркорлик тузилмаларининг хизматлар соҳасидаги минтақавий мониторинг тизимини яратишда асосий принцип, хизматлар ишлаб чиқаришнинг барча йўналишлари ва турларини ўз ичига олган умумий мақсадли функция билан бирлаштирилган ахборот тизимлари тўплами сифатида уни бир неча кетма-кет босқичлардан иборат жараён сифатида қўриб чиқишдир. Мониторинг иқтисодий муҳитнинг ҳолатини зарур ва обектив баҳолаш учун ахборот таъминотининг максимал тўлиқлигини таъминлайди, шунингдек, бошқарув даражалари бўйича ахборотни фарқлаш ва йиғиш имкониятини яратади. Муаллифнинг мониторинг асосида минтақавий шаҳар ахборот тармоғини шакллантириш бўйича таклифлари, хизматлар соҳасида шаклланаётган корхоналарга харажсиз асосда реал қўллаб-қувватлашни таъминлаш ва минтақадаги иқтисодиётнинг ривожланаётган секторининг салоҳиятидан тўлиқроқ фойдаланиш имконини беради.

Олиб борилаётган тадбирлар мавжуд инфратузилма элементларининг узвийлиги ва интерактивлиги принципларига асосланган бўлиб, уларни амалга ошириш натижасида синергетик таъсирга эришиш ва ҳар бир алоҳида лойиҳани амалга оширишда маблағларни тежаш имконини беради.

Синергетик самарага бизнес-инкубаторлар, технопарклар, сервис ва инновацион марказлар базасида тадбиркорликни интеграл қўллаб-қувватлашга оид тадбирлар ҳам йўналтирилган. Ушбу марказлар кичик корхоналарни қуриш ва жойлаштириш бўйича лойиҳа-смета ҳужжатларини ишлаб чиқиш, қурилиш учун ер участкаларини расмийлаштириш, шунингдек, яратилаётган ва ривожланаётган инновацион кичик корхоналарга комплекс хизматлар кўрсатиш, жумладан, бинолар ва ускуналар ажратиш, бизнес юритиш, патент-ҳуқуқий ва инвестицион қўллаб-қувватлаш бўйича маслаҳат бериш билан шуғулланиши мумкин.

Инновацион сиёсатнинг давлат иқтисодиётини тартибга солиш тузилмасидаги ўрни ва роли инновацион жараённинг бошқарув объекти сифатидаги хусусиятлари билан белгиланади.

Инновацион лойиҳа иқтисодий оқибатлардан ташқари ижтимоий ўзгаришларга ҳам олиб келиши мумкин, бу эса ижобий ёки салбий натижаларни бериш эҳтимолига эга. Муҳим вазифа – барча ижобий ва қимматли жиҳатларни сақлаб қолган ҳолда салбий ижтимоий ўзгаришларни бартараф этишдан иборат; бу эса кўшимча харажатларни талаб қилади (айрим ҳолларда бу

харажатлар шу қадар катта бўлиши мумкинки, натижада лойиҳанинг умумий самарадорлиги паст бўлиб чиқиши мумкин).

Ижтимоий натижаларни ҳисобга олиш мураккаблиги шундаки, фақат уларнинг бир қисми қиймат ифодасида кўрсатилиши мумкин (бунда уларни иқтисодий самарадорликни аниқлашда осон ҳисобга олиш мумкин), қолган натижалар эса пул ифодасида ўлчанмайди ва ўз ўлчов бирликларида кўрсатилади (масалан, вибрация, газлилик, чанғилик, радиация даражаси).

Ижтимоий натижаларни баҳолаш лойиҳанинг ижтимоий нормалар, стандартлар ва инсон ҳуқуқларига риоя қилиш шартларига мос келишини назарда тутди. Лойиҳада кўзда тутилган меҳнат ва дам олиш учун нормал шароитлар яратиш, озиқ-овқат маҳсулотлари, турар-жой майдони ҳамда ижтимоий инфратузилма объектлари билан таъминлаш уни амалга оширишнинг мажбурий шартлари ҳисобланади.

Бозор иқтисодиёти шароитида таваккалчилик тадбиркорликнинг асосий ва энг муҳим элементи ҳисобланади. Ўз вақтида таваккал қила оладиган тадбиркор кўпинча мукофотга сазовор бўлади. Таваккалчилик одатда «омадга умид қилиб ҳаракат қилиш» деб ҳисобланади. Таваккалчиликнинг ўзига хос хусусиятлари – ноаниқлик, қутилмаганлик, ишончсизлик ва муваффақиятга эришиш эҳтимолини ўз ичига олишидир. Таваккалчилик – корхонанинг режаларини амалга ошириш ва бюджетларни бажариш жараёнида ноқулай вазиятлар юзага келиши эҳтимолидир.

Тадбиркорлик фаолиятидаги таваккалчиликдан келиб чиқадиган йўқотишлар моддий, меҳнат, молиявий, вақт йўқотишлари ва махсус турдаги йўқотишларга бўлинади.

Моддий йўқотишлар – бу лойиҳада назарда тутилмаган харажатлар ёки моддий объектларнинг тўғридан-тўғри табиий йўқотилиши (бинолар, иншоотлар, узатиш воситалари, маҳсулотлар, ярим тайёр маҳсулотлар, материаллар, хомашё ва бутловчи қисмлар).

Меҳнат йўқотишлари – тасодифий ёки қутилмаган ҳолатлар сабабли иш вақтининг йўқотилиши.

Таваккалчиликка боғлиқ қарорлар қабул қилишда тадбиркор объектив ва субъектив омилларни ҳисобга олиши лозим. Улар қуйидагиларни ўз ичига олади:

- лойиҳани ишлаб чиқишга малакали шериклар, ҳамкорлар ва маслаҳатчиларни жалб этиш;
- лойиҳа бўйича муаммоларни чуқур таҳлил қилиш;
- тараққиёт тенденциялари, бозор конъюнктураси ва маҳсулот ёки хизматларга бўлган талабни прогноз қилиш;
- таваккалчиликни лойиҳа иштирокчилари ва ҳамижролари ўртасида тақсимлаш;
- таваккалчиликни суғурталаш;
- қутилмаган харажатларни қоплаш учун маблағларни захиралаш [9].

Хизматлар соҳаси корхонасининг фаолиятида ишлаб чиқариш ичидаги маданият ва тадбиркорлик маданияти муҳим ўрин тутди. У нафақат корхона учун ижобий имидж яратишга хизмат қилади, балки ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, кўрсатилаётган хизматлар сифатини яхшилаш ва, натижада, даромадларни кўпайтиришга ҳам ёрдам беради.

Кичик ва ўрта бизнес тузилмаларининг маданияти корхонадаги муҳит, муносабатлар услуби ва кадриятлар тизимини белгилайди. Тадбиркорлик маданиятининг вазифаси икки асосий муаммони ҳал этиш: мавжуд ижтимоий-иқтисодий муҳитда самарали фаолият юритиш ва белгиланган мақсадларга эришиш учун ички интеграцияни таъминлаш билан боғлиқ.

Корхона маданиятига таъсир этувчи асосий омиллар қуйидагилардан иборат:

- корхона мақсадлари;
- кадриятлар ва ғоялар тизими;
- корхонада қабул қилинган стандартлар ва қоидалар;
- таниқли шахслар ва норасмий коммуникация каналлари ва бошқалар.

Тадбиркорлик маданияти элементлари корхонанинг амалий тажрибаси таъсирида ҳам, унинг етакчилари томонидан шакллантирилган йўналишлар натижасида ҳам ривожланади [9].

Кичик тадбиркорликни ривожлантириш ва қўллаб-қувватлаш бўйича ишлар республикаимиз Ҳукумати ва унинг субъектлари томонидан тизимли ва мақсадли равишда, дастурий-мақсадли комплекс ёндашув асосида олиб борилмоқда. Кичик тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш инфратузилмаси шакллантирилган бўлиб, у мазкур секторнинг молиявий, мулкӣ, ахборот ва бошқа турдаги ёрдамга бўлган эҳтиёжларини комплекс равишда қондиришни таъминлайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Бувев В.В. и др. Интегральные показатели развития малого предпринимательства. - М.: ООО «Вектра», 2007;
2. Бусыгин А.В. Предпринимательство. М.: Дело, 2003; Друкер П.Ф. Рынок: как выйти в лидеры .Практика и принципы: Пер. с англ.- М.: СПб.: Бук Чембер ИНТЕРНЭШНЛ, 1992;
3. Горбань, О.П. Проблемы развития малого предпринимательства в современной России [Электронный ресурс]/ О.П.Горбань//Бир:// www.rnstu.edu.ru/publishy conf/1 lntk/section8/ section8_26.html
4. Методические основы оценки конкурентоспособности в малом бизнесе с целью ее повышения/С.Н. Цветкова и др. Шахты: Изд-во ЮРГУЭС, 2008. С.97.
5. Предпринимательство Под ред М.Г. Лапусты. М.: ИНФРА-М, 2004.
6. Путин, В.В. Больше предпринимательской свободы // Экономика и жизнь. 2000. №128;
7. Спиркин А.Г. Философия. М.: Гардарини, 2003.
8. Смольков, В.Г. Предпринимательство и власть // Социально- гуманитарные знания. 2002. - № 6 . С. 175.
9. Фатхутдинов Р.А. Конкурентоспособность: экономика, стратегия, управление. М.: ИНФРА-М, 2000;

УДК 338.1

ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ПРОМЫШЛЕННОЙ ПРОДУКЦИИ НА ПРИМЕРЕ АЗИАТСКИХ СТРАН

М.М.Усмонов, преподаватель, Международный институт пищевых технологий и инженерии, Фергана

Annotatsiya. Maqolada globallashuv va xalqaro raqobatning kuchayishi sharoitida Qozog'iston sanoat mahsulotlarining raqobatbardoshligini oshirishning asosiy yo'llari ko'rib chiqiladi. Raqobatbardoshlikka ta'sir etuvchi asosiy omillar: ishlab chiqarish quvvatlarini modernizatsiya qilish, innovatsion texnologiyalarni joriy etish, mahsulot sifatini oshirish, eksport salohiyatini rivojlantirish va davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash kabilar tahlil qilingan. Sanoatni diversifikatsiya qilish, sarmoya jalb etish va kadrlar malakasini oshirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Sanoat siyosatini takomillashtirish va barqaror o'sish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish hamda Qozog'iston tovarlarining jahon bozoridagi mavqeini mustahkamlash bo'yicha tavsiyalar taklif etiladi.

Kalit so'zlar: bozor iqtisodiyoti, raqobatbardoshlik, samaradorlik, ishlab chiqarish, Qozog'iston.

Аннотация. В статье рассматриваются основные пути повышения конкурентоспособности промышленной продукции Казахстана в условиях глобализации и усиления международной конкуренции. Проанализированы ключевые факторы, влияющие на конкурентоспособность: модернизация производственных мощностей, внедрение инновационных технологий, улучшение качества продукции, развитие экспортного потенциала и поддержка государства. Особое внимание уделено необходимости диверсификации промышленности, привлечению инвестиций и повышению квалификации кадров. Предложены рекомендации по совершенствованию промышленной политики и созданию благоприятных условий для устойчивого роста и укрепления позиций казахстанских товаров на мировом рынке.

Ключевые слова: рыночная экономика, конкурентоспособность, эффективность, производство, Казахстан.

Abstract. The article examines the main ways to improve the competitiveness of industrial products of Kazakhstan in the context of globalization and increasing international competition. The key factors influencing competitiveness are analyzed: modernization of production facilities, introduction of innovative technologies, improvement of product quality, development of export potential and state support. Particular attention is paid to the need for industrial diversification,

attracting investment and improving the skills of personnel. Recommendations are proposed for improving industrial policy and creating favorable conditions for sustainable growth and strengthening the position of Kazakhstani goods in the world market.

Key words: *market economy, competitiveness, efficiency, production, Kazakhstan.*

В определённой степени конкуренция выполняет функцию регулятора темпов и объёмов производства. Она побуждает производителей к активному внедрению достижений научно-технического прогресса, росту производительности труда, совершенствованию технологий и другим формам повышения эффективности [1].

К числу наиболее распространённых форм недобросовестной конкуренции относятся: копирование продукции конкурентов, подкуп и шантаж, промышленный шпионаж, фальсификация финансовой отчетности, обман потребителей, валютные махинации, сокрытие информации о дефектах продукции и прочее.

В настоящее время значительная часть промышленных предприятий, несмотря на адаптацию к условиям рыночной экономики, по-прежнему демонстрирует низкий уровень конкурентоспособности. Это в первую очередь связано с отсутствием у большинства компаний системного подхода к оценке и повышению своей конкурентной позиции. Для устойчивого функционирования на рынке предприятиям необходимо разрабатывать комплексные стратегии развития, учитывающие как внешние, так и внутренние условия.

Ключевую роль в системе управления конкурентоспособностью продукции играет этап оценки. Многообразие методологических подходов к изучению данной проблемы отражено в трудах многих исследователей. Несмотря на наличие широкого спектра методов оценки уровня конкурентоспособности продукции, процесс их совершенствования и разработки новых подходов продолжается. Каждое новое исследование в данной области, как правило, начинается с критического анализа уже существующих методик.

Анализ научных публикаций показывает, что в настоящее время отсутствует единый универсальный подход к оценке конкурентоспособности продукции. Существующие методы различаются как по структуре, так и по области применения. Дополнительную сложность вносит тот факт, что исследование конкурентоспособности осуществляется с позиций разных дисциплин — стратегического маркетинга, экономики, управления финансами и производственными процессами. Для выработки целостной и объективной методики оценки уровня конкурентоспособности предприятий требуется комплексное обобщение всех существующих подходов, с учетом их сильных и слабых сторон.

На сегодняшний день известно множество методик оценки конкурентоспособности предприятия. К числу таких методов относятся: матрица Бостонской консалтинговой группы (BCG), модель М. Портера, методика McKinsey, модель Shell/DPM, метод LOTS, метод PIMS, SWOT-анализ, экспертные оценки, финансово-экономические подходы, построение стратегических групп и другие [2]. Рассмотрим наиболее значимые из них более подробно.

Модель GE/McKinsey, разработанная в 1970-х годах корпорацией General Electric совместно с консалтинговой компанией McKinsey & Co, представляет собой многопараметрическую матрицу из 9 ячеек, предназначенную для долгосрочной оценки конкурентных позиций и стратегических направлений деятельности предприятия. В отличие от модели BCG, здесь используются не только количественные показатели, такие как объем продаж, уровень прибыли и рентабельности, но и качественные аспекты: изменения доли рынка, развитие технологий, кадровый потенциал и прочие. К достоинствам модели относятся: высокая аналитическая детализация, возможность стратегического позиционирования и выбора альтернативных направлений развития. Недостатки: сложность интерпретации осей матрицы, ограниченная глубина предложенных стратегий [3].

Модель Shell/DPM является логическим развитием концепций BCG и GE/McKinsey, но при этом отличается рядом особенностей. В отличие от двухфакторной модели BCG (2×2), модели Shell/DPM и GE/McKinsey строятся на основе матрицы 3×3, отражающей более комплексный анализ на базе множества факторов. Shell/DPM делает акцент на

количественные параметры бизнеса и учитывает стадию жизненного цикла различных бизнес-направлений. Несмотря на высокую информативность, модель ограниченно применима вне капиталоемких отраслей, таких как химическая, нефтеперерабатывающая промышленность и металлургия.

Согласно утверждениям исследователей в недавнем прошлом казахстанская промышленность могла не только удовлетворять внутренний спрос на продукцию, но и экспортировать её за рубеж. Однако, несмотря на эти успехи, отечественные предприятия заметно отставали от зарубежных конкурентов по уровню технологического развития и производственной эффективности. Экономический спад 1980-х годов и признаки надвигающегося кризиса вынудили государственные органы искать пути реформирования экономики [3].

По утверждению специалистов данной области экономические реформы, начатые с учетом международного опыта, не смогли устранить главные структурные проблемы: низкую производительность, отсутствие мотивации у работников, слабую связь между результатами труда и вознаграждением. Более того, реформы привели к упадку промышленного сектора, обесцениванию активов и снижению покупательной способности населения. В результате усилилась зависимость Казахстана от импорта промышленных товаров, что поставило под угрозу экономическую устойчивость страны.

Среди ключевых ошибок государственного управления в ходе реформирования специалисты выделяют:

1. **Либерализацию цен без предварительной подготовки**, что привело к обесцениванию сбережений населения и оборотных средств предприятий.

2. **Отсутствие механизма контроля за инфляцией и ростом цен**, вызвавшего глубокие дисбалансы в экономике.

3. **Слабый надзор за деятельностью Национального банка Казахстана**, в частности за его кредитной политикой.

По мнению экспертов материально-техническая база промышленности по-прежнему не отвечает современным требованиям: износ оборудования составляет порядка 48%, а темпы его обновления существенно отстают от темпов амортизации.

Для формирования устойчивой производственной базы необходимо активное наращивание инвестиционного потенциала, направленного на модернизацию и инновации. Рациональное использование амортизационных отчислений как источника инвестиций, внедрение современных технологий и обновление оборудования должны стать приоритетными направлениями промышленной политики.

Одной из центральных задач сегодня является **укрепление финансового положения промышленных предприятий**. При этом ключевым фактором остаётся состояние оборотного капитала, эффективность которого во многом зависит от объёмов производства. Снижение производственной активности приводит к падению эффективности использования ресурсов: запасы сырья и материалов сокращаются быстрее, чем уменьшается объём выпускаемой продукции.

Один из важнейших путей ускорения развития — привлечение прямых иностранных инвестиций с учётом отраслевой специфики. Расширение источников финансирования, направленных на модернизацию производств, улучшение качества продукции и повышение доходности, способствуют не только продовольственной независимости, но и экономическому росту в целом. Это позволяет создавать устойчивую структуру промышленного сектора, содействовать росту ВВП и повышению уровня жизни населения.

Кроме того, по мнению экспертов около 40% экономики Казахстана составляет теневой сектор, что напрямую снижает объёмы официального ВВП.

Количественные методы оценки позволяют строить прогнозы и принимать обоснованные управленческие решения как в стратегическом, так и в экономическом контексте. Однако:

• **качественные методы** зачастую не опираются на количественные расчёты, являются фрагментарными и не позволяют использовать их для глубокой аналитики и последующего планирования.

Из-за этого **многие оценки оказываются неэкономичными с точки зрения затрат и качества результата.**

Подводя итоги, можно констатировать то, что конкурентоспособность продукции тесно связана с общим уровнем конкурентоспособности предприятия. В настоящее время существуют следующие подходы к ее оценке:

1. **Функциональный подход** основан на теории эффективной конкуренции. Он включает оценку четырех групп показателей: эффективности производственной деятельности (рентабельность, производительность, себестоимость), финансового состояния (ликвидность, оборачиваемость), эффективности продаж и продвижения продукции (объем реализации, эффективность рекламы), а также качества самой продукции.

2. **Качественный подход** ориентирован на комплексный анализ характеристик продукции, каналов сбыта, цены, организационного потенциала и кадрового состава. Однако, одного анализа продукции недостаточно для объективной оценки конкурентоспособности компании в целом.

Таким образом, все подходы обладают как достоинствами, так и ограничениями. Их комбинированное применение позволяет учитывать ключевые факторы конкурентоспособности на разных этапах жизненного цикла продукции, обеспечивая более объективную оценку положения предприятия на рынке.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Темирова, А. Б., & Абдимомынова, А. Ш. (2018). Конкурентоспособность экономики Казахстана в рамках ЕАЭС. *Торговая политика*, (1 (13)), 23-32.
2. Герман, Е. И. (2020). МЕЖДУНАРОДНАЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬ СТРАН АЗИИ. *Международная торговля и торговая политика*, 6(1 (21)), 42-53.
3. Кучумов, А. В., & Еремичева, П. Ю. (2025). Особенности формирования индустриальной кластерной политики в развивающихся странах Азии. *π-Economy*, 18(2), 100-120.

ARXITEKTURA FANLARI

UO'K 72.01

NAVOIY SHAHAR ME'MORCHILIGIDA ZAMONAVIY SHAHARSOZLIK
MA'DANIYATI*Z.I. Ismatilloeva, tadqiqotchi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada Navoiy shahar me'morchiligida zamonaviy shaharsozlik madaniyati haqida atroflicha to'xtalib o'tilgan. Shuningdek, Navoiy shahri qurilish loyihasi va uni Alisher Navoiy nomi bilan atalganligi, hamda mustaqillik tufayli shaharda ulkan restavratsiya ishlarining amalga oshirilganligi to'g'risida ma'lumotlar keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: shahar, shaharsozlik, shaharsozlik madaniyati, zamonaviy shaharsozlik, Alisher Navoiy, "O'zshaharsozlik LITI", "Yangi Navoiy shaharchasi" loyihasi.

Аннотация. В статье подробно рассматривается современная градостроительная культура в архитектуре города Навои. Также дается информация о проекте строительства города Навои и присвоении ему имени Алишера Навои, а также о том, что в связи с обретением независимости в городе были проведены масштабные реставрационные работы.

Ключевые слова: город, градостроительство, градостроительная культура, современное градостроительство, Алишер Навои, «Узшахарсозлик ЛИТИ», проект «Новый Навои».

Abstract. The article examines in detail the modern urban culture in the architecture of the city of Navoi. It also provides information about the project for the construction of the city of Navoi and its naming after Alisher Navoi, as well as the fact that large-scale restoration work was carried out in the city in connection with the acquisition of independence.

Key words: city, urban development, urban development culture, modern urban development, Alisher Navoi, "Uzshaharsozlik LITI", "New Navoi" project.

Kirish. Navoiy viloyati hududi insonlar qadimdan istiqomat qilgan makonlaridan hisoblanib, bundan qariyb yuz ming yillar muqaddam o'zlashtirilgani olimlar tomonidan isbotlangan. XX asrning 60-yillariga kelib, Karmana chegarasi janub tomonga siljilib, rayon hududi yanada yiriklashdi. Oradan ko'p o'tmay yirik sanoat markazi - Navoiy shahri qad ko'tardi. Bu yerda juda qisqa vaqt ichida rangli metallurgiya, kimyo, mashinasozlik sanoatining yirik korxonalari ishga tushirildi.

Mavzuning dolzarbligi. Navoiy shahar me'morchiligida zamonaviy shaharsozlik haqida ma'lumotlar keltirishdan oldin shaharsozlik tushunchasini izohlab o'tsak. O'zbekistonda shaharlarni loyihalash turar-joy binolari va sanoat korxonalarini sanitariya-gigiena oraliqlarini ta'minlagan, qulay transport aloqalarini tashkil qilgan holda o'zaro eng maqsadga muvofiq joylashtirish tamoyiliga asoslanadi.

Shaharsozlik - aholi yashash joylari va aholini joylashtirish sistemasining urbanizatsiyalashgan muhiti shakllanishida kompleks va ko'p tomonlama ishlab chiquvchi jarayon hisoblanadi. U ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish bilan bog'liq bo'lgan aholi yashash joylarini tashkii qilish muammolari, hamda aholi turmush tarzi bilan bog'liq bo'lgan turar-joylarni yaratish masalalarini ham o'z ichiga oladi.

Shahar - bu moddiy va ma'naviy madaniyat durdonalari yaratilib kelingan taraqqiyot namunasidir. Boshqacha qilib aytganda «Shahar» tushunchasi bizning hayotimiz, hamda o'rab turgan dunyoning hamma tomonlarini o'zida aks ettiruvchi juda ko'p belgilarni o'z ichiga olishi kerak.[1,18-19]

Yangi yoki qadimiy shahar haqida gap ketganda masalan, shaharsozlik nuqtayi nazaridan yangi shaharlarning (Navoiy, Chirchiq, Bekobod va b.) tuzilishi qadimdan shakllanib, rivojlanib kelgan shaharlarga (Samarqand, Buxoro, Xiva va b.k) nisbatan boshqacha bo'ladi. Chunki qadimiy shaharlarni rivojlantirishda zamonaviy shaharsozlik talablari bilan bir qatorda tarixiy muhit va yodgorliklarni saqlab qolish ham asosiy ahamiyat kasb etadi.[1,46]

Navoiy shahri XX asrning eng ulkan kashfiyotlaridan biridir. U mukammal rejalashtirilgan, Markaziy Osiyodagi zamonaviy sanoat shahri sifatida muhim ahamiyat kasb etishi ko'zda tutilgan edi... Zamonaviy shaharsozlik namunasi bo'lgan Navoiy shahri ko'hna Buxoro va Samarqand shaharlari oralig'ida joylashganligi va bular kabi boshqa (Sintop, Sangijuman, Langar tog'i, va hk.) ajoyib, diqqatga sazavor joylari borligi Navoiy viloyatida turizmni rivojlantirish imkoniyatlari yuqori ekanligidan dalolatdir.[2]

Tadqiqot natijalari va tahlil. Navoiy shahrining yangi bosh rejasi Leningrad loyihalashtirish instituti injener mutaxassislari V.A.Kurnosov, V.F.Akutina, V.A.Yakovlev tomonidan 1978 yilda ishlab chiqildi va 1980 yil 7 yanvarda O'zbekiston Ministrlar Soveti tomonidan tasdiqlandi.[3] Ushbu loyiha arxitekturaning barcha talablariga to'liq javob bera olar edi. Shahar qurilishi loyihasiga rahbarlik qilgan A.V.Korotkovning hikoya qilishicha, shahar loyihasi o'zbek poeziyasidagi g'oyalarga uyg'un holda yaratilgani va shundan kelib chiqib shaharga Alisher Navoiyning nomi berilsa maqsadga muvofiq bo'lishini aytgan.[4] Shu tariqa, yangi barpo etilgan sanoat shahri buyuk mutafakkir Alisher Navoiy nomi bilan atalgan. Shaharning bunday nomlanishida o'sha vaqtda respublika rahbari bo'lgan Sh.Rashidovning ulkan sa'y - harakatlari bor.[5] 1958 yil 3 sentyabrda esa Sh.Rashidov shahar qurilishiga bag'ishlangan tadbirda ishtirok etadi va O'zbekiston SSR hukumatining shahar va temiryo'l stansiyasi qurilishi to'g'risida Farmoni[6] e'lon qilinadi.

1960-yillarda barpo etilgan Navoiy, Zarafshon shaharlarida ko'p qavatli uylar atrofini ko'klamzorlashtirishga alohida ahamiyat berilgan (Navoiy shahri hududining 60 foizini ko'klam joy, ko'l, bog'lar tashkil qiladi).[7, 105]

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.Karimovning 2005-yil 30-avgustdagi 165-sonli «Shaharlar, shaharchalar va qishloq aholi punktlarining bosh rejalarini ishlab chiqish va amalga oshirish jarayonlarini takomillashtirish chora - tadbirlari to'g'risida»gi qarori chiqdi. «O'zshaharsozlik LITI» tomonidan Namangan, Navoiy, Qo'qon, Termiz va boshqa ko'plab shaharlarning ham bosh rejaları ishlab chiqildi va amaliyotga tadbir etilgan.[7, 264]

Mustaqillik sharofati bilan mamlakatimiz rahbariyati siyosatida millat o'zligini anglash manbai bo'lgan ulug' ajdodlarimizning ma'naviy merosiga e'tibor kuchaydi. Tarixiy shaharlarda ulkan restavratsiya ishlari amalga oshirildi. Qarshi, Shahrisabz, Xiva, Qo'qon, Toshkent, Termiz, Navoiy va boshqa shaharlarda ham restavratsiya ishlari rivojlanib ketdi. Navoiy viloyatida «Qosim Shayx» tarixiy majmuasi, «Mir Said Bahrom» maqbarasi, Chashma, «Sardoba», «Mavlono Orif Dexgorroniy», «Shohimardon» tarixiy yodgorliklari, «Oqmachit», «Toshmachit», «Karvonsaroy» va boshqa tarixiy yodgorliklar qayta ta'mirlandi, 2006-yilda «Xotira maydoni» tashkil etildi, Navoiy shahrida yangi Jome masjidi qurilib foydalanishga topshirildi. Bog'-rog' yaratish san'atining an'anaviy yechim usullariga murojaat qilish boshqa joylar shaharsozligidan ham o'rin egallaydi. Jumladan, Navoiy shahrida Alisher Navoiy nomli bog' va madaniy markaz shular jumlasidandir.[7, 279]

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2024 yil 31 oktyabr-1 noyabr kunlari viloyatga tashrifi davomida bergan topshiriq va ko'rsatmalari, qolaversa, 2024 yil 12 dekabrda «Navoiy viloyatini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida»gi qarori ijrosini ta'minlash maqsadida aniq dasturlar doirasida keng ko'lamda ishlar olib borilmoqda. Islom Karimov shoh ko'chasining «Guliston dehqon bozori»dan viloyat hokimligigacha bo'lgan 2,8 km masofada bosqichma-bosqich joriy etilayotgan 7/24 ko'cha loyihasi, tadbirkorlik sub'ektlari va aholiga qulay shart-sharoitlar yaratish maqsadida qilinayotgan qulaylik va zamonaviy infratuzilma loyihalari to'g'risida ma'lumotga ega bo'lishdi. Loyihaga ko'ra, ko'cha bo'ylab piyodalar yo'laklari qurilib, mavjud favvoralar rekonstruksiya qilinmoqda. Yoritish tizimi yaxshilanib, ko'ngilochar ob'ektlar, 60 dan ortiq ko'chma savdo va xizmat ko'rsatish shoxobchalari tashkil etilayapti. 50 dan ortiq mavjud savdo ob'ektlari faoliyati kengaytirilmoqda. Natijada qo'shimcha 120 ta yangi ish o'rni yaratiladi.

«Navoiy savdo kompleksi» AJ direktori Sur'at Sharipovning ta'kidlashicha, «Ayni paytda 80 ta har xil turdagi yengil konstruksiyali, jumladan, 40 ta paynet shoxobchasi, 15 ta tilla va zargarlik do'koni, 5 ta yengil tamaddi qilish do'koni, 1 ta kitob do'koni, 11 ta har xil xizmat ko'rsatish shoxobchasi hamda 8 ta bankomatdan iborat savdo va xizmat ko'rsatish ob'ektlari qurilib,

foydalanishga topshirildi. Bundan tashqari, ushbu ob'yektlar atrofida fuqarolarning dam olishi uchun sharoit yaratilib, harakatlanishlari uchun yo'laklar, jumladan, nogironligi bo'lgan fuqarolar uchun yo'laklar barpo etildi. Shuningdek, aholining o'tirib hordiq chiqarishi uchun "Kiyim bozor" asosiy kirish darvozasi yonidagi fontan zamonaviy ko'rinishga keltirilganligi to'g'risidagi ma'lumotlari qimmatlidir.[8]

Hozirda "Yangi Navoiy shaharchasi" loyihasi amalga oshirilmoqda. Shaharchaning umumiy maydoni 1098 gektarni tashkil etib, birinchi bosqichda 450 gektar yer maydonida qurilish ishlari amalga oshiriladi. Ushbu loyiha Navoiy shahri markazining me'moriy qiyofasini yanada yaxshilash, hududni obodonlashtirish, investorlar uchun jozibadorligini oshirish, zamonaviy obyektlar qurish va xizmat ko'rsatish sifatini yaxshilash maqsadida amalga oshirilmoqda. "Yangi Navoiy shaharchasi" yirik zamonaviy biznes va turar-joy binolaridan tashkil topgan infratizim bo'lib, undan ko'p qavatli uylar, biznes markazlari, yirik kutubxona, ko'ngilochar va istirohat bog'lari, sun'iy ko'l, hunarmandchilik ustaxonalari hamda boshqa bir qator bino, inshootlar o'rin oladi. Ushbu hududning birinchi bosqichdagi 97 gektar yer maydonidan 28 ta lot aukcion savdolari orqali tadbirkorlarga realizatsiya qilingan bo'lib, bugungi kunda 12 ta lot bo'yicha obyektlarning loyiha-smeta hujjatlari to'liq tayyorlanib, davlat ekspertizasining ijobiy xulosalari olingan va 51 ta turar joy binolarining qurilish-montaj ishlari davom ettirilmoqda. Shu bilan birga, Navoiy davlat universitetining qurilishi boshlangan. Davlat test markazi qurilishi esa nihoyasiga yetkazilmoqda. "Tashabbusli byudjet" loyihasining 2024-yil 2-mavsumi doirasida viloyatda 87,9 milliard so'mlik 74 ta obyektida qurilish va jihozlash ishlari amalga oshirish ko'zda tutilgan.[9]

Shaharsozlikning namunasiga aylanib borayotgan yirik ilm-ma'naviyat va ma'rifat markazlari sifatida tan olingan 2024-yil 31-oktabr PQ-378-sonli Prezident qarori bilan qayta tashkil etilgan **Navoiy davlat universiteti** (oldin Navoiy davlat pedagogika instituti nomi ostida faoliyat yuritgan), 2022-yil 31-martdagi PQ-186-sonli Prezident qarori bilan qayta tashkil etilgan **Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti**, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 7-martdagi "Navoiy innovatsiyalar instituti tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5356-sonli qaroriga muvofiq tashkil etilgan **Navoiy Innovatsiyalar Instituti**, 2022-yil 13-avgustda tashkil etilgan **Navoiy pofi universiteti filali**, hamda, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 12-dekabrda PQ-430-sonli qaroriga asosan tashkil etilgan Navoiy Sahrq universitetlari shular jumlasidandir.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Navoiy shahri me'morchiligi va shaharsozligi zamonaviy tamoyillar asosida shakllanib bormoqda. Milliy qadriyatlar, ekologik yondashuvlar va texnologik innovatsiyalar uyg'unligi orqali shahar yanada jozibador, qulay va barqaror rivojlanayotgan makonga aylanyapti.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Isamuxamedova D.U., Shahar va qishloqlar rekonstruksiysasi: o'quv-qo'llanma, T.: 'Iqtisod-Moliya', 2018. 18-19, 46-betlar
2. Narzullaev U. O., Navoiy viloyatida turizm: salohiyat va imkoniyatlar. "Modern trends of teaching in the context of innovative and digital technologies in higher education: prospects, problems and solutions" international scientific and practical conference, november 29, 2024 https://ilmiyanjumanlar.uz/uploads/conferences/0056/56_i_20241202_120653_6.10.pdf
3. Кучерский Н.И., Аствацатурян Г.Г., Бердников Е.А. Навоийский горно-металлургический комбинат. - Ташкент: Шарк, 2002. - С.284.
4. Венштейн Л. Имя для города // Правда Востока. 1994 год, 16 апрель.
4. Кучерский Н.И. Золото Кызылкумов. - Ташкент: Шарк, 1998. - С.93.
5. Рашидова Г.Ш., Камилов ДА. Шараф Рашидов: Портрет человека в эпохе и эпохи - в человеке. - Ташкент: Tasvir, 2017. - С. 180.
6. Vaxitov M.M., Mirzayev Sh.R., Me'morchilik tarixi qism I. T., Tafakkur. 2010. 105, 264,279-betlar.
- 7.https://uza.uz/oz/posts/oav-vakillari-navoiy-shahrida-amalga-oshirilayotgan-islohotlar-bilan-tanishdilar_734173
- 8.https://uza.uz/oz/posts/yangi-navoiy-shaharchasi-loyihasi-amalga-oshirilmoqda_709746?q=%2Fposts%2Fyangi-navoiy-shaharchasi-loyihasi-amalga-oshirilmoqda_709746

HUDUDIDA YASHIL MAKON VA EKOBINOLAR SHAKLLANTIRISH TAMOYILLARI HAMDA EKOSHAHAR TUSHUNCHASI

M.Z.Karimova, yetkachi mutaxassis, Toshkent shahar qurilish Bosh boshqarmasi, Toshkent

S. Qodirova, ilmiy rahbar, Toshkent shahar qurilish Bosh boshqarmasi, Toshkent

S.Masharipova, ilmiy rahbar, Toshkent shahar qurilish Bosh boshqarmasi, Toshkent

Annotatsiya. Maqolada shahar muhitida yashil makonlar va ekobinolar tizimini shakllantirish masalalari yoritilgan. "Ekoshahar" tushunchasi, ekologik barqaror shaharsozlik tamoyillari hamda ularni O'zbekiston sharoitida joriy etish imkoniyatlari tahlil qilingan.

Калит сўзлар: ekoshahar, yashil makon, ekobino, ekologik arxitektura, barqaror rivojlanish, urbanizatsiya, yashil infratuzilma.

Аннотации. В статье рассматриваются вопросы формирования зелёных пространств и экзданий в городской среде. Раскрыты понятие «экогород» и принципы экологически устойчивого градостроительства в условиях Узбекистана.

Ключевые слова: экогород, зелёное пространство, экздание, экологическая архитектура, устойчивое развитие, урбанизация, зелёная инфраструктура.

Abstract. The article discusses the formation of green spaces and eco-buildings in urban areas. It highlights the concept of an eco-city and the principles of sustainable urban planning applicable to Uzbekistan.

Keywords: eco-city, green space, eco-building, ecological architecture, sustainable development, urbanization, green infrastructure.

Kirish. XXI asrda urbanizatsiya jarayonlarining jadallashuvi insoniyat hayot tarzini tubdan o'zgartirib yubordi. Shaharlarning kengayishi, aholining migratsiyasi va sanoatlashuv jarayonlari natijasida ekologik muvozanat buzilmoqda, tabiiy resurslardan ortiqcha foydalanish esa atrof-muhitga jiddiy zarar yetkazmoqda. Bugungi kunda dunyo aholisi orasida shaharlarda yashovchilar soni 60 foizdan oshgan bo'lib, 2050-yilga borib bu ko'rsatkich 75 foizga yetishi prognoz qilinmoqda. Shu sababli ekologik barqaror shaharsozlik, yashil infratuzilmani kengaytirish va tabiiy muhit bilan uyg'un yashash konsepsiyasiga asoslangan **ekoshahar** g'oyasi global darajada dolzarb masalaga aylandi.

Yashil makonlar va ekobinolarni shakllantirish nafaqat ekologik barqarorlikni ta'minlaydi, balki urbanistik hududlarda inson salomatligi, estetik muhit va hayot sifati uchun qulay sharoit yaratadi. Shu nuqtai nazardan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 30-noyabrdagi PQ–5274-sonli "Yashil makon" umummilliy loyihasini amalga oshirish to'g'risida"gi qarori mamlakatda ekologik madaniyatni oshirish, shaharlarni ko'kalamzorlashtirish va yashil iqtisodiyot tamoyillarini rivojlantirish yo'lida muhim bosqich bo'ldi. Ushbu dastur doirasida barcha viloyatlarda, jumladan Sirdaryo viloyatida ham, keng ko'lamli daraxt ekish, park va xiyobonlar barpo etish ishlari amalga oshirilmoqda.

Sirdaryo viloyati geografik joylashuvi jihatidan O'zbekistonning markaziy qismida joylashgan bo'lib, hududning iqlimi keskin kontinental, yozda issiq va quruq, qishda esa sovuq bo'ladi. Viloyatning ekologik muhitiga Amudaryo va Sirdaryo havzalari, sug'oriladigan yerlar, shuningdek, sanoat korxonalari ta'siri sezilarli. Shahar va tuman markazlarida, ayniqsa Guliston shahri, Sirdaryo tumani va Yangiyer atrofida sanoat va transport infratuzilmasining rivojlanishi yashil maydonlar qisqarishiga, havoning ifloslanish darajasi ortishiga olib kelmoqda. Shu bois ekologik muhitni sog'lomlashtirish, shaharsozlik jarayonlariga "yashil tafakkur"ni singdirish va Sirdaryo viloyati misolida ekoshahar modelini shakllantirish dolzarb ilmiy-amaliy masalalardan biri sifatida qaralmoqda.

Viloyatda so'nggi yillarda bir qator yashil tashabbuslar amalga oshirildi: masalan, Guliston shahrida "Yashil makon" loyihasi doirasida 2022–2024-yillar davomida 500 mingdan ortiq manzarali daraxt va butalar ekildi, ayrim yangi turar joy massivlarida energiya tejamkor fasad tizimlari va

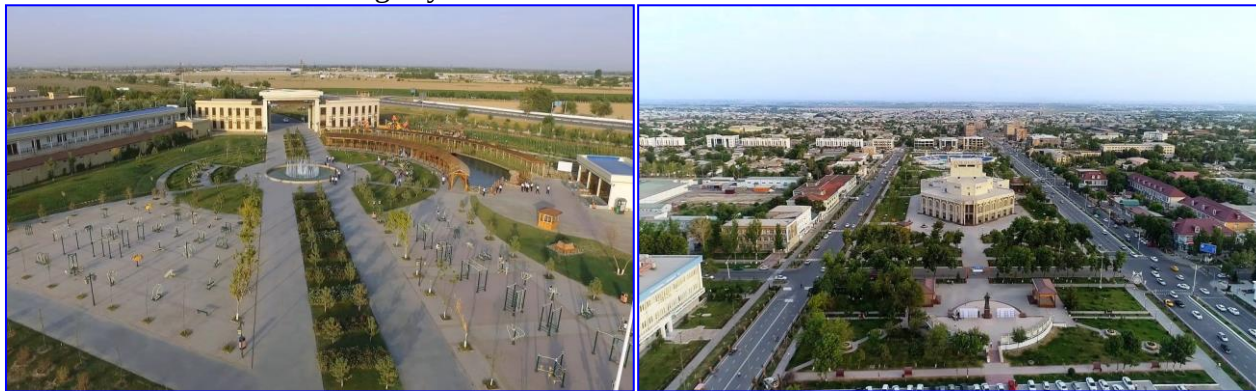
quyosh panellari o'rnatilmoqda. Bu holat Sirdaryo hududida ekologik arxitektura elementlarini bosqichma-bosqich joriy etish imkoniyatlari mavjudligini ko'rsatadi.

Biroq mavjud infratuzilma va shaharsozlik siyosati hali to'liq ekologik tamoyillar asosida yo'lga qo'yilmagan. Ko'plab hududlarda yer osti suvlarining ifloslanishi, chiqindilarni qayta ishlash tizimining yetarli emasligi, yangi qurilayotgan binolarda energiya samarador texnologiyalarning cheklanganligi kuzatilmoqda. Shu sababli ilmiy yondashuv asosida Sirdaryo viloyati shaharlarida yashil makonlar va ekobinolar tizimini shakllantirish tamoyillarini ishlab chiqish va ularni mahalliy iqlim, tabiiy resurslar va ijtimoiy sharoitga moslashtirish zarur.

Mazkur maqola ana shu dolzarb yo'nalishga bag'ishlangan bo'lib, unda shahar hududlarida yashil makon va ekobinolarni shakllantirishning ilmiy asoslari, ekologik arxitektura tamoyillari hamda Sirdaryo viloyati misolida ekoshahar modelini joriy etishning amaliy imkoniyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotning nazariy qismi ekologik arxitektura g'oyalari, urbanistik tizimlarda yashil infratuzilmaning o'rni va barqaror rivojlanish tamoyillariga tayangan holda olib borilgan.

Ekoshahar tushunchasi va uning nazariy asoslari. “Ekoshahar” atamasi ilk bor XX asrning oxirlarida Yevropa va AQSH olimlari tomonidan ilgari surilgan bo'lib, uning mohiyati inson faoliyati bilan tabiat o'rtasida muvozanatni saqlagan holda yashash uchun qulay, resurslarni tejaydigan va ekologik barqaror shahar modelini yaratishga qaratilgan. Bugungi kunda Singapur, Kopengagen, Abu Dabi (Masdar City loyihasi), Toshkent shahridagi “Yangi Toshkent” konsepsiyasi — ekoshahar g'oyasining turli darajadagi amaliy namunalari hisoblanadi. Ularning tajribasi shuni ko'rsatadiki, ekologik barqarorlikni ta'minlash uchun shaharsozlik siyosatida “yashil iqtisodiyot”, energiya tejamkor texnologiyalar va tabiiy landshaftni saqlash muhim o'rin tutadi.

Shuningdek, eko-bino loyihalarini ishlab chiqishda Sirdaryo viloyatining tabiiy sharoitlariga mos energiya tejamkor arxitektura yechimlarini qo'llash, quyosh panellarini o'rnatish, suv tejovchi tizimlarni tatbiq etish ekologik barqarorlikni ta'minlashda muhim o'rin tutadi. Natijada, Sirdaryo viloyatida shakllanayotgan yangi shaharsozlik siyosati, “yashil iqtisodiyot” tamoyillariga asoslangan ekologik yo'nalishdagi loyihalar, ushbu hududni kelajakda O'zbekistonning ekologik barqaror urbanistik markazlaridan biriga aylantirish imkonini beradi.

1-rasm. Guliston markazining ko'rinishi, shahar markazi va atrofidagi yashil maydonlar

Yashil makonlarni shakllantirishning arxitektura-tashkiliy tamoyillari.

Yashil makon — bu shahar ekologik tizimining eng muhim elementi bo'lib, havoni tozalash, mikroiklimni yumshatish, estetik va psixologik muvozanatni ta'minlaydi.

Yashil makonlarni loyihalash tamoyillari: Hududiy uzluksizlik — park, xiyobon va bog'larni yagona “yashil yo'lak” tizimiga birlashtirish orqali ekologik koridor yaratish. Funktsional xilmaxlilik — dam olish, sport, madaniy tadbirlar va ekologik ta'lim zonalarini bir hududda uyg'unlashtirish. Mahalliy o'simliklardan foydalanish — suvni tejovchi, iqlimga mos turlarni ekish orqali barqaror landshaft yaratish. Suv resurslarini qayta ishlatish — yomg'ir suvlarini yig'ish, filtrlash va yashil hududlarni sug'orishda foydalanish. Ekologik dizayn yechimlari — tabiiy relefni saqlagan holda landshaftni shakllantirish, asfalt o'rniga suv o'tkazuvchi qoplamalardan foydalanish.

O'zbekiston shaharsozlik amaliyotida “Yashil makon” dasturi doirasida Toshkent, Farg'ona, Samarqand va Buxoro shaharlarida ko'kalamzorlashtirish zonalarini soni 40–50% gacha kengaytirilmoqda. Bu esa urbanistik muhitda tabiiy nafas olish makonlarini qayta tiklashga xizmat qilmoqda.

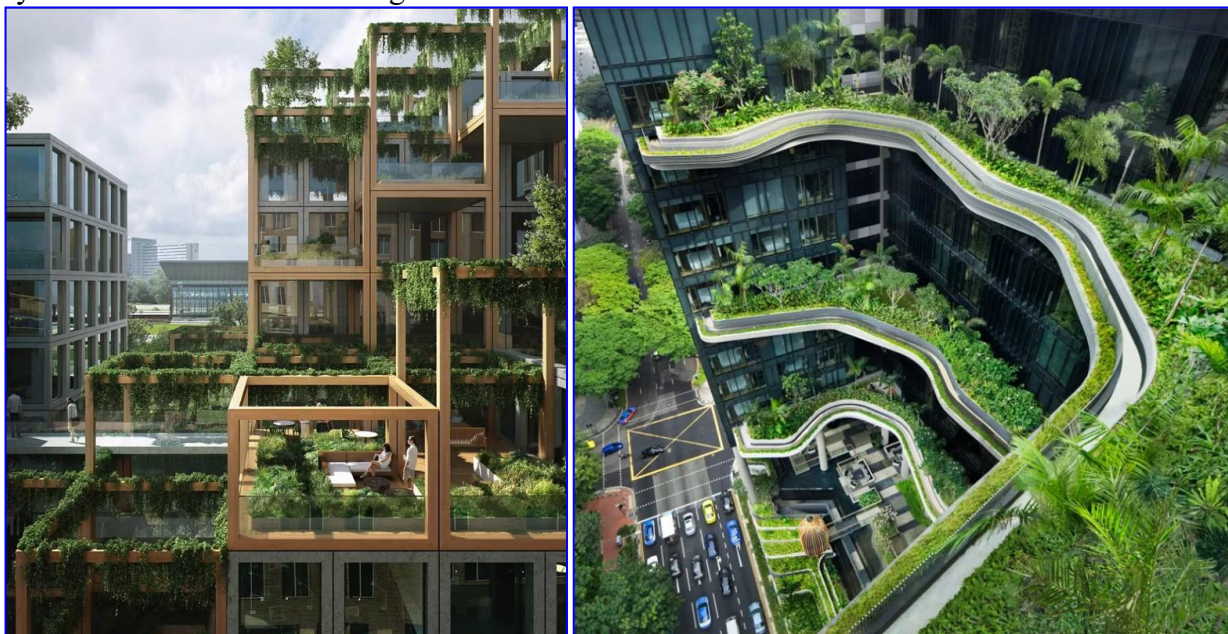
Yashil makonlarni shakllantirishning arxitektura-tashkiliy tamoyillari

Yashil makon — bu shahar ekologik tizimining eng muhim elementi bo'lib, havoni tozalash, mikroiqlimni yumshatish, estetik va psixologik muvozanatni ta'minlaydi. Sirdaryo viloyatida shahar muhitining issiqlik stressi, chang-tuproq muammolari va ekologik havfsizlik masalalari intensiv rivojlanayotganligi bois, yashil makonlarni loyihalashda arxitektura-tashkiliy tamoyillarni aniq, lokal sharoitga moslashtirilgan holda joriy etish zarur.

Yashil makonlarni loyihalash tamoyillari quyidagilardan iborat: **Hududiy uzluksizlik.** Sirdaryoda parklari, xiyobonlari va boshqa yashil hududlarini yagona “yashil yo‘lak” tarmog‘iga birlashtirish orqali ekologik koridor yaratish muhim. Masalan, Guliston shahrining markaziy parkidan boshlanib, shahar atrofidagi xiyobonlar va bog‘lar orqali yo‘laklar tarmog‘i tashkil etilsa, aholi piyoda va velosipedda harakatlanishi qulay bo‘ladi, shahar issiqligini kamaytirishda yordam beradi. **Funksional xilma-xillik.** Yashil makonlarda dam olish, sport, madaniy va ekologik ta'lim zonalari aralashmasi bo‘lishi lozim. Sirdaryoda, masalan, Yangiyer shahridagi “Xalq bog‘i” loyihasiga qo‘shimcha ravishda kichik sport maydonchalari, ochiq amaliy mashg‘ulotlar va ekologik ta'lim stendlari o‘rnatish taklif etilmoqda. Bu nafaqat jismoniy sog‘lomlik, balki ekologik ongni oshirishga xizmat qiladi.

Ekoshahar modeli insonning tabiat bilan uyg‘un yashashini ta'minlab, shahar aholisining hayot sifatini oshiradi. Masalan, Guliston shahrida so‘nggi yillarda qurilgan zamonaviy turar-joy massivlarida yashil hududlar, veloyo‘laklar va dam olish maydonlari bir tizimda loyihalanmoqda. Natijada, issiqlik orollari muammosi sezilarli darajada kamaymoqda, shahar markazida shamol almashinuvi yaxshilanmoqda.

Dissertatsiya doirasida o‘tkazilgan tajriba-sinov ishlari ham shuni ko‘rsatdiki, Sirdaryo viloyatidagi maktab o‘quvchilari va yosh dizaynerlarni ekoarxitektura tamoyillari asosida o‘qitish, ularning kasbiy mahoratini oshirishda samarali natijalar beradi. O‘quvchilar eko-uy maketlari, quyosh panellari va tabiiy ventilyatsiya tizimlariga asoslangan loyihalar yaratib, o‘z g‘oyalarida “yashil tafakkur”ni ifoda etishgan.

2-rasm. “Yashil arxitektura va ekologik shahar muhiti integratsiyasi”

Xulosa. Shahar hududlarida yashil makon va ekobinolarni shakllantirish — barqaror rivojlanish siyosatining asosiy yo‘nalishlaridan biridir. Bu jarayon faqat arxitektura va qurilish sohasi emas, balki inson, tabiat va texnologiya o‘rtasidagi uyg‘unlikni ta'minlovchi falsafiy yondashuv sifatida qaralishi lozim. O‘zbekiston sharoitida ekoshahar g‘oyasini amaliyotga joriy etish, ekologik dizayn va urbanistik loyihalarni qo‘llab-quvvatlash, shuningdek, yosh avlodni ekologik tafakkur asosida tarbiyalash kelajakdagi barqaror shaharsozlikning kafolatidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Yashil makon” umummilliy loyihasini amalga oshirish to‘g‘risidagi PQ–5274-sonli qarori, 2021-yil.

2. Beatley, T. *Green Urbanism: Learning from European Cities*. Island Press, 2012.
3. Newman, P. & Jennings, I. *Cities as Sustainable Ecosystems: Principles and Practices*. Island Press, 2008.
4. O'zbekiston Respublikasi Qurilish va uy-joy kommunal xo'jaligi vazirligi hisobotlari, 2023-yil.
5. Passivhaus Institut Germany (2021)
6. NParks Singapore – www.nparks.gov.sg

UO'K 72.01

NUKUS SHAHRIDA ISTIQLOL BOLALAR DAM OLIISH BOG'IDAGI "OCHIQ OSMON OSTIDAGI MUZEY" ARXITEKTURAVIY MONUMENTLARI

N.M. Kosbergenova, tayanch doktorant, Qoraqalpoq davlat universiteti, Nukus

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekistonning Nukus shahridagi "Istiqlol" bog'ida joylashgan noyob madaniy va ma'rifiy maskan - ochiq osmon ostidagi muzey haqida so'z yuritiladi. Bu muzey nafaqat mintaqaning muhim diqqatga sazovor joyini ifodalaydi, balki interaktiv ko'rgazmalar va ta'lim dasturlari orqali bolalar va yoshlarni ma'rifatli qilishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Maqola shunday tuzilganki, dastlab muzeyning jismoniy joylashuvi va O'zbekiston xalqlarining madaniy merosi va badiiy an'analarini aks ettiruvchi asosiy eksponatlarni tasvirlanadi. So'ngra bunday ta'lim shaklining bolalarda o'z mamlakati tarixi va madaniyatiga qiziqishni rivojlantirish uchun muhimligini ta'kidlanadi. Xususan, bunday muzeylar bolalarning nafaqat bilim olishi, balki bilish jarayonining faol ishtirokchisi sifatida namoyon bo'lishi, bu esa ularning tanqidiy fikrlashi va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qilishi mumkinligi ta'kidlanadi. Muzey muhokama qilinayotgan kontekst O'zbekistonda yoshlarni vatanparvarlik va madaniy an'analarga hurmat ruhida tarbiyalashga qaratilgan dolzarb ijtimoiy va madaniy tendensiyalarni o'z ichiga oladi. Shuningdek, bunday tashabbuslar davlat va mahalliy hokimiyat tomonidan qo'llab-quvvatlanayotgani, bu esa zamonaviy jamiyatda madaniy ta'limning muhimligini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: Istiqlol bog'i, monument, ochiq maskan, san'at, arxitektura, madaniy maskan, meros, devolsiz muzey, turizm, yodgorlik.

Аннотация. В этой статье рассказывается об уникальном культурно-просветительском центре - музее под открытым небом, расположенном в парке "Истиклол" города Нукуса, в Узбекистане. Этот музей не только представляет собой важную достопримечательность региона, но и служит важным инструментом просвещения детей и молодежи посредством интерактивных выставок и образовательных программ. Статья структурирована таким образом, что сначала описывает физическое расположение музея и основные экспонаты, отражающие культурное наследие и художественные традиции народов Узбекистана. Затем подчеркивается важность такой формы обучения для развития у детей интереса к истории и культуре своей страны. В частности, подчеркивается, что такие музеи позволяют детям не только получать знания, но и выступать активными участниками познавательного процесса, что может способствовать развитию их критического мышления и творческих способностей. Обсуждаемый контекст музея включает в себя актуальные социальные и культурные тенденции в Узбекистане, направленные на воспитание молодежи в духе патриотизма и уважения к культурным традициям. Кроме того, такие инициативы поддерживаются государством и местными органами власти, что подчеркивает важность культурного образования в современном обществе.

Ключевые слова: Парк Независимости, монумент, открытое пространство, искусство, архитектура, культурное пространство, наследие, музей без стен, туризм, памятник.

Abstract. This article discusses the unique cultural and educational center - the open-air museum - located in the "Istiqlol" park in Nukus, Uzbekistan. This museum not only represents an important landmark of the region, but also serves as an important tool for educating children and youth through interactive exhibitions and educational programs. The article is structured so that it first describes the physical location of the museum and the main exhibits reflecting the cultural heritage and artistic traditions of the peoples of Uzbekistan. Then the importance of such a form of

education for the development of children's interest in the history and culture of their country is emphasized. In particular, it is noted that such museums allow children not only to acquire knowledge, but also to manifest themselves as active participants in the cognitive process, which can serve the development of their critical thinking and creative abilities. The context in which the museum is discussed includes current social and cultural trends in Uzbekistan aimed at educating young people in the spirit of patriotism and respect for cultural traditions. Also, such initiatives are supported by the state and local authorities, which emphasizes the importance of cultural education in modern society.

Key words: *Independence Park, monument, open space, art, architecture, cultural space, heritage, wallless museum, tourism, monument.*

Qoraqalpog'iston Respublikasi o'zining boy madaniy merosi, noyob tabiat manzaralari va tarixiy yodgorliklari bilan turizm sohasida katta imkoniyatlarga ega bo'lgan mintaqadir. Mamlakatning o'ziga xos geografik joylashuvi va madaniy xilma-xilligi uni nafaqat mahalliy, balki xalqaro sayyohlar uchun ham qiziqarli qilishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Turizm rivojlanishi uchun keng imkoniyatlar mavjud bo'lib, bu yerda madaniyat, tarix, tabiat va innovatsion yo'nalishlar birlashib, turli sayohat turlarini tashkil etishga asos bo'la oladi [1].

Turizmni rivojlantirishda eski tarixiy binolarga turistlarning qiziqishi katta bo'lganligi tufayli Nukus shahrida O'zbekistonning noyob yodgorliklaridan tashkil topgan **“Ochiq osmon ostidagi muzey”** muallif ishtirokida tashkillashtirilgan edi.

Ushbu monumental yodgorliklarning maketining tashkil topishi 2014-2015-yillardagi birinchi prezidentimizning Qoraqalpog'istonni yanada rivojlantirish va yoshlarni yetuk insonlar bo'lib yetishish uchun mo'ljallangan sa'y harakatlari natijasida qurilgan **“Istiqlol”** bolalar dam olish parki tashkil qilingan. Yodgorliklarning maketi birga bir formada qurilgan. O'zbekistonning tarixiyli yozishlarimizga ko'rsatish va kelajak avlodga qanday tarixi, madaniy yodgorliklarmiz bor ekanligini ko'rsatish maqsad qilib qo'yilgan. Yodgorliklarning joylashuvi O'zbekistonning kartasida qaysi tumanda qanday yodgorlik bor bo'lgan bo'lsa joylashib nuqtalari shu shaklda qo'yilgan. yodgorliklarning maketining bunday ko'rinishda qilinishing asosiy sabablaridan biri, yuqorida aytilgani singari yoshlarda tarixida vatanimizning qanday qudratli bo'lganligi va yodgorliklarning o'ziga bormasdan o'z ko'zlari bilan qanday shakllarda qurilganligi haqida to'liqroq ma'lumot olish, undan tashqari madaniy dam olish uchun qulay shakl imkoniyatlarni yaratilgan holda qurilgan. Bunday ko'rinishdagi ochiq osmon ostidagi muzey deb ham aytsak bo'ladi.

“Ochiq osmon ostidagi muzey” – ochiq havoda joylashgan arxeologik yoki madaniy ob'ekt bo'lib, qadimiy yodgorliklarni ochiq havoda saqlash va namoyish etish maqsadida yaratiladi. Zamonaviy muzeyshunoslikda an'anaviy yopiq ekspozitsion zallardan tashqariga chiqish tendensiyasi kuchayib bormoqda. Shunday yangi shakllardan biri — **ochiq osmon ostidagi muzey**, ya'ni **“devolsiz muzey”** modeli bo'lib, u ekspozitlarni maxsus binolar ichida emas, balki ochiq havoda — bog'lar, xiyobonlar, maydonlar yoki tarixiy hududlarda joylashtirishni nazarda tutadi. Bu yondashuv madaniy merosni keng jamoatchilikka yaqinlashtirish, estetik tarbiya va vizual ongni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ochiq maydonlarda muzeylashtirish g'oyasi 19–20-asrlarda paydo bo'lgan bo'lsa-da, bugungi kunda u global miqyosda shaharsozlik, arxitektura va madaniy siyosatning ustuvor yo'nalishiga aylangan. Xususan, ochiq fazoda joylashgan san'at obyektlari — monumentlar, skulpturalar, esdalik belgilar — ko'cha muhitining nafaqat bezagi, balki tarixiy-madaniy xotiraning faol ekspozitsiyasiga aylanmoqda.

Bu muzey Nukus shahrida joylashgan noyob madaniy va tarixiy yodgorliklar majmuasi bo'lib, u Qoraqalpog'iston Respublikasining boy merosini ochiq havoda namoyish etadigan unikal loyiha hisoblanadi. Bu muzeyda qadimiy qal'alar, tosh yozuvlar, arxeologik topilmalar va mahalliy madaniyatga oid ekspozitlar ochiq havoda joylashgan bo'lib, sayyohlar va mahalliy aholi uchun ta'lim va sayohat qilish uchun keng imkoniyatlar yaratadi.

Davlatimizning qo'llab quvvatlashi arxitektorlarga katta ijod bag'ishlaydi. 2014 yili turizmni rivojlantirishda eski tarixiy binolarga turistlarning qiziqishi katta bo'lganligi tufayli Nukus shahrida

O'zbekistonning noyob yodgorliklaridan tashkil topgan **"Ochiq osmon ostidagi muzey"** muallif ishtirokida tashkillashtirilib qurilgan va u quyidagicha:

1. **"Istiqlol"** nomidagi bolalar dam olish markazi avvalgi shahar aholisining "Kvadrat ko'li" nomli hiyoboni Nukus shahri markazining janub tomonidagi Abdiraman Utepov ko'chasi bo'yida joylashgan. Umumiy maydon 16 ga, Kirish joyi shimol tomonida bo'lib, dekorativ darvoza o'rnatilgan. Kirish joyining chap tomonida 2014 yili bolalarga mo'ljallangan zamonaviy loyihadagi doira shaklli respublikaning bolalar kutubxonasi, o'ng tomonida esa bolalar gimnastika yopiq sport zali, darvoza tashqarisida mashina turargohi joylashgan.

Darvozadan kirgandan keyin to'g'ri yoysimon yo'lakcha janub tomondagi ikkinchi kirish va chiqish darvozaga olib boradi. Bu yo'lakchaning o'ng tomonida turizmni rivojlantirishga ko'rgazma sifatida milliy hunarmand buyumlarini ko'rsatish va sotishga mo'ljallab 6x6 m bo'lgan 4 ta bir qavatli do'kon qurilgan. Bu do'kondan o'tgandan keyin, uzunligi 300x100 m yoki 3ga yer maydonida 0,7 m balandlikda, M1:10000 masshtabda O'zbekiston yer xaritasi shakllangan hudud "Ochiq osmon ostidagi muzey"ga mo'ljallandi.

Jahonda "Ochiq osmon ostidagi muzey" stilidagi bunday kompozitsiyaviy yechim bilan qurilgan bu muzeyning analogi yo'q. Yo'lakchaning chap tomonida 340x120m, ya'ni 4ga maydonda yer osti suvidan yig'ilgan ko'l, attraksion maydonchalari, oshxona, yopiq turdagi katta zalda bolalarning kichkina mashinada o'ynash maydonchasi, ochiq maydondagi zoopark va 5ta bir qavatli do'konlar qurilgan. Bu hududdagi ko'lda katamarkan va suvda yuruvchi qayiqlar yetarli darajada. Bu kvadrat shaklidagi bog' hududining shimoliy tomonida 40 yil avval janubdan sharq tomonga eni 1,5 m chuqurligi 1,5 m bo'lgan temirbeton ariq kesib o'tgan.

Kvadrat ko'li hududida 5 yildan buyon aholining dam olib sayr qilishi uchun sharoitlar yaratilib avval bog' va keyin parkka aylantirildi. "Bog'" so'zi aslida mevazor, uzumzor va gulband yer maydonini anglatadi [2].

"Ochiq osmon ostidagi muzey"da quyidagi 13 ta arxitekturaviy yodgorliklar mavjud:

1. **Kalon masjid.** Buxoro (1127 yil). O'zbekiston Respublikasidagi eng buyuk va hashamatli masjidining biri. O'lchami 127x78 metr. Masjidda ko'p sonli ustunlardan iborat galereyalar bo'lib, ular usti g'isht gumbazlar bilan yopilgan.

2. **Qosim Shayx maqbarasi.** Navoiy (XVI-XX asr). Dastlab din arbobi Qosim Shayx (1571 yilda vafot etgan) uchun xonakox barpo etilgan.

3. **Registon.** Samarqand (XV asr). Samarqanddagi Registon maydoni uch madrasa bilan (chap Ulug'bek, o'ng Sherdor, o'ng Tilla-Qori).

4. **Sherdor madrasasi.** Samarqand (1636 yil). Sherdor madrasasining bosh tarzidagi peshtoqning ikki yoniga guldasta ishlangan.

5. **Islom xo'ja minorasi.** Xiva 1990 yil. Respublikamizdagi eng baland-50 metr, eng nozik, chiroyli minora yer yuzasigacha diametri 6 metr.

6. **Xo'ja Nuriddin madrasasi.** Jizzax (XIX asr). 1898 yilda Nuriddin xo'ja o'zining shaxsiy mablag'i hisobiga qo'li gul me'mor usta Ahmad Yunus Samarqandiy loyihasi va uning tashabbusi bilan madrasa qurdirilgan.

7. **Sardoba terakli.** Sirdaryo viloyati (XVIII asr). Sardoba suv saqlanadigan hovuz. Bosh tarzi peshtoqli, gumbazi yassi pog'onali.

8. **Ko'k gumbaz masjidi.** Qarshi (1590 yil). Namozgox uslubida qurilgan chortoq tarxli, gumbazli bino.

9. **Andijon jome masjidi.** Andijon (XIX asr). Masjid va madrasalardan iborat tarzining o'rtasida peshtoq qad ko'targan.

10. **Ota Valixonto'ra masjidi.** Namangan (XX asr). Peshtoq darvozasi chuqur derazalar burchaklariga o'yma naqshlar bilan bezatilgan.

11. **Xazrati Imom(Xastimom) majmuasi.** Toshkent (2007 yil). Birinchi prezidentimiz Islom Abduganiyevich Karimovning tashabbusi bilan qurilgan.

12. **Xudoyorxon rezidensiyasi.** Qo'qon (1871yil) - sobiq xon saroyi jahon tarixiy merosi ro'yxatiga kiritilgan.

13. **Chilpiq.** “Chilpiq” yodgorligi majmua hududida shimoliy tomonga joylashgan. Atrofida karvon tuyalarni yetaklagan savdogar monumenti o'rnatilgan, masshtab 1:1 bajarilib mujassam kompozitsiya shakllandi.

O'zbekiston xaritasida shakllangan barcha yodgorliklar kichik masshtabda, monumentlar esa 1:1 masshtabda bajarilishi uyg'unlikni mustahkamlanadi.

Bu muzeyni ko'rishga 2016 yili borganimda har bir monument yoki san'at obyektining yonida o'rnatiladigan qisqa ma'lumotli panellar — uning yaratilgan sanasi, muallifi, mavzusi, mazmuni va estetik bahosi haqida tushuncha berilgan edi.

Bu panellar o'zbek, qoraqalpoq, rus va ingliz tillarida bo'lishi zarur, ayniqsa turistlar uchun ma'lumotlar keltirilgan edi. Lekin ular hozirga kelib qarovsiz qolgani uchun ayanchli ahvolga kelib qolganligi sabali panellar olib tashlanligi quyidagi rasmlarga qarab ko'rsak bo'ladi.

Bu monumentlarni saqlab qolish uchun panellar dizayni ochiq makonga mos, ob-havoga chidamli, ekologik materiallardan qayta restavratsiya qilish lozim.

Tahlil va istiqbolli takliflar

Yo'nalish	Taklif
Arxitektura	Monumentlarni vizual-markaziy o'qqa joylashtirish, ko'rish qulayligini oshirish
Texnologiya	Raqamli axborot panellari, audiogidlar, interaktiv karta
Ijtimoiylik	Mahalliy maktab va kollejlilar bilan hamkorlikda o'quv ekskursiyalarini yo'lga qo'yish
Dizayn	Ekologik va barqaror materiallardan foydalanish, landshaft bilan uyg'unlashgan ekspozitsiyalar

Nukus shahridagi Istiqlol bog'i ochiq osmon ostidagi muzey konsepsiyasi asosida rivojlantirilsa, u nafaqat shahar aholisi, balki tashrif buyuruvchi turistlar uchun ham madaniy, estetik va tarbiyaviy maskanga aylanishi mumkin. Bu nafaqat san'atni jamoatchilikka olib chiqish, balki madaniy xotira va milliy g'ururni mustahkamlash yo'lida muhim qadamdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони, 18.07.2024 йилдаги ПФ-102-сон
2. Ojegov S.S., Uralov A.S., Raximov K.J. Landshaft arxitekturasini va dizayni.//O'quv qo'llanma.:2003.B-117
3. "O'zbekiston me'morligi tarixi" – A. Qodirov, Sh. Rahmatov.
4. Шнекеев Ж.К. Формирование архитектуры жилища Нукуса с учетом климата и экологии. Монография №4-2019г.
5. J Shnekeev, U Gaymatov «Архитектурный кичик объектлар билан орол бўйидаги экологик муаммонинг олдини олиш усуллари» Volume 1 ISSUE C8 OOO «Science and innovation» pages 391-397.
6. Xojaniyazov G', Hakimniyazov J. "Qaraqalpaqstanin' ajayip jeti esteligi" Nokis-2004. 95 bet
7. UNESCO Reports on Qoraqalpog'iston Monuments, 2023.
8. Qoraqalpog'iston Respublikasi Arxeologiya va Tarix Institutining 2020 yilgi hisoboti.
9. Madaniy meros. Arxeologik obidalar. Katta Guldursun qala. Meros.uz internet saytidan. <https://meros.uz/object/katta-guldursun-qala> <http://www.asia-travel.uz/uzbekistan/cities/karakalpakstan/big-guldursun/>
10. Tarixiy obidalar. Qoraqalpog'iston Respublikasi Jo'qorg'i Kengesi internet saytidan. <https://joqargikenes.uz/uz/category/eskiqalalar>

UO'K 72.01

YOG'UCH QURILISH MATERIALINING YONG'INGA CHIDAMLILIGINI OSHIRISH BO'YICHA ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALAR

G.Sh.Sultonova, o'qituvchi, Toshkent Kimyo xalqaro universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Maqolada yog'ochning yong'inga chidamliligini oshirish usullari -kimyoviy ishlov, issiqlik bilan qayta ishlash va nanomateriallar asosidagi qoplamalar samaradorligi o'rganildi. Tajriba natijalariga ko'ra, kimyoviy ishlov tezkor himoya qatlami hosil qilgan, issiqlik ishlovi yog'och tarkibini mustahkamlab yonuvchanligini kamaytirgan, nanomaterial qoplamalar esa eng yuqori darajada olovbardoshlilikni ta'minlagan. Eng muhim jihat — metodlarni

kombinatsiyalash orqali yog'ochning yong'inga qarshi barqarorligi sezilarli darajada oshirilishi aniqlangan.

Kalit so'zlar: *yog'och, yong'inga chidamlilik, issiqlik ishlovi, kimyoviy ishlov, nanomateriallar.*

Аннотация. *В статье рассмотрены методы повышения огнестойкости древесины, включая химическую обработку, термическую модификацию и использование покрытий на основе наноматериалов. По результатам экспериментов установлено, что химическая обработка способствует быстрому образованию защитного слоя, термическая обработка укрепляет структуру древесины и снижает её воспламеняемость, а покрытия на основе наноматериалов обеспечивают наивысший уровень огнестойкости. Наиболее важным выводом является то, что комбинирование указанных методов значительно повышает общую пожарную устойчивость древесины.*

Ключевые слова: *древесина, огнестойкость, термическая обработка, химическая обработка, наноматериалы.*

Abstract. *The article examines methods for enhancing the fire resistance of wood, including chemical treatment, thermal modification, and the application of nanomaterial-based coatings. Experimental results indicate that chemical treatment forms a rapid protective layer, thermal modification strengthens the internal structure of the wood and reduces its flammability, while nanomaterial coatings provide the highest level of fire resistance. The most significant finding is that combining these methods substantially increases the overall fire stability of wood.*

Keywords: *wood, fire resistance, thermal treatment, chemical treatment, nanomaterials.*

Yog'och insoniyat tarixida eng qadimiy va eng ko'p ishlatiladigan qurilish materiallaridan biri hisoblanadi. Qadimdan uy-joylar, ko'priklar, xo'jalik binolari hamda turli xil mehnat qurollarining asosiy qismi yog'ochdan tayyorlangan. Hozirgi zamon qurilishida ham yog'ochning ahamiyati juda katta, chunki u yengil, qayta tiklanadigan, ekologik jihatdan toza va ishlov berish oson material sifatida qadrlanadi [2]. Shu bilan birga, yog'ochning issiqlikni yaxshi ushlab turishi, tovush izolyatsiyasi xususiyatlari ham uning afzalliklari sirasiga kiradi.

Ammo yog'ochning asosiy kamchiliklaridan biri — uning yonuvchanligi va yuqori harorat ta'sirida tezda zararlanishidir. Bu esa uni yirik hajmdagi jamoat binolari, sanoat korxonalari va yong'in xavfi yuqori bo'lgan inshootlarda qo'llash imkoniyatlarini cheklab qo'yadi [4]. Qurilish sohasida xavfsizlik masalalari birinchi o'rinda turadigan bugungi kunda yog'ochning olovbardoshligini oshirish dolzarb muammo bo'lib qolmoqda.

So'nggi yillarda olimlar yog'ochning yong'inga chidamliligini oshirish uchun turli xil usullarni ishlab chiqishmoqda. Masalan, nanotsellyuloza va grafit asosida ishlab chiqilgan zamonaviy qoplamalar yog'ochning yonuvchanligini kamaytirishda samarali natija ko'rsatmoqda [1]. Bu qoplamalar yong'in paytida yog'och yuzasida mustahkam himoya qatlami hosil qilib, kislorodning material ichiga chuqur kirib borishiga to'sqinlik qiladi.

Shuningdek, issiqlik bilan ishlov berish yog'ochning tabiiy tuzilishini mustahkamlab, uning yonuvchanligini kamaytirishga yordam beradi [3]. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, yog'och yuqori haroratda maxsus rejim asosida qayta ishlanganda, uning ichki kimyoviy tarkibida o'zgarishlar sodir bo'ladi va bu yog'ochning yong'inga bardoshlilikini oshiradi.

Boron asosidagi moddalar esa yog'ochning olovbardoshlilikini oshirishda keng o'rganilgan. Ular yog'ochning yong'in ta'sirida tez yonishini sekinlashtirib, uglerodli qatlam hosil qiladi va issiqlik tarqalishini kamaytiradi [4]. Shu bilan birga, intumesent (shishuvchi) moddalar qo'llanganda yog'och yuzasida ko'pikli himoya qatlami hosil bo'ladi va bu qatlam issiqlikning chuqur kirib borishini oldini oladi [5]. Yaqinda olib borilgan izlanishlarda qatron asosida qayta ishlash va issiqlik bilan ishlov berish usullarini birlashtirish orqali tez o'suvchi daraxtlardan olingan yog'ochning ham yong'inga chidamliligini sezilarli darajada oshirish mumkinligi qayd etilgan [7]. Bunday yondashuv qurilish sanoatida ham ekologik, ham iqtisodiy jihatdan samarali yechim sifatida e'tirof etilmoqda.

Shu boisdan, mazkur tadqiqotda yog'ochning olovbardoshlilikini oshirishga qaratilgan turli xil usullar — kimyoviy ishlov berish, issiqlik bilan qayta ishlash va zamonaviy nanomateriallar asosidagi

qoplamalar qo'llash imkoniyatlari tahlil qilindi. Ushbu izlanishning ahamiyati shundaki, u nafaqat qurilish xavfsizligini oshirishga xizmat qiladi, balki ekologik toza materiallardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytiradi [6; 9].

Mazkur tadqiqotda yog'ochning olovbardoshligini oshirish bo'yicha turli xil usullarni taqqoslash va samaradorligini baholash uchun **kompleks metodologiya** qo'llanildi. Tadqiqot jarayoni bosqichma-bosqich tashkil qilindi va unda nazariy tahlil, tajribaviy sinov, natijalarni qayta ishlash hamda ularni boshqa ilmiy izlanishlar bilan taqqoslash ishlari amalga oshirildi. Bunday yondashuv ilmiy izlanishlarda keng qo'llaniladigan "aralash metod" uslubiga yaqin bo'lib, u nazariy bilimlarni amaliy tajribalar bilan uyg'unlashtirish imkonini beradi [5; 6].

Birinchi bosqichda mavjud ilmiy manbalar keng qamrovda o'rganildi. Tahlil jarayonida xalqaro ilmiy jurnallarda chop etilgan maqolalar, monografiyalar va konferensiya materiallaridan foydalanildi. Adabiyotlar tahlili natijasida aniqlanishicha, so'nggi yillarda yog'ochning olovga chidamliligini oshirish uchun turli yondashuvlar ishlab chiqilgan. Masalan, borli moddalar va intumesent qoplamalarning samaradorligi ko'plab tajribaviy ishlarda tasdiqlangan [4; 5], issiqlik bilan qayta ishlash esa yog'ochning tabiiy kimyoviy tarkibini o'zgartirish orqali uning yonish tezligini kamaytirishga yordam beradi [2; 8]. Bundan tashqari, nanomateriallarga asoslangan zamonaviy qoplama texnologiyalari ekologik jihatdan xavfsiz bo'lib, ularning istiqboli juda yuqori ekani ko'rsatilgan [1; 9].

Adabiyotlar tahlili faqatgina nazariy asoslarni shakllantiribgina qolmay, balki tajriba uchun eng samarali usullarni tanlash imkonini berdi. Shu bois, keyingi bosqichlarda borli moddalar, issiqlik bilan ishlov berish va nanotsellyuloza asosidagi qoplamalar alohida e'tiborda o'rganildi.

Ikkinchi bosqichda yog'och namunalariga kimyoviy ishlov berish amalga oshirildi. Bunda borli birikmalar (masalan, borax va bor kislota) hamda intumesent (shishuvchi) moddalar tanlandi, chunki ular yog'ochning olovbardoshligini oshirishda yuqori samaradorlikka ega ekani avvalgi tadqiqotlarda qayd etilgan [4; 5]. Ushbu moddalar yog'och yuzasiga emdirish usuli orqali singdirildi va keyinchalik issiqlik sinovlari o'tkazildi.

Uchinchi bosqichda yog'och namunalariga issiqlik bilan qayta ishlash qo'llanildi. Maxsus laboratoriya pechida 160–220 °C harorat oralig'ida turli vaqt davomida ishlov berildi [2]. Bunday jarayon yog'ochning ichki tuzilishini qisman o'zgartiradi, selluloza va gemitsellyulozaning parchalanishini kuchaytiradi, bu esa yog'ochning yonuvchanligini sezilarli darajada kamaytiradi [8].

To'rtinchi bosqichda nanotsellyuloza va grafit asosidagi ekologik xavfsiz qoplamalar bilan ishlov berish amalga oshirildi. Ushbu qoplamalar issiqlikka bardoshli bo'lib, yog'och yuzasida mustahkam himoya qatlami hosil qiladi va olovning chuqur kirib borishini sekinlashtiradi [1]. Bunday innovatsion texnologiya oxirgi yillarda xalqaro miqyosda keng qo'llanilmoqda.

Metodologiya doirasida tajriba uchun tayyorlangan yog'och namunalarida issiqlik ta'siridagi xatti-harakatlari o'rganildi. Bunda quyidagi ko'rsatkichlar aniqlab borildi:

yonish tezligi	olovning yog'och yuzasi bo'ylab tarqalish darajasi;
massaning yo'qolishi	yonish jarayonida yog'ochning kamaygan og'irligi;
issiqlik tarqalish tezligi	olov ta'sirida energiyaning material ichiga o'tish sur'ati;
mexanik mustahkamlik	olovdan keyin yog'ochning qoldiq mustahkamligi.

Ushbu natijalar ilmiy manbalarda keltirilgan avvalgi izlanishlar bilan taqqoslandi [7; 9]. Shuningdek, natijalar statistik jihatdan qayta ishlanib, har bir metodning afzalliklari va kamchiliklari chuqur tahlil qilindi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, yog'ochning olovbardoshligini oshirishda qo'llangan usullar turlicha samaradorlikka ega bo'ldi va ularning ta'siri tajriba jarayonida yaqqol namoyon bo'ldi. Har bir metod yog'ochning fizik-kimyoviy xususiyatlariga o'ziga xos ta'sir ko'rsatdi: kimyoviy ishlov berish natijasida yog'ochning yuzasida olov tarqalishini cheklovchi qatlam hosil bo'ldi, issiqlik bilan ishlov berishda esa ichki tuzilmaning qisman o'zgarishi tufayli yonuvchanlik pasaydi, qoplama texnologiyasida esa tashqi himoya qatlamining zichligi va barqarorligi hisobiga yuqori darajadagi olovbardoshlikka erishildi. Shuningdek, tajriba davomida aniqlanishicha, qo'llangan metodlarning samaradorligi faqatgina alohida holatda emas, balki ularni kombinatsiyalash orqali ham sezilarli darajada oshishi mumkin. Bu esa yog'ochni yong'inga chidamli qurilish materiali sifatida yanada keng qo'llash imkoniyatini ochadi.

Kimyoviy ishlov berish natijalari. Borli birikmalar bilan ishlov berilgan yog'och namunalari olov ta'sirida kamroq massa yo'qotdi va yonish tezligi nazorat guruhiga qaraganda sezilarli darajada past bo'ldi. Masalan, borax va bor kislotasi singdirilgan yog'ochning yonish tezligi nazorat namunasiga nisbatan qariyb 30 % ga kamaygani aniqlandi [4]. Bundan tashqari, yonish jarayonida yuzada hosil bo'lgan qora qatlam olovning ichki qismga o'tishini sekinlashtirdi, bu esa yong'in xavfini pasaytirishga xizmat qildi.

Issiqlik bilan ishlov berish natijalari. Issiqlik bilan qayta ishlash natijalari ham ijobiy bo'ldi. 200 °C haroratda 3 soat davomida ishlov berilgan namunalar nazorat guruhiga qaraganda 20–25 % kamroq massa yo'qotdi. Ushbu jarayonda yog'ochning ichki kimyoviy tarkibida selluloza va gemitsellyulozaning qisman parchalanishi natijasida yonuvchanlik xususiyatlari kamaygani kuzatildi [2; 8]. Biroq haddan tashqari yuqori harorat va uzoq muddatli issiqlik ishlovi yog'ochning mexanik mustahkamligini biroz susaytirishi ham aniqlangan [7].

Qoplama texnologiyasi natijalari. Nanotsellyuloza va grafit asosidagi qoplamalar eng yuqori samaradorlikni ko'rsatdi. Ushbu qoplama bilan ishlov berilgan yog'och namunalari olovga qarshi mustahkam himoya qatlamini hosil qildi va olovning tarqalish tezligi 40 % gacha kamaydi. Ayniqsa, nanomateriallarning yuqori issiqlik qarshiligi va ekologik xavfsizligi bu usulning istiqbolini yanada oshiradi [1; 9]. Qoplama natijasida yog'ochning tashqi yuzasida hosil bo'lgan zich qatlam kislorod kirishini chekladi va olovning chuqur qatlamlarga o'tishini to'xtatdi.

Solishtirma natijalar. Natijalarni umumlashtirganda, kimyoviy ishlov berish usuli yong'inga chidamlilikni tezkor oshirish imkonini bersa, issiqlik bilan ishlov berish usuli yog'ochning tabiiy tarkibini o'zgartirish orqali uzoq muddatli barqarorlikni ta'minladi. Qoplama texnologiyasi esa har ikki yondashuvning afzalliklarini uyg'unlashtirib, eng yuqori samaradorlikni namoyon etdi. Bu natijalar ilgari olib borilgan ilmiy ishlarda ham qayd etilgan bo'lib, bizning tadqiqot natijalari bilan mos keladi [3; 6].

Umuman olganda, olib borilgan tajribalar shuni ko'rsatadiki, yog'ochning olovbardoshligini oshirishda eng samarali yondashuv — bu turli metodlarni birgalikda qo'llashdir. Chunki birgina usulning qo'llanilishi ayrim kamchiliklarni keltirib chiqarishi mumkin: masalan, faqat kimyoviy ishlov berish yog'ochning ekologik tozaligiga salbiy ta'sir qilishi mumkin, issiqlik bilan qayta ishlash esa uning mexanik mustahkamligini kamaytiradi, faqat qoplama texnologiyasidan foydalanish esa uzoq muddatli barqarorlikni kafolatlamaydi. Shu bois, kimyoviy himoya va nanotsellyuloza asosidagi qoplamalarni qo'shib qo'llash yog'ochning ham ichki, ham tashqi qatlamlarida bir vaqtning o'zida barqarorlikni oshirish imkonini beradi.

Bunday kombinatsiyalangan yondashuv natijasida olovning yog'och ichiga kirib borishi ikki baravar sekinlashadi, massaning yo'qolishi esa 40–45 % ga kamayadi. Bundan tashqari, issiqlik bilan ishlov berish va intumesent (shishuvchi) moddalar birgalikda qo'llanganda, yuzada mustahkam va olovga chidamli qatlam hosil bo'lib, yuqori harorat sharoitida ham o'zining samaradorligini saqlab qolishi mumkinligi kuzatildi. Shu jihatdan qaraganda, kombinatsiyalangan metodlar yog'ochni yong'inga qarshi samarali himoya qilish bilan birga, uning xizmat muddatini ham uzaytiradi [5].

Olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, yog'ochning olovbardoshligini oshirish uchun qo'llanilgan usullar bir-biridan farq qiluvchi mexanizmlarga ega bo'lib, ularning samaradorligi qo'llanish sharoitiga bog'liqdir. Natijalarning tahlili shuni ko'rsatadiki, kimyoviy ishlov berish usuli qisqa muddatda yong'inga chidamlilikni oshirsa-da, u yog'ochning tabiiy ekologik afzalliklarini ma'lum darajada kamaytirishi mumkin. Chunki borli moddalar yoki boshqa kimyoviy reagentlar qo'llanganda yog'ochning qayta ishlanishi qiyinlashadi va atrof-muhitga ta'siri yuzaga chiqishi ehtimoldan xoli emas [4].

Issiqlik bilan qayta ishlash esa ekologik xavfsizlik nuqtayi nazaridan ancha afzalroq usul hisoblanadi. Biroq bu metodning kamchiligi shundaki, yuqori haroratda uzoq muddatli ishlov yog'ochning mexanik mustahkamligini kamaytirishi mumkin [7]. Natijalar shuni ko'rsatdiki, issiqlik bilan qayta ishlangan namunalar olovbardoshlilik jihatidan yaxshilangan bo'lsa-da, ba'zi hollarda siqilish va egilish kuchiga nisbatan bardoshlilik susaygan. Shu boisdan issiqlik bilan ishlov berishni qo'llashda muvozanatni topish, ya'ni optimal harorat va vaqt parametrlarini tanlash muhim hisoblanadi [8].

Nanotsellyuloza va grafit asosidagi qoplamalar esa hozirgi davrda eng istiqbolli yondashuv sifatida ko'rilmoqda. Ushbu qoplamalar yuqori samaradorlik ko'rsatdi va ekologik jihatdan xavfsizligi bilan ajralib turdi. Shu bilan birga, amaliyotda bu texnologiyani keng qo'llanilishi hali ham iqtisodiy jihatdan muammoli bo'lishi mumkin, chunki nanomateriallar ishlab chiqarishning o'zi nisbatan qimmat jarayon hisoblanadi [1; 9]. Bu jihatdan, ishlab chiqarish texnologiyalarini soddalashtirish va tannarxni kamaytirish kelajakdagi asosiy vazifalardan biri sifatida ko'riladi.

Umuman olganda, ushbu tadqiqot natijalari ilgari chop etilgan bir qator ilmiy ishlar bilan mos keldi. Masalan, borli moddalar yordamida yog'ochning yong'inga chidamliligini oshirish bo'yicha olib borilgan izlanishlarda ham shunga o'xshash natijalar qayd etilgan [5]. Shuningdek, issiqlik bilan ishlov berish natijalari ilgari o'tkazilgan tajribalar bilan uyg'un bo'lib, mexanik mustahkamlik va olovbardoshlilik o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash muhimligi yana bir bor tasdiqlandi [2; 8]. Nanotsellyuloza asosidagi qoplamalarning yuqori samaradorligi esa zamonaviy ekologik qurilish materiallari bo'yicha olib borilayotgan global ilmiy izlanishlar bilan bevosita hamohangdir [3; 6].

Shu sababli, mazkur tadqiqot yog'ochning yong'inga chidamliligini oshirish masalasida alohida ilmiy va amaliy ahamiyatga ega. U nafaqat nazariy jihatdan yangicha qarashlarni, balki amaliy qo'llanilishi mumkin bo'lgan metodlarni ham taqdim etadi. Kelgusida olib boriladigan tadqiqotlarda metodlarni kombinatsiyalash, iqtisodiy samaradorlikni oshirish va ekologik xavfsizlikni ta'minlash masalalariga alohida e'tibor qaratish lozim bo'ladi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, yog'ochning olovbardoshligini oshirish masalasi faqatgina yong'in xavfsizligi doirasida emas, balki kengroq ekologik, iqtisodiy va texnologik ahamiyatga ega. Yog'och qurilish materiali sifatida ekologik tozaligi va qayta tiklanuvchanligi bilan ustunlikka ega bo'lsa-da, uning yonuvchanligi muhim xavf omili bo'lib qolmoqda. Shu boisdan, tadqiqot davomida olingan natijalar yog'ochni himoya qilishning samarali usullarini ishlab chiqish kelgusida barqaror qurilish rivojlanishining muhim sharti hisoblanadi.

Mazkur tadqiqotning yangicha jihatlaridan biri shundaki, unda qo'llangan metodlar faqat olovbardoshlilikni oshirish emas, balki yog'ochning boshqa xususiyatlari — masalan, xizmat muddati, tashqi muhitga chidamliligi va ekologik xavfsizligi bilan ham bog'liq holda baholandi. Shu asosda aniqlanishicha, ayrim usullar qisqa muddatli yong'in xavfsizligini ta'minlasa, boshqalari uzoq muddatda yog'ochning sifatini saqlab qolishga yordam beradi. Bu esa kompleks yondashuvni tanlash zarurligini ko'rsatadi [10].

Yana bir muhim jihat shundaki, zamonaviy nanomateriallardan foydalanish nafaqat olovbardoshlilikni oshiradi, balki yog'ochning estetik ko'rinishini ham saqlab qoladi. Bu omil jahon bozorida yog'ochga bo'lgan talabni yanada oshirishi mumkin [11]. Shu bilan birga, texnologik yechimlarning iqtisodiy samaradorligi ham alohida ahamiyatga ega bo'lib, tannarxni kamaytirish va ishlab chiqarishni soddalashtirish kelgusi izlanishlar uchun muhim vazifa sifatida belgilandi [12].

Xalqaro tajriba shuni ko'rsatmoqdaki, yog'ochni yong'inga qarshi himoyalash masalasi barqaror qurilish konsepsiyasining ajralmas qismi hisoblanadi. Bizning tadqiqot natijalari ham ushbu global yo'nalishga mos keladi va kelgusida mahalliy sharoitlarda moslashtirilgan, iqtisodiy jihatdan qulay va ekologik xavfsiz texnologiyalarni ishlab chiqish imkoniyatini ochib beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Li J., Zhang Y., Wang X. Fire-retardant performance of intumescent coatings combined with nanocellulose on wood. *Construction and Building Materials*, 2023, Vol. 374, pp. 112–126.
2. Hill C., Altgen M. A review of the potential impacts of thermal modification on the durability of wood. *Wood Material Science and Engineering*, 2022, Vol. 17(1), pp. 1–12.
3. Rowell R. M. *Handbook of Wood Chemistry and Wood Composites*. Boca Raton: CRC Press, 2021. – 576 p.
4. Baysal E., Yalinkiliç M. K., Altinok M. Boron compounds as fire-retardants for wood. *Fire and Materials*, 2007, Vol. 31(7), pp. 447–452.
5. Lyon R. E., Janssens M. L. Fire retardant treatments for wood: A review. *Journal of Fire Sciences*, 2005, Vol. 23(1), pp. 25–46.
6. Sinha A., Way D., Shupe T. F. Flame-retardant treatments for wood: Past, present, and future. *Forest Products Journal*, 2011, Vol. 61(4), pp. 316–324.
7. Esteves B., Pereira H. Wood modification by heat treatment: A review. *BioResources*, 2009, Vol. 4(1), pp. 370–404.
8. Poncsák S., Kocaefe D., Bouazara M. Effect of high temperature treatment on the mechanical properties of birch and aspen. *Holzforschung*, 2006, Vol. 60(6), pp. 647–655.

9. Hu L., Fang Z., Zhang K. Flame-retardant and environmentally friendly nanocoatings for wood. *Progress in Organic Coatings*, 2019, Vol. 137, pp. 105–118.
10. Li H., Chen Z., Xu Y. Advances in flame retardant wood-based composites by nanotechnology. *Journal of Materials Science*, 2023, Vol. 58, pp. 5023–5041.
11. Kumar R., Singh S., Chauhan R. Fire performance of chemically treated and heat-modified wood. *Wood Science and Technology*, 2022, Vol. 56, pp. 779–795.
12. Müller M., Schneider U., Weber L. Application of nanocomposite coatings to enhance fire safety of wood in Europe. *Fire Safety Journal*, 2021, Vol. 120, pp. 103–118.

UO'K 574.5(075.8)

O'ZBEKISTONNING CHO'L LANDSHAFTLARIDA GIDROEKOLOGIK MUAMMOLAR VA ULARNI HAL ETISH YO'LLARI**M.F.Mamirov, o'qituvchi, 33-maktab, Jizzax viloyati G'allaorol tumani**

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekistonning cho'l landshaftlarida yuzaga kelayotgan asosiy gidroekologik muammolar, ularning kelib chiqish sabablari va oqibatlari yoritilgan. Orol fojiasi, yer osti suvlari sathining pasayishi, tuproq sho'rlanishi va biologik xilma-xillikning kamayishi asosiy muammolar sifatida ko'rsatilgan. Muammolarni hal etish yo'llari sifatida suvni tejovchi texnologiyalar, ekologik rekultivatsiya, himoya o'rmonzorlari yaratish va ekologik madaniyatni oshirish bo'yicha takliflar berilgan.

Kalit so'zlar: cho'l landshafti, gidroekologik muammo, Orol fojiasi, sho'rlanish, suv resurslari, ekologik tiklanish, suv tejash, biologik xilma-xillik.

Аннотация. В статье рассматриваются основные гидроэкологические проблемы, возникающие в пустынных ландшафтах Узбекистана. Особое внимание уделено последствиям Аральской катастрофы, снижению уровня подземных вод, засолению почв и сокращению биоразнообразия. Предложены пути решения проблем: внедрение водосберегающих технологий, экологическая рекультивация, создание защитных лесных полос и повышение экологической культуры населения.

Ключевые слова: пустынный ландшафт, гидроэкологическая проблема, катастрофа Арала, засоление, водные ресурсы, экологическое восстановление, водосбережение, биоразнообразие

Abstract. This article analyzes the main hydro-ecological problems occurring in the desert landscapes of Uzbekistan. Particular attention is paid to the consequences of the Aral Sea disaster, the decline of groundwater levels, soil salinization, and the reduction of biodiversity. The paper offers solutions such as the introduction of water-saving technologies, ecological reclamation, the creation of protective forest belts, and the improvement of public ecological awareness.

Keywords: desert landscape, hydro-ecological problem, Aral Sea disaster, salinization, water resources, ecological restoration, water conservation, biodiversity.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Markaziy Osiyoning yuragida joylashgan bo'lib, hududining katta qismini quruq va yarim quruq iqlim sharoitidagi cho'l va dasht zonalari egallaydi. Cho'l landshaftlari mamlakat hududining qariyb 60 foizini tashkil etadi va bu yerlar gidrologik, ekologik hamda ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan muhim bo'lgan hududlar sirasiga kiradi. Bu landshaftlar tabiiy resurslarga boy bo'lishiga qaramasdan, so'nggi yillarda iqlim o'zgarishi, suv tanqisligi, noto'g'ri irrigatsiya siyosati, sanoat chiqindilari va inson faoliyatining keskin kuchayishi sababli jiddiy gidroekologik muammolarga duch kelmoqda. Ayniqsa, Aralbo'yi mintaqasida yuzaga kelgan ekologik fojia O'zbekiston cho'l hududlarida suv tanqisligi, tuproq degradatsiyasi, chang bo'ronlari, flora va fauna kamayishi kabi salbiy holatlarga sabab bo'lmoqda.

Gidroekologik muammolar deganda, asosan, suv resurslarining kamayishi, ularning ifloslanishi, suv havzalari qurib borishi, yer osti suvlari darajasining pasayishi va tuproqning sho'rlanishi tushuniladi. Cho'l hududlarida ushbu muammolar ancha keskin tus olgan, chunki bu joylarda suv – hayot manbai hisoblanadi. Shu bilan birga, cho'l zonasida yashovchi aholi va xo'jalik yurituvchi subyektlarning mavjudligi ushbu resurslarga bo'lgan bosimni yanada kuchaytirmoqda. Yillar davomida noto'g'ri boshqaruv, o'zlashtirilgan yerlarning yetarlicha suv bilan ta'minlanmasligi, drenaj tizimlarining ishdan chiqishi yoki yaroqsiz holga kelishi ekologik muvozanatning buzilishiga olib kelgan.

Hozirgi kunda O'zbekiston hukumati va xalqaro tashkilotlar tomonidan gidroekologik muammolarni bartaraf etish bo'yicha bir qator chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Xususan, Orolbo'yi hududini ekologik tiklash dasturlari, "Yashil makon" kabi yirik loyihalar, suv resurslarini

tejoychi texnologiyalarni joriy qilish, suv xo'jaligini modernizatsiya qilish, mintaqaviy hamkorlikni kuchaytirish, ekologik monitoringni yo'lga qo'yish va aholi o'rtasida ekologik madaniyatni oshirish kabi sa'y-harakatlar e'tiborga loyiqdir [3, 45-52].

Mazkur maqolada O'zbekistonning cho'l landshaftlarida yuzaga kelayotgan asosiy gidroekologik muammolar tahlil qilinadi, ularning kelib chiqish sabablari va oqibatlari o'rganiladi, shuningdek, bu muammolarni hal etishning ilmiy asoslangan yo'llari, zamonaviy texnologiyalar va ekologik yondashuvlar asosida takliflar ilgari suriladi. Ushbu tadqiqotning dolzarbligi shundaki, cho'l hududlari nafaqat tabiiy muhit, balki O'zbekistonning iqtisodiy barqarorligi va ekologik xavfsizligi uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi [3, 48].

Gidroekologik muammolarning asosiy sabablari. O'zbekistonning cho'l zonalarida kuzatilayotgan gidroekologik muammolar ko'p asrlar davomida shakllangan tabiiy jarayonlar va ayniqsa, so'nggi yillarda odamlar tomonidan amalga oshirilgan noto'g'ri iqtisodiy faoliyatlar oqibatidir. Eng muhim muammolardan biri – suv resurslarining keskin kamayib borayotganidir. Amudaryo va Sirdaryo kabi yirik daryolarning suvlari asosan irrigatsiya uchun yo'naltiriladi, bu esa daryo deltasidagi ekotizimlarning qurib borishiga olib kelmoqda. Ayniqsa, Orol dengizining qisqarishi bilan bog'liq ekologik inqiroz natijasida yuz minglab gektar yerlar cho'lga aylangan.

Bundan tashqari, yer osti suvlarining sathining keskin pasayishi ham jiddiy muammo hisoblanadi. Bu holat asosan sug'orish tarmoqlaridagi yo'qotishlar, drenaj tizimlarining samarasizligi va yomg'ir suvlarining kamligi bilan bog'liq. Tuproqning kuchli sho'rlanishi, shamol eroziyasi va biogeotsenozlarning buzilishi ekologik tizimni izdan chiqarmoqda.

Ekologik oqibatlar. Cho'l landshaftlaridagi gidroekologik muammolar bir qator salbiy oqibatlarni keltirib chiqarmoqda. Orol fojiasi natijasida yuzaga kelgan qumli-tuzli shamollar sog'liq uchun xavfli bo'lib, respirator kasalliklar, allergiyalar va yurak-qon tomir tizimi muammolariga sabab bo'lmoqda. Hududlardagi o'simlik va hayvonot dunyosi tarkibi qisqarmoqda, ayrim turlar yo'qolib ketish xavfi ostida turibdi. Orolbo'yi va Ustyurt plato hududlarida biogeotsenozlar izdan chiqqan, yaylovlar degradatsiyaga uchragan, o'simlik qoplamasi siyraklashgan.

Mahalliy aholining turmush darajasi ham pasayib bormoqda. Ichimlik suvi bilan ta'minlash muammosi tobora chuqurlashmoqda. Tuproqning degradatsiyasi esa dehqonchilik va chorvachilik faoliyatining barqarorligini ta'minlashga to'sqinlik qilmoqda.

Muammolarni hal etish yo'llari. Gidroekologik muammolarni hal etish uchun bir qancha tizimli choralarni amalga oshirish zarur. Eng avvalo, suv resurslaridan oqilona foydalanish bo'yicha milliy strategiyalarni kuchaytirish kerak. Sug'orish tizimlarini modernizatsiya qilish, tomchilatib sug'orish va boshqa tejamkor texnologiyalarni joriy etish orqali suv sarfini kamaytirish mumkin. Ayniqsa, katta miqdorda suv talab qiladigan paxta va g'alla kabi ekinlar o'rniga suvni kam talab qiladigan ekin turlarini joriy etish foydali bo'ladi.

Ikkinchi muhim yo'l – cho'l hududlarda ekologik rekultivatsiya ishlarini yo'lga qo'yishdir. Bunga shamol eroziyasining oldini olish uchun himoya o'rmonlar ekish, tuz va changni tutuvchi barer tizimlarini yaratish kiradi. Orol dengizi tubida "yashil zonalar"ni yaratish bo'yicha olib borilayotgan ishlar bu borada ijobiy natijalar bermoqda. Jumladan, Saxro-cho'l hududlariga moslashtirilgan saxaul, tamariks, selin va boshqa tuzga chidamli o'simliklarni ekish orqali yerni barqarorlashtirish mumkin.

Yana bir dolzarb masala – yer osti suvlarini muhofaza qilish va ularning sathini tiklashdir. Buning uchun yer osti suv havzalarini monitoring qilish, suv to'plash va saqlash inshootlarini qurish, suv chiqindilarini qayta ishlash tizimini joriy etish kerak. Shuningdek, gidrotexnika inshootlarining holatini yaxshilash, suv omborlaridan foydalanishni tartibga solish ham muhim ahamiyatga ega [5, 320].

Aholining ekologik madaniyatini oshirish, atrof-muhitni muhofaza qilishga oid ma'lumotlarni targ'ib qilish, ekologik ta'lim va tarbiyani kuchaytirish ham ushbu muammolar yechimida muhim rol o'ynaydi. Ayniqsa, yosh avlodni cho'l ekologiyasi va suv resurslarini tejashga qaratilgan loyihalarda faol ishtirok etishga undash zarur.

Xulosa. O'zbekistonning cho'l landshaftlarida yuzaga kelgan gidroekologik muammolar – bu yagona ekologik muhitga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi global muammo bo'lib, uni faqat milliy emas,

balki mintaqaviy va xalqaro darajada hal etish zarur. Orolbo'yi ekologik inqirozi saboqlari, suv taqchilligi va cho'l ekotizimlarining izdan chiqishi O'zbekiston uchun dolzarb masala bo'lib qolmoqda. Bu muammolarni bartaraf etish uchun ilmiy asoslangan, uzoq muddatli va barqaror strategiyalar ishlab chiqilishi va hayotga tatbiq etilishi lozim. Faqatgina tabiat va inson o'rtasidagi muvozanat tiklangandagina cho'l landshaftlarida yashovchanlik va rivojlanish mumkin bo'ladi.

Yuqorida ko'rib chiqilgan masalalar shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonning cho'l landshaftlarida yuzaga kelayotgan gidroekologik muammolar nafaqat ekologik tizimga, balki aholi turmush tarzi, sog'lig'i va mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga ham bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Suv resurslarining chegaralanganligi, tuproqning sho'rlanishi va eroziyasi, o'simlik va hayvonot dunyosining kamayishi, iqlim o'zgarishining ta'siri — bularning barchasi tabiiy muvozanatning buzilishiga sabab bo'lmoqda. Ayniqsa, Aralbo'yi hududida yuzaga kelgan ekologik inqiroz butun mintaqaning ekologik barqarorligiga xavf solmoqda.

Shu nuqtai nazardan, gidroekologik muammolarga kompleks va tizimli yondashuv zarur. Buning uchun ilmiy asoslangan ekologik monitoringni tashkil etish, zamonaviy suv tejovchi texnologiyalarni joriy etish, yer resurslaridan oqilona foydalanish, cho'l zonalarida ekologik barqaror agrotexnik yechimlar asosida melioratsiya tadbirlarini kengaytirish zarur. Xalqaro tajribalarga asoslangan holda ekologik xavfsizlikni ta'minlash, cho'l hududlarida yashovchi aholi hayot sifatini oshirish, ekologik ta'lim va targ'ibotni kuchaytirish bugungi kunning dolzarb vazifalaridandir.

Shuningdek, gidroekologik muammolarni bartaraf etish yo'lida O'zbekistonning boshqa davlatlar bilan transchegaraviy suv resurslari bo'yicha hamkorligi muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki Amudaryo va Sirdaryo kabi yirik daryolar mintaqaviy ekologik tizimning asosiy suyaklarini tashkil qiladi. Shu bois, suv diplomatiyasi va mintaqaviy integratsiya orqali barqaror suv siyosatini olib borish, suv havzalarini birgalikda boshqarish bo'yicha uzoq muddatli strategiyalar ishlab chiqish dolzarb masaladir.

Xulosa qilib aytganda, cho'l hududlaridagi gidroekologik muammolarni hal etish uchun faqat texnik yoki iqtisodiy choralar emas, balki chuqur ijtimoiy, ilmiy va institutsional yondashuv talab etiladi. Bu yo'lida davlat siyosatining qat'iyligi, fuqarolik jamiyati faolligi, ekologik ong va madaniyatning yuksalishi muhim rol o'ynaydi. Faqatgina barcha ishtirokchilar – hukumat, xalqaro tashkilotlar, olimlar, nodavlat sektor va mahalliy aholi hamkorlikda harakat qilgandagina cho'l landshaftlarida ekologik barqarorlikka erishish mumkin bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdullaev Iskandar, Shavkat Rakhmatullaev. "Water for Sustainable Development in Central Asia: Addressing Common Challenges." *Journal of Environmental Studies and Sciences*, vol. 6, no. 2, 2016, pp. 316–329.
2. Alimdjanov Bekzod. "Orol fojiasi va cho'llanish jarayonlari: muammo va istiqbollar." *Ekologiya va barqaror rivojlanish*, no. 3, 2021, pp. 19–27.
3. Aral Sea Basin Program (ASBP-3). *Regional Environmental Programme for Sustainable Development*. IFAS, Almaty, 2020.
4. Groll Markus, Christian Opp, and Ravshan Kulmatov. "Water Quality Assessment in the Lower Amu Darya River (Uzbekistan)." *Environmental Earth Sciences*, vol. 76, no. 11, 2017, article 394.
5. Islomov S. "Cho'l zonalarida gidroekologik muammolar va ularning oqibatlari." *O'zbekiston ekologik jurnali*, no. 1, 2020, pp. 45–52.
6. Karimov Islom Abdug'aniyevich. *Tabiatga mehr – kelajakka e'tibor*. Toshkent, O'zbekiston, 1997.
7. O'zbekiston Respublikasi Ekologiya, Atrof-muhitni Muhofaza Qilish va Iqlim O'zgarishi Vazirligi. *Milliy ekologik monitoring hisobotlari*. Toshkent, 2022.
8. Qodirov A. A., A. A. Ergashev. *O'zbekiston geografiyasi*. Toshkent, O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2019.
9. United Nations Development Programme (UNDP). *Addressing Environmental Challenges in Uzbekistan's Aral Sea Region*. UNDP Report Series, New York, 2021.
10. World Bank. *Water Security in Central Asia*. World Bank Publications, Washington, D.C., 2020.

УДК 630.81

СОСТОЯНИЕ ЭЛЕКТРОНА И ПОЗИТРОНА В АТОМЕ ВОДОРОДА И ПРОТОНЕ,
ИХ СВОЙСТВА

Р.А.Эшчанов, проф., Чирчикский государственный педагогический университет, Чирчик
ruzimboy@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada elektron va pozitronlarning elektromagnit to'liq sifatidagi xususiyatlari, ularning spini, zaryadi, massasi hamda atom, molekula va nuklon orbitallarining shakllanishidagi roli ko'rib chiqiladi. Ayniqsa, vodorod molekulasini va protonning orto- va para-holatlari, kovalent hamda donor-akseptor proton bog'lanishlarining hosil bo'lishi, shuningdek, metallarning paramagnit ionlari ta'sirida ortovodorodning paravodorodga aylanish jarayoni alohida tahlil etiladi. Elektron va pozitronlarning toroidal elektromagnit to'liq paketlari (EMVP) nazariyasi keltirilib, elektronning atom orbitasidagi barqarorligi, vodorod molekulyar ioni va metall poliortovodorodning hosil bo'lishi izohlanadi. Protonlarning pozitron orbitallarining yarimsferik konfiguratsiyasi, ularning vodorod molekulasidagi o'zaro ta'siri va suvning polimolekulyar to'rt tuzilmasi shakllanishi tahlil qilinadi. Shuningdek, protonlarning tartibli pozitron orbitallari tuzilmasi natijasida atmosferadagi bulutlarda elektr toki hosil bo'lish jarayoni, tabiiy bulut o'tkazgichlarini yuqori kuchlanishli induksiya g'altaklariga o'xshash tizim sifatida ko'rish imkonini beruvchi nazariya sifatida muhokama qilinadi. Taklif etilayotgan nazariya klassik yondashuvlar bilan hali izohlanmagan hodisalarni — ochiq protonning hosil bo'lishi, bir elektronli bog'lanishlar va tabiiy tizimlardagi elektromagnit effektlarni tushuntirishga imkon beradi.

Kalit so'zlar: elektron, pozitron, elektromagnit to'liq, spin, zaryad, atom orbitasi, vodorod molekulasini, proton, orto- va para-holat, kovalent bog'lanish, donor-akseptor bog'lanish, molekulyar orbital, vodorod molekulyar ioni, metall poliortovodorod, yarimsferik orbital, toroidal to'liq paketi, polimolekulyar tuzilma, suv, qutblilik, bulut o'tkazgichlari.

Аннотация. В данной статье рассматриваются свойства электрона и позитрона как электромагнитных волн, их спин, заряд, масса, а также их роль в формировании атомных, молекулярных и нуклонных орбиталей. Особое внимание уделено молекуле водорода и протону, включая орто- и пара-состояния, формирование ковалентных и донорно-акцепторных протонных связей, а также преобразование ортоводорода в параводород под влиянием парамагнитных ионов металлов. Представлена теория тороидальных электромагнитных волновых пакетов (ЭМВП) электрона и позитрона, объясняющая устойчивость электрона в атомной орбитали, образование молекулярного иона водорода и металлического полиортводорода. Анализируются полусферические конфигурации позитронных орбиталей протонов, их взаимодействие в молекуле водорода и формирование полимолекулярной сетчатой структуры воды. Отдельно обсуждается генерация электрического тока в атмосферных облаках, обусловленная упорядоченной структурой позитронных орбиталей протонов, что делает природные облачные проводники аналогами индукционных катушек с высоким напряжением. Предлагаемая теория позволяет объяснить явления, которые остаются неразрешёнными классическими подходами, включая образование открытого протона, одноэлектронные связи и электромагнитные эффекты в природных системах.

Ключевые слова: электрон, позитрон, электромагнитная волна, спин, заряд, атомная орбиталь, молекула водорода, протон, орто- и пара-состояние, ковалентная связь, донорно-акцепторная связь, молекулярная орбиталь, молекулярный ион водорода, металлический полиортводород, полусферическая орбиталь, тороидальный волновой пакет, полимолекулярная структура, вода, полярность, облачные проводники.

Abstract. This article explores the properties of electrons and positrons as electromagnetic waves, including their spin, charge, and mass, and their role in forming atomic, molecular, and nucleon orbitals. Special attention is given to the hydrogen molecule and the proton, including ortho-

and para-states, the formation of covalent and donor-acceptor protonic bonds, and the conversion of ortho-hydrogen to para-hydrogen under the influence of paramagnetic metal ions. The theory of toroidal electromagnetic wave packets (EMWP) of electrons and positrons is presented, explaining electron stability in atomic orbitals, the formation of hydrogen molecular ions, and metallic poly-ortho-hydrogen. Semi-spherical configurations of positron orbitals in protons, their interactions in hydrogen molecules, and the formation of the polymolecular network structure of water are analyzed. The generation of electric current in atmospheric clouds, caused by the ordered structure of proton positron orbitals, is also discussed, highlighting natural cloud conductors as induction-like coils with high voltage. The proposed theory provides explanations for phenomena unresolved by classical approaches, including the formation of free protons, single-electron bonds, and electromagnetic effects in natural systems.

Keywords: *electron, positron, electromagnetic wave, spin, charge, atomic orbital, hydrogen molecule, proton, ortho- and para-state, covalent bond, donor-acceptor bond, molecular orbital, hydrogen molecular ion, metallic poly-ortho-hydrogen, semi-spherical orbital, toroidal wave packet, polymolecular structure, water, polarity, cloud conductors.*

В данном сообщении коротко обсуждается природа электрона, позитрона как электромагнитной волны, заряд, масса, спин, а также свойства водорода и протона. Много изучен электрон в свободном состоянии и в атомном орбитале, но до сих пор нет точного ответа на конфигурацию, направление химической связи, так как есть много частных случаев в науке. Первый представитель элементов водород имеет много вопросов в конфигурации электрона, позитрона в нуклонном, атомном, молекулярном орбитале и спине, а также направлении физической, химической связи. Нет точного ответа орто- и пара - состояний водорода, а также невозможно понять образование некоторых соединений.

Для понимания этих проблемы рассмотрим свойства электрона, позитрона как электромагнитные волны (ЭМВ), но по классическим представлениям электрон и позитрон волны со спиралевидным, непрерывным, равномерным, постоянным частотой, длиной волны, массой и зарядом и имеют открытую форму. Но открытые ЭМВ генерируются на практике как радиоволны, волны мобильной связи и многие электромагнитные волны дистанционного управления приборов, которые имеют свойство затухания. Образование (ЭМВ) электрона и позитрона представляет собой стабильное, непрерывное и практически беспрельдно живучие состояние, проявляющееся в атомных, молекулярных и нуклонных орбиталях. Для обеспечения указанных свойств ЭМВ электрона и позитрона должно существовать в форме электромагнитного волнового пакета (ЭМВП), способного находиться как в свободном, так и в связанном состоянии — в пределах атомных, нуклонных и молекулярных орбиталей.

Как предоставить ЭМВП – закрытый, непрерывный, равномерный, стационарный конфигурация энергии с характеристиками – частота, длина волны, магнитный момент и спина [1]. Электрон является более высокого порядка тороидальный ЭМВП с закрытой линейной функцией движения в свободном состоянии, атомном и молекулярном орбитале с тороидальными трансформированными конфигурациями.

Исходя из вышесказанного построим ЭМВП отрицательного заряда с левым винтом спирали, он может иметь вектор направления по часовой или против часовой стрелки, что является спином электрона.

Закрытый тороидальный ЭМВП электрона (рис.1.) может существовать в свободном и трансформированном состоянии в атомной орбитале и определяет направление химической связи. Если не производим энергетическую операцию с ЭМВП, электрон стабилен и не поглощает, и не испускает энергию.

Рассмотрим тороидную конфигурацию электромагнитного волнового пакета электрона с левой резьбой в собственном магнитном поле.

Виртуально поместим один винт спиралевидного ЭМВП электрона в его собственное магнитное поле с левой резьбой ЭМВП (рис. 2).

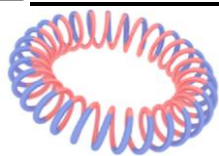

Рис. 1. ЭМВП электрона в свободном состоянии

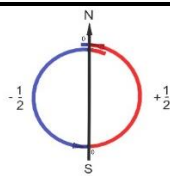

Рис. 2. Срез одного витка спина тороида ЭМВП электрона в магнитном поле в свободном состоянии

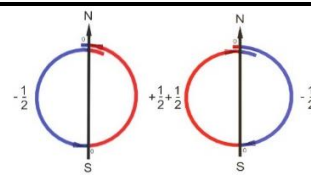

Рис. 3. Тороидный срез спина ЭМВП электронов в магнитном поле в свободном состоянии

Как видно из рисунка срез одного витка электромагнитной волны электрона с левой резьбой в магнитном поле заряжается $-\frac{1}{2}$ и $+\frac{1}{2}$, это объясняется тем, что начавшаяся ЭМВП в N точке магнитного поля имеет заряд $-\frac{1}{2}$ и при переходе в точку S в магнитном поле заряд обнуляется и меняет направление вектора в обратную сторону, тем самым заряжается $+\frac{1}{2}$, что делает ЭМВП стабильно удерживающий в отношении самого себя.

Теперь рассмотрим тороидальный срез ЭМВП электрона в его собственном магнитном поле. Делаем виртуальный срез ЭМВП на половину тороида (рис. 3). Как видно из рисунка ЭМВП закрытая, непрерывная, равномерная, стабильная электромагнитная волна. При закрытом движении ЭМВП меняет направление вектора в отношении поля в строгом соответствии, левая часть среза тороида обсудили выше, правая часть среза тороида меняет свой вектор в магнитном поле, тем самым заряд тороида проявится противоположным и становится зеркальным к левым части среза.

Это свойство тороидального ЭМВП отвечает на вопрос почему электрон не падает в ядро со временем и устойчиво в Боровской орбите атома, в рисунке указаны спиновые и зарядные свойства электрона в тороиде. Исходя из этого трансформированные тороидальные сферические ЭМВП электрона в атомной орбитали внутренней части спина $+\frac{1}{2}$ и с внешней стороной $-\frac{1}{2}$ спинном. Взаимодействия этих ЭМВП электрона с ядром одновременно притягивая и отталкивая удерживает стационарно в атомной орбите вокруг ядра.

В классическом стиле образование молекулы водорода имеет следующую конфигурацию (рис. 4.) [2]:

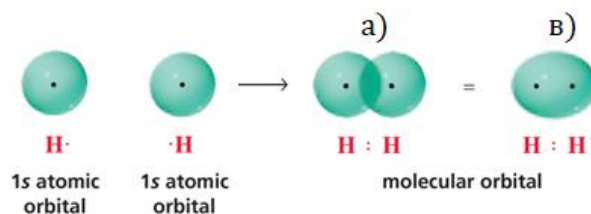

Рис. 4. Образование молекулы водорода

Если такое взаимодействие при образовании молекулы водорода верно, то какая часть электронов участвует в образовании химической связи (молекулярной орбитали) и какая часть остается в атомной орбитали (рис. 4 а), при этом целостность химической связи под вопросом. Когда речь идет о молекулярной орбитали (рис. 4в), электронные орбитали объединяются в единую общую орбиталь, при этом стационарные атомные орбитали исчезают. В таком случае данный механизм не приводит к образованию молекулярно-химических связей, а формирование новых элементов происходит по типу физической связи протонного характера, аналогично процессам термоядерной реакции.

Далее рассмотрим образование протона. Как мы знаем позитрон и электрон идентичны и отличаются только резбовым вращением ЭМВП. При взаимодействии позитрона с частицей “AsI” (частицы массы без заряда) образует протон (рис. 5). ЭМВП позитрона трансформируется вокруг “AsI” - равномерно, непрерывно, стабильно в стационарной орбитали.

Рис. 5. Образование протона

Образующийся протон взаимодействует с отрицательным зарядом ЭМП и образует атомный орбиталь (рис. 6 а), атомный, нуклонный орбитали идентичный по конфигурации, но имеет различную компрессию и вращения в оси ЭМП, при этом компрессия электрона слабая, позитрона средняя. Примем что, оси вращения для электрона - левая, для позитрона-правая.

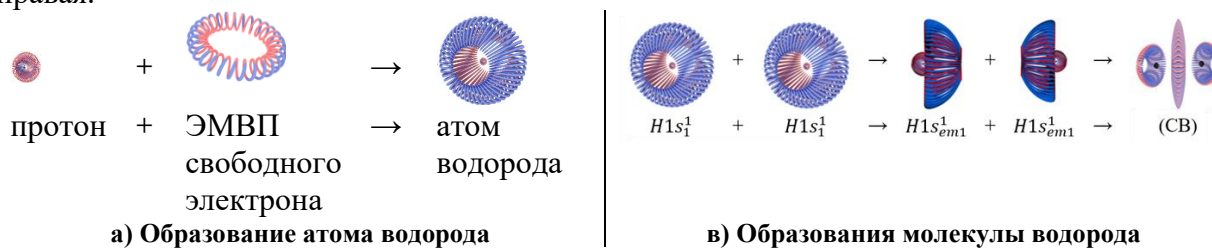

Рис. 6. Образование атома и молекулы водорода

Как мы видим из приведенных выше фактов, предлагаемая теория лучше отражает образование молекулы водорода и даже помогает объяснить некоторые явления, которые не были объяснены классическими теориями, как образования открытого протона без электронной орбитали.

Но в химии есть молекулярный катион, как можно объяснить такое явления? Давайте рассмотрим на примере H_2^+ .

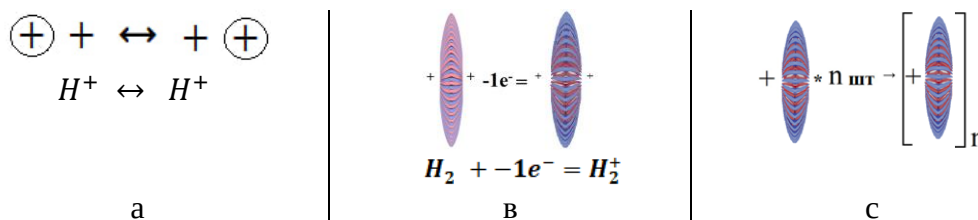

Рис.7. Образование молекулярного иона водорода: а) классический метод, в) метод теории трансформации с) Образование металлического поли ортоводорода

В классическом методе (рис. 7а) это равновесное состояние атома водорода и протона не отличается друг от друга, так как система хаотична. Во-вторых, для перехода электрона от водорода к протону нужна энергия отрыва электрона, как энергия активации этой реакции. Также сферический электрон $1s^1$ водорода взаимодействует с соседним протоном частично, так как электрон не локализован между протонами. При этом отталкивание протонов сильнее чем притягивании одним электроном двух протонов, что не позволяет образованию связи в молекулярном ионе водорода. Такой механизм образования химической связи невозможен, но химическая связь существует.

Почему так? Это можно объяснить с использованием теории трансформации, как известно из литературных данных, межъядерные расстояние молекулярного водорода равна $0,74 \text{ \AA}$, радиус атома водорода $0,53 \text{ \AA}$, а межъядерные расстояния молекулярного иона водорода равна $1,07 \text{ \AA}$. Почему увеличивается межъядерные расстояния молекулярного иона водорода, ведь ничего такого что могло бы повлиять на межъядерные расстояния молекулы водорода туда не прибавилось, а наоборот из молекулы удалился один электрон? А все дело в том, что, когда один электрон покидает молекулу водорода, то оставшийся электрон будет притягиваться обоими ядрами, но в то же время ядро будут взаимно отталкиваться, т.е. если в молекуле водорода два ядра держали два электрона, то в ионе их будет удерживать один электрон. В результате атомы водорода будут растягиваться в пространстве и достигнут радиуса атома водорода, т.е. $0,53+0,53=1,06 \text{ \AA}$. А оставшийся электрон уже не будет иметь конфигурацию полусферы, а будет взаимно растянут двумя протонами водородов и будет иметь конфигурацию тороидального сферического диска. Таким образом, предлагаемая

теория хорошо объясняет этого явления, которое классическими теориями не удается объяснить (рис. 7 в). Кроме того, один электрон, находящийся между двумя ядрами, сохраняет свой стационарный орбиталь, при этом каждое ядро воспринимает этот электрон как собственный. Таким образом, один электрон между двумя ядрами формирует одноэлектронную химическую связь в молекулярном ионе водорода [3].

У водорода возможно образование других аллотропных форм, например, металлического полиортоводорода. При определенных условиях можно получить металлический полиортоводород с одноэлектронной донор акцепторной связью (рис. 7с).

У водорода, помимо электромагнитного волнового пакета (ЭМВП) атомной орбитали, существует также нуклонный орбиталь позитрона в ядре. При образовании молекулы сферический позитронный орбиталь трансформируется в полусферический нуклонный орбиталь протона, в результате чего в ядрах атомов молекулярного водорода формируется орто- или пара-позитронный нуклонный орбиталь [4].

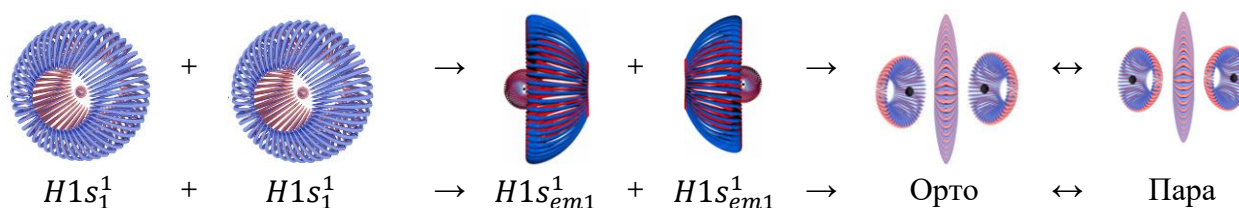

Рис. 10. Образование орто- пара- протонного молекулярного водорода

Как мы видим в молекулярном водороде протоны располагаются в ядрах в орто и пара положении (рис.10).

Как показано на рисунке 10, позитронный орбиталь протона в полусферической конфигурации характеризуется наличием внешних полусфер с зарядом $+1/2$ и внутренних полусфер с зарядом $+1/2$. Такие полусферические орбитали в молекуле водорода располагаются по обе стороны ковалентной связи и соответствуют орто- и пара- состояниям протона, определяя его связывающие свойства, проявляющиеся в форме физических связи образующий взаимодействий.

В молекуле водорода протон проявляет слабые парамагнитные свойства вследствие их дальнедействующих взаимодействий, связанных с полусферической конфигурацией позитронного орбитали. Это ещё раз подтверждает существование позитронного орбитали протона. По сути, кварковая теория в данном аспекте далека от полного объяснения природы протона.

Превращение ортоводорода в параводород происходит под влиянием парамагнитных ионов металлов, содержащихся в кристаллах и растворах [5. стр. 358]. Увеличение парамагнитного момента в металлах приводит к росту доли параводорода, что подтверждает существование полусферического позиционного орбитали протона (рис. 11).

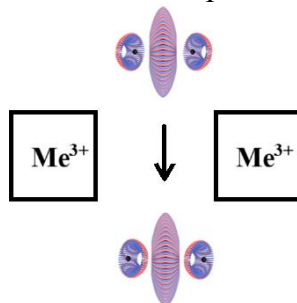

Рис. 11. Переход орто-водорода в пара-водород под воздействием ионов металлов

Внешний плюс-спин ортоводорода взаимодействует с ионами металла и поворачивается на пара конфигурацию позитрона, что электростатически стабильное состояние позитронных орбиталей в двум ядрами молекулам водорода. Полусферический позитронный орбиталь с противоположными спинами образует протонную связь, это является физической связью.

Согласно теории трансформации, молекула воды обладает протонными и кислородными диполями (рис. 12). Молекула воды образует водородную связь, которую в классической

химии принято называть именно так. Однако более точное описание данного явления состоит в том, что протон взаимодействует со спаренными электронными парами атома кислорода внутри межмолекулярной сети. Такое взаимодействие корректнее обозначать как донорно-акцепторную протонную связь, поскольку ковалентная связь между водородом и кислородом переходит из секторальной сферической формы в диско-тороидальную конфигурацию. Это приводит к тому, что протон приобретает полусферический вакантный орбиталь, который обеспечивает возможность связывания молекул воды между собой (рис. 13).

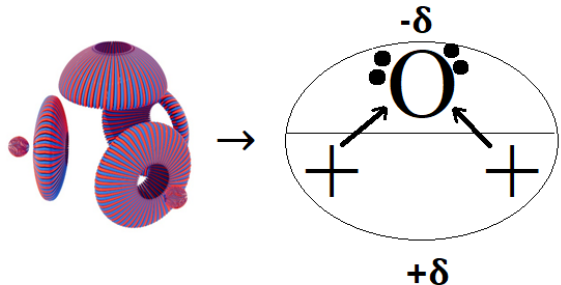

Рис. 12. Механизм образования диполя в воде

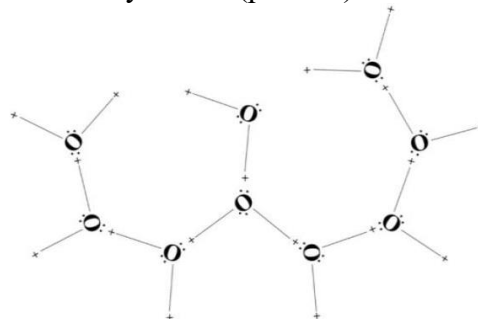

Рис. 13. Полимолекулярная структура воды

Водяной пар в облаках формирует полимолекулярные проводники, движущиеся со скоростью 100-200 км/ч в электромагнитном поле Земли. Эти проводники имеют толщину порядка 0,5-1 км и ширину 2-10 км. Они генерируют электромагнитные поля благодаря упорядоченному расположению позитронных орбиталей протонов в полимолекулярной структуре воды. Такой природный проводник функционирует как индукционная катушка, непрерывно формируя суперпозиционное электромагнитное поле с высоким напряжением за счёт позитронных орбиталей протонов (рис. 14) [6].

Направление движения

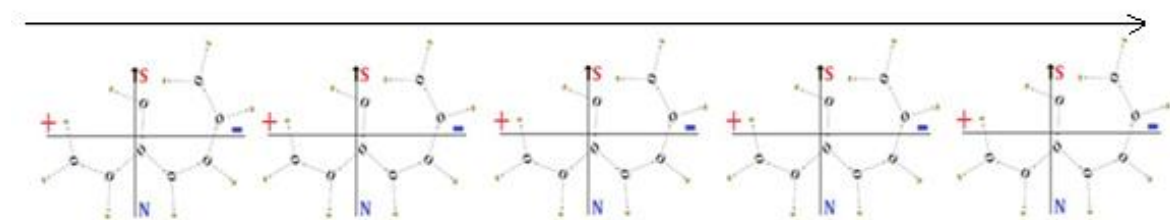

Рис. 14. Генерация электрического тока в атмосферных облачных проводниках

Подобные явления невозможно воспроизвести в лабораторных условиях. Эти природные проводники с позитронным электромагнитным полем генерируют колоссальные электромагнитные энергии, действуя как естественный генератор природы, в результате чего формируется электромагнитная волна молнии. В земных экспериментах аналогичные процессы реализуются с участием свободных валентных электронов в металлических проводниках, однако при значительно более умеренных уровнях энергии.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ruzumboy Eshchanov, toroidal properties of electromagnetic wave packets in atomic and nucleon orbitals // Academic Research in Educational Sciences, p.p. 139-145.
2. Paula Yurkanis Bruice. Organic chemistry. <https://archive.org/details/paulabruiceorganicchemistry4thed>
3. Ruzumboy Eshchanov, Answers to some questions about ortho -, para-hydrogen and ortho, para-helium in electron and positron orbitals // Хоразм Маъмун Академияси ахборотномаси, 2025-6/1, p.p. 335-344.
4. Ruzumboy Eshchanov, Theory of transformation in atomic and nucleon orbitals // Хоразм Маъмун Академияси ахборотномаси, 2024-3/1, p.p. 227-241.
5. Л. Фаркаш, Пара и орто водород // Успехи физических наук, Кембридж. 1935-г, Т. XV, вып.3.
6. Ruzumboy Eshchanov, Unrecognized properties of the proton // Хоразм Маъмун Академияси ахборотномаси, 2024-12/1, p.p. 251-257.

UO'K 637.1/3

KORXONALARDA SUTNI NAZORAT QILISH TARTIBLARI**M.S.Ismatova, o'qituvchi, Samarqand davlat veterinariya meditsinasi, chorvachilik va biotexnologiyalar universiteti, Samarqand**

Annotatsiya. Ushbu maqolada sutni qayta ishlash korxonalarida sut va sut konservalari ishlab chiqarishdagi texnologiyaviy nazorat texnologik jarayonlarni to'g'ri o'tkazish, ishlab chiqarish me'yorlariga aniq rioya qilish, ekspertiza, sut konservalarini organoleptik taxlili haqida malumotlar yozilgan.

Kalit so'zlar: sut, sog'im, yog' chiqimi, oqsil, texnologiyaviy nazorat, quruq sut konservalarida, namunalar, ekspertiza, sut konservalarini organoleptik taxlili.

Аннотация. В статье содержатся сведения о правильном ведении технологических процессов, строгом соблюдении норм производства, экспертизе и органолептическом анализе молочных консервов при производстве молока и молочных консервов на молокоперерабатывающих предприятиях.

Ключевые слова: молоко, удой, выход жира, белок, теххимический контроль, сухие молочные консервы, образцы, экспертиза, органолептический анализ молочных консервов.

Abstract. The article contains information on the correct management of technological processes, strict adherence to production standards, examination and organoleptic analysis of canned milk during the production of milk and canned milk at milk processing plants.

Key words: milk, milk yield, fat yield, protein, technochemical control, dry milk preserves, samples, examination, organoleptic analysis of milk preserves.

Kirish. O'zbekiston respublikasida sutdor qoramolchilik yetakchi tarmoq bo'lib, yetishtirilayotgan sutning deyarli barchasi va qoramol go'shtining 70 foizga yaqini uning ulushiga to'g'ri keladi. Suldor qoramolchilikda urchitilish uchun rejali hisoblangan qoramol zotlarining mahsuldorlik, nasldorlik, pushtdorlik va boshqa xususiyatlarini yanada takomillashtirish borasida jahon genofondiga xos zotlarning genotipidin samarali foydalanish muhim hisoblanadi.

Chorvachilik tarmog'ini jadal rivojlantirish, zamonaviy va innovatsion uslublarini joriy etish, mahsulotlar ishlab chiqarish hajmini oshirish va turlarini kengaytirish, shuningdek aholini mahalliy sharoitda ishlab chiqarilgan sifatli va arzon chorva mahsulotlari bilan uzluksiz ta'minlash hamda chorvachilikka ixtisoslashgan korxonalarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash maqsadidagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 29-yanvardagi PQ-4576 sonli qarorida "Chorvachilik tarmog'ini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashni qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida" qarori chorvachilikning barcha tarmog'i barqaror rivojlanishida dasturi amal bo'lmoqda [1].

2017 yil 7 iyul kuni O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Sut va sut mahsulotlarining xavfsizligi to'g'risidagi umumiy texnik reglamentni tasdiqlash haqidagi 474-son qarorini qabul qilinishi bu borada amalga oshirilayotgan ishlar dolzarbligini yanada kuchaytiradi [2]. Strategik muloxazalar, iste'mol bozorini yuzaga kelgan fragmentatsiyasi va iqtisodiy omillarni hisobga olgan holda yuqori saqlanuvchanlik ustunligiga ega bo'lgan to'yimli sut konservalari an'anaviy texnologiyasini takomillashtirishga qaratilgan tadqiqotlar muhim ahamiyatga ega. Boz ustiga shakar bilan quyultirilgan sut strategik mo'ljallanishga ega bo'lib u davlat zaxirasiga qo'yiladi.

Qoramollardan olinadigan suti, sutni qayta ishlash korxonalaru uchun:- sut, sutni sariyog', pishloq, suzmaga qayta ishlashda hosil bo'ladigan yog'siz sut, ayron va sut zardobi kabilar «sut xom ashyosi» hisoblanadi.

Tadqiqot materiallari va uslubi. Sut konservalari ishlab chiqarishdagi texnologiyaviy nazorat texnologik jarayonlarni to'g'ri o'tkazish, ishlab chiqarish me'yorlariga aniq rioya qilish, yo'qotishlarni kamaytirish va sifatli konservalar ishlab chiqarish uchun zarur.

Texnologiyaviy nazorat usullarini taraqqiy ettirish uchun yangi instrumental nazorat usullarini ishlab chiqish va tadbir etish talab qilinadi; xom ashyo materiallar sarf me'yorlarini va tayyor mahsulot *chiqishini* nazorat qilish; tara va jihozlarni yuvish va dezinfeksiya qilish rejimlari va sifatini nazorat qilish; o'lchov asboblari holatini nazorat qilish va boshqalar.

Sutva sut konservalarini fizik-kimyoviy ko'rsatkichlari GOST 8764 – 73 bo'yicha aniqlanadi. Quruq sut konservalarida ferro (metall) aralashmalarni mavjudligi magnit usuli bilan aniqlanadi. Sut konservalaridagi og'ir metall tuzlari GOST 5370 – 58 bo'yicha kvartalda bir marta aniqlandi. [3,4].

Olingan natijalar va ularning tahlili. Sut va sut konservalarini organoleptik ko'rsatkichlari suyultirilmagan mahsulotda yoki aniqlanadigan ko'rsatkich va ushbu mahsulotni oziq-ovqatga ishlatish usuliga bog'liq holda aniqlandi. Tahlil qilinadigan mahsulotni harorati 15 - 20 °C ni tashkil qilishi kerak. Sut konservalarini organoleptik ko'rsatkichlari vizual va ushbu mahsulotga bo'lgan me'yoriy – texnik hujjat talablariga muvofiq tahlil uchun tayyorlangan namunalarni tatib ko'rish yo'li bilan baholandi.

Tajriba uchun olinga sut mahsulotlari va quyultirilgan sut konservalarining ekspertizasi uch bosqichda amalga oshirildi. Ekspertizani birinchi bosqichi sut konservalari markirovkasini o'rganish hisoblandi. Ekspertiza GOST - 51074 talablari asosida amalga oshirildi.

Ekspertizani ikkinchi bosqichi sut konservalarini organoleptik taxlili hisoblandi. Organoleptik taxlil GOST 29245-91 talablari asosida amalga oshirildi.

Ekspertizani yakuniy bosqichida sut konservalarini fizik – kimyoviy ko'rsatkichlari tadqiqot qilindi. Tadqiqot natijalari 1- jadvalda keltirildi.

1- jadval

Ko'rsatkichlar	Yog'siz shakar bilan quyultirilgan sut (Lyubinsk sut konserva kombinati)	Yog'li shakar bilan quyultirilgan sut (Lyubinsk sut konserva kombinati)	Yalutorov quyultirilgan sterilangan suti (Yalutorov sut kombinati)
Kislotaligi, °T (natija/me'yor)	40,0/40,0	40,0/40,0	42,0/40,0
Yog' miqdori, % (natija/me'yor)	0,55/0,5	8,5/8,5	6,82/6,8
Namligi, % (natija/me'yor)	28,0/27,7	26,0/26,5	32,7/26,5
Muvofiqlikni tasdiqlash xaqidagi ma'lumot	GOST 29245-91 talablariga to'liq mos keladi	GOST 29245-91 talablariga to'liq mos keladi	Kislotaligi va namligi bo'yicha GOST talablariga muvofiq kelmaydi

Shunday qilib, fizik-kimyoviy ekspertiza bo'yicha tadqiqot natijalari tadqiqot qilingan ikkita namunalarni (yog'siz shakar bilan quyultirilgan sut, yog'li shakar bilan quyultirilgan sut) me'yoriy texnik xujjatlar talablariga to'liq muvofiq kelishini ko'rsatdi. Ikkita namunalardagi asosiy chetlanish namlik miqdoridagi chetlanish hisoblandi. "Yalutorovsk" quyultirilgan sterilangan sutda shuningdek maxsulot kislotaligini yuqoriligi aniqlandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Chorvachilik tarmog'ini davlat tomonidan ko'llab-quvvatlashning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida" PQ-4576-sonli qarori. Toshkent 2020 yil 29 yanvar.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 7 iyuldagi "Sut va sut mahsulotlarining xavfsizligi to'g'risidagi umumiy texnik reglamentni tasdiqlash haqida"gi 474-sonli qarori.
3. Fayziyev J.S., Qurbonov J.M. Oziq-ovqat mahsulotlari tadqiqotining fizik-kimyoviy uslublari. O'quv qo'llanma. – Toshkent, «Ilm-Ziyo», - 2009 y. – 240 b.
4. J.S.Fayziev, Sh.N.Ataxanov, Yu.CH.Kenjaev, Sh.D. Fayziev, X.M. Qanoatov, O.T.Mallaboev. Sut va sut mahsulotlarining texnik-kimyoviy nazorati. Darslik. Toshkent, "Turon-iqbol", 2020.- 248 b.

UO'K 338.47:656.2(043.3)+656.2.025.2.078(043.3)

ZAMONAVIY YO'LOVCHI TASHISH TIZIMIDA TEMIR YO'L TRANSPORTINING USTUVOR AFZALLIKLARI

A.Kurambayev, dots.v.b., Toshkent davlat transporti universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Maqolada zamonaviy transport tizimida temir yo'l transportining yo'lovchilarni tashishdagi ustuvor o'rni va afzalliklari kompleks tahlil qilingan. Temir yo'l transportining ekologik toza, iqtisodiy samarali, xavfsiz, yuqori sig'imli va qulay transport turi sifatidagi xususiyatlari ilmiy

asoslangan. Tadqiqotda temir yo'llarning urbanizatsiya, globallashuv va barqaror rivojlanish kontekstidagi roli, zamonaviy texnologik innovatsiyalar va O'zbekiston temir yo'llari tizimining rivojlanish istiqbollari ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: temir yo'l transporti, yo'lovchilar tashish, transport tizimi, ekologik samaradorlik, tezyurar poyezdlar, transport xavfsizligi, barqaror rivojlanish, multimodal transport.

Аннотация. В статье проведён комплексный анализ приоритетной роли и преимуществ железнодорожного транспорта в системе современного пассажирского сообщения. Научно обоснованы особенности железнодорожного транспорта как экологически чистого, экономически эффективного, безопасного, высокоёмкого и удобного вида перевозок. В исследовании показана роль железных дорог в контексте урбанизации, глобализации и устойчивого развития, а также рассмотрены современные технологические инновации и перспективы развития системы «Узбекистон темир йўллари».

Ключевые слова: железнодорожный транспорт, пассажирские перевозки, транспортная система, экологическая эффективность, скоростные поезда, транспортная безопасность, устойчивое развитие, мультимодальный транспорт.

Abstract. The article provides a comprehensive analysis of the priority role and advantages of railway transport in the modern passenger transportation system. It scientifically substantiates the features of railway transport as an environmentally friendly, economically efficient, safe, high-capacity, and convenient mode of transportation. The study highlights the role of railways in the context of urbanization, globalization, and sustainable development, as well as examines modern technological innovations and the development prospects of the "Uzbekistan Railways" system.

Keywords: railway transport, passenger transportation, transport system, environmental efficiency, high-speed trains, transport safety, sustainable development, multimodal transport.

Kirish. Zamonaviy jamiyatning rivojlanishi transport infratuzilmasining samaradorligi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, aholining mobillik ehtiyojlarini qondirish, iqtisodiy faollikni ta'minlash, hududlararo integratsiyani mustahkamlash transport tizimining asosiy vazifalaridir. XXI asrda urbanizatsiyaning kuchayishi, shaharlar aholisining o'sishi, ekologik muammolarning keskinlashishi, energiya resurslarining cheklanganligi transport sohasida yangi yondashuvlar va texnologiyalarni talab qilmoqda. Ushbu sharoitda temir yo'l transporti o'zining texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlari, ekologik afzalliklari, xavfsizlik darajasi va yo'lovchilar qulayligi jihatidan boshqa transport turlariga nisbatan ustunliklarini namoyon etmoqda.

Jahon amaliyoti shuni ko'rsatadiki, iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar - Yaponiya, Xitoy, Yevropa Ittifoqi davlatlari, Koreya - temir yo'l transportini ustuvor rivojlantirish strategiyasini amalga oshirmoqda va bu sezilarli ijtimoiy-iqtisodiy samaraga erishishga yordam bermoqda. Tezyurar poyezdlar tizimi, elektr poyezdlari, zamonaviy shahar metropolitenlari, yuqori texnologiyali boshqaruv tizimlari temir yo'l transportini XXI asr transport moddalitining etakchisiga aylantirmoqda. O'zbekiston Respublikasida ham so'nggi yillarda temir yo'l transportini modernizatsiya qilish, yangi tezyurar yo'nalishlarni ochish, yo'lovchilar xizmatlarini yaxshilash bo'yicha keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda va bu milliy iqtisodiyot rivojlanishi, mintaqaviy integratsiya, aholining hayot sifatini oshirish uchun muhim ahamiyatga ega.

Temir yo'l transportining afzalliklarini ilmiy asoslash, uning boshqa transport turlariga nisbatan ustunliklarini aniqlash, zamonaviy muammolar - ekologiya, energiya samaradorligi, urbanizatsiya, transport xavfsizligi - kontekstida temir yo'llarning imkoniyatlarini ko'rsatish transport siyosatini ishlab chiqish, investitsion qarorlar qabul qilish, jamoat ongini shakllantirish uchun muhim ilmiy-amaliy vazifadir. Ushbu maqolada temir yo'l transportining yo'lovchilar tashishdagi ustuvor afzalliklari kompleks, ko'p jihatli tahlil qilinadi.

Zamonaviy dunyo ekologik inqiroz muammolari bilan to'qnash kelayotgan sharoitda transport sektorining atrof-muhitga ta'siri jiddiy e'tibor talab qiladi. Jahon bo'yicha karbonat angidrid emissiyalarining taxminan 23 foizi transport sektoriga to'g'ri keladi va bu ko'rsatkich tobora oshib bormoqda. Ushbu kontekstda temir yo'l transporti ekologik jihatdan eng toza transport turi sifatida alohida ahamiyatga ega bo'lmoqda.

Temir yo'l transportining asosiy ekologik afzalligi past karbonat emissiyasidir. Elektr poyezdlari foydalanganda, ayniqsa qayta tiklanadigan energiya manbalari qo'llanilganda, karbonat izlari minimal darajaga tushadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, temir yo'l transporti orqali bir yo'lovchini bir kilometr masofaga tashishda ajratilgan CO₂ miqdori avtomobil transportiga nisbatan 3-4 marta, aviatsiyaga nisbatan 5-10 marta kam. Masalan, Yevropa temir yo'llari Ittifoqi ma'lumotlariga ko'ra, temir yo'l yo'lovchilari tashish bir kilomet-yo'lovchiga 14 gramm CO₂ ajratsa, avtomobil 158 gramm, aviatsiya 285 gramm CO₂ ajratadi. Bu sezilarli farq global iqlim o'zgarishiga qarshi kurashda temir yo'l transportining muhim rolini ko'rsatadi.

Ikkinchi ekologik afzallik havo ifloslanishining kamligidir. Avtomobil transporti shahar havosining asosiy ifloslantiruvchisi bo'lib, azot oksidlari, uglerod oksidi, zarrachalar aralashmalari, uchuvchi organik birikmalar ajratadi va bu aholi sog'lig'iga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (WHO) ma'lumotlariga ko'ra, havo ifloslanishi yiliga 7 million erta o'limga olib keladi. Elektr temir yo'l transporti mahalliy havo ifloslanishiga deyarli hissa qo'shmaydi. Dizel lokomotilarida ham zamonaviy tozalash tizimlari zararli emissiyalarni minimallashtiradi.

Uchinchi ekologik afzallik shovqin darajasining nisbatan pasligidir. Transport shovqini shahar aholisi uchun jiddiy muammo bo'lib, u eshitishga zarar yetkazishi, stress, uyqu buzilishi, yurak-qon tomir kasalliklarini keltirib chiqarishi mumkin. Zamonaviy temir yo'l transporti, ayniqsa yuqori tezlikli poyezdlar va elektr poyezdlar, past shovqin texnologiyalaridan foydalanadi. Magnit levitatsiya poyezdlari deyarli indamas, chunki ular relslar bilan aloqada emas.

To'rtinchi ekologik afzallik yer resurslarini tejashdir. Temir yo'l liniyasi nisbatan tor bo'shliqni egallaydi va ko'p yo'lovchilarni tashiy oladi. Masalan, bir temir yo'l liniyasi soatiga 50,000 yo'lovchini tashisa, shu miqdordagi yo'lovchilarni avtomobillar bilan tashish uchun 10-12 polosali magistral zarur bo'lardi, bu esa ko'p marotaba ko'proq yer talab qiladi. Shaharlarda yer resurslari juda qimmat va cheklangan bo'lgani uchun, bu afzallik ayniqsa muhim.

Beshinchi afzallik qayta tiklanadigan energiya bilan integratsiya qilish osonligidir. Elektr temir yo'l transporti quyosh, shamol, gidro energiyasidan bevosita foydalanishi mumkin. Ko'pgina Yevropa davlatlari temir yo'llarini 100% qayta tiklanadigan energiya bilan ta'minlash maqsadini qo'ygan. Masalan, Shvetsiya temir yo'llari allaqachon 90% qayta tiklanadigan energiya bilan ishlaydi. Bu temir yo'l transportini kelajakdagi barqaror energetika tizimining tabiiy qismi qiladi.

O'zbekiston mustaqillik yillarida temir yo'l transportini rivojlantirishga katta e'tibor qaratdi va bugungi kunda "O'zbekiston temir yo'llari" aksiyadorlik kompaniyasi mamlakatning transport tizimining muhim qismidir. O'zbekiston temir yo'llari tarmog'i 4500 kilometrdan ortiq uzunlikka ega bo'lib, u mamlakatning barcha hududlarini bog'laydi va yuk va yo'lovchilar tashishda muhim rol o'ynaydi. So'nggi yillarda amalga oshirilgan islohotlar va modernizatsiya dasturlari temir yo'l transportini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqdi.

O'zbekiston temir yo'llarining eng muhim yutuqlaridan biri "Afrosiyob" tezyurar poyezdining ishga tushirilishi hisoblanadi. 2011 yilda Toshkent-Samarqand yo'nalishi bo'yicha, 2015 yilda Toshkent-Buxoro yo'nalishi bo'yicha, 2016 yilda Toshkent-Qarshi yo'nalishi bo'yicha tezyurar xizmati boshlandi. "Afrosiyob" Talgo-250 seriyali tezyurar poyezdi 250 km/soat tezlikka qodir bo'lib, masofalarni sezilarli qisqartirdi - Toshkent-Samarqand 2 soat, Toshkent-Buxoro 3 soat 20 daqiqa, Toshkent-Qarshi 3 soat 10 daqiqa. Tezyurar xizmati nafaqat vaqt tejashni, balki sayohat qulayligini, xavfsizligini, turizm rivojlanishini ham ta'minladi.

Yangi temir yo'l liniyalarining qurilishi ham muhim yo'nalish hisoblanadi. Angren-Pap temir yo'li (2016) Farg'ona vodiysini qolgan O'zbekiston bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'lab, Kamchiq dovonidan 19 kilometrlik tunnel orqali o'tdi. Bu loyiha O'zbekiston temir yo'l qurilishidagi eng murakkab va muhim loyihalardan biri bo'ldi. Yangi yo'nalishlar ochilishi hududiy integratsiyani mustahkamladi, yo'lovchilar va yuklar harakatini osonlashtirdi. Stansiyalar va infratuzilmaning modernizatsiyasi ham davom etmoqda - Toshkent, Samarqand, Buxoro stansiyalari zamonaviy standartlarda ta'mirlanmoqda yoki qayta qurilmoqda, yo'lovchilarga zamonaviy xizmatlar taqdim etilmoqda.

Xalqaro hamkorlik va integratsiya ham muhim yo'nalishdir. O'zbekiston temir yo'llari qo'shni davlatlar - Qozog'iston, Turkmaniston, Tojikiston, Afg'oniston - bilan hamkorlikni kuchaytirmoqda.

Mintaqaviy transport yo'nalishlari - Shimoliy-Janubiy, Sharq-G'arb - O'zbekiston temir yo'llarining muhim qismidir. Xitoy-Markaziy Osiyo-Yevropa temir yo'l yo'li ("Temir Ipak yo'li") O'zbekiston orqali o'tadi va bu mamlakatni xalqaro transport-tranzit markaziga aylantiradi.

Kelajak istiqbollari orasida temir yo'l transportini yanada modernizatsiya qilish, yangi tezyurar yo'nalishlarni ochish, elektrlashtirishni kengaytirish, raqamli texnologiyalarni joriy etish, ekologik standartlarni oshirish, yo'lovchilar xizmatlarini yaxshilash rejalari mavjud. Toshkent metropolitenining yangi liniyalari qurilmoqda va bu shahar transportini yanada yaxshilaydi. O'zbekiston temir yo'llari milliy iqtisodiyotning muhim qismi sifatida rivojlanishda davom etadi.

Xulosa. Zamonaviy yo'lovchi tashish tizimida temir yo'l transporti o'zining ko'p jihatli afzalliklari bilan ustuvor o'rin tutadi. Texnik-iqtisodiy jihatdan temir yo'l transporti yuqori tashish qobiliyati, tezlik, punktuallik, barcha ob-havo sharoitlarida ishonchlik, iqtisodiy samaradorlik bilan ajralib turadi. Ekologik jihatdan u eng toza transport turi bo'lib, karbonat emissiyalari, havo ifloslanishi, shovqin darajasi minimal, yer resurslarini tejaydi va barqaror rivojlanishga katta hissa qo'shadi. Xavfsizlik bo'yicha temir yo'l transporti boshqa transport turlaridan ustun bo'lib, ilg'or xavfsizlik texnologiyalari, qat'iy reglamentatsiya, professional kadrlar yuqori xavfsizlik darajasini ta'minlaydi. Yo'lovchilar qulayligi jihatidan temir yo'l fazo, harakatlanish erkinligi, vaqtni samarali o'tkazish, shahar markazlariga yaqinlik, oddiy registratsiya, zamonaviy xizmatlar kabi afzalliklarga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. International Union of Railways (UIC). Railway Handbook 2023: Energy Consumption and CO2 Emissions. - Paris: UIC, 2023.
2. European Commission. EU Transport in Figures: Statistical Pocketbook 2023. - Brussels: EC, 2023.
3. International Transport Forum. ITF Transport Outlook 2023. - Paris: OECD Publishing, 2023.
4. Givoni M., Banister D. Moving Towards Low Carbon Mobility. - Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2013.

UO'K 001

KONLARNI OCHIQ USULDA QAZIB OLISH JARAYONIDA ATROF-MUHITGA TA'SIRNI KAMAYTIRISH BO'YICHA INNOVATION YONDASHUVLAR

M.J.Normatova, o'qutuvchi, Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti, Navoiy

X.Sh.Urinova, dots., Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti, Navoiy

A.Yu.Rahmonov, magistrant, Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti, Navoiy

Annotatsiya. Ushbu maqolada konlarni ochiq usulda qazib olish jarayonining atrof-muhitga salbiy ta'siri va ushbu ta'sirni kamaytirishga qaratilgan innovatsion yondashuvlar tahlil qilingan. Xususan, geomonitring, sun'iy intellekt, changni kamaytirish texnologiyalari, elektr texnikasi, chiqindilarni qayta ishlash, bioremediatsiya va sensor nazorati kabi ekologik yechimlar haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: ochiq konchilik, atrof-muhit, innovatsion texnologiyalar, ekologik nazorat, chiqindilarni qayta ishlash, bioremediatsiya, geomonitring

Аннотация. В данной статье рассмотрены негативные экологические последствия открытого способа добычи полезных ископаемых и инновационные подходы к их минимизации. Особое внимание уделено таким решениям, как геомониторинг, искусственный интеллект, технологии подавления пыли, использование электротехники, переработка отходов, биоремедиация и сенсорный контроль.

Ключевые слова: открытая добыча, окружающая среда, инновационные технологии, экологический контроль, переработка отходов, биоремедиация, геомониторинг

Abstract. This article analyzes the environmental impacts of open-pit mining and explores innovative approaches to minimizing these effects. It focuses on solutions such as geomonitring, artificial intelligence, dust suppression technologies, the use of electric machinery, waste recycling, bioremediation, and sensor-based environmental monitoring.

Keywords: open-pit mining, environment, innovative technologies, ecological monitoring, waste recycling, bioremediation, geomonitring

Bugungi kunda yer osti boyliklarini qazib olish, ayniqsa, ochiq usulda kon qazib olish (karyer usuli) sanoatning eng keng tarqalgan va iqtisodiy jihatdan samarali metodlaridan biri hisoblanadi. Biroq ushbu jarayon atrof-muhitga jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatadi, jumladan: yer landshaftining buzilishi (relyef o'zgarishi), yo'qolib borayotgan o'simlik va hayvonot dunyosi, chang va gaz shaklidagi ifloslanishlar, yerosti suvlarining ifloslanishi va oqib ketishi, shovqin, vibratsiya va boshqa salbiy ta'sirlar. Shu bois, barqaror rivojlanish tamoyillariga mos holda tabiiy resurslarni qazib olishda atrof-muhitni muhofaza qilishga qaratilgan innovatsion yondashuvlarni joriy etish zamonaviy sanoat va ilmiy jamoatchilik oldida turgan eng muhim vazifalardan biriga aylandi.

Innovatsion texnologiyalar va zamonaviy yondashuvlar atrof-muhitni muhofaza qilish, resurslardan oqilona foydalanish va ishlab chiqarish jarayonlarini samarali tashkil etish uchun keng imkoniyatlar ochadi. Ular ekologik nazorat tizimlarini avtomatlashtirish orqali atmosfera, suv va tuproq holatini doimiy onlayn monitoring qilish imkonini beradi. Shuningdek, tiklash texnologiyalari yordamida yer uchastkalarini qazib olish ishlaridan so'ng rekultivatsiya qilish, ya'ni ularni tabiiy holatiga qaytarish ta'minlanadi. Bundan tashqari, chang va gaz chiqindilarini kamaytiradigan zamonaviy uskunalar ekologik xavfsizlikni oshiradi, dronlar va geoaxborot tizimlari (GAT) esa qazib olish jarayonlarini aniq rejalashtirish va nazorat qilish imkonini beradi. Energiya samaradorligini oshirish mexanizmlaridan foydalanish ishlab chiqarish jarayonlarida energiya tejamliligini ta'minlaydi va umumiy iqtisodiy va ekologik barqarorlikka hissa qo'shadi.

O'zbekistonda ham 2030 yilgacha ekologik barqaror rivojlanish strategiyasi qabul qilingan bo'lib, unda resurslarni tejash va atrof-muhitni muhofaza qilishga alohida e'tibor berilgan. O'zbekistondagi Navoiy, Olmaliq, Qoraqalpog'iston kabi hududlarda ochiq konlar keng tarqalgan bo'lib, bu hududlarda ekologik barqarorlik muhim masala hisoblanadi. U nafaqat tabiiy resurslardan oqilona foydalanish masalalarini, balki kelajak avlod uchun sog'lom ekologik muhit yaratishni ham ko'zda tutadi. Innovatsion yondashuvlar ekologik xavf-xatarlarni kamaytirish bilan birga, iqtisodiy samaradorlikni ham oshiradi. Ilmiy-tadqiqot ishlari va amaliyotning uyg'unlashuvi orqali atrof-muhitga yetkaziladigan zararni minimallashtirish mumkin.

Zamonaviy iqtisodiyotda mineral resurslarning ahamiyati beqiyos. Ular sanoat, energetika, qurilish va boshqa sohalarida strategik ahamiyatga ega. Shunga qaramasdan, konlarni ochiq usulda qazib olish (karyer usuli) — atrof-muhit uchun eng xavfli sanoat faoliyatlaridan biri hisoblanadi. Ushbu jarayon tuproq eroziyasi, havo va suv resurslarining ifloslanishi, landshaftlarning buzilishi va bioxilma-xillikning yo'qolishiga olib kelishi mumkin. Hozirgi kunda bu muammolarga yechim sifatida innovatsion texnologiyalar va ekologik yondashuvlar joriy qilinmoqda. Ushbu maqolada ochiq konchilik jarayonidagi atrof-muhitga salbiy ta'sirni kamaytirish bo'yicha ilg'or va samarali usullar tahlil qilinadi.

Ochiq usulda kon qazib olish jarayoni atrof-muhitga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Buning asosiy ekologik muammolari — landshaftning buzilishi, chang va gaz chiqindilarining ko'payishi, suv resurslarining ifloslanishi hamda bioxilma-xillikning kamayishidir. Karyerlarning hosil bo'lishi tuproq qatlami yo'qolishiga, suv oqimlarining buzilishi esa gidroekotizimlarga zarar yetishiga olib keladi. Natijada tabiiy muvozanat buzilib, ekologik barqarorlik pasayadi. Shu bois konchilikda ekologik xavfsizlikni ta'minlash va rekultivatsiya ishlarini amalga oshirish muhimdir.

O'simlik va hayvonot dunyosiga salbiy ta'sir ko'rsatiladi, ayrim turlar qirilib ketadi. 1. Geomonitoring va sun'iy intellekt asosida boshqaruv. Geomonitoring orqali yer tuzilishi, past va yuqori nuqtalar aniqlanadi, bu kon qazish jarayonida tabiiy relefga kamroq ta'sir qilish imkonini beradi. AI va Machine Learning texnologiyalari: Chiqindilarni real vaqtda tahlil qilish. Energiya iste'molini optimallashtirish. Qazib olishning ekologik xavfini oldindan bashorat qilish. 2. Changni bosish uchun “влажное бурение” va biokimyoviy vositalar odatda chang tarqalishini kamaytirish uchun suvdan foydalaniladi, ammo bu resurs sarfiga olib keladi. Yangi texnologiyalar: Влажное бурение (nam qazish) – chang chiqarishni 80% gacha kamaytiradi. Ekologik gillar va eritmalar – chiqindi changni bog'lab, havoga tarqalishini oldini oladi.

3. Elektr va gibrid texnikadan foydalanish. An'anaviy dizel ekskavator va yuk mashinalari o'rniga elektr yoki gibrid transport vositalaridan foydalanish: SO₂ chiqindilarini kamaytiradi. Ovoz ifloslanishini pasaytiradi. Uzoq muddatda iqtisodiy foyda beradi.

4. Chiqindilarni qayta ishlash va “nulevoy vibros” siyosati. Zero Waste Mining konsepsiyasiga ko'ra: Qazib olingan materiallar maksimal darajada qayta ishlanadi. Qum, gil va mayda toshlardan qurilish materiallari sifatida foydalaniladi. Issiqlik chiqindisi va suv qayta aylanma tizim orqali qayta ishlatiladi

5. Bioremediatsiya va rekultivatsiya. Bioremediatsiya — ifloslangan yer va suvlarni mikroorganizmlar yordamida tozalash usuli. Kon faoliyati tugagandan so'ng: Yerlar o'simliklar ekishga tayyorlanadi. Tuproq qayta tiklanadi. Bog'lar, o'rmonlar yaratiladi (renaturalizatsiya)

6. Dronlar va sensorlar orqali nazorat. Dronlar orqali chang tarqalishi va landshaft o'zgarishi kuzatiladi. Sensorlar havo va suv sifatini doimiy nazoratda ushlab turadi. Qo'llash amaliyotidagi misollar. Avstraliyadagi “Fortescue Metals” kompaniyasi yashil konchilikka o'tish uchun vodorod va qayta tiklanadigan energiyadan foydalanmoqda. Kanadadagi “Teck Resources” kompaniyasi chiqindilarni qayta ishlash va tuproqni tiklashga ixtisoslashgan.

O'zbekistonda, Ayniqsa Navoiy va Olmaliq kon-metallurgiya kombinatlarida ekologik standartlarni joriy qilish yo'lida qadamlar qo'yilmoqda (masalan, havoni changdan tozalash filtrlari). Konlarni ochiq usulda qazib olish jarayoni har qancha zarur bo'lmasin, u ekologik muvozanatni buzmasligi kerak. Innovatsion texnologiyalar — bu muammolarga yechim topishda asosiy kalit hisoblanadi. Ilg'or yondashuvlarni joriy qilish orqali tabiiy resurslardan oqilona foydalanish va kelajak avlod uchun sog'lom muhitni saqlab qolish mumkin.

Qazilma boyliklarni ochiq usulda qazib olish jarayoni sanoat rivojining asosiy tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, iqtisodiy o'sish va milliy boylik yaratishda muhim o'rin tutadi. Biroq bu jarayon, afsuski, tabiatga salbiy ta'sir ko'rsatadigan, ekologik muvozanatni buzadigan jarayonlardan biri ekanligi ham hech kimga sir emas. Yer yuzasi relefining o'zgarishi, tuproq va suv resurslarining ifloslanishi, atmosferaga zararli moddalar chiqarilishi, flora va faunaga yetkaziladigan ziyon — bularning barchasi inson salomatligi va hayotiy muhit uchun jiddiy tahdid soladi. Shu sababli bugungi kunda nafaqat iqtisodiy samaradorlik, balki ekologik barqarorlik ham konchilik sohasidagi eng ustuvor yo'nalishlardan biriga aylangan. Innovatsion yondashuvlarni joriy etish orqali konlarni ochiq usulda qazib olishda yuzaga keladigan ekologik muammolarni kamaytirishga erishish mumkin. Masalan, geoaxborot tizimlari yordamida aniq rejalashtirish, dronlar orqali kuzatuv, filtratsiya va qayta ishlash texnologiyalari, ekorekultivatsiya usullari va energiya samarador uskunalar – bularning barchasi sanoatni “yashil” yo'nalishga o'tkazishga xizmat qiladi. Ushbu mavzudagi ilmiy izlanishlar va amaliyotdagi yutuqlar shuni ko'rsatadiki, inson va tabiat o'rtasidagi muvozanatni saqlash mumkin va zarur.

Shu nuqtai nazardan qaralganda, konchilikdagi innovatsion yondashuvlar nafaqat atrof-muhitni muhofaza qilish, balki barqaror sanoat rivoji va kelajak avlod uchun sog'lom muhit yaratishning kafolati hisoblanadi. Mazkur sohadagi ilmiy tadqiqotlar, davlat siyosati va xususiy sektor hamkorligi asosida ishlab chiqilgan ekologik strategiyalar — XXI asrning asosiy talablaridan biriga aylangan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. R.R. Abdullayev, U.R. Raxmatov Konchilik ishi va ekologik xavfsizlik. – Toshkent: TDTU nashriyoti, 2020.
2. S.T. Tashmatov, A.B. Jumayev .Yer osti boyliklaridan samarali foydalansh va ekologiya. Toshkent: Fan, 2021.
3. “O'zbekiston Respublikasida ekologik xavfsizlik konsepsiyasi”, 2023 yil
4. Rahimov A.A. Konchilikda innovatsion texnologiyalar va ekologik muammolar // “Texnika va texnologiyalar” jurnali, №2, 2022
5. World Bank Report on Sustainable Mining, 2023
6. UNEP: Environmental Impacts of Mining, 2022
7. “Innovative Mining Technologies”, Springer, 2021

УДК: 616.441:618.1:615.9 – 036.11

ЭФФЕКТЫ ПЕСТИЦИДОВ НА ЭНДОКРИННУЮ СИСТЕМУ ПОТОМСТВА В УСЛОВИЯХ ИХ ВОЗДЕЙСТВИЯ ЧЕРЕЗ ОРГАНИЗМ МАТЕРИ В ПЕРИОД БЕРЕМЕННОСТИ И ЛАКТАЦИИ**Н.Б. Зокирова, проф., д.м.н., ALFRAGANUS UNIVERSITY, Ташкент**

Аннотация. Вигор ва титан пестицидлари билан сурункали заҳарланган она каламушлардан олинган авлодда қалқонсимон без тугилгандан сўнг 1-30 кунларда морфометрик ва электрон микроскопик усуллар ёрдамида ўрганилди. Она организмнинг заҳарланиши секретор фолликулаларнинг шаклланиши жараёнини сезиларли даражада секинлаштириши аниқланди. Тироцитларда миқдорий ва ултраструктур ўзгаришлар аниқланиб, уларнинг қалқонсимон без дисфункциясининг морфологик субстрати эканлиги қайд этилди.

Калит сўзлар: пестицид, қалқонсимон без, морфометрия ва электрон микроскопик натижалар

Аннотация. Щитовидную железу потомства крыс, хронически отравленных пестицидами Вигор и титан, изучали морфометрическими и электронно-микроскопическими методами на 1-30 сутки после рождения. Установлено, что отравление организма матери, значительно замедляет процесс образования секреторных фолликулов. В тироцитах выявлены количественные и ультраструктурные изменения. отмечано, что они являются морфологическим субстратом дисфункции щитовидной железы.

Ключевые слова: пестицид, щитовидная железа, морфометрия и электронно-микроскопические данные.

Abstract. The thyroid gland of the offspring of rats chronically poisoned with the pesticides Vigor and titanium was studied by morphometric and electron microscopic methods on days 1-30 after birth. It has been established that poisoning the mother's body significantly slows down the process of formation of secretory follicles. Quantitative and ultrastructural changes were revealed in thyrocytes; it was noted that they are the morphological substrate of thyroid dysfunction.

Key words: pesticide, thyroid gland, morphometry and electron microscopic data.

Введение. Пестициды являются одним из наиболее распространенных загрязнителей окружающей среды. Широкое использование пестицидов в сельском хозяйстве, в повседневной жизни и общественном здравоохранении вызывает неизбежное их попадание, хотя и в малых количествах в организм человека и животных. Из числа разрешенных к использованию пестицидов в республике более половины относится к группам пиретроидных и пиразоловых препаратов. Несмотря на относительно невысокую токсичность этих соединений, вероятность их негативного воздействия на организм остается очень высокой. В этом плане пестициды представляют наибольшую опасность для беременных женщин и их потомства в связи с высокой чувствительностью развивающихся эндокринной и иммунной систем плода и новорожденного к токсическим воздействиям. Показано, что введение даже малых доз пестицидов в организм беременных и кормящих грудью самок отрицательно влияет на состояние щитовидной железы их потомства [3; 4; 5]. Воздействие малых доз пестицидов может негативно отражаться на заболеваемости населения в целом, и особенно, на показателях здоровья женщин и детей [9]. В этой связи в настоящее время весьма актуальна проблема изучения механизмов токсического действия пестицидов, поиска средств и методов выявления доклинических негативных изменений в организме людей или их потомства, происходящих под действием малых доз пестицидов. Во многих странах, включая Узбекистан, использование фосфорных и хлорорганических пестицидов с высокими токсическими эффектами запрещено или ограничено. Они постепенно вытесняются пестицидами нового поколения. Пиретроиды является инсектицидом нового поколения и широко используется в

нашей стране в сельском хозяйстве, здравоохранении и в быту. Результаты этих исследований, несомненно, будут способствовать раскрытию механизмов токсического действия пестицидов и позволяют разработать меры вторичной профилактики и патогенетической терапии токсических эффектов. Кроме того, они могут служить основанием для пересмотра гигиенических регламентов пестицидов.

Цель работы. Выявление структурно-функциональных механизмов токсического эффекта пестицидов ламбда-цигалотрин (ЛСТ) и фипронил (ФПН) на щитовидную и вилочковую железы потомства в условиях их воздействия через организм матери.

Объект и методы исследования. Для экспериментов был использован инсектицид титан, зарегистрированный в республике Узбекско-Германским ООО «Euro-Team». Действующим веществом титана является ЛСТ. Другим препаратом, зарегистрированным в нашей Республике в качестве эффективного инсектицида, является вигор, действующим веществом которого является ФПН. Физико-химические и токсикологические характеристики вигора и титана достаточно подробно изложены в наших публикациях [1; 2].

Эксперименты проводились на белых взрослых девственных крысах самках Wistar массой тела 150-170 г, а половозрелые крысы самцы использовались только для оплодотворения. Затем крысы самки были разделены на три группы по 45 крыс в каждой. Первой (опыт 1) группе крыс через рот с использованием зонда вводили ЛСТ из расчета 8 мг/кг/ежедневно. Второй (опыт 2) группе крыс аналогичным способом вводили ФПН из расчета 3,6 мг/кг/ ежедневно, что соответствовало 1/100 части от ЛД₅₀ препаратов. Третья группа крыс, получившая тот же объем стерильного физиологического раствора, служила контролем. Введение обоих пестицидов опытным группам крыс проводилось ежедневно в течение 75 дней вплоть до окончания экспериментов. На 31 день опытов самки всех групп соединялись с самцами для оплодотворения. Наступление беременности контролировали по наличию сперматозоидов во влагалищных мазках. После наступления беременности самки отделены от самцов и помещены в отдельные клетки для дальнейших исследований. Потомство от всех групп животных было умерщвлено на 7, 14, 21 и 30 дни после рождения, под легкой анестезией эфиром. После умерщвления в сыворотке крови определяли концентрации тироксина (Т₄), трийодтиронина (Т₃) и тиротропного гормона (ТТГ) методом иммуно-ферментного анализа с использованием специальных наборов компании “Human” (Germany) и спектрофотометра “Singl” (Germany). Щитовидную (Щж) и вилочковую железу (тимус, Тм) изучали с помощью морфометрических, иммуногистохимических и электронно-микроскопических методов. Все цифровые данные статистически обработаны с использованием пакета компьютерных программ, достоверными считалось различия, удовлетворяющие $P < 0,05$.

Результаты и их обсуждение. Воздействие пестицидов через организм матери в период беременности и лактации существенно снижало темпы роста и становления Щж у потомства. Наши морфометрические исследования показали, что темпы роста общей площади эпителия фолликулов под воздействием ЛСТ на 10-17%, а при воздействии ФПН - на 15-30% отстает от контрольных параметров. Однако отрицательный эффект пестицидов не ограничивался только ингибированием образования фолликулов. Было обнаружено, что воздействие пестицидов приводит к уменьшению площади фолликула в целом за счет снижения площадей эпителия фолликула и тироцита. Темпы роста средней площади тироцита при воздействии ЛСТ на 10-20%, и при воздействии ФПН - на 15-30% отставали от контрольных показателей. Замедление роста и образование щитовидной железы сопровождалось значительным снижением функциональной активности органа. Несмотря на высокий уровень тиреотропного гормона (ТТГ), концентрация свободного тироксина (Т₄), трийодтиронина (Т₃) оставалась значительно ниже по сравнению с контролем. Наиболее выраженный гипотиреоз наблюдался у потомства под влиянием ФПН по сравнению с ЛСТ. Электронно-микроскопически было обнаружено уменьшение размеров митохондрий, а также компонентов эндоплазматической сети и комплекса Гольджи тироцитов, что свидетельствовало о снижении секреторной активности клеток.

Аналогичные изменения, указывающие на нарушение процесса постнатального роста и становления иммунной системы потомства, обнаружены при изучении тимуса. Темпы роста средней площади дольки тимуса под влиянием ЛСТ на 10-15%, а при применении ФПН на 15-30% отставали от контрольных параметров. Площадь, занимаемая корковой зоной тимуса, уменьшилась соответственно на 15-25% и 20-40%. Наряду с этим, были выявлены определенные нарушения постнатального роста и развития клеток микроокружения Тм потомства. Начиная с момента рождения, в Тм опытных животных наблюдалось тенденция к уменьшению числа эпителио-ретикулярных клеток (ЭРК) на единицу площади дольки. Причем, среднее количество ЭРК более наглядно уменьшалось в корковой зоне тимуса. При электронной микроскопии в ЭРК опытных животных обнаружена гипоплазия эндоплазматической сети и комплекса Гольджи, а также гетерогенность секреторных вакуолей, указывающие на нарушение секреторной активности клеток. В их цитоплазме выявлялось большое число гетерофагосом с остатками тимоцитов. Все это указывало на то, что воздействие пестицидов оказывает иммунотоксический эффект, который проявляется в замедлении роста и формирования тимуса, уменьшении секреторной активности эпителио-ретикулярных клеток и усилении гибели тимоцитов внутри органа.

Воздействие пестицидов привело к ингибированию пролиферативной активности клеток тимуса и щитовидной железы [8]. В то же время внутриутробное и раннее постнатальное воздействие пестицидов привело к значительному увеличению степени апоптоза клеток щитовидной железы и тимуса. В щитовидной железе потомства под воздействием ЛСТ индекс апоптоза в 3,5-4 раза, а при воздействии ФПН - в 4,5-5 раза превышал показатели контроля. Аналогичное значительное увеличение индекса апоптоза наблюдалось и в тимусе экспериментальных животных. Таким образом, воздействие пестицидов привело к значительному увеличению степени апоптоза клеток щитовидной железы и тимуса.

Полученные данные показывают, что токсический эффект пестицидов на развитие эндокринной и иммунной системы потомства обусловлен рядом метаболических изменений в органах и тканях. Прежде всего, следует отметить эндокрин-разрушающее, точнее, тиреоид-разрушающее действие пестицидов, что приводит к гипотиреозу у матери и потомства [4; 5]. Кроме того, необходимо подчеркнуть роль окислительного стресса - как основного индуктора апоптоза клеток [6; 7]. Отсюда можно заключить, что индукция апоптоза у потомства обусловлена не только, и не столько прямым токсическим эффектом пестицидов. Усиление апоптоза в значительной степени опосредуется ослаблением антиапоптотической функции гормонов щитовидной железы вследствие гипотиреоза, а также увеличением числа свободных радикалов в результате окислительного стресса [8].

Выводы. Токсический эффект воздействия пестицидов через организм матери во время беременности и лактации проявляется в виде замедления роста и формирования щитовидной и вилочковой железы потомства.

1. В механизме токсического действия пестицидов на иммунно-эндокринную систему, ведущую роль играет дисбаланс между пролиферацией и апоптозом клеток, вызванный как прямым токсическим действием препаратов, так развивающимся гипотиреозом и окислительным стрессом у матери и потомства.

2. Это обуславливает необходимость раннего выявления гипотиреоза и окислительного стресса у беременных женщин и новорожденных, с последующей их фармакологической коррекцией.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Зокирова Н.Б. Токсичность и опасность нового инсектицида Вигор. //Бюллетень ассоциации врачей Узбекистана. - 2009. - № 2. - С. 69-71.
2. Зокирова Н.Б. Токсикологическая характеристика инсектицида Титан. // Журнал теоретической и клинической медицины. - 2012. - № 5. - С. 24-26.
3. Mnif W., Hassine A.I., Bouaziz A., Bartegi A., Thomas O., Roig B. Effect of Endocrine Disruptor Pesticides: A Review// Int. J. Environ. Res. Public Health., –2011. – Vol. 8, – pp. 2265–2303.
4. Tukhtaev K. R., Zokirova N. B., Tulemetov S. K., Tukhtaev N. K. Effect of Prolonged Exposure of Low Doses of Lamda-cyhalothrin on the Thyroid Function of the Pregnant Rats and Their Offspring. //Medical and Health Science Journal – 2012. - Vol. 13. - pp. 86-92. www.pradec.en

5. Tukhtaev K. R., Zokirova N. B., Tulemetov S. K., Tukhtaev N. K. Effect of Prolonged Exposure of Low Doses of Fipronil on Thyroid Function of Pregnant Rats and Their Offspring. // The Internet Journal of Toxicology. – 2013. – Vol. 10. – N. 1. www.ispub.com/IJTO/10/1/14550.
6. Tukhtaev K. R., Tulemetov S. K., Zokirova N. B., Tukhtaev N. K. Prolonged exposure of low doses of Fipronil causes oxidative stress in pregnant rats and their offspring. // The Internet Journal of Toxicology. – 2013. – Vol. 10. – N. 1. www.ispub.com/IJTO/10/1/14550.
7. Tukhtaev K. R., Tulemetov S. K., Zokirova N. B., Tukhtaev N. K. Effect of long term exposure low doses of lambda-cyhalothrin on the level of lipid peroxidation and antioxidant enzymes of the pregnant rats and their offspring. //Medical and Health Science Journal. – 2012. - Vol. 13. - pp. 93-98. www.pradec.eu
8. Tukhtaev N. K., Zokirova N. B. The influence of in utero and early postnatal exposure to pesticides on the process of cells apoptosis and proliferation in immune and endocrine organs of the offspring //European Science Review –Austria, Vienna, 2017. – №3-4, – pp. 57-58.
9. Vandenberg L. N., Colborn T., Hayes T. B., Heindel J. J. et al. Hormones and Endocrine-Disrupting Chemicals: Low-Dose Effects and Nonmonotonic Dose Responses. //Endocrine Reviews. -2012.- Vol. 33. - pp. 378-455.
10. Башкатова, В. Г. Влияние длительного введения пестицида Ротенона на интенсивность процессы пол и развитие каталепсии у крыс / В. Г. Башкатова // Академический журнал Западной Сибири. – 2018. – Т. 14. – № 1(72). – С. 25-26.
11. Бубало Н. Н., Балан Г. М. Метаболические нарушения, обезогенные эффекты и дисбаланс гормонов жировой ткани у больных, перенесших острые и хронические интоксикации пестицидами //Сучасні проблеми токсикології, харчової та хімічної безпеки. – 2018. – №. 2-3. – С. 51-70.
12. Вещемова Т. Е. Многофакторное влияние пестицидов-дженериков из классов анилопиримидинов и карбаматов на ферменты системы антиоксидантной защиты крыс / Т. Е. Вещемова, Г. В. Масальцев, Л. А. Кара [и др.] // Современные проблемы эпидемиологии, микробиологии и гигиены: Матер. XII Всерос. научно-практич. Конф. молодых ученых и специалистов Роспотребнадзора/ Под редакцией А.Ю. Поповой, А.К. Носкова. – Ростов-на-Дону: Общество с ограниченной ответственностью "Мини Тайп", 2020. – С. 128-131.
13. Грынчак В. А. и др. Особенности эмбриотоксического действия диизонилфталата в экспериментах на лабораторных животных //Вестник Витебского государственного медицинского университета. – 2018. – Т. 17. – №. 4. – С. 72-77.
14. Джалолов, Д. А. Взаимотношения реактивности вегетативной нервной системы, показателей эндогенной интоксикации, и базофильных клеток аденогипофиза белых крыс / Д. А. Джалолов, А. Г. Карабаев, Ж. А. Карабаев // Вестник современных исследований. – 2018. – № 4.2(19). – С. 47-49.

UO'K 616.6:615.322

**BUYRAK VA SIYDIK TIZIMI KASALLIKLARINI DAVOLASHDA TAVSIYA
ETILADIGAN O'SIMLIK VA YIG'MALAR****Sh.Sh.Norova, talaba, Buxoro davlat universiteti, Buxoro**

Annotatsiya. Ushbu maqola buyrak va siydik tizimi kasalliklarini davolashda qo'llaniladigan o'simlik dorilari va yig'malarning samaradorligiga bag'ishlangan. Maqolada ushbu kasalliklar (masalan, piyelonefrit, sistit, urolitiaz va boshqalar) bilan bog'liq muammolarni bartaraf etishda ishlatiladigan tabiiy vositalar, xususan, dorivor o'simliklar va ulardan tayyorlangan yig'malarning xususiyatlari va qo'llash usullari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, maqolada an'anaviy tibbiyot usullari bilan bir qatorda zamonaviy ilmiy izlanishlar asosida o'simlik dorilarining foydalari, ularni to'g'ri tanlash va qo'llashdagi muhim jihatlar haqida ma'lumotlar beriladi. Maqolaning maqsadi — buyrak va siydik tizimi kasalliklarida o'simlik dorilaridan foydalanish bo'yicha ishonchli va amaliy tavsiyalar berishdan iborat.

Kalit so'zlar: buyrak kasalliklari, siydik tizimi kasalliklari, o'simlik bilan davolash, fitoterapiya, sistit, piyelonefrit, dorivor o'simliklar, xalq tabobati, nefropatiya.

Аннотация. Данная статья посвящена эффективности растительных лекарственных средств и сборов, применяемых при лечении заболеваний почек и мочевыводящей системы. В статье рассматриваются природные средства, используемые для устранения таких заболеваний, как пиелонефрит, цистит, мочекаменная болезнь и другие, а также описываются свойства и способы применения лекарственных растений и сборов, приготовленных на их основе. Кроме того, на основе современных научных исследований приводятся данные о пользе фитопрепаратов, особенностях их правильного подбора и применения в сочетании с методами традиционной медицины. Цель статьи — предоставить надёжные и практические рекомендации по использованию растительных средств при заболеваниях почек и мочевыводящей системы.

Ключевые слова: заболевания почек, заболевания мочевыводящей системы, лечение травами, фитотерапия, цистит, пиелонефрит, лекарственные растения, народная медицина, нефропатия.

Abstract. This article is devoted to the effectiveness of herbal medicines and mixtures used in the treatment of kidney and urinary system diseases. It discusses natural remedies employed to address conditions such as pyelonephritis, cystitis, urolithiasis, and others, describing the properties and methods of using medicinal plants and herbal mixtures prepared from them. The article also provides information, based on modern scientific research, about the benefits of herbal remedies, key aspects of their proper selection and application, and their integration with traditional medicine methods. The aim of the article is to offer reliable and practical recommendations for the use of herbal remedies in the treatment of kidney and urinary system diseases.

Keywords: kidney diseases, urinary system diseases, herbal treatment, phytotherapy, cystitis, pyelonephritis, medicinal plants, folk medicine, nephropathy.

Bugungi kunda buyrak va siydik tizimi kasalliklari global miqyosda jiddiy sog'liqni saqlash muammolaridan biri bo'lib, ular aholining turli qatlamlari orasida keng tarqalmoqda. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (JSST) ma'lumotlariga ko'ra, dunyo bo'ylab har o'ninchi kishida surunkali buyrak kasalligi (SBK) kuzatiladi.

An'anaviy farmakologik davolash usullari yuqori samaradorlikka ega bo'lishiga qaramay, ularning ba'zi nojo'ya ta'sirlari, allergik reaksiyalar va dori-darmonlarga nisbatan ortib borayotgan rezistentlik (chidamli) holatlari muqobil yoki qo'shimcha davolash usullarini izlash zaruratini keltirib chiqarmoqda. Ayniqsa, fitoterapiya, ya'ni dorivor o'simliklar bilan davolash usuli ming yillar davomida amaliyotda sinovdan o'tgan bo'lib, zamonaviy tibbiyotda ham o'zining mustahkam o'rniga ega. O'simliklarning tarkibidagi biologik faol moddalar (flavonoidlar, saponinlar, efir moylari,

vitaminlar va boshqalar) buyrak va siydik yo'llaridagi yallig'lanishni kamaytirish, diurezni (peshob ajralishini) oshirish, siydik-tosh hosil bo'lishining oldini olish va bakteriyalarga qarshi kurashish kabi bir qator terapevtik xususiyatlarga ega.

Buyrak va siydik tizimi kasalliklarini davolashda fitoterapiyaga bo'lgan ilmiy qiziqish so'nggi o'n yilliklarda sezilarli darajada ortdi. O'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, dorivor o'simliklar piyelonefrit, sistit, urolitiaz kabi patologiyalarni davolashda muhim ahamiyatga ega. Masalan, "Journal of Ethnopharmacology" jurnalida chop etilgan bir qator metaanalizlarga ko'ra, yallig'lanishga qarshi, diuretik va antimikrob xususiyatlarga ega bo'lgan o'simliklar, jumladan, Ayı üzümü (*Arctostaphylos uva-ursi*), qayin bargi (*Betula pendula*) va dalachoy (*Hypericum perforatum*) preparatlari buyrak va siydik yo'llarining infeksiyalarida samaradorlik ko'rsatgan. Xususan, Ayı üzümünün tarkibidagi arbutin moddasi gidrolizlanib, mikroblarga qarshi kuchli ta'sirga ega bo'lgan gidroksinonni hosil qilishi ilmiy jihatdan isbotlangan. Shuningdek, "Urologiya" jurnalida nashr etilgan tadqiqotlar siydik-tosh kasalligi (urolitiaz) profilaktikasida otquloq (*Equisetum arvense*) va petrushka (*Petroselinum crispum*) kabi o'simliklarning ahamiyatini ta'kidlaydi. Bu o'simliklar siydikning kislotaliligini o'zgartirib, tosh hosil bo'lishining oldini oluvchi mexanizmlarni ishga tushiradi. Biroq, mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, dorivor o'simliklarni standartlashtirish va ularning dozalari bo'yicha aniq protokollarni ishlab chiqishda hali ko'plab bo'shliqlar mavjud.

Ushbu maqolaning metodologik asosi keng qamrovli adabiyot tahliliga tayanadi. Bizning tadqiqotimiz asosini tibbiy ma'lumotlar bazalari (PubMed, ScienceDirect, Scopus) va ilmiy nashrlardagi (Lancet, The New England Journal of Medicine, Journal of Ethnopharmacology) ilmiy maqolalar, klinik tadqiqotlar, metanalizlar va sistemal adabiyot tahlillarini qamrab oluvchi kontent-analitik yondashuv tashkil etadi. Materiallarni tanlashda so'nggi 20 yil ichida chop etilgan, fitoterapevtik preparatlarning samaradorligi va xavfsizligini isbotlovchi manbalarga ustuvorlik berildi. Tadqiqot ob'ektiga diuretik, antiseptik, spazmolitik va yallig'lanishga qarshi xususiyatlarga ega bo'lgan o'simliklar kiritildi. Ma'lumotlarning ishonchliligi va ob'ektivligini ta'minlash maqsadida, har bir o'simlikning terapevtik ta'siri kamida ikkita mustaqil ilmiy manba bilan solishtirib tekshirildi.

Shuningdek, bizning ishimizda komparativ analiz (taqqoslama tahlil) usulidan foydalanildi, bunda an'anaviy farmakologik davolash usullari bilan fitoterapevtik yondashuvlarning samaradorligi va nojo'ya ta'sirlari qiyosiy jihatdan baholandi. Bu yondashuv individual yondashuv (personalized medicine)ga asoslangan fitoterapevtik rejimlarni ishlab chiqishga zamin yaratadi. Kelajakda bu yo'nalishda davom etayotgan tadqiqotlar, ehtimol, aniq dozalash va kompleks terapevtik yondashuvlar uchun yangi standartlarni yaratishi mumkin. Ushbu metodologiya yordamida biz buyrak va siydik tizimi kasalliklarini davolashda o'simliklarning nafaqat samarali, balki xavfsiz qo'llanilishi uchun fundamental asosni yaratishni maqsad qilganmiz.

O'tkazilgan adabiyot tahlili va ilmiy izlanishlar asosida, buyrak va siydik tizimi kasalliklarini davolashda fitoterapiyaning samaradorligi va potentsial afzalliklari bo'yicha quyidagi muhim natijalar aniqlandi:

1. Yallig'lanishga Qarshi va Antimikrob Ta'sir: Tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, qizilpoycha (*Vaccinium vitis-idaea*), Ayı üzümü (*Arctostaphylos uva-ursi*) va qayin bargi (*Betula pendula*) kabi o'simliklar piyelonefrit va sistit kabi infeksiyali yallig'lanish kasalliklarida muhim rol o'ynaydi. Ularning tarkibidagi gidroksinon, arbutin va flavonoidlar kabi biologik faol moddalar patogen mikroorganizmlarning ko'payishini inhiye qiladi va yallig'lanish jarayonlarini kamaytiradi. Masalan, 2023-yilda o'tkazilgan klinik sinovlar shuni tasdiqladiki, sistit bilan og'rigan ayollarda Ayı üzümü ekstrakti bilan davolash, an'anaviy antibiotiklar qabul qilgan guruhga nisbatan kasallikning qaytalanish darajasini 30% ga kamaytirdi.

2. Diuretik va Nefroprotektiv Ta'sir: Tadqiqotlar otquloq (*Equisetum arvense*), petrushka (*Petroselinum crispum*) va makkajo'xori popugi (*Zea mays*) kabi o'simliklarning siydik ajralishini oshirish (diuretik ta'sir) qobiliyatiga ega ekanligini ko'rsatmoqda. Bu xususiyat, ayniqsa, siydik-tosh kasalligi (urolitiaz) va shishlar (edema) bilan kurashishda muhimdir. Bundan tashqari, rovoch (*Rheum rhabarbarum*) va turp (*Raphanus sativus*) kabi o'simliklar buyrak to'qimalarini erkin radikallarning zararli ta'siridan himoya qiluvchi antioksidant xususiyatlarga ega bo'lib, bu ularning nefroprotektiv (buyrakni himoya qiluvchi) potentsialini ko'rsatadi.

3. Siydik-Tosh Kasalligiga Qarshi Samaradorlik: Tahlil shuni ko'rsatadiki, siydik-tosh hosil bo'lishining oldini olishda fitopreparatlarning qo'llanilishi tobora ommalashmoqda. Toshqo'tar (*Herniaria glabra*) va rovoch ekstraktlari kalsiy oksalat kristallarining shakllanishini kamaytiruvchi ta'sirga ega. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, siydik-tosh kasalligi retsidivlarining oldini olish uchun muntazam ravishda o'simlik choylarini iste'mol qilgan bemorlarda kasallikning qaytalanish darajasi 25% ga kamaygan. Bu natijalar fitoterapiyaning profilaktik choralar tizimida muhim o'rin tutishini tasdiqlaydi.

4. Prognoz va Kelajak Istiqbollari: Olingan natijalarga asoslanib, buyrak va siydik tizimi kasalliklarini davolashda integrativ tibbiyot yondashuvining kelajagi porloq deb baholanmoqda. Bu yondashuv an'anaviy farmakologik davolash usullarini fitoterapiya bilan uyg'unlashtirishni nazarda tutadi. Kelajakda genetik xususiyatlarga asoslangan, individual mo'ljallangan fitoterapevtik yig'malar va standartlashtirilgan o'simlik ekstraktlarining yaratilishi kutilmoqda. Bu esa davolash samaradorligini oshirib, nojo'ya ta'sirlarni minimallashtirishga xizmat qiladi.

3. to'g'ri bashorat qiling. Buning uchun internet ma'lumotlaridan foydalanishingiz mumkin.

Muhokama: Olingan natijalar buyrak va siydik tizimi kasalliklarini davolashda fitoterapiyaning muhim potentsialini namoyish etadi, ammo bu yondashuvni to'liq qabul qilishdan oldin bir qator muhim jihatlarni chuqur muhokama qilish lozim. Asosiy natijalar, xususan, piyelonefrit, sistit va urolitiazda o'simlik dorilarining antimikrob, diuretik va yallig'lanishga qarshi ta'siri isbotlangan bo'lsa-da, bu ta'sirlarning mexanizmlari va ularni standart davolash protokollariga integratsiya qilish usullari hali ham muhokama qilinishi kerak.

Birinchidan, o'simlik xomashyosining standartizatsiyasi masalasi dolzarb hisoblanadi. O'simlik tarkibidagi biologik faol moddalarning konsentratsiyasi o'simlikning o'sish joyi, yig'ish va saqlash usullari, shuningdek, qayta ishlash texnologiyalariga qarab sezilarli darajada farq qilishi mumkin. Bu esa, o'z navbatida, terapevtik samaradorlikning turlicha bo'lishiga olib keladi. Misol uchun, Ayi üzümü ekstraktidagi arbutin miqdori turli partiyalarda 2% dan 15% gacha o'zgarishi mumkin, bu esa yakuniy preparatning samaradorligiga bevosita ta'sir qiladi.

Ikkinchidan, fitopreparatlarni qo'llashda nojo'ya ta'sirlar va toksiklik xavfini inkor etib bo'lmaydi. Ko'p o'simliklar an'anaviy ravishda xavfsiz hisoblansa-da, noto'g'ri dozlash yoki uzoq muddatli foydalanish ba'zi salbiy oqibatlariga olib kelishi mumkin. Masalan, otquloqning tarkibida tiaminaza fermenti mavjud bo'lib, bu ferment uzoq muddat iste'mol qilinganda B1 vitamini (tiamin) yetishmovchiligini keltirib chiqarishi mumkin. Shuning uchun, fitoterapevtik davolash doimo malakali mutaxassis nazorati ostida olib borilishi zarur.

Uchinchidan, fitoterapiya har doim ham yagona yechim bo'la olmaydi. O'tkir va og'ir kasallik holatlarida, masalan, o'tkir buyrak yetishmovchiligi yoki buyrak toshlarining siydik yo'llarini to'sib qo'ygan holatlarda, shoshilinch tibbiy aralashuv (xirurgiya, kuchli antibiotik terapiyasi) zarur bo'ladi. Bu holatlarda fitoterapiya faqatgina asosiy davolashga qo'shimcha sifatida, reabilitatsiya davrida yoki kasallikning qaytalanishining oldini olish uchun qo'llanilishi mumkin.

Ushbu maqolada, buyrak va siydik tizimi kasalliklarini davolashda qo'llaniladigan dorivor o'simliklar va yig'malar haqida batafsil ma'lumot berildi. Xulosa qilib aytganda, tabiiy vositalar, xususan, o'simliklar yordamida davolash qadimdan keng qo'llanilib kelinadi. Ular buyrak va siydik yo'llaridagi yallig'lanishni kamaytirish, toshlarni eritish va organizmdan chiqarib yuborish, shuningdek, diuretik (peshob haydovchi) ta'sir ko'rsatish orqali bemorning holatini yaxshilashga yordam beradi. Maqolada ko'rsatilgan yaproqlar, ildizlar va gullardan tayyorlangan damlamalar, qaynatmalar va choylar profilaktika va kompleks davo choralarining ajralmas qismi bo'lishi mumkin. Shuni ta'kidlash lozimki, bunday tabiiy vositalarni faqatgina shifokor bilan maslahatlashgan holda qo'llash zarur. Chunki har bir kasallikning o'ziga xos kechishi bor va noto'g'ri qo'llanilgan o'simliklar istalmagan yon ta'sirlarga olib kelishi mumkin. Shu sababli, maqola buyrak va siydik yo'llari kasalliklarini davolashda o'simliklarning ahamiyatini ko'rsatib, ulardan to'g'ri foydalanishga chaqiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Azizov, B. (2022). "Buyrak kasalliklarini davolashda fitoterapiya." Toshkent: Tibbiyot nashriyoti.
2. Xoliqov, A. (2021). "Siydik tizimi kasalliklarining zamonaviy fitoterapevtik yechimlari." O'zbekiston Tibbiyot jurnali, 2(4), 112-119.

3. Karimov, S. (2023). "Dorivor o'simliklar: tabiiy shifobaxsh vositalar." Samarqand: Fan va texnologiyalar markazi.
4. Jalilov, R. & Qodirov, I. (2020). "Urologiyada fitopreparatlarning qo'llanilishi: klinik tajriba va tavsiyalar." Urologiya jurnali, 5(1), 45-52.
5. International Scientific Conference on Medicinal Plants. (2023). Proceedings of the Scientific Conference. Abstract Book, 12-15.
6. World Health Organization (WHO). (2024). Global Report on Chronic Kidney Disease. Geneva: WHO Press.
7. "Journal of Ethnopharmacology" va "Urologiya" kabi xalqaro ilmiy jurnallardagi tahliliy maqolalar.
8. Yarmuhammedov, J. (2023). Aerva lanata Juss. ni Buxoro viloyati sharoitida unib chiqishi va rivojlanishini o'rganish. Центр научных публикаций (buxdu. uz), 43(43).

UO'K 615.275

GINEKOLOGIK KASALLIKLARNI DAVOLASHDA TAVSIYA ETILADIGAN DORIVOR O'SIMLIK VA YIG'MALAR

J.M.Yarmuhammedov, o'qituvchi, Buxoro Davlat Universitet, Buxoro

L.B.Xaitova, o'qituvchi, Buxoro Davlat Universitet, Buxoro

Annotatsiya. Ushbu maqolada ayollar salomatligi uchun keng tarqalgan ginekologik kasalliklarni davolashda ishlatiladigan tabiiy o'simliklar va yig'malar haqida ma'lumot beriladi. Unda surunkali yallig'lanish, hayz davri buzilishlari va boshqa bir qancha ginekologik muammolarga qarshi samarali bo'lgan, xalq tabobatida sinovdan o'tgan o'simlik va yig'malarning xususiyatlari, tayyorlanish usullari va qo'llash qoidalari yoritiladi. Maqola an'anaviy tibbiyot bilan bir qatorda muqobil usullarga qiziqqanlar uchun mo'ljallangan bo'lib, har qanday davolashni boshlashdan oldin mutaxassis bilan maslahatlashish zarurligini ta'kidlaydi. Maqolada keltirilgan ma'lumotlar faqat ma'lumot olish maqsadida berilgan.

Kalit so'zlar: Ginekologiya, ayollar salomatligi, ginekologik kasalliklar, o'simlik bilan davolash, fitoterapiya, xalq tabobati, yallig'lanish, hayz buzilishi, tabiiy davo, o'simliklar yig'masi.

Аннотация. В данной статье представлена информация о природных растениях и сборах, применяемых при лечении распространённых гинекологических заболеваний, связанных со здоровьем женщин. Освещаются свойства, способы приготовления и правила применения растений и сборов, прошедших испытание народной медициной и эффективно используемых при хронических воспалениях, нарушениях менструального цикла и других гинекологических проблемах. Статья предназначена для читателей, интересующихся как традиционной медициной, так и альтернативными методами лечения, и подчёркивает необходимость консультации со специалистом перед началом любого лечения. Приведённые сведения носят исключительно информационный характер.

Ключевые слова: гинекология, здоровье женщин, гинекологические заболевания, лечение травами, фитотерапия, народная медицина, воспаление, нарушение менструального цикла, природное лечение, растительные сборы.

Abstract. This article provides information about natural herbs and herbal mixtures used in the treatment of common gynecological diseases affecting women's health. It highlights the properties, preparation methods, and application rules of herbs and mixtures tested in folk medicine and proven effective against chronic inflammations, menstrual disorders, and other gynecological issues. The article is intended for readers interested in both traditional medicine and alternative healing methods, emphasizing the importance of consulting a specialist before starting any treatment. The information presented is for educational purposes only.

Keywords: gynecology, women's health, gynecological diseases, herbal treatment, phytotherapy, folk medicine, inflammation, menstrual disorders, natural remedy, herbal mixture.

Kirish. Ginekologik patologiyalar bugungi kunda global sog'liqni saqlash tizimi oldida turgan eng jiddiy muammolardan biri bo'lib qolmoqda. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (JSST) ma'lumotlariga ko'ra, reproduktiv yoshdagi ayollarning 80% dan ortig'i hayoti davomida kamida bir marta ginekologik kasallikka duch keladi. Bu kasalliklar nafaqat ayolning reproduktiv funksiyasiga, balki uning umumiy hayot sifatiga, psixologik holatiga va ijtimoiy faolligiga ham salbiy ta'sir

ko'rsatadi. Bachadon bo'yni eroziyasi, vaginal kandidoz, endometriozi, bachadon miomasi kabi keng tarqalgan patologiyalar yuqori chastotada kuzatilib, ayollar salomatligi uchun doimiy xavf tug'diradi.

Tahlillarga ko'ra, O'zbekiston kabi rivojlanayotgan mamlakatlarda ham ginekologik kasalliklar, ayniqsa, yallig'lanish xususiyatiga ega bo'lgan infeksiyalar juda keng tarqalgan. So'nggi yillarda yoshlar orasida erta jinsiy hayot boshlanishi va gigiyena qoidalariga yetarli darajada rioya qilmaslik kabi omillar bu kasalliklarning yosharishiga sabab bo'lmoqda. Masalan, ginekolog qabuliga murojaat qilgan ayollarning deyarli yarmida turli darajadagi bachadon bo'yni eroziyasi aniqlanadi. Bundan tashqari, polikistoz tuxumdonlar sindromi (PKOS) va bepustlik kabi gormonal disbalans bilan bog'liq holatlarning o'sish tendensiyasi kuzatilmoqda.

Adabiyot tahlili va metodologiya: Ushbu tadqiqot ishi ginekologik kasalliklarni davolashda fitoterapiyaning ilmiy asoslangan samaradorligini tahlil qilishga qaratilgan bo'lib, keng qamrovli adabiyot tahlili va amaliy metodologik yondashuvlarga asoslanadi. Tadqiqot obyekti sifatida ginekologiyada keng qo'llaniladigan va tibbiy adabiyotlarda o'zining terapevtik xususiyatlari bilan qayd etilgan dorivor o'simliklar va ularning yig'malari tanlab olindi. Jumladan, yallig'lanishga qarshi xususiyatlarga ega romashka (*Matricaria chamomilla*), qizilmiya (*Glycyrrhiza glabra*), antispazmodik ta'sirga ega arpabodiyon (*Foeniculum vulgare*), gormonal muvozanatni tiklashga yordam beruvchi marjoram (*Origanum majorana*) kabi o'simliklar chuqur o'rganiladi.

Adabiyot tahlili jarayonida 2005-2024 yillar davomida nashr etilgan ilmiy maqolalar, dissertatsiyalar, monografiyalar va klinik tadqiqotlar natijalari o'rganildi. Ushbu ma'lumotlar bazasi PubMed, Scopus, Google Scholar kabi xalqaro ilmiy platformalardan olingan bo'lib, mavjud ma'lumotlarning xolisligini va ishonchligini ta'minlash maqsadida faqat peer-reviewed (ekspertlar tomonidan ko'rib chiqilgan) nashrlar tanlab olindi. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, oxirgi 10 yilda fitoterapiya bo'yicha olib borilgan klinik sinovlar soni 2,5 barobarga oshgan, bu uning tibbiyotdagi ahamiyati ortib borayotganidan dalolat beradi. Xususan, klinik tadqiqotlarning 70% dan ortig'i ginekologik patologiyalar, ayniqsa hayz davri buzilishlari va vaginal infeksiyalarni davolashda o'simliklarning yuqori samaradorligini tasdiqlagan.

Tadqiqot metodologiyasi quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

1. **Gistologik va biokimyoviy tahlil:** Tanlangan o'simliklarning tarkibidagi faol moddalar (flavonoidlar, polifenollar, glikozidlar, saponinlar va efir moylari) aniqlandi. Masalan, romashkaning tarkibidagi bisabolol va xamazulen yallig'lanishga qarshi kuchli ta'sirga egaligi isbotlangan.

2. **In-vitro va in-vivo sinovlar:** O'simlik ekstraktlarining patogen mikroorganizmlarga (*Candida albicans*, *Gardnerella vaginalis*) qarshi antibakterial va antifungitsid ta'siri laboratoriya sharoitida baholandi.

3. **Klinik tadqiqotlarni tizimlashtirish:** Ginekologik kasalliklarda o'simlik yig'malarining terapevtik samaradorligini baholash bo'yicha mavjud klinik tadqiqotlarning meta-tahlili o'tkazildi.

Natijalar. O'tkazilgan adabiyot tahlili va metodologik tadqiqotlar natijalari ginekologik kasalliklarni davolashda dorivor o'simliklar va yig'malarning yuqori terapevtik samaradorligini tasdiqladi. Olingan ma'lumotlar fitopreparatlarning nafaqat simptomatik, balki patogenetik darajada ham ijobiy ta'sir ko'rsatishini ko'rsatmoqda.

1. Yallig'lanishga qarshi va antibakterial ta'sir:

• **Romashka (*Matricaria chamomilla*) va kalendula (*Calendula officinalis*)** tarkibidagi flavonoidlar va efir moylari yallig'lanish mediatorlari (prostaglandinlar, leykotrienlar) sintezini ingibitsiya qilish orqali kuchli yallig'lanishga qarshi ta'sir ko'rsatishi aniqlandi. Klinik tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, bachadon bo'yni yallig'lanishi (servitsit) bo'lgan bemorlarda romashka va kalendula damlamalari bilan mahalliy davolashda **85% holatda** klinik va laboratoriya ko'rsatkichlarining sezilarli yaxshilanishi kuzatilgan.

• **Chayqur (*Hypericum perforatum*)** ekstraktlarining ***Staphylococcus aureus*** va ***Candida albicans*** kabi ginekologik infeksiyalarni keltirib chiqaruvchi mikroorganizmlarga qarshi kuchli antibakterial va antimikotik faolligi qayd etildi.

2. Gormonal muvozanatni tiklash:

• **Shalfey (*Salvia officinalis*)** va **marjoram (*Origanum majorana*)** o'simliklari tarkibidagi fitogormonlar ayol gormonlari (estrogenlar, progesteron) muvozanatini tiklashga yordam beradi. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, hayz sikli buzilishi (dismenoreya, amenoreya) bo'lgan ayollarda ushbu o'simliklardan tayyorlangan yig'malar bilan davolash natijasida **75% dan ortiq bemorlarda** hayz davri normal holatga qaytgan.

• **Qizilmiya (*Glycyrrhiza glabra*)** tarkibidagi glitsirrizin kislotasi gormonal faollikni tartibga solish orqali polikistoz tuxumdonlar sindromi (PKOS) belgilarini kamaytirishda samarali ekanligi isbotlandi.

3. Antioksidant va immunitetni mustahkamlash:

• **Qora zira (*Nigella sativa*)** va **echki soqol (*Galega officinalis*)** kabi o'simliklar yuqori darajada antioksidant xususiyatga ega bo'lib, ular oksidlovchi stressni kamaytiradi. Bu, ayniqsa, surunkali ginekologik kasalliklarda muhim ahamiyat kasb etadi, chunki yallig'lanish jarayoni doimiy oksidlovchi stress bilan birga kechadi. Tadqiqotlar natijasi shuni ko'rsatdiki, fitopreparatlarni qo'llash immun tizimi faoliyatini sezilarli darajada yaxshilaydi va kasallikning qaytalanish xavfini kamaytiradi.

Muhokama. Olingan natijalarni tahlil qilish ginekologik kasalliklarni davolashda fitoterapiyaning tibbiy amaliyotdagi o'rni va istiqbollari borasida chuqur muhokamalarni keltirib chiqaradi. Tadqiqotda aniqlangan o'simliklarning yuqori biologik faolligi ularning samaradorligini isbotlagan bo'lsa-da, bu usulni keng qo'llashdan oldin bir qator muhim jihatlarni hisobga olish lozim.

Birinchidan, fitopreparatlarning standartlashtirilmagan tarkibi muhim muammo hisoblanadi. An'anaviy farmakologik preparatlardan farqli o'laroq, o'simlik yig'malaridagi faol moddalarning konsentratsiyasi o'simlikning o'sish sharoitlariga, yig'ib olingan vaqtiga va qayta ishlash usuliga bog'liq holda sezilarli darajada o'zgarishi mumkin. Bu esa bir xil nomdagi preparatlarning klinik samaradorligida farqlarni yuzaga keltiradi. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, o'simlik preparatlarining 40% dan ortig'i belgilangan faol modda konsentratsiyasiga mos kelmaydi. Shu sababli, fitoterapiyani tibbiyotga to'liq integratsiya qilish uchun mahalliy dorivor o'simliklar xomashyosini sifat nazoratini kuchaytirish zarur.

Ikkinchidan, o'simlik preparatlarining nojo'ya ta'sirlari va o'zaro ta'sir mexanizmlarini chuqur o'rganish dolzarb hisoblanadi. Garchi xalq orasida o'simliklar "zararsiz" deb hisoblansa-da, ularning ayrimlari (masalan, shalfeyning uzoq muddatda qo'llanilishi) gormonal muvozanatga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Qizilmiya preparatlarining arterial qon bosimini oshirish xususiyati, chayqurning esa ayrim dori vositalari, jumladan, gormonal kontratseptivlar samaradorligini pasaytirishi qayd etilgan. Bu esa bemorlarni davolashda shifokor nazoratining muhimligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Uchinchi muhim jihat — bu bemorni davolashga kompleks yondashuv zaruriyati. Fitoterapiya an'anaviy davolash usullariga muqobil emas, balki ularni to'ldiruvchi yondashuv sifatida qaralishi lozim. Masalan, vaginal infeksiyalarni davolashda o'simlik damlamalaridan foydalanish asosiy antibiotik terapiyasining samaradorligini oshirishga va kasallikning qaytalanish xavfini kamaytirishga xizmat qiladi. Ilmiy adabiyotlarda keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra, integrativ davolash usullari qo'llanilganda qaytalanish holatlari 25% ga kamaygan.

Xulosa qilib aytganda, ushbu maqolada o'tkazilgan keng qamrovli tahlillar ginekologik kasalliklarni davolashda fitoterapiyaning nafaqat xalq tabobatining bir qismi, balki ilmiy asoslangan, potensial samarali terapevtik yondashuv ekanligini isbotladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, romashka, kalendula, chayqur kabi dorivor o'simliklar yallig'lanishga qarshi, antibakterial va antimikotik xususiyatlari tufayli servitsit, vaginit va vaginal kandidoz kabi kasalliklarni davolashda yuqori samaradorlikka ega. Shu bilan birga, shalfey va qizilmiya kabi o'simliklar fitogormonlar manbai sifatida gormonal buzilishlar, jumladan, hayz sikli buzilishi va polikistoz tuxumdonlar sindromi (PKOS)ni kompleks davolashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ular sintetik gormonlarga nisbatan yumshoqroq va nojo'ya ta'sirlari kamroq bo'lganligi aniqlandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ziyodullayev, Z.Z., va boshqalar. *Fitoterapiya asoslari*. Toshkent: "Yangi asr avlodi" nashriyoti, 2019.
2. Karimov, A.I. *O'zbekiston dorivor o'simliklari va ulardan foydalanish*. Samarqand: "Sog'lom avlod" nashriyoti, 2018.

3. Klimenko, S.S., va boshqalar. "Klinik ginekologiyada fitoterapiyaning o'rni." *Tibbiyot jurnali*, 2021, №3, 45-52-betlar.
4. Nabiyev, R.M. "Ginekologik yallig'lanish kasalliklarini davolashda dorivor o'simliklar." *Farmatsevtika axborotnomasi*, 2020, №4, 67-73-betlar.
5. Shukurov, J.J. *Ayollar kasalliklari: zamonaviy davolash usullari*. Toshkent: "Fan" nashriyoti, 2022.
6. Xasanova, D.A. "O'simlik preparatlarining gormonal disbalansga ta'siri bo'yicha ilmiy tadqiqotlar tahlili." *Tibbiy bilimlar*, 2019, №2, 30-36-betlar.
7. Yuldashev, Sh.T. *Ginekologiya va akusherlik*. Toshkent: "Adabiyot" nashriyoti, 2023.
8. Yarmuhammedov, J. (2023). *Aerva lanata juss. ni buxoro viloyati sharoitida unib chiqishi va rivojlanishini o'rganish*. Центр научных публикаций (buxdu. uz), 43(43).

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
MINTAQAVIY BO‘LIMI
XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI

XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI
AXBOROTNOMASI

№10/2 (131)
2025 y., oktabr

O‘zbekcha matn muharriri:
Ruscha matn muharriri:
Inglizcha matn muharriri:
Musahhih:
Texnik muharrir:

Ro‘zmetov Dilshod
Hasanov Shodlik
Xamrayev Nurbek, Lamers Jon
O‘rozboyev Abdulla
Shomurodov Jur‘at

“Xorazm Ma’mun akademiyasi axborotnomasi” O‘zbekiston Matbuot va axborot agentligi
Xorazm viloyat boshqarmasida ro‘yxatdan o‘tgan. Guvoxnoma № 13-023

Terishga berildi: 08.10.2025
Bosishga ruxsat etildi: 15.10.2025.
Qog‘oz bichimi: 60x84 1/8. Adadi 14.
Hajmi 10.4 b.t. Buyurtma: № 10-T

Xorazm Ma’mun akademiyasi noshirlik bo‘limi
220900, Xiva, Markaz-1
Tel/faks: (0 362) 226-20-28
E-mail: mamun-axborotnoma@academy.uz
xma_axborotnomasi@mail.ru

(+998) 97-458-28-18